

МИКОЛА
КЛИМИШИН

В
ПОХОДІ
ДО
ВОЛІ

Т. I.

MYKOLA KLYMYSHYN

THE MARCH TOWARD FREEDOM

MEMOIRES

VOLUME I

**Second edition published by Ukrainska Knyharnia
Detroit, 1987**

МИКОЛА КЛИМИШИН

В ПОХОДІ ДО ВОЛІ

СПОМИНИ

**ТОМ I
ВИДАННЯ ДРУГЕ**

**Передрук Української Книгарні
Детройт 1987**

Всі права застережені

Copyright by Mykola Klymyshyn

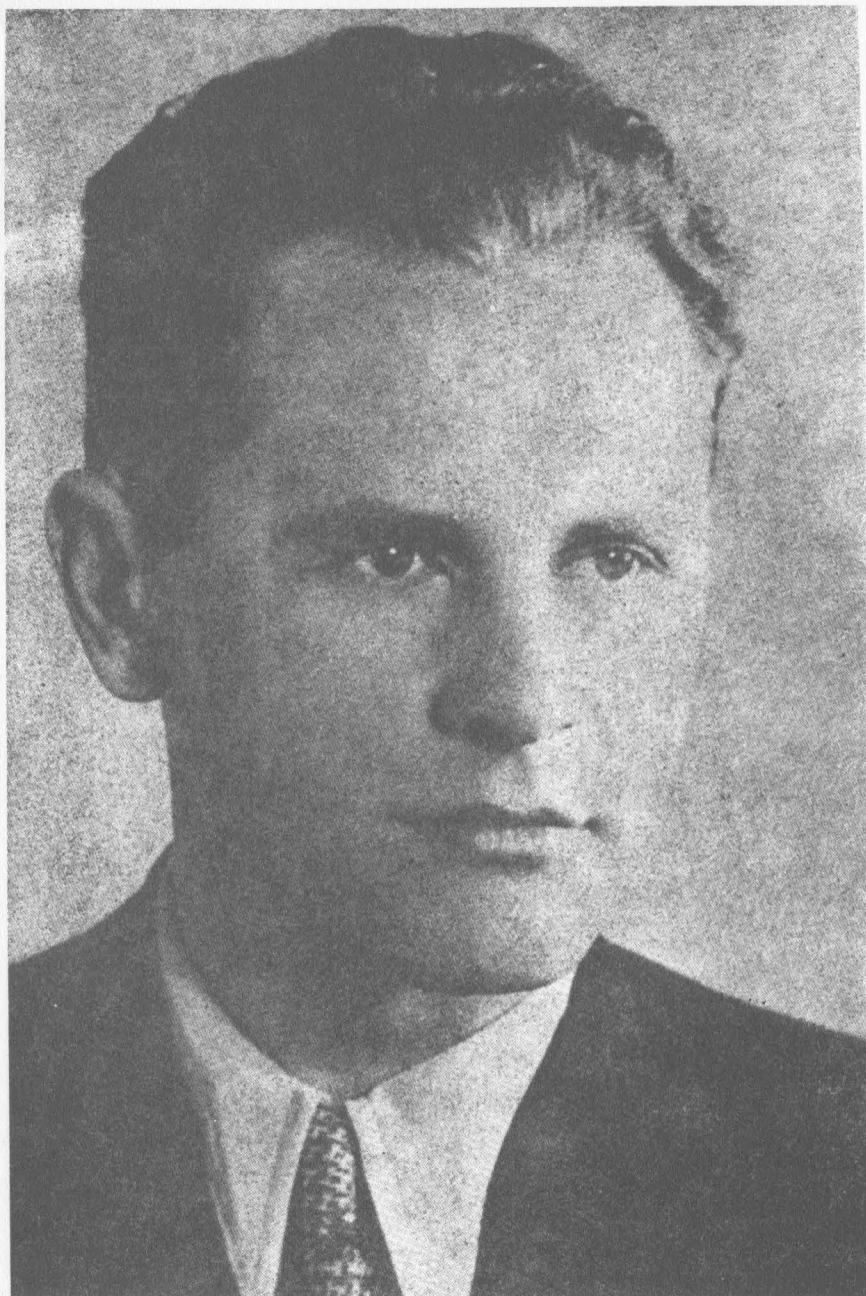
Накладом Української Книгарні

Ukrainska Knyharnia

4340 Bernice, Warren, Michigan 48091, U.S.A.

Second printing by UKRAPRINT, Inc., 10902 Summit Ave. Woodstock, Md. 21163

*Тим, що віддали життя
за волю України
і Тим, що борються
за її визволення —
присвячує
автор*

Микола Климишин в 1940 р.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Мемуаристична література має велике значення не лише як ділянка художньої літератури, але, в великій мірі, теж як джерельний матеріал для пізнання людей, ідей і подій часу. Кожна ділянка життя, відтворена у цьому жанрі літератури, має пізнавальну вартість для майбутніх поколінь, а зокрема ознайомлює з тим усім, чого в певному часі історія не зараховує до матеріалу, гідного відмічення через брак достовірної документації. Та життя не все документується. Є такі ситуації, що всяке документування пляново виминається, зокрема, коли це діяльність підпільних організацій, коли вона законспірована, коли постаті, що діють та співпрацюють, вкриті таємницею псевдонімів, коли їх акція є вирізком цілості, якою кермують, плянують і реалізують в колі дуже вузького числа людей.

Визвольна боротьба, у підпільній формі ведена, для істориків, що її відтворюють у літописі, вимагає реставрації частин, що лишилися білими плямами. Їх відтворити, з історичною точністю, буває майже неможливо. А все ж таки, на основі залишених частин реставратори образ відтворюють у цілому.

Визвольна боротьба українського народу періоду УВО-ОУН-УПА характеристична тим, що не тільки зберігала сувору конспірацію людей і їхньої діяльності, але люди, що її очолювали, падали як і рядові, чи їхню активність переривала тюрма, а естафету боротьби перебিরали інші.

Звідтіля постала обставина, що не існує людина, навіть найбільше і найдовше пов'язана з визвольною боротьбою, що могла б, як турист на вершині гори, стати і мати найдальший і найширший образ цілості подій, яких була не лише співучасником, а навіть рушієм та дієвим мотором.

Оглянувшись у минуле, треба ствердити, що мало лишилося людей передової когорти, що могли би, хоч частинно, виповнити білі плями історії, яку створили, але не записали ті, що відійшли у вічність, чи як керманічі визвольної боротьби, чи як її воїни, чи як діячі на різних фронтах ідейного та фізичного змагання народу за самостійне державне життя.

Ми знаємо, якими цінними є для історика спогади очевидців. Згадаймо тільки Хріна, його „Зимою в бункрі” чи „Крізь

сміх заліза". Це не є сухий реєстр фактів, звичайна хроніка подій. У спогадах Хріна відчувається духова та ідейна наснага, що ті події інспірувала постатями, що творили події. Вирінають живі люди, як у „Слові о полку Ігореві", що наблизило і освітлило нам княжу добу та її людей краще за всі хроніки і літописи. Вчені все ще викривають нові факти про добу та життя її людей із цього твору. А автор „Слова" був не лише поетом, а головню був учасником походу...

Учасником „походу до волі" українських націоналістів був Микола Климишин, один з найвизначніших провідних членів ОУН, що в різних періодах цього походу займав ключові пости, часто дуже відповідальні.

Поети та публіцисти, що ідейно надихали цю героїчну добу, ці „трагічні оптимісти", бо доба була „жорстока, мов вовчиця", вимагали від вибраних цього „походу до волі" не лише жертви, але головню твердої постави до життя, вольової настанови, готовости дивитись відважно смерті в очі та йти, не дивлячись на обставини. Климишин належить до тих постатей. Його постава підчас процесу Бандери і товаришів, чи в тюрмах, польській і німецькій, чи в Авишівці, чи на пости провідника Півничної групи у поході на Київ показує, як з сентиментального, пасивного і покірного „тирольця Сходу" народився психологічний тип з повістей Джека Лондона, за якими тужив Донцов і поети-„вісниківці". Тип дії, боротьби, тип вільний від роздвоєння, двоєдушности і вагання у вирішальну хвилину.

Він, очевидно, не був один. У його спогадах вирінає галерія постатей, описуваних лаконічним стилем, без зайвих нудних описів побуту, що вбивають акцію розповіді. Климишин, обдарований письменницьким хистом, дає читачеві не лише історію минулого, але її ідейний, психологічний образ постатей, що оживлюють події, як у доброму літературному творі.

Спогади Миколи Климишина тим цінніші, що найкращі і найближчі друзі спільного „походу до волі" у більшості вже у потойбічному світі. Віддавши життя, не можуть промовити за себе і за інших та розказати про свій похід, на шляхах якого вони впали. Вони ще й тим цінні, що про цей „похід до волі" появилася багато клевети і по той і по цей бік фронтів, а розповідь Климишина кидає світло правди на події, ланцюг яких продовжується, щоб образ їх був ясніший, щоб мета, да якої змагали найкращі і продовжують змагання, була остаточно досягнена, щоб затріумфувала перемога, окуплена мертвими і живими для тих, що ще не народжені.

Богдан Стебельський

ВІД АВТОРА

Не раз просидів я з моїми рідними чи друзями до пізньої ночі, оповідаючи їм свої пережиття, а вони, розходячись, усе дорікали мені, чому я цього всього не сплишу. Також і листів дістав я багато, в яких мої друзі намовляли мене, щоб я писав свої спомини. Найбільше з них — Володимир Макар, Данило Чайківський, Василь Солонинка, Юліян Заблоцький і Борис Вітошинський. Між ними головню ті, що були редакторами, прямо витягнули від мене деякі частини моїх споминів. Я писав їх деколи — з дня на день — поспішаючи, щоб не на довго переривати.

Не раз бувають у мене такі хвилини, в яких ясно прийде мені на тямку котрийсь деталь із мого життя і, якщо обставини дозволяють на те, — я тоді його списую. З того в мене назбиралося багато різного роду записок, з яких зложимися не тільки мої спомини, але й теж багато записок з етнографії.

Все, що в цьому томі написано, було вже опубліковане у пресі: в „Шляху Перемоги” і в „Гомоні України”.

Найперше написав я спомин про Карпинця, потім про Бандеру, а відтак про Північну Похідну Групу, згодом про Лемка, а найпізніше написав я спомин про перебування в тюрмі на „Святім Хресті”, що уважаю за найслабшу частину, бо вона для історії дуже мало дає матеріялу.

„У відвічному марші поколінь” складається з моїх принагідних гутірок, доповідей і промов. Цієї частини не мусять читати ті читачі, які знають події другої світової війни. Ця частина призначена для тих, що тих подій не знають. Це є історичне тло моїх споминів. У нас досі немає загально поглядової оцінки тих подій, які пережив український народ в першій половині нашого століття — і я це пробую зробити.

У своєму житті мав я щастя співпрацювати з визначними постатями підпільної боротьби ОУН. Вони погинули й не лишили по собі записок, з яких можна було б про них і про їх працю довідатися. Я мав багато нагод вмерти, але чомусь все щасливо пройшов і мені здається, що я маю обов'язок відносно моїх поляглих друзів написати про них все, що пригадую собі,

думаючи, що, може, якраз на це мене зберіг милостивий Бог. Тому в моїх споминах є менше про мене і мої переживання. Багато цікавих фактів я не подав з мого життя і може це некорисно вплинуло на зміст моїх споминів. Це мені, між іншим, закинув один професор університету, якому я дав прочитати оці свої спомини в такому виді, як вони виглядали по-випадку з преси.

Також я мусів пропустити багато таких імен, фактів і місцевостей, які могли б зробити прислугу ворогові.

Том перший зложений, як це я вже сказав, з шести різних частин і тому тяжко було їх уложити в 'структуру структури. В деяких місцях не обійшлося без повторень, а також хронологічного перескакування, за що читачів перепрошую.

Ті люди, що про них я написав критично, ще тоді жили, коли спомини були публіковані, й вони могли на це відповідно зареагувати, але вони цього не зробили, тому я все повторюю. Я старався дати об'єктивне свідчення правді. Тому, по закінченні кожної частини я просив усіх, що могли б мене спростувати, поправити або доповнити, щоб вони це зробили. Я дістав багато листів про те, що написав і в більшості використав ті інформації. За це всім коментаторам дякую. Я не хотів би нікого скривдити, але, якщо щось таке вийде, я радо прийму завваження і, по можливості виправляю їх, а покищо перепрошую.

Всім, хто мені допоміг написати і приготувати до друку мої спомини, складаю щире подяку.

Микола Климишин

I. У ВІДВІЧНОМУ МАРШІ ПОКОЛІНЬ

ІСТОРИЧНЕ ТЛО СПОМИНІВ

Два покоління

Від довшого часу в нашій історії кожне покоління одідичує по своїх батьках священний обов'язок боротьби за визволення України. Цей обов'язок кожне покоління старається сповнити за своїми силами та спроможностями якнайсолідніше.

Але сили й умови боротьби і праці наших поколінь різні, різні теж можливості сповнити цей обов'язок.

В біжучому столітті вже кілька разів записано в нашій історії світлі сторінки боротьби. Це завдяки тому, що два покоління вписали своєю кров'ю свої досягнення і свої чини, щоб ті, які по них прийдуть, мали з чого черпати духову снагу і силу для завершення перемогою визвольної боротьби. Маю на думці оці події: 22. січня 1918 року, 1. листопада 1918 року, 22 січня 1919 року, 15. березня 1939 року (Акт державности Карпатської України) і 30. червня 1941 року.

Ці всі події вже достатньо далеко від нас часово, щоб ми з належної перспективи могли глянути на них об'єктивно і дати їм правдиво правильну оцінку. А щоб це як слід зробити, необхідно належно зобразити ті два покоління, які ці дати до нашої історії вписували. Я буду їх називати поколінням Симона Патлюри і поколінням Степана Бандери.

Умови росту покоління Петлюри

Покоління С. Петлюри виростало в останній чвертці 19-ого століття, яке є характеристичне довголітню неволею українського народу. Це час спокою в світі, коли без замітніших потрясень затискувалася щораз дужче передовсім царська петля на горлі поневоленого українського народу. Але перша десятка двадцятого сторіччя виявляла невиразні в той час позначки, які сповіщали вибух вулькану. На формування політичної думки

того покоління мали вплив Тарас Шевченко і його антипод Михайло Драгоманів.

У 1709 році, по програній битві під Полтавою, почалася для українського народу двохсотлітня неволя. Ще 66 літ проминуло і була зліквідована козацька держава, яку здвигнув гетьман Богдан Хмельницький своїм успішним повстанням в Україні. В 1775 році згас вогонь опору проти поневолення українського народу. В тому році закінчилася світла доба козацького лицарства. Не стало організованої збройної сили, що була оборонцем волі. На неї завжди звертав свої очі з надією на порятунок уярмлений український народ. В тому році Москва збурила і зрівняла з землею Запорозьку Січ.

Це, мов чорна тінь, упало на душу поневоленого українця. Обдертий з волі національної і особистої, без ніякого сподівання на поміч, український народ попадає у глибоку вікову депресію, яка побільшується ще й тим, що багато з козацької старшини, яка не загинула під Полтавою й обминула винищування мазепинців розлюченим царем, перейшли на бік окупантів: помосковщились і пополячились.

Тільки деякі нащадки, вірні лицарським традиціям предків, доживали віку, не скорившись ворогові, криючись одначе зі своїми думками. Вони оповідали в гурті своїх найближчих про славне минуле батьківщини. Їхні оповідання, що розкривали таємницю величчя духа українського народу, падали, мов цілюща роса, на спрагли серця молодого покоління.

І так Тарас Шевченко слухав розповідей свого діда, учасника гайдамацького повстання. У ті часи упадку духа з хати кріпака вийшов „пан над панами”, портрет якого ставимо в історії України побіч портретів королів, князів і гетьманів. Шевченко піднявся з позиції кріпака на вершини духового велетня, ставши незрівняним прикладом для уярмленого народу.

Шевченко старається у своїх творах представити своєму народові прибитому народові його славне минуле і його великі можливості. У своїх творах він зобразив наглядно вульканічні сили повстань, а рівнобіжно з тим показав, як „над дітьми козацькими поганці панують”, як недавно ще славний народ скотився до ролі німого раба, що терпеливо й покірно зносить найпідліше упокорення, злидні й наругу окупантів. У слід за цим Шевченко кличе: „Розкуйтеся... кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропите. Борітеся, поборете, вам Бог помагає!”

Кидаючи оці гасла, Шевченко славить боротьбу, бо тільки боротьбою можна здобути волю. Боротьба конечна. Воля мусить бути скроплена ворожою і своєю кров'ю. З нами ніхто не числиться, то й ми мусимо у своїй боротьбі за волю бути безпощадними. „Як понесе з України у синєє море кров ворожу, от тоді я і лани і гори, все покину і полину до самого Бога молитися”, бо тоді щойно сповниться його мрія: „Встане Україна”.

Твори Шевченка розійшлися по всій Україні і розпалили вогонь прагнення волі, який в народі ждав відповідної хвилини, щоб спалахнути полум'ям національної революції.

Але Шевченко не мав належного розуміння серед частини нашої інтелігенції. Навіть пів століття пізніше, коли виступив на Шевченківському святі в 1900 році адвокат Микола Міхновський і мовою законів і права пояснив те, про що писав надхненною мовою Шевченко, мало було серед інтелігенції таких, що розуміли й прийняли заповіді Шевченка. На перешкоді стануло чуже вчення і згубна дія соціалізму в Україні.

Філософські доктрини вісімнадцятого століття і Французька революція 1789 року викликали в світі національні і соціальні рухи, в наслідок яких став виразно зближатися кінець великих світових імперій.

Ворогами російських царів, крім неросійських народів, були соціалісти, які мали значний вплив не лише на москвинів, але й на всі інші народи, поневолені в царській імперії.

Але, готуючись перебрати спадщину по царях, російські соціалісти бажали зберегти неподільною російську імперію за всяку ціну і за кожного ладу. Тому впоювали всім соціалістам, а зокрема з народніх меншостей, ідею братерства народів. Цю ідею братерства народів вони самі розуміли по-своєму, по-імперіялістичному. Як це в практиці виглядає — ми знаємо досконало в сьогоденній ситуації, але в ті часи, перед революцією ніхто із соціалістів не був би повірив, до якого „братерства” дійде. Головно були приспані наші соціалісти.

Що російські соціалісти вже тоді так розуміли ідею братерства народів, видно з того, що вони не допускали до організування української соціалістичної партії, п'ятуючи це сепаратизмом. А це слово постаралися так опоганити, що воно стало в ті часи найбільш осоружним поняттям. Такий погляд на сепаратизм вони втискали в уми українцям.

Багатство української землі становить головну матеріальну базу могутности російської імперії, тому всі російські воло-

дарі, якого б вони не були кольору, завжди стараються всіма силами, в кожній ситуації, в першу чергу забезпечити собі панування над Україною. Україна у своїй державній формі відгородила б московську імперію від Чорного моря, що позбавило б Москву можливості експансії на полудне. Тому московські імперіялісти ніколи добровільно не допустять до самостійності України. Про ці дві правди ніколи не забувають московські імперіялісти, тільки легковірні українці того докладно не усвідомляли собі, а вірили у братерство народів: були певні, що москвини-демократи будуть респектувати ідею братерства народів і то в такій формі, як це українці у своїй добродушності розуміли.

Як глибоко було це вкорінене в уми українських соціалістів, нехай послужить, як приклад, вірш Михайла Драгоманова, який писав:

*Гей, українець просить немого:
Воли для рідної мови,
Но не лишає він ко всій Русі
І к всім слов'янам любови.
З північною Руссю не зломим союзу
Ми з нею близнята по роду.*

У своїй автобіографії Драгоманів пише: „В рамках автономії я покладаю розрішення національного питання в Росії, висловлюючися таким чином проти всякого сепаратизму”, а в передмові до журналу „Громада”, який він видавав у Женеві, писав: „Українцям замість того, щоб рватися заложити свою державу, ліпше виступати не стільки з думками національними, скільки з автономними і федеральними”.

А треба пам'ятати, що Драгоманів числився на свій час найбільшим українським ученим і тому мав він великий вплив на нашу інтелігенцію і на формування її політичної думки.

З вибухом революції у Петербурзі в березні 1917 року наша інтелігенція представлялася так, як подає Винниченко у „Відродженні нації” (стор.89): „Ми всі називали себе соціалістами — соціалісти-демократи, соціалісти-революціонери, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники... Одна тільки маленька група, що створилася в часі революції, цілком вірно, щиро й чесно називала себе, а іменно: Національна Революційна Партія. Члени цієї „партії” називали себе цілком отверто несоціалістами... Наші народні маси (ст. 135, т. 2), яких ми так

безсовісно, так дурновато й несправедливо обвинувачували в нестачі національної свідомости, патріотизму, любови до рідного краю й т. п... мали дійсну любов до свого краю, й дійсний патріотизм..." Таке тоді було розходження й таке непорозуміння між тими, що спирали своє знання, думку й чин на рідному вченні Шевченка й Міхновського, а тими, що вчилися мудрости у Маркса.

Міхновський, розвиваючи думки Шевченка, вивів у своїй політичній брошурі „Самостійна Україна” програму дуже подібну до програми ОУН, в якій сказано: „...нам конечно відірватися від Москви та створити самостійну Україну від Сяну по Кавказ”. А соціялісти, як це докладно подає І. Мазепа в споминах „Україна в огні і бурі революції” (ст. 7 до 16 перша частина) „...не признавали ніякої, навіть найменшої автономії для України”. Навіть такої, як вимагав М. Драгоманів.

Чуже вчення російського соціалізму вело весь час непримиренну боротьбу з українським вченням. Ця боротьба найвиразніше виявилася у час революції 1917 року.

Дійсно в страшний час, як передбачав Шевченко, заскочила революція український нарід. Він був ограблений з усього — навіть з власного імени, бо Україну названо Малоросією, а українців малоросами-хахлами. Українську мову названо наріччям російської і заборонено в школі, письмі, уряді, літературі і пресі. Міністер Валуев міг собі дозволити на вислів: не було, нема і бути не може... Так ограблений народ збуджено в огні революції.

На щастя, не вся Україна була під російською окупацією і не всі там українці були малоросами. Західня частина — Галичина, Буковина й Закарпаття були під Австрією. Освіта, політичний рух, а за тим і національна свідомість могли там вільніше розвиватися. Правда, поляки, піддержувані австрійськими урядовцями, різними засобами старалися гальмувати національний розвиток українців під австрійською займанщиною, але це їм не вдавалося, навпаки діяло в користь українського руху, бо викликало спротив, що і стимулювало та скріплювало розвиток українства. Тут теж діяв вплив Драгоманова й під його впливом постала Соціялістично-Радикальна Партія, але переважив вплив великого Івана Франка, твір якого „Не пора, не пора” був прийнятий народом як другий національний гимн. Тому західня вітка українського народу була багато краще приготованою національно, ніж у східній Україні. Українська парламентарна репрезентація творила мов би зав’я-

зок державного уряду майбутньої української держави, а формація Українських Січових Стрільців — зав'язок української армії.

Боротьба чужого вчення з рідним

У перших тижнях після вибуху революції 1917 р. національнодумаючі послідовники Міхновського створили Українську Центральну Раду, в якій вони творили більшість у порівнянні до соціалістів. Коли ж приїхав зі заслання проф. Михайло Грушевський, він переорганізував УЦРаду й від цього часу перевагу мали в ній соціалісти, головно автономісти-федералісти.

З того часу дуже виразно позначається на державному будівництві згубний вплив соціалізму з його обманом про братерство народів Росії.

Ухвали військових з'їздів та універсали УЦРади — відображували боротьбу заповітів Шевченка і десяти заповідів Міхновського проти чужого вчення соціалізму.

Перший військовий з'їзд, що відбувся в Києві 18 травня 1917 року, на якому було 700 делегатів від півтора мільйона українського вояцтва, домагався негайного проголошення самостійності України, але представники УЦРади вговорювали їх і на всі способи відраджували від того.

У відповідь на домагання військового з'їзду УЦРада проголосила свій перший Універсал, у якому сказано: „Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від усієї Росії, не зриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям”.

Це було все, на що міг спромогтися тодішній провід відродженої нації. Хоч це було зовсім не те, чого домагався військовий з'їзд, висловлюючи бажання широких мас народу, то все таки ті маси прийняли слова першого універсалу з небувалим ентузіазмом.

Проф. Д. Дорошенко так описує ту радість (Т. I., стор. 92): „Зібрані вийшли на вулицю, де президія прийняла парад першого українського полку, і далі пішла на Софійську площу. Тут їх прийняло духовенство. Коло пам'ятника Б. Хмельницького відбулося віче. Священик українського полку сказав промову. З дзвіниць Софійського собору й Михайлівського монастиря

загули дзвони... Закінчилася маніфестація співом Шевченкового „Заповіту”, який усі слухали навколішках”.

Другий військовий з’їзд у червні того ж року, на якому вже було 1976 делегатів від мільйона й сімсот тисяч українських вояків, ще виразніше домагається проголошення самостійності України й формування окремих військових українських частин.

У відповідь на ці домагання УЦРада проголосила 3-го липня свій другий універсал, а в ньому ствердила: „Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не віділати України від Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку добробуту всієї Росії і до єдності сил її... Прямуючи до автономного ладу в Україні, в згоді з національними меншинами України, підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження „Учредительного Зібрання” (Установчих Зборів, майбутнього законодавчого тіла російської демократичної держави). Про самостійність у другому Універсалі вже ані слова. А Міхновського, який домагався проголошення самостійності й організування своєї армії, вислано з Києва на фронт.

Коли по т. зв. жовтневій революції большевики перебрали від Керенського владу в Росії, УЦРада проголосила 20 листопада 1917 р. свій третій Універсал:

„Український народе! І всі народи України! Тяжка й трудна година впала на землю Російської республіки.. На півночі в столиці йде міжусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безлад і руїна... Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської республіки й зберігаючи єдність, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська республіка стала федерацією рівних і вільних народів”.

У такий неповторно догідний час для українського народу уряд України у своїх універсалах, себто державних актах, прилюдно заявляв, що він не хоче відділитися від Росії, а як форму співіснування запропонував два рази автономію, а раз федерацію.

Коли пригадаємо собі вірш Драгоманова „З північною Руссю не зломим союзу..” і його думку „Українцям замість того, щоб рватися заложити свою державу..., ліпше виступати не стільки з думками національними, скільки з автономними і федералістичними”, то побачимо, як точно виконали україн-

ські соціалісти програму свого вчителя. Такий потужний вплив мало його вчення на покоління визвольних змагань. Воно спаралізувало їх національну волю, вбило державотворчу дію.

Після проголошення третього Універсалу С. Петлюра, що був до того часу міністром військових справ, зголосив своє уступлення. На його місце призначено М. Порша, який був великим противником творення окремої української армії.

Хоч у всіх універсалах, а головню в третьому, було аж надто підкреслено лояльність до Росії, большевики, як тільки почулися в силі, рушили на підбій України, здобуваючи місто за містом.

УЦРада, замість відсічі, зробила спробу, якої в історії народів годі знайти: проголосила 16 січня 1918 року демобілізацію української армії, щоб переконати большевиків, що вона дійсно щиро визнає ідею братерства народів і не має ніяких ворожих намірів щодо Росії.

Але це тільки приспішило наступ большевицьких військ. Вони, не натрапляючи на спротив, швидко наближалися до столиці України Києва.

Щойно це переконало УЦРаду, що кидані комуністами гасла — це тільки блахман, і 22 січня 1918 року УЦРада проголосила Четвертий Універсал, у якому заявила:

„Український народе! Твоєю силою, волею, словом утворилася на українській землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду. Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною суверенною державою українського народу”.

Оце ті слова, на які ждали спрагнені волі багато поколінь українського поневоленого народу двісті літ, від полтавського бою. Тепер ці слова впали в найскрутніший момент, у найбільш тривожну хвилину, коли ворог був уже перед брамами столиці, а армія була здемобілізована.

Факт залишається фактом, що дата 22-го січня 1918 року була куди більше неприємною на проголошення самостійности України, ніж квітень чи травень 1917 року. Треба було аж десять довгих місяців втратити на те, щоб наш тодішній провід переконався, що Україні не подорозі з Росією і немає чого з нею брататися.

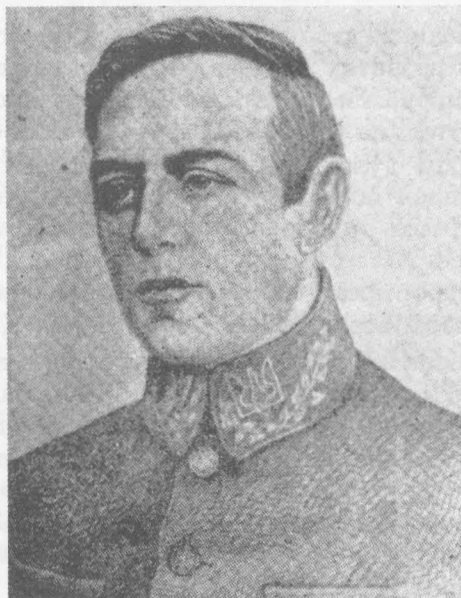
Все таки, хоч і пізно, і в тяжкій ситуації — національна думка перемогла і проголошено Універсал самостійности України, що його тиждень пізніше, молоді крутянські герої

освятили своєю кров'ю, даючи своїм чином початок збройній визвольній боротьбі — трьохлітній війні в обороні проголошеної самостійности України.

Роля Симона Петлюри

У боротьбі в 1919 і 1920 рр. висунувся на провідне становище Симон Петлюра. Можна було сподіватися, що на це місце повинен був вийти Микола Міхновський. Та він своїми виступами так насторожив до себе всіх, що тоді були при владі, що він уже не міг заважити на дальшому ході подій, маючи за собою замало однодумців, які весь час визвольної боротьби були неспівмірно майоризовані соціялістами.

Симон Петлюра, будши секретарем військових справ, мав весь час непереборних противників власної армії в УЦРаді й мусів їм скоритися. Коли ж у час Директорії став Головним отаманом військ Української Народньої Республіки, він діставав удари від наслідків політики УЦРади в 1917 році. Славу та ім'я генія йому не судилося здобути, бо в тих умовах, які

Симон Петлюра

він мав після протигетьманського повстання, найбільший геній, на мою думку, не міг був нічого кращого довершити. Тільки витязь одержує славу, а переможений, хоч би й надлюдських чинів довершив, все одно в історії останеться переможеним. Така була доля й С. Петлюри, виразника і провідника свого покоління.

Умови росту покоління Бандери

Чергове покоління мало зовсім інші умовини. Рідко в історії народу можна знайти так чітко відмежовані два покоління, як це було в нашій історії першої половини двадцятого століття: покоління, що творило міт визвольної боротьби в роках 1917–21, і покоління, що творило славу визвольної боротьби сорокових років.

Їх розмежовують дві війни, що йшли одна по одній якраз у тому розмежуванні часу (20 літ), в якому одне покоління постарілось, а друге виростало саме до такого віку, що найкраще надається до боротьби. Це так би мовити — зовнішні фактори, а внутрішні, чисто українське явище — це стан національної свідомости.

Перша половина двадцятого століття стоїть під знаком дуже швидкого розвитку національної свідомости, а розвитку українського націоналізму зокрема. Від часу виступу М. Міхновського (в Полтаві на концерті Шевченка) в 1900 році, український націоналізм дуже часто голоситься до слова, зокрема в період визвольної боротьби в роках 1917–21, але йому того слова не дано. Навіть тоді, коли Міхновський при допомозі полку Полуботка зайняв Київ і поставив УЦРаду перед фактом опору національної думки проти соціалізму, український націоналізм не дійшов до слова. Міхновського упокорила УЦРада.

Зате в двадцятих роках, після програної визвольної боротьби, націоналізм захоплює з року на рік щораз ширші маси, зокрема (і це основне!) молоді, приймає в українському народі розмах потужної, непереможної сили, яка, мов лявіна, зростає й потужніє всередині українського народу і резонує зовні могутнім відгомонам. У Москві про нього говорять і кричать на всіх партійних державних з'їздах, нарадах і парадах, як про ворога число один.

Тут конечно потрібно завважити, що так було на західно-українських землях, де, вже з 1914 року починаючи, нотуємо

скорє зростання національної свідомости. Заснування молодіжних організацій Січей та Соколів, які влаштували свій величавий здвиг напередодні вибуху першої світової війни, сама війна двох окупантів України, формування легіону Українських Січових Стрільців становлять в історії розвитку політичної думки західних українців великий етап, могутній стрибок вперед у розвитку національної свідомости. По всіх закутках західних земель України росте надія на краще майбутнє. Пісня:

*А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну гей-гей, розвеселимо...*

це образ думок, що їх леліав тоді кожен українець.

У такій атмосфері росла молодь, яка родилася в роках 1906—1913. Вона бачила своїми дитячими очима радісні дні волі в роках 1917—1919. Учасники величавих маніфестацій під блакитно-жовтими прапорами, які нескінченими походами проходили вулицями міст України, співаючи пісень волі, зробили на ту молодь незабутнє враження, яке залишилось в їх серцях на все життя. Вони в той час не були звичайними дітьми. Ні! Вони були дітьми, які росли в час війни, і це особливо впливало на формування їхнього світогляду і характеру. Уявімо собі опущені нагло фронтові лінії, наїжені колючим дротом, дуже часто заміновані бойові становища, окопи та сховища, які, як повітря порожнечу, заповнює дітвора, яка шукає і визбирує все, що там залишилося по відступаючих відділах війська. Все хтось відступав і забував, або в поспіху залишав багато дечого із воєнного матеріалу. Школи в той час були замкнені. Книжки пішли в кут. Багнети, шаблі, рушниці, а часто і гранати, це були їхні дитячі забавки.

Скільки тих дітей порозривали міни, гранати, чи неексплодовані гарматні стрільна. Скільки їх на все життя окалічило?!... Та їм це байдуже... — „А він чому був такий дурний?...” — І як тільки знов прийшла подібна можливість, а їх було більше, то щоб запастися у свіжі „забавки”, їх це не відстрашувало.

Найбільш улюбленою їхньою забавою були галасливі наступу двох фронтів хлопців одних проти других.

Коли вони пішли до школи, їхні друзі, старші на п'ять-шість літ, це були недавні старшини й підстаршини української армії. Їхні професори, це в більшості старшини української армії, або державні урядники української держави.

Їм було заборонено викладати історію України так, як вони хотіли б, — згідно з історичною правдою, але вони використовували кожну нагоду при навчанні інших предметів, щоб бодай частинно передати учням те, що накопилось в їхньому серці. Лекції греки чи латини, де говорилося про Геракла чи Муція Сцеволю, чи триста спартанців під проводом Леоніда в Термопілях, чи про бій на Маратонському полі, це не були герої і бої старинних народів греків і римлян, це були світлі взори змальовані учням їхніми професорами-патріотами, як доротовкази на все життя.

Дуже важливу роллю в різьбленні їхнього світогляду й характеру відіграв Пласт. Ця організація зі своїм впорядком, з одностроями, з палицями, що дуже добре імітували кріси, була для них дуже добрим доповненням того, що вони отримали ще як діти. Далекі прогулянки поза місто з тереновими вправами, які були дуже зближені до військових теренових вправ з читанням мап, давали їм враження правдивого війська. Під час Зелених свят відбувалися походи українського населення міст на цвинтарі, щоб віддати шану героям поляглим у боротьбі. Пластуни були чи не найкращою частиною тих походів.

Тому коли співали свою улюблену стрілецьку пісню

*Ой не тішся, ляхе, що по Збруч то ваше,
Ще живе стрілецька слава.
Вернуться ще тії стрільці січовії,
Задрижить Москва й Варшава, —*

вони майже всі були вповні свідомі, що це вони мають бути тими січовими стрільцями, які мають вернутись і тоді мають задрижати Москва і Варшава.

Одночасно з тим, з газет великими буквами кричить окупант, що там попалено стирти збіжжя польських поміщиків, забито поліцейя, відбувся напад на пошту, чи поштовий віз, а там викрито українських революціонерів, а все це діло УВО — Української Військової Організації... За це одних арештовано, інших повішено, а ще інших розстріляно...

Це все різьбило душу того учня, що вже й так далеко перевищував у своїх думках свій дитячий вік. Молодий учень пильно ловив кожний клаптик відомостей про тих, що не склали зброї, що ще далше ведуть боротьбу за волю України. Пронизуючи своїм передчасно дозрілим зором кожного старшого, він старається збагнути, чи цей є членом організації, чи через нього

можна дістати зв'язок до УВО?... Можна, сину, але це ще дуже завчасно. Підожди, ще прийде час і на тебе. І той час приходив і то приходив дуже вчасно.. Різні були випадки, які наводили їх на контакт з УВО й багато учнів середніх шкіл до цієї організації належали вже в дуже ранньому віці.

І приходила праця в підпіллі, а з нею все те, що вирощує орлів, що виховує героїв. Беззастережне довір'я всіх до всіх: друзів до друзів, підвладних до провідника і провідника до підвладних, з чого родилася особлива дисципліна... Що сказав провідник — це святе, дарма, що він вчора ще був таким самим як я. Він мій провідник!... Я хотів відгадати його думку, відчутти намір і з того поставав духовий зв'язок, що цементував організацію в непереможну силу. Ця сила спиралась ще й на тверді характери, повні самопосягати і самовідречення в ім'я ідеї визволення України.

Психологія стрільця на полі бою вже достатньо просту-дійована, але психологія підпільного борця-революціонера ще перед наукою закрита, неспросліджена духовою царина. Революціонери-підпільники — це грачі зі смертю. Це щось найкраще, що виплекало людство. Вони найкраще розуміють це місце зі святого письма: „Немає більшої любові, як життя своє віддати за друзів своїх”.

У такій атмосфері виростали ті, що формували нове покоління, яке прийшло на зміну тим, що творили історію першої чвертини нашого століття, створивши міт, на якому виростали їх наслідники. Їхні спомини були основною лектурою, на якій виростало нове покоління. До неї долучилися ще: підпільна преса „Метеор”, „Сурма”, „Розбудова нації” та „Вістник” Донцова і його творчість.

Як виглядало покоління Бандери

Рік 1929-ий. Перший Конгрес Українських Націоналістів... „Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї..”

Це не було порожнє гасло чи спекуляція на мобілізацію мас. Понад сорок літ історії ОУН свідчить, що це гасло щиро взяли собі за життєву девізу сотні тисяч молоді, яка своїм героїчним життям і часто смертю ствердила, що в неї за словом іде з залізною консеквенцією й чин. А крім того вона вже знала, за що боротися і вмирати.. Самостійна соборна українська держава — це їхній ідеал, який вони на ніщо не проміняють. Са-

мостійницька політика, сперта на власні сили української нації — це їхній незмінний принцип. Це не люди з 1917 року, що на кожному з'їзді мусіли сперечатися, за що їм вести боротьбу, яким способом, з ким і проти кого йти.

Вони своєю незламною поставою перебороли страх перед терором окупанта. Романтизм підпільної боротьби, патріотизм і плекання лицарського духа й героїзму допоміг їм створити в Україні особливий тип борця за волю України, який не має страху перед нічим. Навіть перед смертю. Одного їм тільки було жаль, що згинувши, не зможуть уже більше боротися за волю України, як це перед своєю смертю заявили В. Білас і Д. Данилишин. Та вони по своїй смерті стали ще грізнішими для ворога й ще кориснішими для визвольної боротьби українського народу. На звуки дзвонів, що сповіщали про смерть Біласа й Данилишина, відгукнулася вся молодь української землі й під прапори ОУН стали десятки тисяч нових борців за волю України. Це був час найбільшого припливу молодого покоління в ряди ОУН.

Це бентежило і виводило з рівноваги ворога і він ударяв насліпо, непродумано, пацифікацією і масовими арештами. Але одне й друге дало притилежні наслідки: з одного боку стимулювало інтенсивність боротьби, а в тюрмах вивершувалося виховання революціонерів. Багато тих, що попали в тюрму політично неграмотними, або півграмотними та півсвідомими, діставали широку освіту від своїх друзів і ставали повносвідомими борцями за волю України.

У дні вибуху німецько-польської війни — можна сказати без перебільшення — в польських тюрмах знаходилося біля 15 тисяч українських політичних в'язнів. Коли в наслідок війни відчинилися польські тюрми, ОУН була в своєму найвищому силовому стані.

У відвічному марші поколінь

І в той час приходять те, чого належно не розуміє багато тих, що беруть участь у політичному житті: молоде покоління перебирає на себе відповідальність за долю народу. Воно стає до чину, щоб сповнити своє завдання, яке дістало в спадку від своїх батьків. Це не „бунт Бандери”, як це називають короткозорі політики. З перспективи 35 літ це вже виразно можна бачити, що це була закономірна, природна зміна поколінь.

У відвічній естафеті—марші поколінь від постарілого, знеможеного маршем покоління перебирає смолоскип ідеї державного визволення українського народу нове покоління.

Заки проаналізуємо й оцінимо цей момент, погляньмо, якою тоді була ситуація та як це покоління виконало своє завдання.

Умови дії покоління Бандери

У тридцятих роках українські землі були поділені на чотири частини. Найбільша частина українських земель була під большевицькою займанщиною. Це були землі на схід від Збруча. Галичина й Волинь були під польською окупацією, Карпатську Україну займала Чехо-Словаччина, а Буковину й Басарабію — Румунія. У всіх тих частинах України діяла ОУН, піддержуючи революційного духа в широких масах, щоб у відповідний час вони були готові на її заклик до рішального бою за волю України, за об'єднання всіх земель в одну неподільну самостійну соборну українську державу.

Напруга дії ОУН була різна під різними окупаціями, найсильніше розгорнена дія ОУН була під польською окупацією.

Політичну ситуацію творили тоді розгри між світом демократичним (Англія, Америка, Франція) і світом фашистсько-нацистським (Німеччина, Італія, Японія). Центральною точкою кипіння була націонал-соціалістична Німеччина, яка від 1933 року, від приходу до повної влади Гітлера, зросла в велику силу. Гітлер домагався поширення території Німеччини дорогою „повернення” їй всіх земель, які колисьбудь були зайняті німцями, або були замешкалі німецькими колоністами, щоб у той спосіб дати німецькому народові досить простору для буйного розвитку. Свої вимоги він піддержував теорією про вищість німецької раси й тим, що німецький нарід був завжди покритвджений і несправедливо втиснений у дуже вузькі кордони.

Гарячкове громадження зброї і школення війська впевняло кожного, що Гітлер підтримає свої домагання збройною силою і це доведе до війни.

Широко маніфестована протикомуністична насава Гітлера та вороже ставлення його до Польщі, з виразними загарбницькими інтенціями, мали великий вплив на формування політичної думки українців. Можна сміливо сказати, що не було

майже ні одного українського патріота, що не надіявся б на покращання долі українського народу. „Гірше, як є, не може бути”. Це був аргумент і тверда основа надії на краще майбутнє. Але Гітлер, ані ніхто з високопоставлених у Німеччині людей ніколи в жоден спосіб не дали тим надіям позитивної основи.

Якраз напередодні важливих подій постиг український нарід тяжкий, болючий удар. У підступний спосіб, при допомозі годинникової бомби, вбили післанці Москви провідника ОУН Євгена Коновальця. Він був у той час, навіть в очах противників ОУН, незаперечним авторитетом, на якого в часі війни звертали б очі всі українці, як на провідника народу. Це всі виразно відчували по його смерті. Він загинув 23 травня 1938 р. у Роттердамі.

На місце Є. Коновальця прийшов полковник Андрій Мельник. Хоч він був полковником Січових Стрільців, належав до УВО й довший час провів спільно з Є. Коновальцем, але він не був тої самої вдачі й переконання, що Є. Коновалець і виховані ним кадри українських революціонерів. Це дало дуже погані наслідки в дальшому ході подій вже в перших роках дії ОУН під проводом А. Мельника.

Розбіжність думок крайового і закордонного Проводу ОУН

Після прилучення Австрії до Німецького райху, війська Гітлера, „визволяючи судетських німців з-під чеської окупації”, приневолили уряд Чехо-Словацької республіки піддатися під протекторат Німеччини. Користаючи з цієї нагоди, Карпатська Україна проголосила свою незалежність.

Між подіями світового значення, які в той час потрясали світом, сама ця подія у світовому масштабі була на перший погляд маловажною. Але, коли б Гітлер готовився до походу на схід з повним розумінням проблем сходу, коли б використав досвід Карла XII і Наполеона, для нього Карпатська Україна була б ключовою позицією. Обстоючи незалежність Карпатської України й розбудовуючи її, як випадову базу на схід, він міг дати всім народам, поневоленим Москвою, надію на визволення і в цей спосіб здобути собі близько сто мільйонів людей проти Москви. Він сходу Європи не знав, не розумів і ним нехтував, тому його пляни були зовсім інші. Він вірив, що в його інтересі є позбутися „того краму” якнайскоріше

і подарував Карпатську Україну — ключ до сходу, як непотрібну й безвартісну річ, мадярам.

Це несподіване потягнення Гітлера, поставило український нарід, а в першу чергу провід ОУН, перед важку і переважку дилему: зберегти принцип самостійницької політики mimo найтяжчих умов і наслідків і боронити самостійності молодій державі — Карпатській Україні, чи скоритися волі Гітлера.

Не вмів до цієї проблеми поставитися по-націоналістичному новопоставлений на становище голови Проводу ОУН полковник А. Мельник. Загіпнотизований блискучими перемогами гітлерівських військ, він вирішив, проти самостійницького принципу, не боронити самостійності Карпатської України, бо це було б проти плянів Гітлера. Він дав наказ, що забороняв членам ОУН з Галичини переходити на Закарпаття. І в цьому була причина його прогри.

Не в 1940-му, а в 1938 році, в наслідок цього рішення Мельника, поділилася ОУН на принципіалістів і угодовців.

До справи оборони Карпатської України поставилися крайові частини ОУН позитивно, тобто проти наказу закордонного Проводу. Боронити Карпатську Україну пішли найкращі військовики ОУН з Краю, а між ними полк. Михайло Гузар-Колодзінський, Зенон Коссаk і Роман Шухевич. В нерівному бою з мадярами, захищаючи молоду державу до останнього віддиху, створили вони міт Карпатської України, який кров'ю найкращих синів українського народу закріпив ту землю раз на завжди за Україною, незалежно від того, що мадяри перемогли.

Коли в вересні 1939 року в блискавичній війні Гітлер окупував Польщу, він поділився здобиччю з Москвою й віддав їй більшість українських земель, які до війни були під польською окупацією. Це був другий дуже тяжкий удар по сподіваннях українців. І це вже повинно було поставити межу всяким дальшим сподіванням. Але Гітлер дав українцям у Генеральному Губернаторстві (так названо Польщу окуповану німцями) досить широкі права, головню на тих окраїнах українських земель за Сяном і Бугом, які лишилися по німецькому боці. Дозволено тут організувати шкільництво, плекати культуру, видавати газети, журнали, книжки, організувати допомогові комітети на чолі з Центральним Комітетом, який мав право заступати й репрезентувати українців перед німецькою владою, організувати табори втікачів, кооперацію і молодь. Навіть, на військові курси німецька влада дивилася крізь пальці й на-

бирала молодих хлопців до вартівничих парамілітарних відділів т. зв. „Веркшудів”, де вони переходили дійсний військовий вишкіл зі зброєю. Це все приспало чуйність більшості тих українців, які були в Генеральному Губернаторстві.

Найбільше переконуючим аргументом на той час було твердження, що це все робиться для маскування правдивих плянів Гітлера у відношенні до Москви.

Треба сказати, що конечність зудару Німеччини із Советським Союзом всі недвозначно відчували. Кожний бачив, що це тільки тимчасова ситуація, поки німці заняті війною на заході Європи. Москва доставляла день і ніч велитенські транспортні сировини Німеччині і це підтверджувало, що договір Німеччини з СРСР є тимчасовим для здобуття мирним шляхом потрібної сировини. Не було сумніву, що війна між Німеччиною й Советським Союзом неминуча.

Назрівання конфлікту в ОУН

У тому часі на терені кол. Польщі було дуже багато членів ОУН, які, повиходивши з концтабору в Березі Картузькій і тюрем, мусіли вийти з України на еміграцію. Між ними було багато колишніх членів Крайової Екзекутиви й кілька кол. крайових провідників ОУН. Це були заслужені люди, які дали наявні докази своєї беззастережної відданости Батьківщині й Організації. Багато з них були засуджені на кару смерти або на досмертну тюрму та носили на своєму тілі знаки тяжких тортур. Це були люди з великим революційним стажем, які в час довголітнього ув'язнення загартували свого духа та продумали дуже глибоко багато питань.

По виході на волю вони застали в ОУН важку ситуацію. Крайові частини були у напруженому конфлікті зі закордонним проводом, у висліді якого напередодні війни загинув крайовий провідник Мирослав Тураш. Крім того по розвалі Польщі повиходило наверх багато справ, які були до того часу закриті таємницею тюремних мурів. Зокрема в руки членів ОУН попали таємні документи польської поліції, які недвозначно підтвердили багато справ, що до того часу були тільки у сфері здогадів, припущень і підозрінь.

Степан Бандера Провідником всієї ОУН

Все це сталося причиною скликання Великого Збору ОУН, на якому Провідником обрано Степана Бандеру.

Степан Бандера народився 1-го січня 1909 року в сім'ї священика, пароха села Угринова Старого біля Калуша. Він ви-

Степан Бандера

ростав у часі й умовах, які я з'ясував попередньо. Його батько був українським священиком патріотом, який перебув цілу кампанію визвольної боротьби 1917-20 рр. і був переслідуваний польською владою. С. Бандера жив у близьких дружніх відносинах із Степаном Охримовичем, який своєю творчістю, діяльністю й ентузіазмом дав основи організованому націоналізмові в Західній Україні. Коли взяти до уваги, що Бандера, хоч був

Степан Охримович

молодший, належав до одного звена з Охримовичем, який брав участь у першому Конгресі Українських Націоналістів, а потім помер в наслідок тяжких тортур у польській тюрмі, зрозуміємо стимули росту того молодого юнака, який невдовзі став Крайовим Провідником ОУН, а потім Провідником всієї ОУН. Свою популярність здобув собі С. Бандера героїською поставою на процесі у Варшаві і Львові, де він одверто виступив не лише перед судом, але й перед цілим світом, як провідник революційної організації, яка веде боротьбу за визволення українського народу.

Ані перед ним, ані по нім ніхто з членів ОУН ані УВО не виступав перед судом в такій ролі і в такій спосіб. Обтяжений зізнаннями організаційного референта, а також кількома співробітниками і архівом ОУН (архів Сеніка), який у невідомий спосіб дістався в руки ворога, він не міг заперечити тих інформацій, і знаючи, що на основі тих даних він сяк чи так дістане присуд смерті, постановив виступати відверто як Крайовий Провідник ОУН.

Хоч йому забороняли в різний спосіб і не допускали ска-

зати багато того, що він хотів сказати, то все таки він багато справ вияснив у Львові на процесі в 1935 р. Усім стало ясно з його слів і з тих даних, що їх поліція в різний спосіб призибрала, що ОУН під його проводом дійшла до найвищої напруги своєї боротьби й мала найкращі успіхи, а що найважливіше, здобула найширший розголос в Україні і в цілому світі.

П'ять літ пізніше, як тільки пролунали перші постріли другої світової війни, в якій його покоління мало скласти свій іспит перед історією, він вийшов на волю із польської тюрми. Хоч був засуджений на кару смерти, не загинув. Хоч мав присуд досмертної в'язниці, вийшов на волю саме в той час, коли його найбільше потребували організація, його покоління і українська нація. Ті, що сиділи в польських тюрмах, знають, як поляки дбали, щоб усіх найнебезпечніших в'язнів вистріляти, користаючи з воєнного часу. А його Бог зберіг.

Коли, в час найвищого напруження кризи в ОУН, членство довідалося, що він цілий і здоровий на волі, всім було ясно, що ОУН дістала провідника, на якого ждала після смерти сл. п. Є. Коновальця.

Місія Полк. Євгена Коновальця

Коновалець, наймолодший з високих старшин української армії, як комендант Корпусу Січових Стрільців, що весь час визвольної боротьби в роках 1917-20 були безперечно найкращою частиною української армії, пережив і на власні очі бачив усе, що діялося в самому центрі визвольної боротьби від перших днів Української Центральної Ради, аж до „чотирокутника смерти”. На його долю випала місія передати смолоскип визвольної боротьби; він це завдання виконав.

На основі величезного досвіду, обдумавши ситуацію, в якій знайшовся український народ по поразці у визвольній боротьбі, Є. Коновалець збагнув, що в тій ситуації належить робити. Покликавши до дії УВО, яка продовжувала визвольні змагання, створив у той спосіб романтику підпільної боротьби, яка зрушила молодь і викликала серед неї чинний патріотизм. Пожнив'ям УВО був перший Конгрес Українських Націоналістів у 1929 р., на якому український чинний патріотизм прийняв офіційно назву українського націоналізму, оформлено і прийнято ідеологію, програму і стратегію визвольної бо-

Полковник Євген Коновалець

ротьби та покликано до дії Організацію Українських Націоналістів, яка мала реалізувати постансви Конгресу.

Коновалець, що був свідком, як ідею самостійної України від Сяну по Кавказ, оформлену Міхновським, топтано весь час соціялістами і підмінювано раз автономією, то знову федерацією, виховав молодь у критиці політики соціялістів і в основу ідеології українського націоналізму поставив, як ідеал українця, самостійну соборну українську державу. Він, який бачив славу днів великих — бравурні походи, одчайдушні рейди і прориви українських військ та світлі їх перемоги, вірив у силу українського народу і в основу тої віри поставив власну силу українського народу, відкинувши всякі орієнтації на чужу допомогу.

Вихована ним на таких принципах молодь могла прийняти після смерти Є. Коновальця тільки такого на свого провідника, який був вихований на тих засадах, їх безоглядно визнавав і проводив у життя. Тому тим, що мав вести український народ у люту пору другої світової війни, став саме Степан Бандера, який, як провідник Краю, доказав, що він саме таким є. Він не тільки ті засади перестерігав, але ще й доповнив, підкресливши, що боротьба за самостійну українську державу має бути безкомпромісова і має спиратися на чисто самостійницьку політику.

Одною з більших заслуг Є. Коновальця є те, що він призначив крайовим провідником ОУН двадцятичотирирічного студента. Зробив він це на основі докладної обсервації Бандери, який, як відомо, бував часто за кордоном на різних конференціях протягом двох і пів років як представник крайової частини ОУН, займаючи різні становища у Крайовій Екзекутиві. Бандера вже понад рік виконував обов'язки крайового провідника. Зі судових актів виходило, що в архіві ОУН було кілька нотаток про те, що в час конференцій Бандера відзначався бистротою думки, його завваги були дуже влучні, а його пропозиції учасники конференції переважно повністю апробували. Коновалець не завівся на Бандері. Він сповнив своє завдання блискуче і на становищі провідника і в ролі підсудного на процесі. Доля судила так, що Бандера був тоді в тюрмі, коли загинув Коновалець, але зусильні старання вирвати Бандеру з тюрми в тому часі — це найкращий доказ того, на кого оглядалися кадри українських революціонерів, шукаючи за наступником на найвищому становищі голови Проводу ОУН.

Умови, в яких Бандера перебрав провід ОУН

Саме тоді, коли Бандера був найбільше потрібний, він був до диспозиції ОУН і українського народу. Формально Бандера перебрав провід ОУН 10 лютого 1940 року, коли відбулася конференція провідного активу ОУН і покликано Революційний Провід ОУН. Фактично Бандера проводив уже організацією три місяці перед тим. Формально і правно Бандера був обраний головою Проводу всієї ОУН на другому Великому Зборі ОУН в квітні 1941 року й від того часу визвольна боротьба українського народу за державну самостійність іде під його проводом і під його ім'ям.

За ним станули тисячі українських революціонерів — провідних і рядових членів ОУН. Проти нього станули тільки одиниці з провідних членів ОУН.

Така була дійсність 22 червня 1941 року, коли почалася німецько-советська війна, коли то покоління Бандери перебрало на себе всю відповідальність за долю українського народу.

Створилися дуже тяжкі умовини для українського народу: німецька армія, після своїх блискучих перемог на Заході, була в zenіті розмаху і слави, а советська армія, хоч відступала

в паніці, не була подолана. Обидві воюючі потуги були противниками самостійної української держави, маючи ворожі наміри щодо України. В таємних інструкціях обі воюючі армії мали наказ винищувати українців, і то самих найцінніших, щоб обезголовити український народ, щоб ніхто з українців не остався, хто міг би ставити опір, коли Україна буде перетворена в колонію переможця. А західній світ не виявив зрозуміння до державницьких аспірацій українського народу. Захід вів проти Німеччини війну за повернення стану з-перед 1939 року: за відновлення Польщі, за збереження московської імперії, отже за уклад світу, в якому не було місця на самостійну українську державу.

В таких несприятливих обставинах покоління Бандери, яке віддавна мріяло про час-нагоду, щоб стати зі зброєю в руках до бою за права свого народу, — мало доказати, що воно, переживши і простудювавши невдачу своїх батьків, стріне свою нагоду більше зріло, більше приготовано.

Єдиним пригожим моментом був дуже короткий час, коли відступаюча советська армія покинула Львів, а наступаюча Німеччина ще не встигла встановити над ним контролю. І тоді український народ міг, віддихнувши хвилину, сказати своє вільне слово суверенної від нікого незалежної волі, що він хоче бути володарем на відвічній своїй прадідівській землі. Це було не більше як три дні. Це була єдина нагода для покоління Бандери, і воно її використало повністю.

Сприяючим був факт, що саме в той час вмаршував до Львова курінь Дружин Українських Націоналістів під командою сотника Романа Шухевича, а одночасно, згідно з пляном, прибула до Львова Середня група Похідних груп українських націоналістів під проводом Миколи Лемика, при якій був відділ зложений з провідних членів ОУН в числі понад 100 осіб, що мали призначення зайнятися проголошенням відновлення самостійності української держави. Між ними був Ярослав Стецько, який мав репрезентувати Провід ОУН з метою перевести Національні Збори і проголосити відновлення самостійності України та зорганізувати Тимчасове Правління Української Держави. З ним були члени Проводу Яр. Старух, В Кук, І. Равлик і Роман Шухевич. В одному дні члени ОУН, що прийшли з-за кордону, получилися з провідними членами ОУН, що були на місці, зорганізували на вечір Національні Збори в „Просвіті”, на яких схвалено Акт відновлення самостійності Української Держави. Це все сталося 30-го червня 1941 р.

Ярослав Стецько

у Львові, коли панував повний хаос по відході большевиків, побільшений відкриттям тисяч трупів українців замордованих по тюрмах. Тоді стосовно мале число людей, які докладно знали, що мають робити, в одному дні провели роботу, яку в інших умовах довелись би проводити тижнями, а то й місяцями. Ста-

лося це тільки тому, що все було заздалегідь обдумане й заплановане.

Два дні після того, 1-го і 2-го липня, радіо повідомляло зі Львова увесь український народ і цілий світ, що у Львові відновлено самостійну українську державу й створено Тимчасовий уряд України.

Якою ціною?

Якою ціною окуплено державний Акт 30-го червня, — хай посвідчить наступна згадка про одного з тих, які своїм життям за нього заплатили.

В Авшвіці між моїми друзями був Юлько Савицький, який на зміну з покійним уже Зеноном Тарнавським обслуговував радіоавдицію в ті дні, коли проголошено Акт 30 червня. Юлько був справжній «львов'як», як він сам про себе казав, мав дуже приємний милозвучний голос, а тому працював у радіостанції заповідачем. Його привезли до концентраційного табору 20-го липня 1942 року, дістав число 49741.

Хоч невисокий, але добре виспортований, Юлько вмів давати собі раду навіть у концтаборі. При цьому йому дуже допомагала його весела вдача. Він був життєрадісний і дотепний, тому був дуже побажаним другом у найтяжчі часи нашого перебування в таборі. Це й допомогло йому вже в перші дні прибуття до Авшвіцу влаштуватися так, щоб вижити. Він завжди приносив нам багато новин та інформацій з таборового життя. Веселим і життєрадісним Юлько залишився до самого кінця перебування в Авшвіці.

Коли ж із наближенням воєнного фронту німці почали вивозити в'язнів з Авшвіцу, вони вивезли й моїх друзів, які там залишилися після мого виходу на волю в грудні 1944 року. Друзів перевезено частину до Мельку, а частину до Ебензее, куди попав і Савицький. Згодом мені оповідали, що Юлько з голоду дуже підупав на силах і пратнув дістати бодай одну миску зупи, щоб могли діждатися приходу американських військ. Але, на жаль того приходу він не діждав. День після його смерти прийшла воля. Ебензее був найтяжчий табір і там згинуло найбільше з нашої групи. А деякі були вже в такому стані що лежали нерухомо і чекали... на смерть. Між ними були Р. Малащук, Д. Чайковський, В. Мартинець.

Зенон Тарнавський у своїй збірці «Дорога на Високий

Зенон Тарнавський

Замок» подає докладніший опис проголошення Акту 30 червня і при тому згадує про Ю. Савицького.

«До студії прийшов молодий чоловік, що назвав себе Юліаном Савицьким, і заявив що він теж буде диктором. Заповідав передачі патетичним, шкільно - драматичним, голосом. Ми чергувалися при мікрофоні...»

В дальшому Тарнавський подає, що вони з Савицьким на зміну проголошували декларацію про відновлення самостійності протягом кількох днів, а закінчує свій опис так: «Все заповідалося якнайкраще, але нагло до Радіокомітету прийшли

два гестапівці їй почали питати за тими, хто проголошував Деклярацію. Вони взяли мене до автомашини і повезли до приміщення НКВД. Там поставили мене обличчям до стіни на кілька годин. За якийсь час приїхали далші «гості», між ними Савицький, якого взяли з хати, і Старух...»

Тарнавському пощастило викрутитися, а «Савицький до студії більше не вернувся, його вивезли до тюрми в Кракові і звідтам до концтабору в Авшвіц».

Так дорого заплатив Савицький за ту честь, що він подав світові вістку, на яку і він сам з тугою ждав. Таку ціну заплатили тоді і пізніше сотні тисяч.

Акт 30-того червня і його значення

Коли тепер з віддалі нашого часу оцінювати цей чин ОУН під проводом Ст. Бандери й цілу тодішню ситуацію, можна сміло ствердити, що це був єдиний момент у другій світовій війні, коли можна було щось подібного довершити. Подиву-гідним є те, що цей момент використано докладно за пляном. Більше в час другої світової війни такої нагоди не було. Проведенням цього акту в життя склало свій іспит покоління Ст. Бандери бездоганно. Коли б цей момент був проминув невикористаним, це покоління було б вкрилося соромом перед історією, а український народ був би вийшов з другої світової війни з тавром раба, який по відході одного гнобителя ждав пасивно, щоб новий гнобитель наложив на нього нове ярмо.

Вписавши в свою історію Акт 30-го червня, український народ показався гідним волі народом, який використовує кожний момент для боротьби за свої права на державну самостійність. Так в історичному аспекті виглядала б справа, навіть тоді, коли б український народ в часі другої війни більше нічого не довершив. Але український народ додав до Акту 30-го червня ще й понад десятилітню героїчну боротьбу Української Повстанської Армії, яка, обстоюючи цей державний Акт, боролася проти двох найбільших воєнних потуг.

Державний Акт 30-го червня — це історичний факт, який вписало покоління Ст. Бандери в історію України, сповняючи свій обов'язок боротьби за волю України, який перейняло в спадку по своїх батьках. Коли прийшов на те час і потреба, воно совісно сповнило його в найкращу пору без вагань і про-волоки. На цьому місці варто порівняти Акт 30-го червня

з державними актами 22-го січня 1918 р., 1-го листопада 1918 р. і 15-го березня 1939 р. Всі вони дуже подібні до себе тим, що в короткому часі по їх проголошенні ворог своїм скорим наступом унеможливив закріплення самостійності України.

Всі наші сусіди завжди використовували той факт, що Україна була поневолена і пошматована, захоплюючи хоч малу частину українських земель при нагоді упадку української держави. Безсумнівним є, що вони і в майбутньому будуть уживати всіх заходів, щоб не допустити до того, щоб український народ мав свою самостійну державу.

Акт 30-го червня не міг бути введений у життя, коли Німеччина була у zenіті своєї потуги й окупувала своїми арміями всю територію України. Та це не має ніякого впливу на те, щоб Акт 30-го червня уважати менше цінним історичним фактом, як інші три подібні йому, які в історії України, а посередньо також і в історії світу, мають своє повне історичне значення. Тим більше, що творці його обстоювали його гідно, а народ боровся за його здійснення в рядах УПА понад десять літ по-лицарськи і по-геройськи.

Тому покоління Ст. Бандери має повне право передати наступному поколінню державний Акт 30-го червня як світлий дороговказ, а понад десятилітню героїчну боротьбу УПА — як гідний приклад до наслідування.*

Яка інша можливість

Та все таки можна поставити таке запитання: що в нашій найновішій історії було б вписане на тому місці, де є вписаний Акт 30 червня і героїчна боротьба УПА якби їх не було? Щоб відповісти на це запитання, пригадаймо собі долю жидів на тих теренах, що їх зайняли були німецькі війська. Ще перед війною жиди могли здогадуватися, що їх чекає, а вже таки докладно знали про свою майбутню долю ті жиди, які жили в Україні, бож до них доходили вістки про те, що німці зробили з жидами в Польщі. Одначе, жиди не зайняли до того факту належної постави. Вони в тривозі ждали з дня на день, без жодної спроби спротиву, без жодного пляну, навіть без жодної надії. Вчора забрали одних, сьогодні інших і всі знали, що вби-

* Про цей історичний чин української нації гляди книгу Яро-слава Стецька „30 червня 1941”.

вають, отруюють газами, палять у крематоріях, але інші ждали пасивно, поки й по них не прийшли...

Не знайшовся між ними провідник, який промовив би був надхненне слово, щоб піввати бодай молодих до бою за самозбереження. А могли вони те зробити, бо багато зброї залишили втікаючі советські війська. Могли забрати ту зброю і боротися, бо виходу не було.

Та так не сталося і в історію жидівського народу записано чорну жалобну сторінку мартирології, без ніякого спротиву, хоч було багато таких жидів, що вступали в лави нашої повстанської армії і були добрими її воляками. Треба також признати, що було кілька успішних виступів спротиву (Треблінка і ін.). На їх оправдання можна подати багато несприятливих умов. От хоч би те, що вони були на чужій території і серед чужого довкілля, яке в той час, коли німці винищували жидів, не було ще готове до протинімецької боротьби. Та все таки та сторінка жидівської історії трагічно сумна.

Приблизно таку саму сторінку були б і ми вписали в свою історію, якщо б не було боротьби українського народу в минулій світовій війні. Були б німці нас безкарно вивозили на каторжні праці до Німеччини, багато українців, більше ніж в ті роки, були б попали до концентраційних таборів, московські партизани були б виконували масові езекуції над нашим народом, а наша революційна організація була б хіба писала відозви, щоб бути льяльними супроти окупантів, не творити «лісу», тільки терпеливо ждати на закінчення війни, бо німці «нам щось обіцяють». І після німецької програної, яка, можливо, припізнилилася б на рік, на нас тяжило б тавро німецьких коляборантів, не зважаючи на мільйони жертв українського народу від німецького терору.

У згадані роки ми вже мали за собою події в Карпатській Україні і мали гіркий досвід, що тодішний ПУН заборонив був членам ОУН брати участь у боротьбі Карпатської України, щоб, мовляв, не дратувати німців. Але весь героїчний міт Карпатської України був створений саме тими членами ОУН, які відважилися виступити проти заборони закордонного Проводу і ввімкнулися в бротьбу за волю однієї вітки українського народу, яка найдовше двигала ярмо неволі. Та боротьба назавжди прилучила ті землі до України.

Так, отже, перед початком війни німців з большевиками мусів виступити Бандера. А виступивши в 1940 році, він мав час підготувити Організацію, і це йому повністю вдалося. Якщо б

він був виступив аж після того, коли німецькі армії вже ввійшли були на землі України, то Організація була б цілком невідготована до протинімецької акції й Акту 30. червня напевно не було б.

Доказами на це є історичні дані. Організація полк.Мельника не мала в пляні будь-що починати у Львові, ані в Києві. Коли творилася УПА, то та організація видавала різні відозви та звернення, щоб «не йти в ліс». Оригінальні відозви я сам бачив в архіві ОУН у 1947 році. Ольжич, який на власну руку після був кільканадцять хлопців з організації Мельника до УПА, попав був у неласку мельниківського Проводу, а скоро потім був убитий німцями в концтаборі.

Це тільки деякі докази, що згаданих актів вияву суверенної волі українського народу не було б, якщо б Бандера не перебрав був Проводу ОУН.

Я є певний, що немає українця, який волів би, щоб у сорокових роках ми були вписали в нашу історію тільки сторінку пасивної мартирології, замість виявів суверенної волі українського народу. Тим способом я відповідаю на запитання, чи чин Бандери був історичною konieczністю, а час, коли він діяв, був відповідним для того часом.

Катастрофальна помилка німецької політики

Державний Акт 30-го червня 1941 р. має велике значення також у світовій історії. Він був проголошений і поданий до відома всьому світові в той момент, коли німецький вояк успів щойно поставити перший крок на українську територію.

Гітлер, ідучи на Схід війною, розраховував на поміч поневолених у московській імперії народів, які становлять понад 50% населення т. зв. ССРСР. Він був добре поінформований, що всі народи в ССРСР вже так натерпілися, що вони з радістю привітають кожного, хто піде валити їхню тюрму. Знав він і про фатальний моральний стан Червоної армії, бійці якої тільки того й ждали, щоб перебігти на другий бік бойової лінії. Він знав, що можна буде брати в полон цілі советські дивізії без одного пострілу. Та не хотів знати того основного, що поневолені народи хочуть волі. Хочуть на руїнах московської імперії творити свої вільні, від нікого незалежні держави. Що вони не підуть з одного ярма у друге. Не думав, що ці свободолюбні народи не дадуть себе впрягти до його

тріумфального воза. Він не вірив, що в тих народів знайдеться настільки сили й відваги, щоб ставити йому більший опір, ніж ставили держави Західньої Європи, яких він перемагав одну по одній, у своєму блискавичному поході протягом двох-трьох тижнів.

Гітлерівську Німеччину стрінула прикра несподіванка вже на самому початку походу на Схід. Перше рішуче слово „ні” сказала їй українська нація через своїх гідних представників — Ст. Бандеру і Яр. Стецька і видержала у своїй неґації до самого кінця, до розвалу гітлерівської Німеччини.

Від Бандери і Стецька вимагали відкликання державного акту і розв'язання уряду. Вони категорично відмовилися це зробити. Ніщо не застрашило їх, не приневолило їх скоритися, хоч в ті часи величі й сили Німеччини це виглядало на безумство. Не дивно, що слабодухи й досі не можуть цього зрозуміти.

Акт 30-го червня 1941 р. був одним із головних компонентів, які зложилися на програму Німеччини на сході Європи. Зареагувавши в брутальний спосіб на проголошення самостійности України арештами Бандери, Стецька й інших провідних членів ОУН, Німеччина позбавила себе можливости помочі від України і всіх поневолених Москвою народів. Цим потягненням Гітлер задекларував себе ворогом України і всіх народів поневолених Москвою. Це була велика помилка, до чого призналися німці в пізнішому часі. Випускаючи з концентраційного табору Бандеру і Стецька в 1944 році, представники німецького уряду заявили їм, що це була велика помилка, що вони були арештовані. Так само при звільненні деяких провідних членів ОУН із Авшвіцу старшина Гестапо заявив дослівно: „Це була велика помилка, що ми вас арештували”.

Так вони прийшли до того переконання, коли мусіли відступати й піддаватися, а український народ, хоч був переслідуваний і мусів боротися на два боки, дійшов до того, що в той час його повстанська армія начислювала сотні тисяч борців.

Подібно й історики, які пишуть про другу світову війну, виразно висловлюють думку, що неґативне ставлення Гітлера до державницьких аспірацій українців причинилося в великій мірі до невдачі його походу на Москву.

Це світла перемога духа тих, що сказали собі: „Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї”.

Історія записала ще раз на своїх сторінках ту правду, що кожний, що хоче успішно воювати проти Москви, мусить

респектувати поневолені нею народи, а в першу чергу український народ, який від віків був завжди ключовою позицією на сході Європи.

Безпідставні закиди

При цій нагоді варто ще кілька слів присвятити одному закидові щодо дій ОУН під проводом Ст. Бандери в 1941 році. Дехто каже, що ОУН повинна була почати бої проти німців зразу тоді, коли німці арештували Бандеру й Стецька, а самостійності України не визнали. Це ще один закид з роду тих смішних, як наприклад, закид, що, мовляв, Стецько прийшов на збори, на яких проголошено відновлення самостійності, у плащі з піднятим коміром (Паньківський: «Від держави до комітету»).

Для того, щоб вияснити закид, чому ОУН не виступила зразу проти німців, треба з'ясувати собі тодішній психологічний настрій цілого українського народу. Ішла війна, всі сподівалися, що вона принесе для України зміну на краще... У всіх своїх виступах Гітлер кричав, що його ворогом є комуністи й усім було ясно, що Гітлер не зважаючи на договір з Москвою, напевно піде війною на ССРСР. Розумування пересічного українця в ту пору було таке, що в Україні вже гірше не може бути, а кожна зміна може тільки поліпшити її становище. Отож, за такого розуміння тодішнього стану і надій на кращу зміну починати збройну боротьбу проти німців було неможливо під кожним оглядом.

Можливо, що члени ОУН, які б дістали такий наказ, були б виконали його мірою своїх сил і спроможностей якнайкраще, але загальний народ не був би розумів того кроку Організації в тодішній ситуації. Для нього треба було конкретних фактів німецького насильства і терору та нелюдських злочинів, щоб змінити своє становище до німців аж так, щоб щиро й охоче піти в лави УПА, як це було в 1942-43 рр. У 1941 р. це було неможливе. Аж тоді, коли, наприклад, у Калуші німці прилюдно розстріляли 14 нелітніх хлопців, народ почав звертатись до ОУН, щоб протиставитися окупантові.

Нехай признаються ті всі, що згаданий закид висувають, що їм було б куди вигідніше й успішніше атакувати та звинувачувати Бандеру, коли б він був дав наказ почати бої проти німців на самому початку німецької окупації. Тоді вони мали б «документи», що все лихо в Україні спричинив Бандера і що

німці, спровоковані необміркованим виступом ОУН, мусіли так поступити.

Найкраще вияснення тих подій знаходимо у «Слові» Ст. Бандери до українських націоналістів - революціонерів з 1948 року:

«Коли ж Німеччина пішла війною проти Росії, нашого ворога, то Україна не могла прийняти неприхильно цього факту. Але тим ще не розв'язувалося питання взаємин між Україною і Німеччиною. Воно мусіло залежати тільки від одного: як поставиться Німеччина до державної суверенності України, чи буде шанувати українську суверенність, українські інтереси, чи буде шукати в Україні союзника проти большевицької Росії, а чи трактуватиме Україну як воєнну здобич і об'єкт своїх цілей. Українська самостійницька політика не могла керуватися тим, що гітлерівська Німеччина така, чи така, отже ми відразу проти неї. Ми мусіли стати і стали на позиції незалежної реалізації наших національних цілей, оборони наших прав та інтересів. А далі мусіла сказати своє слово Німеччина. Коли мало бути розв'язане таке глибоке рішення, згода чи боротьба між Україною і Німеччиною, то тут важили лише істотні, великі питання, не другорядні чи далекі для нас моменти. І ще одно: коли в такій ситуації мала бути боротьба між нами, то треба було, щоб її не спровоковано, а виразно спричинила її Німеччина потоптанням прав і волі українського народу. Тому наша лінія була чітка: невідступне відстоювання справи державної незалежності, а під умовою шанувати її — готовість до прямих взаємин і до спільної війни проти большевицької Росії, і тільки проти неї. Таку політичну лінію ми вважаємо за єдино правильну, її ми намітили, її реалізували і важкими жертвами відстояли — і до неї завжди признаємося. Віримо, що історія її повністю схвалить. А чужий політичний світ також мусить об'єктивно визнати за нами слушність і шанувати нашу поставу».

Напередодні збройного виступу ОУН під проводом Ст. Бандери

Отож, як уже сказано, український народ не був приготований в тому часі на протинімецький збройний виступ. Щоб опінію українського народу змінити, мусіли німці показати себе гіршими, як були большевики.

Сталося це вже в 1941-му році. Найперше прилучено Галичину як дистрикт до т. зв. Генерального Губернаторства, нало-

жено тяжкі до виповнення контингенти збіжжя, м'яса, худоби і т. п., як також контингенти молодих людей на примусові роботи до Німеччини.

При стяганні тих примусових контингентів німці поступали з українським населенням грубо й безоглядно, а з робітниками до Німеччини виправляли такі самі практики, як з безправними невільниками. Замикання, витолоджування та прилюдні побої — це була щоденна доля робітників, яких ловили в щоденних облавах по містах і селах. Заїснували умови, як в час татарського лихоліття.

Це саме створило пригожу пору, коли ОУН під проводом Ст. Бандери могла виступити збройно й одверто проти німців, бо ціле населення звернулося до неї з надією на єдиний порятунок.

Ще якийсь час мусів пройти на приготування до виступів ширших розмірів. Можна було вербувати до підготовчих відділів і не-членів організації, з якими треба було конечно провести найосновніший вишкіл і бойову заправу, треба було їх вивинувати в найконечніші боеприпаси, ліки й санітарні засоби.

Потребуючи на це все конечно якогось часу, ОУН не могла дати передчасно, поки не була проведена підготовка, наказу до збройного виступу. Але люди, що не мали зрозуміння до цього й не були втаємничені в пляни ОУН, творили на власну руку малі відділи партизанів, які без зв'язку й без пляну стали тут і там виступати проти німців.

На Поліссі й Волині появилися советські партизани, які в початках займалися лише провокаційною роботою. Вони стріляли з укриття на німців, щоб провокувати відплатні акції Гестапо. Це спричинило нечуваний терор німців. Робили вони це на підставі драконських воєнних законів в окупованих країнах, головню на підставі закону про т. зв. збірну відповідальність за кожний ворожий виступ. Десятки, а то й сотні невинних людей прилюдно вішали або розстрілювали на пострах іншим, яких зганяли масово, щоб приглядалися тим варварським езекуціям. Вистачало, щоб хтось стрілив до німецького вояка чи авта або щоб у когось знайдено зброю, німці палили ціле село, вибивали все населення.

ОУН опинилася в особливій ситуації. Творилися відділи самооборони, які побачивши, що в їхньому чи сусідньому селі німці переводять пацифікацію, самі доказували німецьким зухвальцям, що український народ це не жиди, які тисячами йдуть на очевидну смерть, не ставлячи опору. Щораз частіші

самовільні виступи не дали змоги ОУН провести несподіваного й на широку скалю заплянованого удару, який можна було б вписати в історію УПА, як перший протинімецький виступ.

Українська Повстанська Армія

Звичайно подається осінь 1942 року, як початок воєнних дій УПА, а вліті 1943 р. дії УПА вже дійшли до свого zenіту, бо цілі області Полісся, Волині й більша частина Галичини були опановані її бойовими діями. Відділи УПА в той час часто лучилися для виконання ширших акцій, доходючи часом до сили дивізії.

Не маємо офіційних даних, скільки сили нараховувала УПА. В „Історії УПА” д-р Петро Мірчук подає тільки назви куренів, зазначаючи, що кількість бійців і командирів у курені становила від 800 до 1.500 осіб.

Бійці й командири в курнях, які подає д-р П. Мірчук, це тільки бойові частини. Відомо, що були самостійні сотні. Відомо теж, що крім бойових відділів, УПА мала багато інших відділів. Були відділи СБ, відділи санітарні, відділи зв'язку, відділи розвідки, відділи постачання і відділи господарські, при допомозі яких УПА запускала глибоко своє коріння в українське населення сіл і міст. Отже сили заангажовані в УПА, які не були в обліку на листі бойових частин, були ще раз такі числом, або й подвійні, як число бойових відділів.

Тож коли деякі джерела подають двісті тисяч, можуть мати слушність, але й ті, які подають, що числово УПА доходила у своєму найвищому розвою до пів мільйона, можуть теж мати рацію, якщо вони вчисляють всіх, що були заангажовані в широко розгалуженій структурі УПА.

На стороні 324 у своїй праці п. н. „Квестія українська в політиці III Райху 1933—1945” (Варшава 1972) пише Ришард Тожецкі, що німці в певний час оцінювали сили УПА на 400 тисяч. — У своїй промові в 1965 році сказав Кардинал Йосиф Сліпий, що представники УПА в 1945 році сказали йому, що в УПА є заангажованих ок. пів мільйона людей.

Командний стан УПА складався в переважній кількості з членів ОУН. Знаємо, що Головний Військовий Штаб очолювали: Роман Шухевич, Дмитро Грицай, Олекса Гасин, Василь Сидор, Ярослав Старух, Ростислав Волошин, Йосиф Позичанюк, Степан Новицький, Смелян Грабець, Василь Коваль,

— довголітні провідні члени ОУН. Вони виступали в УПА, як: ген.-хорунжий Тарас Чупринка — Головний Командир УПА від 1943 до 1950 р., полковник Василь Коваль — його наслідник, ген. Перебийніс-Грицай — шеф головного штабу УПА, полк. Шелест-Сидор — шеф штабу УПА перед Грицаєм, полк. Лицар-Гасин — шеф штабу УПА, після смерти Грицая.

УПА поділялася на чотири головні групи, в них командирами були члени ОУН.

Тактика, яку стосували відділи УПА, була дуже успішною. Навіть великі з'єднання німецьких військ, а потім і советських, не мали помітних успіхів у боях навіть з малими відділами УПА. Це була нова, наскрізь своєрідна українська тактика.

Умови боротьби УПА

Розгляньмо коротко політичне та стратегічне положення українського народу в тому часі.

На українській території змагаються дві найпотужніші армії того часу за свої імперські інтереси, які не лише зовсім чужі, але й ворожі українському народові. Кожна з цих армій нищить українське населення і то в першу чергу щонайкращих і щонайчільніших людей. Своїми фронтовими лініями вони поділили між собою цілу територію України та щільно замкнули всякий зв'язок зо світом. А цей світ політично зовсім незацікавлений долею України взагалі й на якусь, бодай моральну підмогу не могло бути найменших сподівань. У висліді того УПА була ізольована й обмежена тільки до того, що їй може дати ограблений нарід, і що вона може собі здобути у ворога.

Партизанки в Південному В'єтнамі не можемо порівнювати з партизанкою УПА. За їхньою спиною стоять великі потуги, які не лише зацікавлені нею, але її приготували, вивінували, її постачають безпереривно, і дають крім того політичну і моральну поміч.

Про таку піддержку політичну, моральну й матеріальну УПА не могла мріяти, але все таки ставила успішно чоло всім ворогам, з якими їй в часі свого існування доводилося зводити тяжкі бої.

Вже маємо досить багато документів, в яких наші вороги

дають першоякісні свідчення про силу УПА, її моральний стан, її стратегію й тактику. Всі джерела однозгідно стверджують, що це була високовартісна, незвичайно оперативна, добре вишколена армія. Коли б ми хотіли знати, звідки ОУН мала стільки вишколених людей, нам треба заглянути до споминів визначних членів ОУН, а там знайдемо інформації про військові курси в роках 1939, 40, 41, а також про школи, які сама УПА мала в різних місцях („Чорний ліс”), на яких вишколювалися старшини, підстаршини й бійці УПА. Один курс, що його вела ОУН у 1940 і 41 роках, був курсом штабових старшин. З того курсу вийшли всі ті, що згодом становили головний штаб УПА. Підручник тактики, що був споряджений інструкторами того курсу, став основним підручником для всіх пізніших вишколів УПА.

Багато висококваліфікованих старшин і підстаршин дістала УПА з полонених Червоної армії.

У книжці полк. Є. Побігущого „Дружини Українських Націоналістів” пишеться про український легіон, один курінь якого — під проводом тоді сотника Р. Шухевича — перший увійшов у 1941 році до Львова, а другий курінь увійшов до Одеси. Отже два курені підготував провід Ст. Бандери, які в 1942 році перейшли в ряди УПА. Це все свідчить, що підготовка УПА відбувалася перед початком німецько-радянської війни.

Це доказ, що протинімецький виступ Бандери був планований не з дня на день, а солідно й широко, з повною свідомістю вимог такого виступу та потреб. Ці пляни були опісля зреалізовані, хоч більша частина Проводу й сам Бандера були арештовані й умови до їх реалізації ніяк не були сприятливі.

У сорокових роках наш нарід був дуже виснажений неволею, винищений широkozакресними акціями НКВД, багато було виарештовано найчільніших наших людей, до крайности ожебрачено наше населення, але все таки народ поставив армію УПА, яка видержала довгих десять літ і не скапітулювала перед ніким, хоч умови були найтяжчі, які будь-коли у нашій історії записано.

При тому слід конечно звернути увагу на те, що Москва перевела мобілізацію перед війною й забрала понад три мільйони здібних до військової служби молодих хлопців, а німці, як тільки прийшли в Україну, вивезли до Німеччини на роботи сотні тисяч молоді, заки ОУН почала свою ширшу мобілізацію. Це доповнює образ тяжких умов, серед яких УПА тво-

рилася і боролася ввесь час свого існування. До речі буде тут пригадати, що в тому часі формувалася Дивізія Галичина, до якої звербовано понад сорок тисяч українських хлопців.

Головний Командир УПА

На тому тлі тим яскравіше вирізняється і височить світла постать Головного Командира УПА ген. Романа Шухевича—Тараса Чупринки.

Ген. Роман Шухевич — Тарас Чупринка
Головний Командир Української Повстанської Армії

Ще в гімназії він став бойовиком УВО. Як студент, був у Крайовій Екзекутиві ОУН бойовим референтом. Всі більші й важніші бойові акції ОУН організував Роман Шухевич. Всі кращі військові курси, організовані ОУН в краю й на еміграції, нотують як найкращого і найздібнішого між курсантами Романа Шухевича. У Карпатській Україні одною з визначніших постатей Карпатської Січі був Роман Шухевич.

У революційному проводі ОУН Роман Шухевич був військовим референтом. Коли Бандеру обрано провідником всієї ОУН, він покликав Романа Шухевича на військового референта у Проводі ОУН. Коли організовано легіон під назвою Дружини Українських Націоналістів, Роман Шухевич став на чолі цього легіону. Ставши Головним Командиром УПА, він скоро опісля стає на місце арештованого Ст. Бандери і провідником всієї ОУН в час найтяжчої ситуації й найширше розгорненої бойової дії. Вкінці став головою Генерального Секретаріату і секретарем військових справ УГВР.

Без постійного осідку, увесь час у підпіллі у смертельній небезпеці, у центрі важких боїв проти німців, а опісля проти большевиків. І так через вісім літ без відпочинку. Хоч займав три найвищі становища у визвольній боротьбі, він залишився здисциплінованим членом ОУН і, коли Бандера вийшов з концентраційного табору на волю, він здав звіт з проробленої роботи й віддав провід ОУН Бандері, якого впродовж усього свого героїчного життя уважав своїм провідником.

Коли закінчилася друга світова війна і Москва звернула всі сили проти УПА, ген. Р. Шухевич своєю дужою досвідченою рукою водив УПА від 1945 до 1950 року переможно крізь всі застави й облави. Увесь час активний, увесь час сповнений неугасимим запалом, а при тому дружньо усмінений і привітний та щиро відданий своїм друзям і Україні. Вранці 5 березня 1950 року в бою з московським ворогом ген. Р. Шухевич загинув героїською смертю, сповнивши гідно свою життєву девізу члена ОУН: „Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї”.

Як Р. Шухевич, будучи ще тільки сотником, очолив Українську Повстанську Армію, а не котрийсь з наших заслужених генералів, так і Бандера очолив визвольну боротьбу українського народу, а не полк. А. Мельник. Це закон революції, закон відвічного маршу поколінь.

Після смерті ген. Р. Шухевича провід перебрав Василь Коваль. Він був Головним Командиром УПА до 1953 року, коли попав, у досі невияснений спосіб, в руки ворога. В УПА був закон не здаватися в руки ворога. Остання граната мала бути спільною для ворога і для себе. Чому так не поступив командир Коваль, годі пояснити. Відомо тільки, що він був людиною бистрого ума і сильної волі. Був у Проводі ОУН Степана Бандери організаційним референтом. Знаю, що на всіх військових курсах ОУН він брав перші місця і тому був прий-

Василь Кук — Василь Коваль

нятий на курс штабових старшин у 1940 році. Тому був у Головному штабі УПА. Він мав рангу полковника, признану йому УГВР. Знаємо теж, що він, як командир УПА, продовжував почату за життя ген. Р. Шухевича переставку одвертої боротьби на підпільну, але за те поширену на весь СРСР.

УПА видержала щонайменше десять років безперервної збройної боротьби за самостійну соборну Українську Державу, проголошену Актом 30-го червня 1941 р.

Далекосяглість плянувань Похідних Груп ОУН

Три моменти ще слід би підкреслити в діяльності ОУН під проводом Ст. Бандери, які є твердою основою для дії наступного покоління. Маємо на думці Похідні групи ОУН, гасло „Свобода народам, свобода людині” і політичну еміграцію сорокових років.

Вже передше сказано, що дія ОУН була найширше розгорнена на західніх землях України й там найглибше прий-

нялися кличі й ідея ОУН. Найменше впливу мала ОУН на осередніх і східніх землях України. Тому ОУН під проводом Ст. Бандери, пригтовляючись до німецько-советської війни, зорганізувала похідні групи членів ОУН, які мали надробити те, чого не могла зробити ОУН у часі між 1929 і 1939 роками.

Коло сім тисяч членів ОУН, що були на теренах на захід від Сяну й Бугу в 1939 до 1941 рр., зорганізовано в три великі групи зі завданням негайно з вибухом війни рушити на схід і, не задержуючись на західніх землях, тільки доповнившись членами ОУН з тих земель, скорими маршрутами продістатися на осередні та східні землі, там покрити всі терени добре пов'язаною організаційною сіткою та розгорнути усвідомлюючу працю ОУН. Вони мали зацепити тим українцям, які досі ледве тільки чули про ОУН, її ідеологію й розмах революційної дії, пригтовляючи їх до дії, що її передбачував Провід ОУН в інструкціях, які кожний член Похідних груп дістав. У випадку, коли б німці поставилися позитивно до ідеї самостійности української держави, члени Похідних груп мали зорганізувати адміністраційний апарат і допомогти подолати труднощі початкових днів, а в протівному випадку пригтовити ґрунт для чинної оборони прав українського народу на державну самостійність.

Мені увижаються два лани збіжжя. Повіяв вітер і збіжжя запилилося. Запилений цвіт має видати багаті плоди. Таку ролю сповнили Похідні групи ОУН. Те, що большевики проклинають й досі українських націоналістів, це найкращий доказ, що Похідні групи сповнили добре своє завдання, що запилений в 40-вих роках лан збіжжя приносить тепер добрі плоди.

Похідні групи ОУН під проводом Ст. Бандери з'єднали ідейно український народ, який довгі роки неволі був поділений кордонами різних займанщин. Те, що виплекала ОУН між двома світовими війнами, стало спільною власністю всього народу: воля активно боротися за права українського народу на вільне життя на своїй землі, повна погорда небезпеки, повна самопосвята в ім'я добра загалу, а при тому повне ігнорування терору й застрашувань ворога, смілість виступу проти ворога й очайдушна відвага.

Повернувшись в Україну, большевики намагалися все це зліквідувати. Вони стали арештувати й вивозити в глибину московської імперії всіх, що здавалися їм ненадійними. Таким чином помогли поширити на всі простори те, що принесли

й зацпили Похідні групи ОУН. Без огляду на те, куди попали перекинені з рідних земель українці, до концентраційних таборів, чи на заслання, всюди вони привезли зі собою і передали іншим визвольні ідеї. У висліді того страх перед терором втратив свою силу. В'язні концентраційних таборів, а з ними й засланці підняли великі багатотисячні повстання у концтаборах Сибіру проти рабовласницької системи.

Значення Похідних груп можна буде повністю висвітлити, коли відкриються сторінки таємних документів тюрми народів. Наразі доступні нам тільки заяви деяких в'язнів концентраційних таборів, які вирвалися на волю, будучи громадянами західних держав. Вони принесли багатомовні інформації, що бандерівці своєю поставою збороли страх перед терором. Деякі з них оповідають, що називатися у ССР бандерівцем — це велика честь.

Ідеї АБН

Черговою справою, що своїм значенням сягає далеко в майбутнє України, є праця Антибільшевицького Б'юро Народів (АБН) започаткована й наполегливо ведена ОУН під проводом Ст. Бандери. Друга світова війна поставила виразно перед українським народом проблему інших поневолених Москвою народів. До цього ОУН була дуже добре підготована. На Великому зборі ОУН у квітні 1941 року, прийнявши постанови про незалежність нашої визвольної політики, рішено для поширення фронту боротьби проти московської імперії залучити до неї всі поневолені Москвою народи. У постановах Великого збору ОУН сказано:

„Шляхом до досягнення наших цілей є українська революція в московській імперії ССР, в парі з визвольною боротьбою поневолених Москвою народів під гаслом: „Свобода народам і людині”.

„ОУН бореться за свободу всіх народів, поневолених Москвою, та за їхнє право на своє власне державне життя”.

У червні 1943 року відбулася підготовча конференція, а в листопаді — перша конференція представників поневолених Москвою народів, на якій покликано до життя і дії Революційний комітет поневолених народів Східної Європи й Азії. Участь у конференції взяли представники дванадцяти народів. В тому часі в УПА вже були збройні відділи повстан-

ців тих народів. Їх завданням було, після вишколу в рядах УПА, пробратись на рідні землі й там стати зав'язком подібних до УПА повстанських армій. Так покладено основи під майбутній АБН.

Така проєкція значно збільшила потенціал української революції, а крім того, пропагуючи ідею вільних народів у вільних їх державах на їх етнографічних територіях, після розчленування московської імперії, ОУН за посередництва дії АБН неутралізує в значній мірі зазіхання наших сусідів на українські етнографічні землі.

Гасло „Свобода народам, свобода людині”, набрало дуже живої актуальності в цілому світі після другої світової війни, коли почали визволятися колоніальні народи Африки й Азії. Ідея побудови світу на засаді вільних народів у вільних державах у їхніх етнографічних межах, стала реальною і поступовою. Під наступом тієї ідеї перестали існувати колоніальні імперії, крім СРСР. І це саме ще збільшує значення гасла „Свобода народам і людині”, робить його ще більш актуальним.

З тим гаслом ідуть поневолені в СРСР народи в бій за розвал московської тюрми народів, щоб на руїні московської імперії реставрувати свої вільні держави.

Українська політична еміграція 40-ових років

У сорокових роках з України виїхали великі маси української еміграції, щоб рятуватися від неминучої загибелі. Здавалося, що вони пропадуть в чужому світі і слід по них не залишиться. Але вони не тільки не пропали, але й зуміли zorganizувати сильну мережу організацій, які на Заході стали на захист прав українського народу.

ОУН під проводом Ст. Бандери, а по його смерті Ст. Ленкавського й останньо Я. Стецька розгортає широку політичну акцію за здійснення ідеї самостійної соборної української держави під гаслами ОУН і АБН в широко розгалуженій мережі організацій Визвольного Фронту.

Студіююча молодь української еміграції є по численних університетах світу. Жодна державна нація не може собі дозволити на те, щоб вислати на заграничні студії стільки студентів, скільки в цю пору має на Заході поневолений український народ. Це для визвольної боротьби України має велике значення. При їх допомозі можна ширити правду про Україну,

Степан Ленкавський

спростовувати незгідні з правдою інформації про Україну і додатньо впливати на опінію світу. Еміграція має вже відносно великі досягнення. Світ достатньо поінформований про Україну, про злочини Москви в Україні, про права українського народу на державну самостійність, чого дуже бракувало в 1917—20-тих роках.

Хоч багато нашої молоді денаціоналізується, але більшість твердо стоїть міцно прив'язана до українського народу в Україні і можна бути певним, що Україна вже ніколи в майбутньому не буде так ізольованою від світу, як була перед тим, а праця, почата поколінням Бандери, буде продовжуватися для здійснення ідеї самостійної соборної української держави.

Ідея волі українського народу наскрізь реальна, бо вона спирається на велику численність українського народу, на великі багатства землі, на якій він від віків живе, на світлу історичну традицію великих героїчних зривів, всенародніх повстань і перемог, на невичерпну силу духа й витривалість народу, які допомогли йому встоятися в час найтяжчих лихоліть, перебути їх щасливо і вдержатися до сьогодні.

Хоч не вдалося в час першої і другої світових війн зреалізувати ідею національно-державної волі українського народу,

то все таки пороблено до того великі приготування. Як перед повстанням Б. Хмельницького було багато повстань, так акти 22 січня 1918 р. і 1919 р., 1 листопада 1918 р., 15 березня 1939 р. і 30 червня 1941 р. є предвісниками здобуття самостійної соборної української держави.

Хоча б чоло батіг невдач порив
Не жаль, бо ступнем до перемоги
Стає нам кожний хоч невдалий зрив.

Богдан І. Антонич

Роля Бандери

Може, сьогодні ще заскоро повністю оцінити значення боротьби, що її очолював Ст. Бандера, та її вартості для наближення дня постанови української держави, бо такі чини можна належно оцінювати лише з відповідної історичної перспективи. Але ворог уже за життя Бандери назвав його ім'ям і визвольну боротьбу і борців за волю України. Це тому, що Бандера докладно й чітко визначив мету і методи визвольної боротьби і політики не лише на той час, коли він жив і вів ту боротьбу, а й на майбутнє.

Самостійницький принцип визвольної боротьби й політики орієнтація на власні сили народу та спільний протимосковський фронт усіх поневолених і загрожених московським імперіалізмом народів — це ті напрямні, що їх він укріпив і які вже назавжди стануть постійними семафорами на шляху боротьби українського народу.

Я кілька разів підкреслював, як вирішував Бандера питання про те, що є вище—добро ОУН чи добро українського народу? В цілій моїй співпраці з ним я мав багато нагод переконатися, що він уважав добро українського народу першою справою.

Сильна організація революціонерів, які є готові на все, в кожну хвилину, є конечна для українського народу в той час, коли він веде визвольну боротьбу за відновлення своєї суверенної держави, бореться проти окупанта, який не респектує жодних прав, ні Божих, ні людських ані навіть тих, що їх він сам для себе ухвалив. Така організація — це єдина конкретна сила, що на неї український народ може покладатися, покла-

дати свою надію на державне відродження. Така організація — це вимога нашого часу.

Єдина боротьба дає поневоленому народові право на визволення, на самостійність. Ця боротьба мусить бути постійна і вперта не зважаючи на умови й наслідки. Ніякі жертви не є завеликі, якщо йдеться про таку величню мету, як визволення народу. Наші умови є такі, що ми не можемо розраховувати на жодну підмогу зовні, можемо розраховувати тільки на власні сили українського народу в його боротьбі. Наша політика мусить бути самостійницькою, незалежною від умов і кон'юнктури.

Оце головніші засади, які висуває Бандера, обґрунтовує їх та обороняє у своїх писаннях і реалізує в той час, коли він був на таких постах, що від нього та реалізація залежала. Він сам від наймолодших літ брав за свою життєву девізу цю засадку: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї». У висліді того він був між тими, хто добровільно піднявся чинів, з яких немає виходу, тільки перемога або смерть, чи каторга.

Всі писання Бандери походять з остатніх літ його життя, коли він уже ділом засвідчив був вірність засадам, що їх він стосував у своєму житті. Коли він, як двадцятьтрирічний юнак, був на пості Крайового Провідника ОУН, Організація виконала з його наказу, крім багатьох інших, два найславніші чини—в час голоду в Україні атентат на советського висланця у Львові, і під час польської «паціфікації» атентат на польського міністра в Варшаві. Через ті два чини боротьба за визволення українського народу, яка тоді досягла була свого найвищого напруження, набрала світового розголосу. Ті два чини примусили ворогів українського народу й байдужий західній світ, який холодно - кровно припечатав після першої світової війни долю України, поважно рахуватися з прагненнями і прямуваннями українського народу до своєї державної незалежності.

Бандера мав подивугідне відчуття і розуміння, що робити і як робити, щоб не понизити гідности народу, і як її обороняти. Два рази в своєму житті він виступив прилюдно, захищаючи честь і гідність українського народу, перед поляками і перед німцями. В обидвох випадках він гідно й достойно оборонив честь українського народу, в обидвох випадках він теж був свідомий того, які наслідки загрожують його особі. Але він знехтував небезпеку, щоб тільки гідно поставити всю справу перед ворогом і перед цілим світом.

Подібною рисою провідницьких постатей є відвага взяти на себе відповідальність за долю народу у вирішну хвилину. Відчути ту хвилину, пізнати її і зважитися на потрібний крок може тільки той, хто вродився, щоб бути провідником.

Такою вирішною хвилиною для українського народу і рівночасно для ОУН був 1940 рік. Назрівав час великої проби й великого значення для України, а ОУН — єдина організована сила — після смерти полк. Коновальця була обезголовлена. Її провід, як я це з'ясував словами його найбільшого звеличника й оборонця, був нездібний вести ОУН, а тим самим й український нарід на ту пробу.

Саме тоді Бандера відчув, що він мусить зробити крок, що його вимагає хвилинка, і взяти на себе тягар відповідальності за долю народу в тяжкі воєнні роки. Щоб тепер належно оцінити той крок, треба підвестися на височину суворої об'єктивності, але це в нашу пору не кожний українець може зробити. Це роблять чужинці й наші вороги, але ще не всі українці.

Ким був для українського народу Бандера, ще й досі багато українців собі не усвідомлюють. Справжню ціну та справжнє значення Бандери у визвольній боротьбі України знали найкраще вороги українського народу. Спосіб, яким післанець кремлівських тиранів убив Бандеру, і нагорода орденом червоного прапора, одного з найвищих відзначень у теперішній московській імперії, що її передав убивці президент ССРСР, — могли б бути найкращим причинком до в'яснення, ким є для українського народу Бандера, якщо б лише недовірчки хотіли глибше над тим застановитися.

Майже кожна доба нашої історії носить як свій символ ім'я визначного мужа. Сорокові роки особливо зв'язані з ім'ям Степана Бандери. Він уже був засуджений на смерть, але не згинув, був засуджений на досмертне тюремне ув'язнення, але виїшов на волю, бо Боже Провидіння призначило йому бути надхненником, провідником і прапором визвольної боротьби українського народу в найтяжчі роки.

II. ЯРОСЛАВ КАРПИНЕЦЬ

Зустріч з невідомим

Все почалося від того, що я дістав наказ від мого зенового провідника, щоб я пішов до ресторану в годині 7:30 на стрічу, вложивши до правої кишені газету, яку він мені дав. При столику по правім боці від дверей буде сидіти чоловік, а на столику буде простерта газета, та сама, що в мене в кишені. Я маю йому сказати „добрий вечір”, зробивши довшу павзу між одним і другим словом. Він, встаючи, має мені сказати: „сідайте” і щойно по тім відповість „добрий вечір”, подаючи мені руку.

На ту стрічу я йшов з найбільшим зацікавленням і повний надії. Це було на весні 1931 році. Від університету у Кракові йшла пряма вулиця до гірки Косцюшка й виходила на широке поле. Перед тим полем на розі був маленький ресторан, до якого я йшов. Я йшов мов на прохід, бо так у той час по тій вулиці всі йшли, і тому, що я ще мав багато часу. Я хотів прийти дуже точно. Тому ще був вступив на університет, щоб там перевірити, чи мій годинник добре йде.

Заки я дістав той наказ, мене питав провідник мого звена, чи мої студії дозволяють мені на виїзди з Кракова. Це мені давало підставу думати, що вже нарешті почнеться якась практична робота. Мені вже дуже було змудилося обговорювання різних статей з „Вісника” і „Сурми”, розбирання і складання револьвера, з якого ми не мали ніколи нагоди стріляти, та слухати викладів військового „спеца”, які мені виглядали не дуже великої вартости, бо він при війську був тільки сержантом. На тому пройшов цілий рік.

Раз тільки мали ми троха наближену до дійсности вправу, коли ходили приглядатися до складу зброї над Вислою, при якому часто сторожив наш знайомий, що був у той час при війську у Кракові. Він нам докладно був описав той склад і надіявся, що колись, як він буде в ночі на сторожі, ми будемо могли зайти до того складу й набрати собі гранат. Але до

цього не дійшло, бо нашого знайомого перенесено до іншого відділу.

Тепер я зближався до того місця, де я мав стрінутися з невідомим. Я поправив у кишені газету, щоб було добре зда- леку читати її назву, та вступив до ресторану. На моє пре- велике здивування побачив я на призначеному місці чоловіка, якого я ніколи не підозрівав, що він належить до ОУН. Але я привик до таких несподіваних відкриттів у часі зустрічей, то ж, не гаючи часу, звернув у право й, виконавши все, як було умовлено, сів за стіл із нестримним усміхом, якого годі було здержати.

Він це добре розумів і перше його неумовлене питання було: „Ви певно не сподівалися стрінути мене!” Я не можу подати його прізвища, бо не знаю, де він тепер знаходиться.

Він сказав мені, що я з ним з'їм вечерю й ми в часі того поговоримо собі, але я запротестував, кажучи, що нам було б багато краще і зручніше вийти на широке поле в сумерку й там поговорити собі без зайвих можливих слухачів. Він погодився частинно на мою пропозицію, але вечерю замовив, бо вже перше сказав кельнерові, що жде на когось, з ким буде їсти, а також тому, що за той час більше повечоріє. І дійсно він мав слухність, бо заки нам подали вечерю й заки ми її з'їли, на дворі стало темно.

Ми вийшли й пішли, як і інші, на прохід на поле й там, посідавши на траві, заговорили „про справу”. Він мені сказав, що мене обсервував від довшого часу й набрав переконання, що мені можна доручити важливе завдання. Це має бути пра- ця на польсько-чеській границі, яка від мене буде вимагати частих і довгих поїздок. На найближчий тиждень ми умови- лися, що я з ним поїду в терен, щоб він мене там докладно зорієнтував і сконтактував із людьми, з якими мені прийдеться працювати. Можливо, що вже тим разом ми перевеземо ладу- нок підпільної літератури ОУН. Це буде моє постійне заняття на цьому відтинку організаційної роботи. На тому ми розійшлися.

Дещо з давнішого

Я був тоді на другому році філософії, але ще не покидав надії дістатися на медицину й тому я не дуже прикладався до науки, що мені давало можливість бути дуже активним студен- том, пластуном і членом корпорації „Хортиця”, а при тому всьо-

му, зловивши перерваний на рік зв'язок з ОУН, бути членом одного зі звен. Коли я, будучи на першому році, віднайшов зв'язок, мене трактували як нового і я мусів зачинати все від початку.

Мій вишкіл був перерваний. Будучи в шостій класі у станиславівській гімназії, я зловив за руку одного студента, якого імени не можу подати, як він мені давав у кишеню „Сурму“, і скоро до нього заговорив, „Не бійтеся мене, я вас не зраджу, я вже давно шукаю за кимсь таким, як Ви“. Від того часу я діставав від нього кілька чисел „Сурми“. Я дійсно шукав за кимсь таким вже довший час, бо раз я купив хліб у склепі, а продавець завинув мені той хліб у польську газету „Ілюстровани Кур'єр Цодзенни“. Жуючи хліб, я переглядав газету й на своє здивування побачив знімку першої сторінки „Сурми“. Я дістав собі побільшуюче скло і прочитав, що там у „Сурмі“ писалося, а потім все переписав і вивчив напам'ять. Я страшно був втішений, що по програній війні не всі здалися і ще є такі, що далі борються за волю України.

З того часу я пильно слідкував за своїми старшими товаришами з гімназії, щоб збагнути, хто з них може бути такий, що я до нього міг би приступити з таким запитанням. Цей, що дав мені правдиву „Сурму“ перший раз у руки, був від мене старший на п'ять літ студіями. Я його знав з Пласту, а він мене теж, бо я, будучи провідником гуртка „Хорт“, стало контактувався зі старшими учнями, які були в курінній команді. Я скоро потім згубив із ним зв'язок, бо він студіював у Львові, а за те до мене „підійшов“ Юлько Боднарук з Т. Гасцьким. Ми зачали сходитися і читати „Метерс“ (він був дуже зужитий, старий, на цикльостилі друкований) і „Сурму“. Як більшу лектуру дістав я читати „Листи до братів хліборобів“ В'ячеслава Липинського, але то була страшно нудна для мене лектура і я, дослівно, кілька разів пробуючи на впертого читати, заснув над книжкою і дав собі з цим остаточно спокій. У сьомій класі ми організували спротив проти участі нашої гімназії в польській параді третього травня, за що мене викинули з гімназії.

Я поїхав до Львова до головної гімназії на вулиці Льва Сапиги, де тоді був директором бувший директор станиславівської гімназії д-р Микола Сабат. За ним були приїхали зі станиславівської гімназії два чи три учні, яких учні львівської гімназії за це не любили. Він мене знав, як доброго учня з математики, що він на моє здивування, вичитав зі свого „шварцбуха“ (записника). Він мені обіцяв, що прийме мене до гімназії, але

під умовою, що я здам вступний іспит до восьмої класи, мов би я ніколи до гімназії не ходив. Я склав вимаганий іспит у вересні 1928 року й пішов до восьмої класи і там здав у 1929 році матуру.

Спочатку мене учні оминали, як такого, „що приїхав за Сабатом”, але незабаром до мене підійшов Василь Цитан і дав мені читати „Сурму”, випитавши найперше все, що було треба. Від того часу, а було це перед першим листопада, коли припадала десята річниця Листопадового зриву, я діставав стало „Сурму”. Я мешкав тоді на площі Юра ч. 7, другий поверх, і брав участь в тій маніфестації, яка відбулася біля церкви св. Юра. Тоді я перший раз бачив прапор УВО, який в часі промови (не знаю, хто тоді говорив) хтось виставив із горішнього віконця, яке знаходиться під статуєю св. Юра. І та кривава сутичка з поліцією і ті бійки з польськими корпорантами, — це все мене добре приготувало до того, що я мав тепер почати робити.

Знайомлюсь з умовами

На другий тиждень дістав я гроші на подорож і вказівки, як я маю заїхати до граничного міста Тешина над рікою Ользою, як я маю у „приличній” віддалі держатися в поїзді від мого майстра і як я маю за ним зайти на цвинтар у Тешині й там з ним умовитися, що даліше робити.

Так і було. З цвинтаря пішов я за ним до ресторану „Під Оленем”, де я ждав на нього, аж він мені привів чеха „пачкаря з фаху”, цебто такого, який займався контрабандою на границі і з того жив. Ключевіц називався. Тепер я пішов з Ключевіцом, який повів мене до малої хатки, захованої в саду недалеко річки Ользи. Там Ключевіц мав свого приятеля, до якого я мав усе зайти по приїзді до Тешина, щоб той мені покликав з другої сторони Ключевіца.

Річка Ольза була граничною лінією між Польщею й Чехословаччиною. Ділила вона промислове містечко Тешин на польську й чеську сторону. В основному Ольза була неглибокою річкою. Звичайно від „по кістки” до пояса. Але й були місця де міг би втопитись і найвищий чоловік, як би хотів перейти. Ширина була різна й доходила до 15 метрів. Були через неї два мости в місті. Вони були дуже важні і рух на них був великий. Живий організм міста, перетятий штучною лінією на

якійсь там конференції політиків, зв'язувався в живу цілість при допомозі тих двох мостів. Головно рано й пополудні змари робітників ішли і їхали на роверах в одну і другу сторону, а також жінки ходили на купно і по різні справи, а поміж них такі, що їм що інше було потрібне. Тому Ключевіц, який мешкав на чеській стороні, мав колегу по фаху, який мешкав по стороні польській, і вони обидва дуже добре доповнювалися.

Вони знали дуже добре, де є найвигідніші місця на річці до переходу, знали куди ходить гранична сторожа по одній і по другій стороні та коли найкраще переходити границю. Ключевіц за відповідною оплатою переносив нам пакунки літератури на польській бік, а ми, перебравши на березі від нього пакунки, мали собі з ними вже самі давати раду.

Не пригадую собі, як це вийшло, що тим разом не було ніяких пакунків і ми, вернувшись з ресторану „Під Оленем”, мали ще час випити з Ключевіцом пиво, устійнити, що було потрібне, й виїхати вечером до міста Бельска.

В тому місті було безпечно, бо ніхто не ревідував пакунків тих, що всідали до потягу. Коли в Тешині кожний пасажир, що мав великі пакунки, міг сподіватися контролі багажу, Бельско було подальше від границі й тому тут пасажиром таких неприємностей не робили.

На цій станції ми мали всідати з нашими пакунками, які дуже не надавалися на те, щоб їх переглядали непокликані типи. Тут в тому місті ми мали шофера, з яким я мав познайомитися. Ідучи на стрічу з ним, мій друг сказав мені, що той шофер є німець і називається Піш. Він є прихильником Гітлера і є до поляків зле наставлений. Мій друг перед ним вдає німця, що є в гітлерівській партії, називається Кнохен і має контакти з партією за границею і звідти привозить часто літературу до Польщі. Я буду називатися Штайн і буду таким як Кнохен. Коли байка була готова, ми були близько місця, де стоять автопідводи. Там ми мали глядіти за таксіркою марки велика „Татра” гранатової краски. Її не було, але зате була недалеко маленька будка, де можна було купити собі морожене, або чогось холодного напитися і просидіти на лавці час, заки Піш появиться. Так і сталося. Я — тобто Штайн — з'їв морожене з Кнохеном і за той час заїхала таксірка й на наше щастя станула в ряді як третя. Ми вичекали, аж вона вже стала першою в черзі, підійшли і сіли собі в дорожку: я ззаду, а Кнохен побіч шофера. Ми далеко не їхали. Авто задержалося коло хати, де мешкав шофер. За той час я був представлений Пішові, як

Штайн, а він мені сказав, що це є його хата, де я маю за ним шукати, якщо б його авто довго на постою не з'являлося. Він нас завіз на залізничу станцію і ми попрощалися зі шофером, як старі знайомі.

Було вже все поладжене і ми їхали до Кракова, відбувши гарну прогульку і прозівши курс нового контрабандиста. Одного дня „Кнохен” познайомив мене ще із моєю товаришкою з Пласту Дарією Кравич, яка студіювала медицину, й від того дня ми мали знатися, як члени ОУН, і в разі потреби вона мала мені помагати в моїй роботі. Крім того до неї приїздив усе хтось зі Львова і забирав літературу, яку я мав привозити. Від того часу ми стали співпрацювати.

Перша робота

В короткому часі дістав я повідомлення, що я маю їхати по пакунок до Тешина. Коли я там приїхав, довідався, що це був тільки малий 20-кілограмовий пакунок. Я постановив, що цим разом не буду брати авта, яке було б коштувало 40 польських золотих. Я умовився з Ключевіцом, що він перенесе на польську сторону пакунок, де я буду на нього ждати, й заберу, й там на місці дам йому за це гроші. Вечером я підкрався до корчів над річкою і ждав, аж появився Ключевіц. Все пішло дуже гладко, тільки, як я мав відходити з пакунком, власне тоді вийшов з-за хмар місяць і освітлив ясно поле, через яке я мав йти. Чекати в корчах було небезпечно, а йти через освічене поле неможливо. А місяцеві не спшиться... Так простояв я, як на шпильках, якийсь час, аж якась заблукана хмара врятувала мене з тяжкого положення, закривши місяць.

Я зайшов до якогось ліса і там пересидів до ранку, а тоді спакував усе на себе по цілім тілі, закрив плащем зверху і пішов на станцію. В потягу станув собі при вікні в коридорі в куті і так закриваючи свою „товсту фігуру”, заїхав щасливо до Кракова.

Та тут знова вийшла незручна ситуація. Я мешкав ще з одним студентом і він саме тоді не пішов на виклади, тільки сидів дома, а я ще з ним нічого про своє нове заняття не говорив. Тепер я мусів при нім розпакуватися. Тому треба було ще перед тим йому все вияснити. Круг втаємничених людей розширився непотрібно ще на одну особу. До того ще

ніхто не зголошувався по пакунок і мій товариш поцікавився, як довго „те все” має в нас стояти.

Вкінці кур'єр приїхав і забрав все, що було, й мені зійшов клопіт з голови. Воно стояло в кімнаті, в якій я жив зі своїм другом, а господиня щодня робила дуже солідно порядки. У студентів, звичайна річ купу книжок, але, коли вони не є різні, тільки однакові, то вже не дуже по студентськи воно виглядає.

Дрібні пригоди

До кінця шкільного року їздив я ще два рази по пакунки на границю. Один раз пройшло все без замінливих пригод, а другий раз було гірше.

Зачалося від того, що Ключевіц ще в полудне сказав мені, що цим разом є шість пакунків, більших, як колинебудь були, що він мусить собі взяти когось до помочі і зажадав від мене заплати згори за перенесення пакунків через ріку. Умовившись із ним, в якому місці й коли ми це зробимо, я поїхав по авто до Бельска. Мій шофер мав умовлену орудку на ту годину, коли я хотів його брати, й хотів від мене звороту втраченого заробітку, як би він їхав зі мною, в ту пору, коли мені треба, бо він мусів би віддати кому іншому ту орудку. Я рішився заждати, хоч мені час на пів години не збігався з моїм пляном. Я думав, що я це все надроблю при помочі приспішеної їзди з Бельска до Тешина. На моє нещастя, шофер приїхав на кілька мінут пізніше, як обіцяв, і це ще погіршило ситуацію.

Коли ми приїхали до Тешина, я мав мало часу, щоб все приготувати. Треба було поїхати зі шофером і показати йому місце, де він мав за дві години приїхати. Потім мені треба було зайти на умовлене місце, де Ключевіц мав переносити пакунки. Часу було замало і я мусів завертати автом у тому місці, де ми з автом мали стрінутися. Дорога йшла рівнобіжно до границі. Пакунки, які ми мали забрати, стояли в корчах при дорозі, а забудувань ніяких близько не було. Авто, яке завертає в такому місці близько границі, дуже підозріло виглядає. Авто вночі можна здалека обсервувати, бо воно світить. Ми не могли згасити світла, бо це теж підозріло виглядає. Тільки, як завертали, ми були згасили світла.

Переправа пішла добре. Я поносив пакунки в означене місце і в умовленому часі під'їхав шофер.

Але в одному місці з бічної вулички виїхало авто й зачало їхати за нами. З того місця, де воно стояло, можна було обсервувати рух нашого авта, як ми стояли й пакували до авта пакунки. Ніч була темна, але світла авта видно здалека. Я вже був поденервований, бо Ключевіц був п'яний і дуже голосно говорив на границі, а крім того мене виразно бачив його спільник, який, як я завважив, умисно дуже мені приглядався.

Я попросив шофера, щоб він їхав не головною вулицею Тешина до Бельска, тільки зробив кілька закрутів по бічних вулицях Тешина. Тамте авто не відставало. Ми не мали багато часу крутитися й поїхали. За містом тамте авто їхало в більшій віддалі, як у місті, але постійно їхало за нами.

В одному місці, як ми переїхали за горбок, я спинив авто, скоренько випакував свої речі в рів і, сказавши шоферові за півтора години приїхати по мене, скрився в житі.

Все відбулося дуже скоро. Мій шофер рушив і поїхав. Далі пішло гладко. В умовлений час приїхав шофер, забрав мене і замість до Бельска ми заїхали на станцію до Дзедзіц, Все коштувало десять золотих більше.

Вже було близько перед кінцем шкільного року. Я чекав на кур'єра зі Львова, але його не було. Мені конечно треба було виїздити, бо я заплатив тільки до 15 червня свою квартиру. Тому без порозуміння, яке було неможливим, збираю свої речі й організаційні пакунки і їду до Львова. У Львові я мав мало знайомих, щоб міг десь приватно заїхати. Була тільки одна можливість. Лишити пакунки на станції, а самому поїхати до Академічного Дому й розшукати там когось, хто від мене перебрав би пакунки. Та я не хотів лишати на станції пакунків, бо боявся можливої ревізії.

Лишалася тільки Богданівка, де я колись мешкав пів року, коли мене моя господиня викинула із квартири, коли побачила, що я брав участь у першолистопадовій демонстрації. Лишаю отже свої пакунки в багажівні на станції, а з організаційними таскаюся до трамваю і з пересідкою їду на Богданівку. Тепер була найважніша задача, як вияснити людям, чому я до них приїхав з пакунками, а не лишив на станції, коли їхав їх по дорозі відвідати. Не пам'ятаю докладно, що я видумав, але то мусіла бути дуже складна байка, якої малі діти напевно не зрозуміли б, а як прийняли старші, яким я оповідав, не знаю. Вони й так були здивовані, що я взагалі їх відвідав.

Звільнившись від пакунків, я поїхав до Академічного Дому, щоб відшукати кур'єра, що звичайно приїздив по пакунки. Показалося, що його вже немає у Львові, бо виїхав на вакації. На моє щастя, мене побачив мій знайомий і здалека крикнувши моє ім'я, зачав голосно витатися й розпитувати, як там у Кракові. Це привітання стало мені несподівано в пригоді. В тій самій кімнаті був хтось, що знав велику гризоту пропагандивного відділу, який не мав кого післати до Кракова по літературу. За кілька хвилин підійшов до мене зовсім не знайомий мені чоловік і запитав, чи я є Климичин з Кракова. Коли я притакнув, він сказав мені, що мене шукає мій знайомий і хоче мене бачити в кімнаті, до якої він мене заведе. Ми пішли на славну „Камчатку” (одна з кімнат на найвищому поверсі в Академічному Домі), але там не було нікого. Та це так — видно — мало бути, бо він сам тоді сказав мені псевдо кур'єра, який до мене мав приїхати, і це вжив як кличку, кажучи, що той уже виїхав на вакації, а він сам мав завтра до мене їхати по пакунки до Кракова, а нині ще мусів здавати іспит. Сказав мені адресу, на яку мав їхати, і ту, де заїжджали звичайно кур'єри. Це мене впевнило, що маю до діла з властивим чоловіком, і я йому передав привезені пакунки на Богданівці. Це Організації заощадило багато грошей, але я мав спочатку великого страху, бо думав, що не знайду зв'язку.

Новий шкільний рік — нова робота

По вакаціях, які опишу в іншому місці, я знов вносив подання про прийняття на медицину, але мене не прийняли. Я зайшов на старе мешкання, а моя господиня вже собі знайшла інших студентів, які їй виглядали соліднішими і вона від них дістала більшу платню. Я мусів шукати іншої квартири. Знайшов я на передмісті Кракова, що називалося Дембнікі, при вул. Барській. Там мешкали старшини УНР, які заробляли на життє тим, що малювали і продавали образи. Це було піддашня на четвертому поверсі. Я мав кімнату з одним, що не малював, тільки продавав готовий „продукт” і багато їздив. Він мені показав т. зв. окружний білет на всі потяги Польщі, за який платилося сто золотих, а можна було їздити без перестанку два тижні звичайними й поспішними потягами. Я ту інформацію подав першим кур'єром до Львова, бо мої поїздки коштували більше, як половину тієї ціни — одна. В дуже

короткому часі я дістав наказ купити собі такий білет і їхати до міста Данцігу, яке в той час було вільним містом і не належало до ніякої держави. До того міста можна було їхати маючи звичайну виказку польського громадянина, яку я мав.

Я дістав адресу інж. Андрія Федина, який мав мені передати пакунок, що його я мав привезти до Львова.

У Федина довідався я, що цим разом є ладунок револьверів і набоїв, які він мені принесе до сусіднього міста Гдині, яке належало до Польщі, а звідтіль я поїду до Львова. У Гдині мешкав один український студент, в якого помешканні я мав переждати, аж інж. А. Федина поприносить мені усе, що має. Це тривало від ранку до вечора.

Коли їхати з Гдині до Варшави, треба було переїздити через Данціг. У Данцігу хто всідав до потягу, мав входити до окремого вагону. В Цопотах (місто на границі Польщі й вільного міста Данцігу) була гранична контроля осіб і пакунків, але тільки в тому вагоні, до якого всідали люди в Данцігу. Та це не перешкоджало „солідним” граничним службовцям перейти по інших вагонах, на всякий випадок. Як я їхав перший раз і побачив, як вони переходячи через мій вагон, пильно поглянули на мої дві гарні валізки, мені стало троха моторошно... Поза тим поїздка вдалася добре. У Львові на станції стрінув я панночку, за якою я мав тіти з валізками до трамваю. В часі їзди трамваем, який був досить переповнений, я передав незнаній панночці валізки, а сам висів на найближчому перестанку. Що далше було, не знаю. Я пішов до Академічного Дому, де дістав нове доручення й адресу. Там я дістав пакунок і з ним поїхав до Станиславова. Я тим дуже був утішений, бо там міг відвідати свого молодшого брата Теодора. Так я проїздив цілих два тижні. В тому часі був два рази в Тешині, звідки привіз пакунки літератури, прямо до Львова.

Студентська Громада

Коли я прийшов перший раз на університет по такій довгій прогульці, я пішов на „дижур Української Студентської Громади в Кракові”. Студентська Громада при Ягайлонським Університеті в Кракові начисляла 400 студентів різних високих шкіл. Були з університету, були з вищого педагогічного дворічного курсу і з Вищої Торговельної Школи (В. С. Г.),

Українська Студентська Громада в Кракові 1931 р.

а також було кількох з Академії мистецтва. З Гірничої академії було дуже мало.

Студентська Громада об'єднувала всіх, але студенти ще належали до різних секцій. Між тими секціями найбільш активні були: Пластова секція, секція українців, і тих, що ходили на педагогічні курси. При Громаді був ще сильний хор і кооператива, якої все майно містилося у валізці, що її кооператор приносив на університет на „дизури” Громади. Це було два рази в тиждень у одній викладовій залі університету ввечері. Там сходилися всі студенти й очевидно студентки і там можна було стрінутися з ким хто хотів, а також зацікавитися з новими студентами і студентками. Студентська Громада була офіційно зареєстрована в університеті й діставала грошові субсидії від ректорату, найвищої адміністративної влади університету. З того можна було давати підмоги для бідніших студентів і позички всім студентам. Діяльність була незвичайно активна. Управа складалася з багатьох найактивніших студентів і мала багато ділянок праці і, як я вже сказав, поділялася на багато секцій, з яких я вже попередньо пару назвав, а ще були секції правників, медиків, театральна і інші. Були ще й корпорації: „Сян”, „Чорноморе”, „Хортиця” „Запоріжжя”

Ярослав Карпинець

перейти на філософський факультет у Кракові, не маючи змоги оплачувати лябораторій на Львівській політехніці. У Кракові він думав зробити магістерський іспит з математики і фізики, а опісля закінчувати політехніку. Тоді я мав нагоду бачити його свідоцтва — всі були з відзначенням і тільки дві ноти дуже добрі.

Я мешкав у Кракові, як уже було згадано, на піддашшю однієї кам'яниці разом з кол. старшинами УНР, які заробляли на прожиток малюванням образів, а Карпинцеві знайшли ми помешкання „кутом” у стареньких міщан. І від цього зачалося...

В тому часі я мав уже за собою один рік „роботи” на кордоні і це був час моєї найактивнішої праці в ОУН. Коли я виїжджав лише на день чи два, то я міг крутити перед Кар-

Всі ми тодішні „першаки” дивилися на Карпинця, як на якогось чародія, і нашою мрією було належати до гуртка його хеміків. Але щоб дістатися до згаданого гуртка, треба було бути бодай у третій класі.

Тим часом я поцікавився, хто то був отой Карпинець. Довідався я, що він є вже у п'ятій класі і є найкращим в цілій гімназії математиком, фізиком і хеміком. Зустрічаючи Карпинця, я поздоровляв його пластовим привітом „Скоб”, хоч не знався з ним особисто. Карпинець ввічливо відповідав на привітання, навіть не завважуючи того великого подиву, який був в очах малого „першачка”, пластового новака.

Перший раз зустрівся я особисто з Карпинцем на пластовій курінній раді, на якій ми вибирали курінну старшину. Карпинець запитав мене, на кого я буду голосувати. Почувши мою відповідь, Карпинець поклепав мене по плечах і пішов. Я завважив, як він блиснув чорними мов вугілля очима, а в усміху показав надзвичайно гарні білі зуби.

Мій подив до Карпинця ще зріс, коли під час однієї пластової ватри він пустив в темні простори неба свою саморобну ракету.

Коли я був уже в шостій класі, на весні 1927 року, за одну „провину” дирекція гімназії зажадала, щоб мене усунути з Пласту. Це був для мене важкий удар, але з біди виручив мене Ярослав Карпинець. Він був уже студентом Львівської політехніки, (але на вакаціях бував у Станиславові) і коли я розказав йому про свою пригоду, він порадив мені:

— То ходи до нас, до Довбушівців!

Курінь ім. Олекси Довбуша був курінем старших пластунів і мені, як учневі гімназії, не було дозволено до них належати. Але завдяки Карпинцеві через декілька днів я вже був старшим пластуном-розвідчиком Довбушівцем у Станиславові.

У 1928 році, коли я кінчив сьому гімназійну класу, всі вищі класи нашої гімназії застрайкували проти участі в польському святі „Третього травня”. Після довгих доходжень, щоб викрити тих, які намовляли до страйку, усунули з гімназії мене і ще одного учня.

Я перейшов до головної гімназії у Львові і тому мав змогу часто зустрічати Карпинця на вулиці Сапїги, при якій була політехніка. При зустрічі Карпинець завжди перший вітав мене, підкреслюючи в той спосіб, що вважає мене рівним собі.

Після двох років я зустрів Карпинця на університеті в Кракові і дуже здивувався. Карпинець вияснив мені, що мусів

Корпорація „Хортиця” в 1932 р.

і корпорація студенток „Заграва”. На першому році своїх студій я був секретарем Громади й кооператором, а на другому році допомоговим референтом. Працював у пластовій секції, як виховник малих дітей, у театральній секції часто виступав, як декляматор, чи актор, а в секції українців виступав „зі своїми творами”. Мене всі знали.

Коли я прийшов на джур Громади, було багато вітань. Але між студентами побачив я Ярослава Карпинця! Це була для мене велика радість.

Ярослав Карпинець

Було це на „Святі весни”, на якому давав свій попис Одинадцятий пластовий полк ім. Івана Мазепи української гімназії в Станиславові. Серед пластунів виступав і Ярослав Карпинець зі своїм гуртком „спеціалістів-хеміків”. Його виступ залишився в моїй пам’яті і до сьогодні, як найкраща точка тодішньої програми, бо ж і досі я бачу, як „горіла” вода, як вибухала якась піна і діялося багато інших хемічних див.

пинцем, в'яснюючи йому свою неприсутність. Але дістаючи т. зв. окружні двотижневі квитки на поїзд, що коштували по 100 злотих, я виїжджав надовше і такого виїзду я вже не міг зайти перед другом, який зустрічався зі мною два - три рази денно.

Тому одного дня після мого приїзду я мусів з Карпинцем поговорити „на розум”. Карпинець сказав мені, що він уже мав зв'язки з ОУН і що хоче „працювати” далі.

В ті часи, коли це діялось, справа приналежности до ОУН була дуже проблематичною. Під формальною приналежністю розумілось тоді те, що хтось пройшов відповідний вишкіл, іспит і склав присягу. Такі члени творили в більшості ядро ОУН. Але довкола ОУН була ще велика кількість щиро відданих симпатиків, відомих зі своєї готовости йти на кожний заклик Організації. Це виявлялося звичайно на процесах. Часто в'язень говорив чи зізнавався, що він не є членом ОУН, але виконував таке або таке завдання, беручи в цей спосіб участь в бойово-революційній дії. Для польських прокурорів і суддів ці слова були принаймні неясними, якщо не неможливими чи неправдивими. На всякий випадок ці судді мали багато мороки, коли хотіли пізнати правду, чи даний в'язень належав до ОУН. Для членів Організації такі зізнання не були нічим дивним. Бо тоді в західній Україні панувала атмосфера спротиву, протесту і бунту. Кожний відчував бажання якогось чину, кожний чув, що він повинен щось робити або бодай бути готовим до праці. Це було те, що Богдан Лепкий так гарно віддає у своєму вірші „Хтось мене кличе”. Тому не можна було тоді докладно сказати, що той чи інший в Організації був, а той не був. Могло стояти тільки питання, на скільки він був чинний як член ОУН.

Так було з Ярославом Карпинцем. Його працю в Організації вдалося налагодити в дуже короткому часі і в цей спосіб я дістав друга моїх найкращих років активного життя, а ОУН людину вартіснішу за кількох інших. З того часу ми обидва почали їздити на кордон.

Тодішні контакти з закордоном були ще не розроблені і ми користувалися найпримітивнішими способами і засобами, якщо не враховувати авта, яке ми наймали, коли треба було перевезти якийсь більший вантаж з чеського міста Тешина до польського містечка Бельска.

Тешин лежить над річкою Ользою. Мабуть ніхто і не

знав би про ту річку, якщо б не політики, які навпомацки креслили на карті світу кордони для незнаних їм народів, очевидно, не питаючись про це згоди тих народів. Саме ті політики вирішили, щоб річка Ольза розділила два сусідні народи: поляків і чехів, подібно, як прославлений своїм поганим ділом Керзон, який навіть і не уявляв собі, скільки лиха заподіяв він своєю „лінією”. Отже річка Ольза ділила Тешин на дві частини: польську і чеську. Але живих людей не можна було поділити кордоном і тому рух населення з однієї частини міста до другої був кожного дня досить великий і це ми використовували для своїх підпільних потреб. Була тільки та різниця, що населення Тешина ходило вигідно двома мостами, маючи в кишені відповідні перепустки чи пашпорти, а ми з Карпинцем мусіли поночі брести через річку, користуючись набутими в часі пластового життя здібностями.

Нераз ми підповзали аж до самого прикордонного сторожа, що дрімав під кущем, і мусіли тихенько і чемно відступати назад, щоб не заколотити сну вартового. Тоді ми з вдячністю згадували свого пластового опікуна, професора Осипа Левицького, який нас так гарно вишколив на пластових прогуляках і теренових вправах. В підлажуванні в терені були ми справжніми мистцями: заки зробили крок, усували ми найменше стебло чи суженький патичок, щоб під ногами не тріснула яка біда.

Одного разу приповзли ми аж над саму річку і зашилися самі в куці. Нагло почули ми легенький свист. Не далі як п'ять кроків перед нами підвелася якась постать, підійшла до стежки і... на наших очах відбулася зміна прикордонної варти.

Річка Ольза також дуже совісно сповняла свою роллю: розділювати дві держави. Була нам дуже неприхильна. Тільки ступиш у воду, зараз річка зчинить такий шум, що й сплячий прокинувся б. А каміння ховзьке, босі ноги не мають підпори і ми йдемо, як п'яні, вихитуючись на всі боки. Тоді Ольза так шумить, що вся прикордонна сторожа могла б збігтися. Іти швидко неможливо. По обох берегах річки уже заметушилися вартові і біжать просто на те місце, з якого ми вийшли.

То була вже не пластова теренова гра, але гра на життя і смерть, або бодай на кілька років тюрми. Але Ярослав Карпинець і на це найшов добрий спосіб. Коли ми одного разу так переправили на другий бік Ользи Миколу Лебеда, то нам було трохи неприємно, що не можемо влаштувати своєму „пасажиrowi” кращого переходу кордону. Тому Карпинець, знай-

шовши на березі чималу відламану галузь, кинув її в воду і зчинив такий шум, немов би хтось брив через ріку. Цей „винахід” ми застосували опісля при своїх переходах. В одному місці кидали: велику галузь в ріку і робили галас, а в іншому переходили через річку.

Великі клопоти справляв нам місяць. Ось ми вже при кордоні, а він починає вилазити із-за хмар, і якщо немає близько якого рівчака чи долини, щоб заховатися, то тоді клопіт. Також великим клопотом був, головно для мене, і сам Карпинець, чи радше одна риса його характеру: велика товарицькість. Обидва ми жили в гірших ніж студентських матеріяльних умовах. Тому, коли нам удалося „сполювати” щось доброго з’їсти, ми ділилися дуже щиро по-рівному, але Карпинець завжди так робив, що коли я вже з’їв свій пайок, то він мав ще чималий шматок і тоді ділив його на двоє та починав мене переконувати і присягатися, мовляв, його частина була більша, тому я мушу взяти від нього трохи його пайка. Найкращим на його думку, доказом того, що його пайок був більший, було те, що я вже з’їв, а він ще не встиг. Коли я не погоджувався на такі „аргументи”, Карпинець сердився і бували випадки, що викидав свій нез’їджений шматок.

На кордоні ця його товарицькість мала іншу форму. Бувало розплянуємо все гарненько заздалегідь і йдемо над Ользу. Там один з нас має залишитися по польській стороні, а другий іде на чеську. Коли за пляном я мав іти на чеський бік, Карпинець над самою річкою розпочинав спір про те, хто має іти. Він користувався найфантастичнішими видумками, які мали переконати мене, що не я маю переходити річку, тільки він. У випадку, коли це все нічого йому не помагало, то він бодай виторговував у мене згоду льосуванням вирішити, хто з нас двох переходитиме ріку.

Одного разу під час такого льосування промайнув попри нас прикордонник на ровері, мало не зачепивши нас. Ровер, це дуже погана „худобина”. Так тихенько йде, що найбільш вправлене вухо може не почути його навіть на близьку віддаль. А ще тоді, як він їде стежкою, на якій не має ні однієї сової гілячки...

Під час переходу кордону зимою мали ми великий клопіт зі слідами на снігу. Єдиною радою на те було поїздити в день понад кордоном на лещатах і наробити стільки слідів, щоби між ними губилися інші, зроблені вночі. Ми мусіли справити собі лещата і відповідний виряд, а до того ж я мусів навчи-

тися їздити, бо ще не вмів. Їзди вчив мене Карпинець. Але як він учив! Вивів мене на гору і показав, як треба під час з'їзду зігнути. Я тільки зігнувся, як Карпинець штовхнув мене в плечі і я полетів. Але тільки кілька кроків на лещатах, а решту „траси” на власному носі. Довго я боровся в снігу, не маючи змоги встати, аж доки не відв'язав від ніг лещат.

Сам Карпинець скрутив в інший бік поза гору, щоб навіть не бачити мого ганебного упадку. Коли я вже був на ногах, він під'їхав до мене і невинно запитався:

— Правда, як то легко йде?

Чи не мусів я притакнути? Мусів. Трохи тільки спізнився сказати, що „йде легко”, коли Карпинець засміявся і додав:

— Ану ще раз!

Головним нашим завданням було перевозити з-за кордону видання ОУН, а деколи зброю, здебільше револьвери і набої до них. Однак через Тешин мало йшло пачок із зброєю, більше перевозилося через Гданськ. Також нашим завданням було переводити через кордон членів ОУН. Намагаючись, як я вже згадав раніше, влаштувати вигідний перехід для наших „пасажирів”, ми з Карпинцем знайшли згодом відповідний спосіб, як пригадую собі, в 1932 р.

Випадково ми дізналися, що в Польщі існує туристичне товариство, яке видає своїм членам відповідні виказки-посвідки для вільного переходу чесько-польського кордону у всій прикордонній смузі. Таку виказку міг дістати тільки довірений і перевірений член згаданого товариства і то на поруку двох інших. В цьому місці доводиться мені щиро подякувати, не тільки від себе, але і від багатьох інших друзів, які користувалися даними виказками, двом моїм ручителям: Дарії Кравич (тепер д-р Березовській) і Миколі Кулицькому. Згадані друзі були членами того товариства, як студенти краківського університету. Вони заручили за мене і я дістав виказку на своє власне прізвище.

За Карпинця поручився я і один поляк, який походив з Західної Польщі і тому не мав ані ворожого наставлення до українців, ані не підозрівав, для чого нам потрібні ті виказки. Карпинець зробив собі виказку на приbrane прізвище і сам зробив знімки до виказок у той спосіб, щоб вони „були подібні до різних типів людей”.

Нашим радощам не було межі, коли ми перший раз переходили Ользу мостом, як справжні порядні „туристи”.

Так зачалася продукція дальших виказок. Їх дістали

Степан Бандера, Ярослав Рак-Мортек і ще декілька членів ОУН, які частіше потребували переходити кордон.

З того часу перехід польсько-чеського кордону був легкий, як у казці, і не створював ніяких труднощів і для інших членів Організації. Завжди можна було „на силу допасуватися” до якоїсь із знімків на виказці.

Забезпечивши собі легкий перехід, ми почали привозити до краю велику кількість літератури ОУН. Контакт членів Організації в Краю з Проводом за кордоном став жвавий і безпосередній. Члени Крайової Екзекутиви часто приходили на зустрічі з членами Проводу ОУН, з яких деякі також ходили до Краю, користуючись зфабрикованими нами виказками.

Але тих „золотих часів” Карпинець уже не переживав. Він мав радість з іншої праці.

Одного дня був у нас Степан Бандера. Довідавшись від мене про великі здібності Карпинця, як хеміка, Бандера переговорив з ним і Карпинець признався мені з великою радістю, що „він буде ставити бойову хемічну лябораторію ОУН”. Наразі має поробити відповідні пляни та проекти.

З того часу для Карпинця настали безсонні ночі і постійне сидження цілими днями в університетській бібліотеці. Він писав, вираховував і рисував. Я мешкав тоді разом з Карпинцем і міг слідкувати за його працею. Чистенько записані дрібним старанним письмом аркуші паперу зростали на його столику. Карпинець був у повній формі своєї творчости, хоч ще наразі теоретичної.

Він випрацював плян виробу вибухових матеріалів зі складників, які можна було б дістати у найбільш примітивних умовах підпілля. Карпинцеві йшлося про те, щоб підпільники без ніякого ризику, могли дістати в аптечних складах чи дрогеріях різні „невинні”, легкі до набуття речовини, з яких пізніше, за вказівками його підручника, можна було робити вибухові матеріали. З тією метою він сам ходив по аптеках, випитуючи чи можна дістати те або інше, в якій кількості, за яку ціну і чи треба на це особливих рецепт або посвідок.

Реченець віддачі пляну ще був далекий, а праця Карпинця вже була готова. Карпинець ще раз її перечитував, провірював, справляв і нетерпеливо ждав того дня, коли він віддасть свою працю для потреб ОУН. На мою думку, він повинен був мати за ту працю признаний докторат з хемії. Але заки довідаємося, що сталося з працею Карпинця, треба змалювати його образ в легальному житті серед української громади в Кракові.

Пластуни готові до прогулки

Ярослав Карпинець проявляв дуже жваву діяльність в „Українській Студентській Громаді” і в т. зв. „Пластовій Секції при УСГ”, під якою то назвою ховався курінь старших пластунів у Кракові. Тому, що пластовий курінь ніколи офіційно не виступав під своєю правдивою назвою, а тільки як пластова секція, то допомгло нам втримати його аж до 1933 р. Курінь був дуже рухливий і діяльний на всіх ділянках краківської громади.

Одним з найкращих пластунів і виховників молоді був Я. Карпинець. Його пластовий псевдонім був: „Циган” і так його звали всі, пластуни і не-пластуни, а деколи непоінформовані думали, що це властиве прізвище Я. Карпинця. На цей псевдонім Карпинець повністю собі заслужив смуглявою барвою свого обличчя і білістю зубів та своєю гітарою. Найкращою реклямою для пластової ватри була така дописка: „В програмі ватри — Циган з гітарою”.

Навіть старенькі бабусі не сиділи тоді вдома, а тягнулися за курінем далеко за місто „на Беляни” в ліс, щоби послухати, як темної ночі при ватрі співає „Циган” в супроводі гітари.

Репертуар „Цигана” був такий багатющий, що він ніколи

не „повторявся”, хіба на настирливе прохання слухачів. Крім великого числа українських пісень чи перекладених українською мовою, Карпинець мав ще багато своїх власних куплетів, складаних на актуальні події, особи і життя студентства. Всякі „поетичні” недотягнення покривав його гарний тенор і звуки гітари.

Пригадую один такий куплет, яким Карпинець характеризував наш тодішній Пласт:

Ми маємо скочків
Добрих дискоболів,
боксерів, тренерів,
а навіть олдбоїв.

Але, як музики
до танцю заграють,
то наші „шлягери”
стіни підпирають.

Бо Пласт є знаний всюди з того,
що в ньому хлопці до нічого...

Також гарні були і Карпинцеві промови при ватрі. Він підходив до ватри, ламав об коліно сухий патик і кидав в огонь. Коли порушена ватра сипнула в темінь ночі міріяди іскорок, Карпинець починав говорити. Говорив з запалом і поривом. Знав, що люблять його слухачі, і мав про що оповідати. Хоч деколи говорив протягом години, ніхто й не воружнувся, і всі слухали його „з відкритими ротами”. Кінчав найрадше так, що незаметно відходив і залишав своїх слухачів ще хвилину в тиші захоплення.

Та не тільки своїми розповідями при ватрі зачаровував Карпинець слухачів. Також його реферати притягали завжди багато публіки, яка уважно слухала, бо Карпинець умів піднайти такий матеріал, який не був відомий багатьом. Звичайно його реферат був ілюстрований образами, які Карпинець висвітлював на епідіяскопії своєї власної конструкції.

Пригадую собі ще й сьогодні одну доповідь Я. Карпинця з ділянки діяння ракети. Карпинець провів через всю залу дріт, на якому зависла якась банька. Описавши теоретично діяння ракети, Карпинець підійшов до тієї баньки, пояснюючи, що зараз продемонструє слухачам, як виглядає у мініатюрі справжня ракета. Він запалив сірником гнотик при баньці

і після того вона нагло зірвалася і в одну хвилину пролетіла по дроті через цілу велику залу та вдарилася сильно об проти-лежну стіну. Друга світова війна підтвердила тодішнє твердження Карпинця, що в майбутності ракетами користуватимуться у військовій техніці.

Карпинець дуже любив працюючих і начитаних людей, хоч сам не дуже рвався навчити чогонебудь своїх товаришів. Не любив він одного: ідеології. В той час молоді українці мусіли просто „вивчати” ідеологію українського націоналізму. Для цього треба було і багато читати і ходити на сходи, на яких читано і обговорювано статті з „Розбудови нації”, „Вісника”, „Націоналізму” Донцова і ін.

— Навіщо мені це все? — говорив не раз Я. Карпинець. — Вистачить знати: „Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї”. Про устрій держави не журися, бо ти й так не доживеш до того часу... Воля потребує забаго жертв, щоб ти міг „перешварцуватися”.

Але не зважаючи на це, Карпинець, таки добре знав

Пластовий курінь у Кракові в 1930 р.

ідеологію націоналізму, лише не любив, як це він називав, — „залливання”.

У зв'язку з нашими постійними виїздами на кордон Карпинець мав чимало клопоту в пластовому житті, бо його хотіли вибрати курінним, а він не міг подати причини чому не приймає того посту. Найбільше турбот було з тим у 1932 році. В той же час до пластового куреня в Кракові стала дуже приглядатися польська університетська влада. Правда, наш курінь офіційно називався „туристично-краєзнавчою секцією Пласт” при Українській Студентській Громаді, але такі хитрощі не допомогли. Я був тоді курінним. Ректорат університету прислав одного дня наказ розв'язати пластову секцію. Курінь формально розв'язано на весні 1933 р., а фактично переформовано. Краці пластуни, які ще не були в ОУН, перейшли до Організації, а для слабших затримали ми ще якийсь час таємний пластовий курінь. Я робив ще три рази таємні сходини, заки дійшло до події 14 червня 1934 року. Але, заки згадаємо про цю подію, повертаймося знову до підпілля.

Хемічна лябораторія ОУН

Ми „трималися хати”, бо ждали гостей зі Львова і тому один з нас мусів завжди бути в помешканні. Одного дня я вигрівався на сонці над Вислою коло Вавелю, коли прибіг Карпинець і повідомив мене, що гості вже приїхали. Карпинець розказав мені, що він вже говорив з Степаном Бандерою, який дав йому 150 злотих на перші витрати для підготовчої експериментальної праці. Наше помешкання було недалеко від Висли і тому через кілька хвилин ми вже були на спільній нараді, як практично влаштувати підпільну хемічну лябораторію.

Найгірше було з двома постановами тієї наради. Карпинець мусів заперестати їздити на кордон і мав пошукати собі осібне помешкання. На добавок дістали ми ще дружню пораду не перебувати разом забагато з мотивів конспірації.

Зараз після від'їзду Крайового Провідника, Ярослав Карпинець зайнявся збиранням найконецнішого приладдя і хемікалій для своїх дослідів. Він накупив усякої хемічної всячини і позносив це все до нашої хати. Щодня прибувало більше всяких рурок, реторт, пляшок і плящинок. Аж тепер, після десятиох років, сповнилася моя мрія належати до „хеміків-спе-

ціялістів". Я міг сидіти під час дослідів Карпинця й придивлятися до його „чорної магії”.

Карпинець мовчки дивився на полум'я малого пальника, що підогрівав реторту, наповнену темно-брунатною мішанкою. Так ми сиділи до пізньої ночі. На дні реторти осіла темно-жовта маса. Карпинець легесенько зняв реторту і витряс на бібулу жовту масу. Але по його обличчі промайнула тінь невдоволення. Проба не вдалася, бо краска маси мала бути ясножовта.

— Ти, йди спати, — сказав до мене Карпинець. Вже нічого цікавого не буде. Я тільки зміню відношення складників і заварю ще раз.

Коли я прокинувся вранці, Карпинець все ще був похилений над столом, де на бібулі була розсипана жовта маса. І цього разу він був невдоволений.

Не знаю, скільки було таких ночей, скільки спроб зробив упертий хемік, поки остаточно вийшло те, що хотів Карпинець: екразит 305. Барва цієї страшної, вибухової речовини була ясножовта, а кристалики творили жовтенький сипкий порошок.

Експерименти мого друга не завжди мали щасливе закінчення. Повернувшись одного разу до хати, я застав нашу господиню і двоє її дітей на смерть переляканими у кухні. Я зразу догадався, що стався якийсь випадок. Коли я ввійшов до кімнати, побачив, що обсмалений Карпинець збирає попаленою фіранкою порозливані по підлозі помії.

Ми з Каринцем уважали за „добрий тон” не денервуватися в ніяких прикрих хвилинах, але навпаки зберігати як найбільший спокій. Тому і тепер я намагався спокійно жартувати:

— Що ти, Славцю, миєш долівку такою брудною водою?

— Перестань говорити дурниці, бо зараз тобі помалюю твій „циферблят” цією брудною стиркою, — відповів невдоволений Карпинець. — Справа заповажна, щоб жартувати.

— А, якщо так чемно просиш, то вже не буду, — заспокоїв я друга. — Дай мені шмату і я скінчу витирати, а ти говори, яка ж це поважна справа. Але раніше оглянь ще цю мацалуру.

— Яку?

— Та поглянь на себе в дзеркало.

Карпинець пояснив мені, що він зробив велику помилку. Він забув, що екразит вибухає також спровокований іншим, навіть дальшим вибухом. На одному кінці стола сохла коло вікна купка екразиту. Карпинець узяв малесеньку порошокину цього екразиту і на другому кінці стола запалив його на пробу, чи вже сухий. Цей малесенький вибух спровокував зрив всього екра-

зиту коло вікна, від чого загорілися фіранки. Перше, що зробив Карпинець, це було „дати нурка” в відро з помиями, бо йому обсмалило лице, а опісля здер горіючу фіранку і залхав до води, щоб погасити. Далі він тією ж фіранкою погасив все інше, що горіло в хаті. Господиня, яка прибігла до кімнати і побачила повно диму, хотіла бігти по вогневу сторожу, але Карпинець не пустив її.

Справа закінчилася так, що господиня попросила нас якнайшвидше покинути помешкання і пошукати собі іншу квартиру. Це її бажання ми радо сповнили, бо після такого випадку небезпечно було залишатися на тому місці.

Цей випадок послужив за пробу якості екразиту й за причину зміни помешкання. Карпинець дістав велику кімнату на партері в ринку в Дембніках, а я на Пулаского, зараз недалеко, не більше п'яти хвилин ходу. Це були „організаційні хати”; до них безпосередньо гості не заходили, а коли хтось до нас приїхав, заходив до Олени Недзвецької, (тепер моя дружина), яка була тоді зв'язковою поміж нами і приїжджими.

Влаштувавшись на новому помешканні, Карпинець перейшов з експериментів на продукцію. Вже в своїх експериментальних часах він сконструював був два короткохвилові надавчі радіоапарати й віддав їх до ужитку Організації; було це мабуть у зв'язку з контактами з голодуючою в 1933 р. Україною. Карпинець збудував теж у той час бальони й прилади до скидання летючок з тих бальонів, які в нормальних умовах були б патентами Карпинця.

Але це все була, так би мовити, побічна продукція лабораторії. Головним її продуктом були: гранати й бомби.

Вироби були надзвичайно сумлінно виконані. Запальники, що були винаходом Карпинця, наставлені на 1, 3 і 5 секунд, ніколи не помилились. Безбечник був теж стопроцентово певний, через те випадковий вибух був абсолютно виключений. Як ми тоді казали — це була „чиста робота”. Коробки, в яких зберігались запальники, були власного виробу; вистелені ватою робили вони враження фабричного виробу. „Недбальства в такій роботі не сміє бути, — казав Карпинець — бо від малесенького недотягнення залежить життя людини”.

Дуже тяжко було роздобути сирівці, до чого потрібні були нераз фантастичні заходи й трюки.

Зайшовши одного разу до Карпинця, я застав його пришиті фартуха з білого грубого полотна. По скінченні шиття

Карпинець витягнув червону акварельку, розпустив її і похляпав фартух.

— Готово! — сказав він до мене. — Підемо за салітрою. Бери наш кіш і йдемо.

Виявилось, що Карпинець дізнався, що салітру купують різники до консервування м'яса. З адресою якоїсь м'ясарні пішов він до аптечної гуртівні й сказав, що його шеф велів йому принести 35 кілограмів салітри. Я стояв за рогом дому з дорожкою і з кошем. Як Карпинець вийшов зі складу з великим мішком, я перейшов до нього з другої вулиці й увійшов в одну браму так, щоб іти першим. У брамі ми поклали мішок до коша, я взяв його на дорожку й завіз до нього додому.

Важче було з фенолем. Це основний сирівець до продукції екразиту. Його можна було дістати найвище пів літри без спеціального дозволу, а Карпинець потребував його більше, ніж салітри. В тому клопоті допомогла йому симпатія, що він її умів собі здобути навіть у ворога. По кількох відвідинах у хемічному магазині він був уже з усіма приятелем. Це мало такий успіх, що одного дня він запропонував магазинярам завести йому до хати 50-літрову баньку фенолю. Все йшло жартом і скінчилося так, що я застав у Карпинця велику обкладену кошем скляну бутлю повну фенолю. Радість була велика, але до неї приєдналася турбота, звідки добути черепи до гранат.

У фабриках, які відливали речі з заліза, нас поінформували, що наші бажання може виконати тільки державна фабрика трамваєвих возів Зеленевого у Кракові. А те, що Карпинець потребував, то була дурничка: груба рурка, якої промір = $4\frac{1}{2}$ сантиметрам, довжина = 10 сантиметрам, а стіни рурки = $\frac{1}{2}$ сантиметра; з одного кінця мало бути дно, з другого односантиметровий круглий отвір, а в середині порожній простір.

Ми знайшли одну кузню, яка нам зробила 50 штук таких рурок. Клопіт був у тому, що коваль не хотів дати себе переконати, що це — не гранати. Всякі пояснення приймав як спробу пошити його, старого вояка, в дурні, і при трьох робітниках голосно й виразно називав рурки гранатами. З таким типом не можна було „співпрацювати”. Нам, правда пощастило дістати 50 штук, та він вимагав від нас при відборі легітимації й адреси. Він їх, розуміється дістав, але ані такого чоловіка, ані такої адреси на земній кулі, в той час напевно не було. Можна собі уявити, які підготування ми мусіли поробити, коли відважилися прийти по замовлення. Таким чином було

в нашому розпорядженні 50 штук рурок, а треба їх було, за одержаним наказом, штук 500.

Карпинець видумав про всякий випадок „гарну казку” про свій винахід особливого типу акумулятора, який має бути патентований, і зробить революцію в техніці, але покищо є в стадії експериментів.

З цією казкою пішли ми до державної фабрики. Карпинець удавав багатого інженера, а я не смів говорити більше ніж три слова, бо вже четверте могло б мене зрадити, що належу до „нельояльної” національної меншини. Урядовець, до якого нас завели, мав з Карпинцем довшу фахову розмову на тему поширення спроможности акумулятора й погодився прийняти замовлення на 500 штук рурок. На прощання все таки підкреслив, що уважав би рурки за гранати, коли б не розмова, з якої він набрав переконання, що Карпинець стане славним винахідником, бо має впертість і досконале знання предмету.

Тиждень треба було ждати на виконання замовлення. Тиждень нетерплячки й сумнівів: буде чи не буде щось з того?

То був час т. зв. пацифікації. Польське військо влаштувало криваві оргії в Західній Україні, нападало на безборонні села, грабувало, палило й нищило все, що попало, а людей без розбору катувало в нечуваний спосіб. ОУН видала про ті події книжку: „На вічну ганьбу Польщі”, ілюстровану знімками жертв пацифікації. Треба було також дати безборонному населенню зброю, а нею мали бути гранати.

І сталося так, що через тиждень ми привезли до мешкання Карпинця великі дві скрині гарно виконаних польською державною фабрикою Зеленецьких гранат на оборону пацифікованого населення.

Увесь вантаж відіслано до Львова. Гранат у Кракові не начинювано, Карпинець нарізав тільки гвинти для вкручування запальників. Запальники й екразит ішли іншими транспортами й були доставлені щасливо до Львова, хоч не обійшлося без пригод.

По одну з бомб приїхала дівчина — кур'єр і зайшла до Олени Недзвецької. Там доставлено їй малу валізочку, але на „плянтах” звернув нашу увагу на себе якийсь тип, що вдивлявся в браму, куди заїхала дівчина. Ми оба з Карпинцем вирішили остерегти дівчину, та було запізно. Вона вже вийшла з брами й пішла в напрямі залізничної станції, якраз коло того типа. Він нас не помітив, видно був незорієнтований у наших умовах і знав тільки цю дівчину. Ті припущення були по-

тверджені опісля на процесі. Коли кур'єрка відійшла кілька-десять кроків, він пішов за нею, а ми за ним. Дівчина йшла повільно плянтами Кракова, бо час був добре обрахований, щоб прийти на станцію в останній хвилині, коли поїзд вже від-їжджав.

Карпинець велів мені залишитись, а сам наздогнав типа й став з ним розмовляти. Оба при тому кілька разів дивилися на годинник. Я ствердив, що поїзд від'їжджає за 4 хвилини. Раптом незнайомий обірвав розмову й почав бігти. Карпинець даремно намагався його задержати; незнайомий вирвався й побіг на станцію, а я за ним. Як я прибіг, він стояв біля кондуктора, який його інформував, що поїзд від'їхав 1½ хвилин тому... Дуже задоволений пішов я до Карпинця додому. Він розповів мені, що грав комедію перед незнайомим, наче б його знав зі Львова, а коли той сказав, що він не має часу, бо поспішає до поїзду, Карпинець став його переконувати, що він нічого не втратить, як поїде наступним поїздом, а за той час вип'є з ним одну-дві чарки, як колись у Львові. Коли ж незнайомий, все таки вирішив бігти до поїзду, Карпинець захотів бодай поцілуватися з ним, розуміється, вдаючи при тому т'яного.

Таким чином Карпинець позбавив нашого кур'єра „товариства” поліційного агента.

Ще не один раз мали ми подібні пригоди з польськими „хатраками”, але завжди рятувала нас з прикрої ситуації бистра орієнтація Я. Карпинця. А все таки прийшов час, коли ворожа рука досягла нас.

Перебування в товаристві Карпинця давало мені багато користи, бо я набирав від нього багато такого знання, що мені дуже додавалося в підпільній роботі. Для прикладу подам наступний випадок:

Одного разу привіз я до Львова великий вантаж пропагандивної літератури для протишкільної акції. Це було на ваканціях в 1933 році. Я мав три валізки, один великий кіш (у формі валізки), чотири пакунки в картоні, один спортовий мішок і наплечник — все це солідно виладоване літературою. В потягу не було переповнення і я їхав в осібному купе. На станції у Львові я покликав носія багажів і показав йому на полицях мої пакунки. Сам узяв собі на одно плече наплечник і виходжу з вагону...

„Перепрошую” — нагло відізався до мене поліцай — „прошу легітимацию”!

Ого! — думаю — буде гранда аж тепер!

Витягаю найперше свою власну університетську виказку, в якій тільки мое ім'я, прізвище й адреса. Заки він її переглянув, витягаю свою горожанську легітимацію. Ще він не переглянув тієї, я йому даю свою військову книжочку, в якій були найповніші дані про мене й кажу: „Тут ви знайдете найкращі інформації про мене”.

Заки він став її переглядати, мій носій позносив уже мої пакунки й поскладав їх на купу за плечима поліцая й дивиться на мене. Я йому кивком голови показав, щоб він ніс даліше, а він скоренько все нараз зібрав і пішов до виходу.

Я відідхнув свобідніше і питаю поліцая: Чому ви мене питаєте за легітимацією?” „А, бо ми — каже поліцай — шукаємо за кимсь, що є до вас подібний!” „Пане старший — кажу — він не є часом бандитом, бо мені колеги все кажуть, що я маю бандитський вигляд?”

Поліцай засміявся, зібрав усі мої документи, віддав мені й ще сказав, що перепрошує. „Не шкодить” — кажу — й відходжу дуже скоро.

Всі, що знають львівську залізнодорожну станцію, пригадують собі напевно, що при вході з перону до голу була довга перегородка, на кінці якої стояли звичайно два кондуктори і відбирали білети. Йдучи до них я бачу такий образ:

Гол цілком порожний, бо всі, що приїхали, вже пішли в сво-яси, а серед голу купа моїх клунків, мій носій і два поліцаї.

Заки я дійду до тих двох кондукторів, маю рішитися, чи признаватися до тих клунків, чи ні. На щастя блиснула мені спасенна думка, що, якщо я пройду мимо пакунків, носій мене напевно закличе й тоді всипа!...

Віддаю білет і йду прямо до свого носія. Коли я вже був близько, кажу йому занести клунки до дорожки.

Не знаю, що подумали поліцаї, але носій поніс пакунки, я пішов за ним, а поліцаї остались...

Даю носієві три злоті!. Було за що дати!. Сідаю до дорожки й голосно кажу „Пляц Юра”!.

Під п'ятим числом випаковую свою клунки, плачу візникові, заносу весь багаж в коридор і шукаю за іншим таксі, яким заїжджаю на належну адресу. Це був один з найбільш напружених моментів, у моїй тодішній діяльності.

Одного разу польська преса повідомила, що поїзд, який доїздив до Львова, просто чудом оминув катастрофи. Десять хвилин перед його приїздом вибухнула на рейках бомба.

Прочитавши це повідомлення, Карпинець не спав з журби кілька ночей.

— Як це можливо, що так зле вдалося? — запитав він сам себе. — Чому друзі не замовили собі в нього відповідного запальника?

— Та ж я був би їм усе так „вищиркулював”, що й на десяту однієї миті не помилився б, — говорив він до мене.

Але швидко справа виявилася, бо зв'язковий, який приїхав зі Львова, повідомив, що вибух бомби був тільки пробою яку робила Організація.

У тому місці, де вибухла бомба, поїзд їде на високому насипі, — пояснював зв'язковий. Друзі робили спробу: перекинули бомбу через насип і вона вибухла в приписаному часі.

Бомба була однією з „близнят”, які вийшли з Карпинцевої лябораторії, цебто він зробив у травні 1934 р. на замовлення М. Лебеда дві тотожні в кожному деталі бомби.

Карпинець заспокоївся, але не цілком, бо вибух бомби виявив, що буде інша якась „поважна робота”, до якої буде вжита друга бомба. Карпинець неспокійно ждав, побоючись невдачі, яка принесла б неславу його лябораторії.

Ця лябораторія містилася у малій кімнаті, відділеній паперовою заслоною. За цією заслоною працював Карпинець, тримаючи у великому коші всі свої приладдя. Оце й було усе. — Основним продуктом Карпинцевих дослідів був екразит. Легенські порошинки екразиту гуляли в кімнаті і забарвлювали жовтою краскою все в кімнаті. Пожовк і сам Карпинець і ми побоювалися, що це може зрадити його. А часи були справді неспокійні.

Борис Шевченко

Багато старань докладали ми, щоб „пробити дірку до Німеччини”. Катовиці це був пункт, в який ми весь час били, але безуспішно. Українців було там вправді декілька родин і кільканадцять самітніх, але ніхто з них не був у такому відношенні до Організації, щоб можна було за нього „зачепитись”. Одного разу мене повідомили в 1932 році, що недалеко Ойцова в селі Тарнава живе сотник армії УНР, який в 1920-тих роках мав зв'язок з УВО, а тепер віднайдено його місце замешкання. Я маю його відвідати й нав'язати з ним організаційний зв'язок, покли-

Борис Шевченко

куючись на обставину, яку мені описано, а чого собі вже не можу пригадати.

Від Кракова це було недалеко. В одному дні можна було піти до Тарнави й вернутися. Була весна, але ще досить ранна. Я вибрався дуже вчасно в дорогу, щоб мати багато часу все полагодити. Зі собою взяв кілька примірників „Сурми” і ще дещо з тодішньої легальної літератури, позичив собі шкіряну течку в однієї з тодішніх моїх товаришок Олени Недзвєцької і пішов. По дорозі, яка йшла попри дивовижні скали Ойцова, захопив мене дощ. Я сховався під одну скалу й довго ждав, щоб перестав падати дощ. Це забрало багато часу, а крім того дорога (польська дорога!) розмокла й не можна було вже йти так, як рано. Головно, коли вже треба було відійти від головної дороги, дуже часто треба було перескакувати великі калабані з водою. Це все припізнало мої відвідини і я прийшов до Тарнави поплудні. Вдобавок того в селі знали Шевченка не під його прізвищем, а так, як вони його, як чужинця - зайду назвали. Ледви я його віднайшов. В хаті застав я його жінку, польського походження, з малою дочкою Олею, яка ще була в мамі на руках.

Бориса Шевченка не було вдома й прийшов аж над вечір. Прийшлося мені в нього заночувати.

Він був незвичайно врадуваний, що його хтось з Організації відшукав, що він ще, як це він казав, на щось може придатися, що він ще щось варта, коли за ним посилається в таку далеку дорогу чоловіка.

Оповідав, як це він серед поляків у чужині дає собі раду і як він виховує свою жінку на українку. Щоб дати доказ, як він її вже виховав, казав її зварити на вечерю вареники. Я був дуже радий такому доказові, бо ще від рана нічого не їв і вареники смакували, як ніколи. Його жінка дійсно вміла вже досить добре говорити по українськи і до своєї доні все говорила тільки по українськи. Доня ще тільки починала говорити.

В хаті була дуже скромна обстановка, тільки те, що найконецніше для життя. Одним словом хата емігранта... Ціле мешкання складалося з кімнати й кухні.

Ми розмовляли до пізньої ночі. Оповів мені що втратив зв'язок з українським середовищем, тож був рад все за той вечір дізнатися. На другий день він мене далеко відпровожував і не міг розстатися. Кілька разів ми ще один одного „відпровожували” й тому прийшов я до Кракова аж перед вечером. Ми домовилися, що він буде старатися проробити дорогу до Німеччини в околиці Катовиць, для цілей ОУН. Так я придбав собі доброго друга на довгі роки. Я його відвідував ще кілька разів, але частіше він відвідував мене, а крім того кілька разів стрінулись ми випадково. Раз ми стрінулись в дуже виїмкових умовах.

Це були вакації 1933 року, на початку серпня. Мені доручили поїхати по пакунки до Тешина. Таке саме доручення мав й Карпинець. Коли я прибув до Львова, мені сказали їхати до Кракова й там зачекати на Карпинця, який мав би приїхати на другий день. Не пам'ятаю вже, з якої причини не казали мені ждати на нього у Львові. Я дістав лише стільки грошей, що купивши білет, мені осталося заледви 3 злоті в кишені. Тим потягом, в якому мав приїхати Карпинець, ніхто не приїхав. Створилася для мене дуже незручна ситуація. Я мусів приходити на станцію до кожного потягу який приходив зі Львова, що для мене було небезпечно з двох причин: це впадає в око поліції, а друге, що мене міг побачити на станції хтось з моїх знайомих, які мешкали у Кракові. Крім того я не мав при собі грошей. Ані де приміститися, ані йти за місто, бо потяги приїздили зі Львова часто й мені треба було приходити на станцію. Я ждав так два дні. Ніч

переспав на станції. В одному моменті при виході зі станції стрінув я прямо лице в лице Горницького, студента медицини, з яким я дуже добре знався, але тому, що він був багато старший від мене, я з ним не жив за близько. Він мене спитав, що я тут роблю на вакаціях, і це власне було те, чого я найбільше боявся. Не пам'ятаю, що він від мене почув у відповідь на те питання, але все скінчилося тим, що він мені позичив два злоті. За ті два злоті надав я телеграму до Львова, щоб хтось приїхав, того, що мав приїхати немає. У мене вже не осталося ані цента. Я був дуже голодний і змучений. В цій ситуації я постановив піти до проф. Б. Лепкого, бо він з розмов зі мною знав дещо про мене як члена Організації. Я попав у розпуку, коли я довідався, що проф. Лепкий виїхав на вакації і нікого у нього дома немає. Від нього пішов я знов на станцію і там застаю... Бориса Шевченка. Шевченко в той час був уже зв'язковим ОУН через Катовиці до Німеччини. Я мусів дуже зле виглядати, бо він мене запитав, чому так зле виглядаю. Коли я йому оповів свою пригоду, то він мене завів до найближчого ресторану і замовив мені солідний обід. Дуже мені смакував! Друге, в чому допоміг — товаришив мені на станції кілька разів, як я ішов до львівського потягу.

Одним з тих потягів приїхав Ярослав Спольський, привіз мені гроші і сказав, що Карпинець не приїде.

Я поїхав сам до Тешина і, як звичайно, полагодив справи, як належить, а Шевченкові до сьогодні не забув, що він мене вибавив із великого клопоту.

Борис Шевченко був пізніше підвищений до ранги полковника. В 1939 до 1941 роках він часто відвідував мене, як я вже був жонатий. Мав фабрику свічок десь недалеко Кракова й тому часто мусів бувати у Кракові. Ми дуже подружили. Він мав ще чотири дочки й я мав одну тримати до хресту. Приїхавши до Німеччини він був кілька разів у мене у Мюнхені, а потім він був дуже активним членом Визвольного Фронту в Чикаго. Ми стрічалися на з'їздах ООЧСУ. Десь у шістьдесятих роках він помер у Чикаго. Скільки разів я його зустрічав, усе ми пригадували собі мою пригоду в Кракові.

У нас гости

Академічний 1933/34 рік від самого початку не віщував нам нічого доброго. Саме тоді на Західньо-Українських землях ОУН розпочала протипольську акцію, тому з-за кор-

дону приходила велика кількість літератури і члени Організації їздили так часто, що в моїй праці на кордоні мусіли мені деколи допомагати Карпинець і Левко Зацний (пізніше член Крайової Екзекутиви). Не обійшлося без різних досить частих пригод з поліцією й моє справжнє прізвище потрапило вже кільканадцять разів у „пам'яткову книгу” багатьох польських поліцаїв у різних місцевостях. До того ж був уже четвертий рік моєї праці на кордоні, хоч в нашому підпіллі щасливцями були ті, які зуміли витримати три роки інтенсивної підпільної праці.

Одного дня якийсь „совісний” журналіст помістив у польській пресі сенсаційну статтю, мовляв, в Тешині перехрещуються шляхи різних таємних людей. Це насторожило увесь польський поліційний апарат.

На добавок того всього натло й несподівано до Кракова „звалився” на мою і Карпинцеву голову увесь пропагандивний відділ Крайової Екзекутиви зі Львова зі всіма своїми акцесоріями, включно з польським „шпіцлем”. Сталося це так, що польська поліція, попавши на слід пропагандивного відділу КЕ, почала переслідувати деяких членів і вони, рятуючись, переїхали до Кракова.

Деякі зі згаданих членів приїхали просто до мого мешкання. Тільки Ірина Хом'як (тепер Кравців) заїхала, як треба було, на „Гроблі”. Крім неї приїхали ще Я. Стецько, Я. Спольський, а раніше О. Ник. З важким трудом вдалося нам поприміщувати членів КЕ, а головно нашу машиністку. Цю машиністку, яку ми називали „Пітолько”, примістили ми в кімнаті Карпинця.

Карпинець, як звичайно, варив за паперовою заслоною свою „кулешу” на екразит, а Ірина писала на машині.

В моєму помешканні перебував деякий час Я. Стецько, який постійно писав, читав або поправляв машинописи, а пізно увечері, коли ми вже були в ліжках, він починав „напихати” мене ідеологічним знанням. Ці лекції завжди кінчалися тим, що я скоро засинав, а Стецько, не діставши відповіді на своє: „ну а що ти на те?” — махав зрезигновано рукою і теж засинав.

Так нас застукали Великодні свята 1934 року. Їх ми святкували гуртом у моїй хаті, та з великим смаком їли справжній борщ, про який постаралася Оленка. Було весело й приємно. Карпинець перший раз грав на гітарі для чисто підпільного товариства, тому підібрав відповідні пісні. Я читав свій гумористичний вірш про наші пригоди з „Пітольком” підчас шукання помешкання, і ніхто з нас навіть не сподівався, що це був наш останній Великдень на волі.

Ярослав Спольський — Пропагандивний Реф. КЕ, 1934 р.

Незабаром після Великодня наші гості дістали наказ повертатися додому. Ми з Карпинцем могли трохи відідхнути, але польська поліція не давала нам споксю. Та про це треба ширше розказати.

Між членами ОУН була в дечому різниця з приводу умовин, серед яких їм приходилось працювати. Наші львівські друзі, які приїхали до Кракова, мали, наприклад, особливо вироблену чуйність. Переслідувані поліцією, вони зживалися з тим і згодом в їхню психіку вросло щось, що напевно мають звірята джунглів: тобто витончену настороженість та обережність. Ніщо не проходило мимо їхньої уваги. Тому наші друзі, які приїздили до Кракова, відчували те відпруження нервів, яке відчувають мешканці міста, коли виїжджають на село, далеко від гамору. Все таки вони далі були обережними і перестерігали нас перед кожним нерозважним кроком.

Найгірше поведився в нас тодішній організаційний референт, Іван Малюца. Він був „спец” по конспірації, і в дорозі виробляв такі „конспіративні штучки”, що мене огортав страх, тому я його так перевів через кордон, що він був несвідомий того. Мушу однак додати, що його пізніша погана певедінка на

процесі не мала нічого спільного з його напrawdę непересічною конспіративною вмлістю. І тією конспірацією „всі зі Львова” нас „краковян” перевищали.

Кілька днів після від'їзду наших гостей, Карпинсьць призначався мені, що за ним ходять „хатраки”. Він це ствердив цілком певно, солідно застерігаючись, що не є під впливом „тих зі Львова”. Це була для мене дуже неприємна вістка, бо я притотовлявся до останнього іспиту з українознавства, який мав здавати у проф. Б. Лепкого, але ще тяжчим ударом для Карпинця, бо він мусів ліквідувати свою лябораторію, чого ніяк не хотів робити без виразного наказу „згори”.

Ми позвітували Проводові у Львові про всі справи через зв'язкового „Харибду”, який саме приїхав по літературу, й чекали на відповідь, але минали дні, а ніякої відповіді не було. Карпинець був дуже стурбований, тому я на власну відповідальність казав йому все зліквідувати. Можна собі уявити, що діялося в душі цього вродженого хеміка і винахідника, коли він мусів нищити кожну, з таким важким трудом здобуту, рурку, реторту і т. п. Все це знищене Карпинець в ночі повиносив на великий міський смітник.

А вісток зі Львова не було і мене починало тривожити передчуття, що там діється недобре. Врешті я вирішив заждати ще до 14 червня, скласти іспит і поїхати з цілим крамом і з Карпинцем додому, користаючись підгірською залізницею. Карпинець виторгував у мене згоду залишити з лябораторії два копії найцінніших приладів, спакував їх і ждав.

Нас Арештують

Надходило літо 1934 року. Господиня, в якій мешкали в Кракові наші друзі, між ними й Остап Савчинський, дістала увечері 13 червня довіроче повідомлення, що в її домі буде ревізія і арештування всіх студентів. Довідавшись про таку „милу несподіванку”, наші сусіди-студенти вислали одного з них, Вол. Рижевського, щоб повідомив нас про небезпеку, слухно сподіваючись, що така сама ревізія і арешти будуть в нас, бож я і Ярослав Карпинець, жили не далі, ніж 200 кроків.

Але Рижевський тільки покрутився по вулицях і спокійно повернувся до дому, не кажучи нікому про те, що не виконав доручення. Пізніше він виправдувався передо мною, мовляв, він уважав повідомлення про сподіване арештування тільки трюком поліції, яка хотіла переконатися, чи згадані студенти

мають зі мною організаційний зв'язок. Тому він і не повідомив мене, побоюючись, щоб його не побачив якийнебудь польський поліцейний агент, як він входить до нашого помешкання.

Останню ніч перед арештуванням я ще вчився до іспитів, у проф. Богдана Лепкого.

Іспит мав я здавати 14-го червня і того ж дня після обіду хотів виїхати до дому в Західню Україну. Я зголосив своїй господині, що виїду цього дня, і це була моя помилка. Як пізніше виявилось, краківська поліція мала на своїй службі одну служницю, яка заходила до моєї господині і вона довідалася про час мого виїзду. Польська поліція вже від довшого часу підготовляла генеральний наступ на ОУН не тільки в Кракові, але й у Львові і в цілій Західній Україні, тому, мабуть, вибрала день 14 червня, щоб перевести арештування.

О 5-ій годині ранку відвідали моє помешкання польські поліцаї і після короткої ревізії забрали мене і О. Ник., який тоді укривався у мене, та перевезли до поліцейної тюрми. В заслоні вікна моєї камери була мала шпарина і крізь неї я міг обсервувати все, що діялося на подвір'ї в'язниці. Я побачив, як до в'язниці привели 22 людей з Кракова, між ними і Карпинця. Карпинець був на жаль разом зі своїми двома кошиками „дорогоцінного хемічного устаткування”. Великим було мое здивування, коли я побачив на подвір'ї тюрми Степана Бандеру, а з ним Ярослава Стецька і Ростислава Волошина.

Вони всі, крім Р. Волошина, були організаційно пов'язані зі мною. Я тоді постановив, що я буду мовчати, щоб їм дати змогу якнайкраще боронитися, бо всі вони, здавалось мені, попали через мене.

Я тільки хотів зловити якое зв'язок з ними, щоб їх про це повідомити, а в першу чергу Карпинця й Бандеру.

Зараз пополудні, взяли мене на переслухання. По списанні моїх особистих даних показали мені чотири знімки й запитали, що вони роблять у моїй кишені.

Мене це дуже заскочило, бо я таких знімок ніколи не мав. Повним обурення голосом заявляю, що відмовляю всяких зізнань. З тим починається злива грізних слів слідчого. Спочатку делікатно, а згодом ніби з обурення, що я їх — представників державної влади ігнорую, він почав обкидати мене різними образливими словами, але не діждавшись ніякої реакції від мене, казав мене відвести на келію. Ще потім два рази водили мене на переслухання до тих самих слідчих і в часі, як я переходив

попри одні двері, побачив я Олену Недзвєцьку й показав їй, що я категорично мовчу. На келії зі мною ще був першого дня О. Ник., але вечером його перевели на іншу келію.

Ми обидва з Карпинцем були вже підготовані до тюремного життя не тільки фізично, але і „фахово”. В цьому допоміг нам редактор Дмитро Штикало.

Дмитро Штикало

Майбутній історик, який досліджуватиме історію студентського руху в Західній Україні 30-их років, дуже легко переконається, що Дмитро Штикало був одною з тих головних дійових осіб, які формували в той час думку українського студентства.

Це був час, коли ідеологія українського націоналізму здобувала панівну позицію в нашому народі. Перед тодішніми студентами стояло багато надзвичайно гострих проблем. Наступ комунізму на українство поза межами ССРСР, підпертий політикою НЕП'у в Україні, збирав великі жнива. Збаламучення доходило до того, що багато інтелігентів-радянوفілів, обдурених советською пропагандою, покидали західні землі й виїздили до „радянської України”. Крім того, буйно цвіли тоді такі квіти, як москвофільство старого типу й соціалізм у різних його формах.

З тими всіми прихильниками радянофільства з одного боку і москвофільства або „старо-руського кацапства” з другого, завзяті бої зводили студенти-націоналісти, проти яких виступала ще й так звана золота молодь, що „боронила свободу студента”. З цими останніми гострі дискусії велися на тему національних жалоб і бойкоту польських монополів. Вони обстоювали думку, що український студент не мусить резигнувати з забави, коли є якась національна жалоба, чи відмовляти собі приємности покурити й випити тільки через те, що з того має прибуток окупант.

Головним центром, де велися ті дискусії, був Український Академічний Дім у Львові, який можна було в деякій мірі порівняти із Запорізькою Січчю. Тільки що на Січі вправлялися козаки в боях на шаблі, а в Академічному Домі студенти вправлялися володіти словом, щоб і найспритнішого опонента зігнути в козій ріг. Найрухливішим під цим оглядом було студентське товариство ім. П. Могили, що його кількакратним головою був

Роман Паладійчук, а активними членами були Д. Штикало, Яр. Старух, Р. Малащук, О. Тюшка, О. Сливинський, Р. Волошин, Богдан Кравців, В. Рудко, В.М. Янів, Д. Грицай і інші.

Дискусія в духовому рості людини має велике позитивне значення, бо вона не тільки виробляє бистрість думки й орієнтації, але й змушує дуже солідно працювати над своєю особистою освітою. Для успішного виступу в дискусії, ще в ті часи, треба було мати не абиякий запас знання й уміння ним користуватися.

Мистцем під цим оглядом був Дмитро Штикало. Він узяв на себе дуже важкий обов'язок: працю в так званому легальному секторі студентського життя. Мушу вияснити, що в той час студенти — члени ОУН поділялися на тих, що працювали в конспірації, виконуючи завдання Організації, і тих, що виконували завдання, виступаючи прилюдно. Ці останні були більше наражені на переслідування польської поліції, ніж ті, що працювали в підпіллі. Зате, коли вже попадав у руки поліції підпільник, йому куди тяжче було вийти на волю, ніж тому студентові з легального сектора.

Дмитро Штикало вславився як блискучий дискусант — погромець усяких опортуністів.

Приїжджаючи до Львова, я часто бував в Академічному Домі, що його ми називали „Акад-буда”. Там не раз чув про виступ Д. Штикала в студентських дискусіях. Головно Осип Николишин, з яким я контактувався в підпільній роботі, оповідав мені, як „загинав” Штикало своїх опонентів — противників націоналізму,

Одного разу, коли я приїхав з-за кордону до Львова з підпільною літературою, О. Николишин запропонував мені піти з ним на реферат до студентської їдальні. — „Ходім, — заохочував він мене, — я певний, що по рефераті буде дуже гамірлива дискусія і, може, ти почувеш, як говорять Штикало”.

Мені не було вказаним появлятися на прилюдних зборах, щоб якийсь знайомий не звернувся до мене, законспірованого, з „дружніми питаннями” в роді: „Звідки ти тут взявся, чому приїхав?” Тому ми, прийшовши на залю, посідали в дальньому кутку й мовчки обсервували те, що там діялося.

Після реферату виступив один, другий, третій дискусант, котрийсь з них похвалив прелегента, а кілька виступили з гострою критикою. На запитання, хто ще хоче виступати, підніс руку Штикало. В цей момент Николишин штуркнув мене рукою в бік і я почув коротке: „Оце він!”

Як тільки Д. Штикало підвівся, більшість присутніх почали бити „браво”. По тім я пізнав, що не тільки мій друг Николишин був ним захоплений. Я думаю, що ось зараз почую щось незвичайне, але, замість того, молодий, худий, русявий студент почав спокійним тоном, мов би оповідаючи дітям казку, обходити заторкнену проблему з такого далекого краю, що годі було зорієнтуватися, про що йому йдеться.

„Ов! — подумав я собі. — Щось він сьогодні не в формі”. Але ні! Спокійно й делікатно промовець щораз ближче підходить до справи і кінець-кінцем лагідними словами в пух і прах розгромлює на втіху цілої залі свого противника. Під рясні оплески, кинувши недбало „я думаю, що на цім можу скінчити”, він сідає.

Він мені тоді так сподобався, що я на все життя запам’ятав собі той його виступ.

Десь через рік після того, хтось ранком гупнув два рази у стіну мого помешкання у Кракові: це був знак, що до мене прийшов хтось із довірених людей. Відчинивши двері, я побачив того самого симпатичного дискусанта, який спокійним тоном привітав мене словами, прийнятими для конспіративних зустрічей.

Виявилось, що Штикало мусить їхати за кордон, і я маю його „перекинути” на чеську сторону.

Це була одна з найприємніших моїх зустрічей у підпіллі. Я тоді жив із Ярославом Карпинцем, і ми гостили у себе Дмитра Штикала більше як пів дня, бо потяг відходив до Тешина з Кракова пізно по полудні. За той час у відплату за дружнє прийняття Д. Штикало познайомив нас із своїм солідним в’язничним досвідом, що його набув за редакторську працю у націоналістичному тижневику „Наш Клич”. Своїми великими білими плямами, на яких видніло одне тільки слово „сконфісковано”, промовляв „Наш Клич” до народу, а головню до молоді, багато сильніше, як можна було б промовити найпалкішими словами. Ось через те його, редактора Д. Штикала, польська поліція переслідувала і часто арештувала.

Тоді я від Дмитра Штикала навчився, як має триматися націоналіст, коли попадає в руки поліції. Також розповів він про способи порозумівання з іншими в’язнями три помочі стукань у стіну, про те, що відповідати на питання слідчих суддів, як зізнавати на судовому процесі і коли відмовляти зізнань, як застосовувати цілковиту мовчанку, і багато дуже потрібних інформацій.

Це було для мене дуже цінна наука, з якої я в пізнішому часі скористався. Тож нехай оці мої слова згадки будуть щиро-дружньою подякою незабутньому другові.

Мої зв'язки в тюрмі

Користуючись цією наукою, я швидко наладнав зв'язок з Карпинцем у поліційній тюрмі і повідомив його про все, що я бачив крізь шпаринку вікна. Карпинець відповів мені:

— Це наша остання праця для України, тому маємо виконати її так, щоб усі, яких ми виховували, могли нас наслідувати.

Ми умовилися з Карпинцем, що будемо мовчати під час слідства, даючи всім іншим нашим арештованим друзям змогу вільно оборонятися.

Після двох днів нас перевезли до тюрми і переодягнули у в'язничні строї, замикаючи до камер у півниці. Я відразу засвистав голосно коломийку, а мені у зміненому акорді, як при гітарі, відповів з іншого кінця коридору Карпинець. Зараз першого вечора нам вистукали інші в'язні, що у Варшаві хтось забив міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацкоґо.

Після 10-х днів нас почала „переслухувати” слідча комісія з Варшави, в якій брав участь суддя для справ виняткового значення Вітуньські, прокурори Рудніцкі і Желіньські і декілька менш важливих типів. Ціле слідство зійшло на тому, що „гості” з Варшави конечно хотіли довідатися, чому я мовчу і не відповідаю на ніякі питання.

Наступного дня ранком перевезено нас до Варшави, до-тримуючись при тому великої церемонії: нас везли у салюнових вагонах, на станції у Варшаві вишикувалася у дволаву поліція, сильний конвой супроводив нас до авт, які зі сигналом „горить!” промчали з нами вулицями польської столиці на вулицю Даніловічув, де містилася поліційна станиця.

Нас зразу закували і кинули в підземелля. У кайданах просиділи ми цілий рік, і навіть тоді, коли нас, після піврічного сидження у вогких півницях, перевезли до Мокотова. Не помагала нам ні голодівка, ні інші намагання звільнитися від того „приємного стану”. А тому, що кайдани дуже докучали, головно вночі, бо залізо в'їдалося в тіло й будило зі сну, ми придумували різні способи, щоб їх розмикати і скидати. Карпинець уживав дуже простого і „примітивного” способу:

затиснувши зуби з болю, він кілька разів вдаряв кайданами обкуте залізом „ліжко” — бетонову підмурівку, политу асфальтом — і так розбивав їх.

Після кільканадцяти днів стукання до сусідів вдалося мені нав'язати контакт зі Сваричевським і Дудрою, який як американський громадянин вийшов пізньою осінню на волю й передав від мене першу вістку, що я весь час мовчу. Стукав я і до іншого сусіда, але цей не відповідав, ще й пожалівся поліцаєві, що до нього хтось стукає. Тому мене перекинули до камери ч.2, куди повітря доходило тільки через залізну решітку перед брамою, об яку поліцаї витирали ноги. Щойно після двох місяців перевели мене до камери ч. 7. Був це місяць вересень. Тоді я зловив контакт з Карпинцем, який сидів в іншому коридорі. Я довідався від нього, як він прожив весь той час та як дає собі раду з кайданами.

Через декілька днів до сусідньої камери привели Дарію Гнатківську, яка знала спосіб стукання, тому ми відразу порозумілися. Цікаво буде подати, як ми перевірили себе, хто ми є.

Одного разу я був в неї в с. Смодне, Косівського повіту. Я мав сказати їй, що прийїхав від „Марка” — то було умовлене гасло. На мій стукіт вийшла старенька пані. Коли я запитався, чи є панна Дарка дома, вона відповіла:

— Заждіть хвилину, вже йде моя доня.

Був ще досить сірий ранок, тому, коли надійшла жвавим кроком „доня”, я, не спитавши, чи це вона Дарка, сказав, що прийїхав від Марка.

— О, то ви мусите поговорити з моєю донею, — була, на мое величезне здивовання, відповідь усміхненої, досить молоді мами п-ни Дарки.

Ця весела пригода і послужила нам тепер у Варшавській тюрмі ключем до розпізнання себе.

Коли ми вже упевнилися, хто ми є, вона сказала мені, що хоче конечно пов'язатися з Лебедем. Ми зачали на всякі способи шукати контакту, але не могли знайти. Лебедя дуже стерегли, а крім того він не вмів стукати й ми почали студіювати, яку він може вживати азбуку. Свистом теж не можна було з ним говорити. Ми на це відвели кілька годин денно і стало пробували зловити зв'язок. Тимчасом ми собі розмовляли, потім почали оповідати різні дотепні оповідання, а вкінці заграли в шахи. На наших ліжках під сінниками були вириті шахівниці, а ми зі стебел соломи поробили собі фігури і так грали.

Крім того я мав ще багато інших занять.

Свят-вечір у тюрмі

У протилежній до вікна стіні були оббиті бляхою двері з малим отвором у середині, крізь яке що декілька хвилин заглядав сторож. Але того отвору я, мабуть, уживав багато частіше. Деколи накривка, яка з-зовні спадала на маленьку шибку, не закривала докладно дірки і творила малесеньку щілинку у формі місяця молодика на небі. Крізь неї я мав «вид на світ». А весь той «вид» — це протилежна стіна коридору, сіра, як у моїй камері.

Але в'язневі на допомогу приходять ще інші змисли крім ока, і тому «вид на світ» побільшується необмежено. Чого в'язень тоді крізь ту щілиночку не бачить! Які інформації він не дістає!

На коридорі постійно сторожать два мундировані поліцаї і один убраний по-цивільному. Їм говорити не вільно, але вони все таки розмовляють і то дуже багато. І тоді в'язень довідується багато речей про їх приватне життя, про те, що діється у світі, що грають у кіно, а навіть про різні поліцейні практики.

Для доповнення образу треба згадати про психічне наставлення в'язня в такій камері. Коли в'язень може сказати собі, що ціла камера разом з парашею — «це ще нічого, може бути ще й гірше», — це в'язень оптиміст. Ця думка у такого в'язня не є поверхова, а стає великим переконанням, яке йому дуже улегшує життя в тюрмі.

В'язень песиміст, який зустрічає все, як щось страшне, нелюдське, нечуване і невиносиме, ніколи ні до чого в тюрмі не при звичається. В нього ніколи не зникає почування, що він мучений, в'язнений, що він терпить.

Але докінчуймо оглядати камеру. По лівій стороні дверей була піч, чи радше одна її стіна, яка отривала тільки певний простір, залишаючи решту камери в температурі вогкої пивниці. Але й ця стіна приносила користь. До неї можна було приперти сінник і підсушити його перед сном. В цей спосіб можна було бодай усунути з нього плісняву і кластися на нього без обридження, та швидше заснути. Песиміст був би прибитий, але в'язень оптиміст втішався тією думкою, що після тюрми можна сяк-так жити навіть у пеклі.

І я жив... Я мав тоді 24-ий рік життя, а з того вже піврічне перебування у тюрмі.

Я майже ніколи не сидів, тільки ходив. Поліцаї часто питали мене, чому я ходжу, тоді я відповів: „Ходжу, щоб ніхто

не міг сказати, мовляв, я сидів у тюрмі". А я ходив тому, що було вошко і холодно. Мое чорне нове убрання, вже трішки протерлося було на переді кайданами, які я носив уже півроку на руках від 12-го дня мого ув'язнення.

Кайдани — це також предмет багатьох... розваг. Очевидно, для в'язня оптиміста. Бо уявіть собі кращу забаву! Сторожі закували мене в кайдани, напевно думаючи: «Так тобі й треба, гайдамацька віро! Будеш тепер зв'язаний день і ніч», — а я вдумав спосіб розмикати ці кайдани без ключа і то легше, ніж сторожі робили ключем. Тому, коли тільки сторожі «приготовляли» мене на ніч і відходили, я скидав кайдани, клав їх під коц коло себе і спав вигідно.

В камері світилося день і ніч світло, а двері були замкнені на два замки й одну колодку. Заки поліцай порозмикав всі замки, я встигав закласти собі кайдани на руки.

Одного разу пережив я дотепну пригоду. На ніч давали звичайно на сторожу таких поліцаїв-штурпаків, які, мабуть, і не надавалися на ніщо інше, хіба ходити коридором і заглянути крізь дірку дверей. Розіспаний вночі я витягнув обі руки з-під коца і розклав їх вигідно. Але навіть у сні мої нерви були наставлені на високу скалю обережності. Мені снилося тоді, що я стояв у джунглях перед вужем-давуном, який гіпнотизував мене одним оком, а сам помаленьку готовився до скоку на мене. В тій хвилині я прокинувся... О, Боже, мої руки! А в дверях скляне віконце не блищить, мабуть, дивиться крізь нього сторож. Я швидко підтягнув ноги і, закрившись колінами, обернувся на той бік, де увечорі поклав кайдани. Ключ скрегоче у дверях, а я поспішаю закласти кайдани. Сторож нахилється наді мною я вдаю, що глибоко сплю.

— Покажи руки!

Витягаю руки і подзвонюю кайданами.

— Чи то мені здавалося, — дивується поліцай, — чи ти справді був без кайдан?

Поліцай пробує кайдани, шарпає ними і каже мені встати, а сам оглядає «ліжко».

— Гм! мабуть мені привиділося, — бурмоче ошешелілий поліцай і виходить.

Так минав мені час і надійшли Різдвяні свята 1935 року. П'ятий місяць я був неголений і не стрижений і так довелося мені перший раз у житті зустрічати Святий Вечір на одиночці у тюрмі.

Хоч всі 12 років науки в гімназії й на університеті я все

був далеко від моєї рідні, то одначе на свята намагався приїхати до батьків на село. Святий Вечір був у нас святкований дуже врочисто з обов'язковим дотриманням усіх звичаїв. Провівши на селі свої дитячі літа, я тужив за селом і назавжди мені вбилися в пам'ять всі наші звичаї, всі оповідання і казки, які я зачув ще дитиною.

Найбільше казок наслухався я тоді, коли разом з своїми ровесниками пастушками клав вогонь і плік картоплі.

Коли картопля спеклася і від диму та від її припеченої шкурки наші обличчя виглядали мов у коминарів, приходила черга на казки. Улюбленою моєю казкою була казка про «шапку невидимку» та про «хустку», якою можна було полинути в одну мить, куди б не захотів і де б не був. Навіть, якщо б був прив'язаний чи замкнений.

І ось в цей Святий Вечір у тюрмі знову прилинули до мене спогади і казки і я перебирав їх, як мала дитина перебирає свої іграшки. Мої спогади перебив свист Ярослава Карпинця, який у своїй камері насвистував коляду «Бог Предвічний». Всі українці, які були тоді у згаданій тюрмі, приєдналися до нього і просвистали всі коляди, які знали. Співу не було чути крізь грубі мури, тому ми мусіли свистати, даючи тим знак своїм друзям.

Коляди знову розворушили в мене мрії. Я ходив від дверей до вікна, заслуханий у ті казки, які поставали в моїй душі. В одній хвилині я зауважив, що мої мрії формуються у вірш. Перевіривши в думках ще раз стрічку за стрічкою, я тихесенько, майже на пальцях, щоб не сполохати настрою, перейшов до «ліжка» і відсунув на бік сінник. На асфальті була вирита шахівниця, на якій я «грав у шахи» зі своєю сусідкою у камері число 6. Коло цієї шахівниці гострим рам'ям кайдан записав я стрічки мого тюремного вірша під наголовком «Святий-вечір у тюрмі».

Цього вірша, ніколи не справлюваного, щоб затримати первісну форму, подаю ось тут не для того, щоб «пхатися в поети», але як оригінальний твір тюремної літератури:

Далекий світ і грубі мури,
Шпиків тічня й залізні ґрати,
А він задуманий, понурий,
Бо все це треба подолати.

А мушу, мушу хоч на хвилю,
Таж там у нас святкують свята.

Звичаю рідного не змилю;
Всі діти будуть біля тата.
.....
Якби байки були правдиві;
Оті байки, що їх від неньки
Я чув колись, як був щасливий,
Колись, як був я ще маленький.

При мені зараз би з'явилась
Стара, як гриб старенька, баба
Худа, беззуба і пожила
На палицю загнену з граба.

Вітаю чемно як годиться:
Цілую в руку, прошу сісти.
Всміхаються старечі лица
І дивні, дивні правлять вісти:

«Свят-вечір нині. Ходжу всюди,
Щоб хтось прийняв мене до хати,
Та злі, лукаві — бачиш — люди
Уміють тільки проганяти.

Один лиш ти схотів, мій сину,
Прийняв стару в мороз цей лютий.
За це сідай на цю хустину
Й кажи, де зараз хочеш бути».

Сідаю спішно на хустину
Простелену мені старою.
«Зроби, бабуню, хай полину
Як стій у рідну хату мою».

І сталось чудо. Рідна хата
З'явилась тепла, гарно вбрана.
Сестра, брати, вітають брата,
Ціла рідня від щастя п'яна.

І батько й мати — всі веселі,
Що гість прибув усіми жданий,
Сідають разом до вечері
І славлять Бога колядами...

.....
Не встерegli шпиги злосливі.
Не помогла й залізна ґрата.
А він розміряний, щасливий...
Були всі діти біля тата.

Прокурор В. Желінські у своїх споминах написав, що він собі не пригадує, що я був закований в кайдани цілий рік. Про інших він пам'ятає докладно. Він мав би причину докладно пам'ятати головню про мене, бо зараз у першому дні, коли мені сказали, що я вже постійно буду носити кайдани, я зголосив, що я починаю голодівку. Цю голодівку я держав вісім днів. Прокурор прикликав до мене лікаря і сам був присутнім при тому, як мене лікар перевіряв.

У третьому дні голодівки, я навчився розмикати кайдани й дуже жалував, що так скоро розпочав голодівку. Та я ще ставив вимоги, щоб мені — крім справи кайданів — полагали позитивно такі справи: дозвіл написати до батьків листа по-українському, щоб мені давали до читання книжки, щоб мене не примушували говорити по-польському і ще дещо.

Восьмого дня голодівки, після лікарських оглядів, мені обіцяли полагодити позитивно всі справи, крім звільнення з кайданів. Тому я перервав голодівку. Але того листа, якого я написав, мої батьки не дістали. Одну книжку дали читати і, по її прочитанні, не давали більше жодних книжок. Словом — мене ошукали. Тільки одну вимогу виконали — не примушували говорити по-польському. — А кайдани я сам собі потаємно відмикав, як про це я вже сказав. — На цьому я перерву оповідання про сидження в тюрмі, щоб вернутись дещо взад і оповісти про своє знайомство і співпрацю зі Степаном Бандерою.

III. СТЕПАН БАНДЕРА

Перша розмова з Бандерою

Було це перед самими жнивими 1931 року. Над полями майже стиглого збіжжя пекло сонце, немов хотіло прискіпити час жнив. Я орав, але коні дуже непокоїлися, їх обсіли мухи й немилосердно тляли. І коні і я були дуже втомлені, а тому я залишив працю ще далеко до полудня, щоб не виснажувати коней, бо й батько казав, щоб їх надто не перетомлювати.

Я був на вакаціях і працював як господарський син. Миське „панство” з мене облетіло й ніхто не був би мене пізнав за плугом. Тоді я вже був по матурі.

Ідучи подвір'ям, я побачив, що хтось гей би мені знайомий пройшов біля наших воріт. А тому, що наше подвір'я було обсажене густо грабиною і ялиною і на дорогу було видно лише понад ворота, я підійшов ближче й побачив на дорозі Бандеру. Він ішов стежкою понад придорожній рив, з валізкою, що її перевісив собі на костурі через плече. Я підбіг до нього і привітався.

Я знав усіх трьох братів Бандерів, але докладно ніколи не міг їх розрізнити. Я лише знав, що найстарший з них співав у хорі в Калуші, в других басах. Під час співу я завжди ставав біля нього, бо він добре читав ноти і мав добрий слух. Мій брат був одного разу в їхньому домі й пізніше оповідав мені, що родина Бандерів має в себе цілий хор, включно з фортепіаном, на якому звичайно акомпаньє одна з сестер.

Бандера не дався намовити щоб зайти до нашої хати, тому я лише провів його до „Мостиського лісу”. Не пригадую тепер, про що ми тоді говорили, але в мене залишилося враження, що він ішов з Войнилова з якоїсь організаційної роботи і тому не хотів затримуватися у нас. Хоч я уже належав до Організації, але з ним не мав зв'язку. Ідучи з Бандерою, я

запропонував йому, що допоможу нести валізку, але він не погодився, кажучи, що валізка порожня і легка. Та мені здавалося, що такою легкою вона не була.

Це була моя перша зустріч з Степаном Бандерою, про яку ми пізніше згадували в тюрмі. Тоді він мені потвердив, що йому було не на руку, що зустрів знайомого.

Друга зустріч

Іншого разу я вже довше говорив з Степаном у Калуші, коли ми під час вакацій їхали до Войнилова з концертом на пошану Івана Франка. Тоді студенти проводили ударну кампанію, збираючи гроші на пресовий фонд „Студентського Шляху”. Ми розгорнули ту кампанію таким способом, що підготували концерт, дістали дозвіл із староства (така була вимога польської влади) і їздили по селах, де полагоджували аж три справи нараз: вели культурно-освітню працю, організували під час вакацій студентів і переводили збірку на пресовий фонд.

Студентська секція в Калуші була того року під управою студентів з села Верхня. Я був головою, крім того в управі були ще Матвій Дуда і Андрій Чолій. Обидва вони були ентузіястами співу, мали великий вплив на студентів, а тому в той час ми створили дуже міцний хор. Відбувши концерти в Голині і Хотіні, біля Калуша, ми немов би провели генеральні проби, а тому вибиралися до Войнилова, де сподівалися мати найбільший прибуток з концерту.

Чекаючи, поки всі члени хору зберуться, я розмовляв з Бандерою. Коли вже все було готове, Бандера сказав, що мусить ще відійти на кілька хвилин, але — вже не повернувся. Ми довго ждали на нього, шукали за ним, врешті поїхали без нього. Вже у Войнилові ми довідалися від інших друзів, які приїхали пізніше, що Степана арештовано.

Концерт наш відбувся під враженням того випадку. Наші виступи публіка дуже сердечно оплескувала, бо я, поки почати промову, поінформував, що наше спізнення виникло в наслідок того, що одного члена хору арештувала в Калуші поліція.

Зараз після концерту польська поліція переслухала й мене та відібрала від нас дозвіл на влаштування концертів по селах.

На щастя, того разу Бандера довго не сидів у в'язниці і, здається, наступного тижня у понеділок (у Калуші кожного понеділка були ярмарки) ми на пробі хорю вже оваційно його привітали.

Співпраця

Ідучи після вакацій до Кракова на студії я вступив до Львова, щоб скласти звіт. У Львові мені довелося бути на цікавому рефераті і на ще цікавішій дискусії. Я звернув увагу, що Бандера сидів у задній лавці залі і не брав участя в дискусії. Того разу я з ним не розмовляв.

Одначе я немало здивувався, коли за два чи три тижні побачив його у Кракові, в себе в помешканні. Тоді я вже мав за собою півтора року виконування організаційної праці на польсько-чеському кордоні. Ми обмінялися умовленими словами клички і добре посміялися, що ми досі про себе, як про членів Організації, нічого не знали, хоч такі давні знайомі. Одначе далеко пізніше виявилось, що Степан мене добре знав, студіював мій характер і що з його наказу я одержав приділ організаційної праці на кордоні.

Степан приїхав до Кракова, щоб зробити для себе таку виказку польського туристичного товариства, які ми мали з Карпинцем. Виказка того товариства давала змогу переходити польсько-чеський кордон на цілій його довжині. Справа була негайна, бо наступного дня по своєму приїзді до Кракова Степан мусів бути на зустрічі на чеській Тереторії. Ми з Карпинцем мусіли добре набігатися, щоб виконати завдання. Все було зроблено лише індекс (університетська студентська книжка), на який ми ту виказку зробили, був власністю українського студента Осадци. Він студіював право і не перебував постійно в Кракові, а дав мені свій індекс з проханням збирати для нього „номіна” (підписи) його професорів. Студенти права звичайно сиділи вдома й вчилися, не ходячи на виклади. Вони з допомогою своїх друзів збирали підписи професорів, які стверджували, що даний студент ходить на виклади.

Наша праця над одержанням туристичної виказки для Степана мала той „мінус”, що ми мусіли користуватися чужим індексом. Знаю, що Осадца пізніше за те пересидів деякий час у тюрмі.

Я був би Осадцу перепросив за прикромці вже при першій зустрічі та, на жаль, мені й досі не довелося його зустріти.

Але він має велику заслугу, бо виказка уможливила Степанові Бандері переходити через кордон протягом двох років. Якщо взяти до уваги, що Степан Бандера був у той час Крайовим Провідником, то можемо належно оцінити послугу п. Осадци. Все ж таки хочу підкреслити, що чужим індексом ми з Карпинцем покористувалися лише тому, що умови не дозволяли знайти іншого виходу.

Перехід кордону

Мій перший перехід кордону з Бандерою я пригадую собі дуже добре, бо пізніше ми не раз про нього згадували. Я ішов через міст на ріці Ользі в Тешині попереду, а Бандера в „приличній віддалі” (як у нас називалося) за мною. Вартові нас не затримували ані мене, ані його, бо ми вибирали час, коли робітники йшли на працю, переходячи міст з польського боку на чеський. Пізніше Бандера жартував, що властиво ми багато втратили, бо такий перехід кордону нічого не вартий, — бо не було пригод.

З того часу Бандера був моїм частим гостем. Причиною цього було між іншим і те, що Карпинець почав вести хемічну лябораторію.

Останній раз переходив я через Ользу вброд, коли ніс на чеську сторону знімки бойовиків ОУН: Пришляка і Голояда, які були засуджені на кару смерти й згинули смертю героїв.

Останніми нашими пасажирами, які мусіли йти через Ользу, були Ярослав Стецько і проф. Іван Тесля. Вони приїхали зі Львова до Кракова з належними кличками, щоб ми їх перевели на чеську сторону. Ми вже мали оба з Карпинцем свої легітимачії, але до них не можна було допасувати ні однієї, тому мусіли йти через воду.

Ще була рання осінь і можна було купатися. Ми їх привели над Ользу і вони, розібравшись, пішли купатися між іншими людьми, що там теж купалися. Я забрав їх убрання в наплечник і переніс на другу сторону через міст. Провіривши, де знаходяться граничні сторожі, я підійшов над річку, де по другій стороні вони два з Карпинцем ніби купалися, і покликав їх на другу сторону.

Вони скоро вбралися в свої убрання й пішли зі мною на станцію, де я їм купив білети й вони поїхали до Праги.

Друг і провідник

Під час наших зустрічей Степан Бандера, як здавалося, мав ніби двояку вдачу. Коли йшлося про організаційні справи, він говорив незвичайно поважно, речево й серйозно, але коли розмова на організаційні теми закінчувалася, він ставав веселим, говірким, жартиблким і любив, коли його співрозмовець теж відповідно поводився. Тоді було справді весело і, хоч у небезпеці, час проходив скоро та приємно. Він умів дуже легко так перевернути слово, або відповідно його поділити чи вимовити, що виходить веселий калямбур.

Одного разу я приїхав до Львова і зайшов до української гімназії при вулиці Льва Сап'їги, де Бандера мешкав у терціяна (сторожа школи) разом з якимсь студентом філософії. Ми увесь час тільки реготали, бо при тому студенті не могли розмовляти про організаційні справи.

Однак, не зважаючи на такі наші дружні взаємини, Бандера вмів бути суворим. Якщо я деколи зробив не так, як треба було, то він, правда, не сердився, але говорив так мало, що це було для мене прикріше, ніж коли б він мене насварив.

Одного разу мені попало від нього, коли Бандера побачив під час обіду в Академічному Домі, що я взяв собі дуже „ощадний” обід. У той час я мав, завдяки Організації, двотижневий квиток на всі поїзди в Польщі і майже чотирнадцять днів провів у вагоні, виконуючи організаційні завдання. А що грошей у мене було, що кіт наплакав, тож як я згадав, мій тодішній обід мусів бути дуже скромний і „ощадний”.

Після обіду Бандера закликав мене до своєї кімнатки на „Камчатці” в якій він не мешкав, тільки відбував зустрічі, і запитав мене, чому я так мало їм.

— Якщо ти весь час у роз'їздах і майже не спиш ночами, до того ж не будеш їсти, то як ти зможеш виконувати свою працю? — запитав він мене.

Це було все, що він мені в той час сказав, але цього вистачило для мене, я добре засоромився.

Іншого разу було так, що я привіз із Данцігу до Львова „багаж”. Я поїхав був туди по валізку з револьверами й набоями, але в Данцігу Андрій Федина сказав мені, що якраз останнього дня надійшов пакунок з „Сурмою”, яку треба відтранспортувати до Львова. Я, як звичайно, з ощадности забрав ще й валізку „Сурми” і все разом повіз до Львова. Коли я про все це сказав Бандері, він тільки завважив:

— Як можна одне з другим мішати?

Очевидно, що я не знайшов на ці слова відповіді, бо таки не подумав про те, що було б, коли б мене з тим усім багажем зловили. А до того небагато бракувало.

Ще іншого разу я признався Бандері, що я перевів Малюцу через кордон так, що він не був свідомий того, що йде через границю. Бандера був дуже здивований і заскочений:

— Гі! Ти так зробив!.. — сказав він.

Певно, що це були мої прогріхи, які, на щастя, не закінчилися поганими наслідками і, либонь, тому вони так пройшли „на сухо”. Одначе, я переконаний, що інший мій зверхник був би зробив з кожного того випадку велику справу, і я не оминув би клопотів.

Одного разу я перевів Бандеру через кордон на чеську територію і був тоді присутній під час його зустрічі з Сеником. Коли вони почали говорити про важливі справи, я хотів відійти. Але вони затримали мене, наказуючи сидіти біля них. Я зрозумів, що вони зробили те з уваги на відносили в ресторані, де відбувалася розмова, а тому я, вважаючи себе за маленьку фігурку на організаційній шахівниці, намагався не слухати того, про що була розмова.

Коли після зустрічі ми вже їхали до Кракова й в переділі вагону не було інших пасажирів, Бандера запитав мене про якусь деталь розмови. Я відповів, що на мою думку, я не повинен був слухати їхньої розмови, з уваги на її важливість, а тому й не пам'ятаю тієї деталі. На його запитання, чому я вважав за відповідне не слухати розмови, я відповів, згідно з засадами конспірації:

— Я не слухав тому, що коли б мене зловила поліція і намагалася витиснути від мене зізнання, то я не міг би їй багато сказати.

На це Бандера відповів, що проти „всіпи” треба мати інші безпеки та способи, щоб поліція не могла нічого „витиснути”, а в час розмов треба все докладно затаїти, щоб пізніше можна було все те повторити. Ми нічого не записуємо, але треба мати записане в голові. Якщо тебе беруть до співучасті в якійсь розмові, то видно, що ті справи тобі треба знати й докладно запам'ятати, щоб, як зайде потреба, повторити зміст розмови так докладно, немов би ти відчитував протокол.

Так він умів бути добрим другом і добрим зверхником.

Коли я пізніше вже знав, що Бандера був Крайовим Провідником ОУН, я не раз у пам'яті переходив його зустрічі зі мною

й багато дечого ставало для мене яснішим з його слів і поведінки, що перед тим не видавалося важливим. Він пильно мене обсервував, студіював мою вдачу й випробовував мене, включно з перевіркою мого знання, орієнтації, умов мого приватного життя, думок і поглядів. А все це робив непомітно, переважно у жартах, на весело.

Тоді, коли я познайомив його з Ярославом Карпинцем і ми обговорювали справу створення організаційної хемічної лабораторії, ми з Славком звернули увагу на те, що Бандера зразу вирішував багато важливих справ. З того ми зробили висновок, що він мусить займати в організаційній праці високе становище. Більше про його організаційні пости ми не знали аж до процесу у Варшаві.

Карпинець знав його прізвище з студентського життя у Львові, але ми, звичайно, користувалися його псевдом „Баба”. Цей псевдонім я привіз зі Львова, де Бандеру так називали всі, з ким я в організаційних справах контактувався. Карпинець був захоплений Бандерою і подивляв його знання хемії.

На протязі двох років ми дуже часто з Бандерою зустрічалися на різних місцях у Львові, Кракові й Тешині, де він мав часті зустрічі з членами Проводу ОУН. У більшості випадків я був присутній на тих зустрічах.

В тюрмі

Але усе на світі кінчиться, так і нашій праці прийшов кінець. 14-го червня 1934 року польська поліція зробила генеральний наступ на ОУН на всій території, де Організація діяла. Того дня багато „підозрілих” українців, головно студентів, були арештовані. Як ми пізніше довідалися, було арештовано понад сімсот українців. Це одначе полякам нічого не помогло, бо наступного дня в самій столиці Польщі ОУН покарала карою смерти за всі переслідування українців і за всі „паціфікації”, проведені на теренах західньоукраїнських земель, міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького.

Мене арештовано о 5-ій годині вранці 14 червня і відставлено до слідчої тюрми у Кракові.

Приблизно в полудень, привезли Ярослава Стецька, згодом Ростислава Волошина, а накінець Степана Бандеру.

Можна собі уявити, як я почувався, коли мене почала

переслідувати влізлива думка, що всі вони арештовані з моєї вини.

Десятого дня вранці мене й Карпинця відвезено до Варшави. Не можна було вияснити двох справ: чому мене повезли до Варшави, а не до Львова, а крім того, чому мені ще першого дня в тюрмі на вулиці Даніловічув заклали на руки кайдани й заявили, що відтепер я постійно буду сидіти закований. Ті, хто зізнає, має можливість із запитань зорієнтуватися, про що йдеться, за що їх підозрівають, хто ще ув'язнений у даній справі, та інші, для в'язня дуже потрібні й цікаві дані. Цього всього я тоді не міг збагнути ані дізнатися.

Дивним для мене було також те, що поляки так ставилися до мене, немов би взагалі не потребували моїх зізнань. Коли я заявив, що відмовляюся зізнавати, слідчі після кількох невдалих питань кінчали зі мною і казали відпровадити мене до моєї камери.

Дізнаюсь, хто був Бандера

Так я просидів пів року. Одного дня Карпинець поінформував мене, що йому дали читати зізнання Івана і Бика та що вони оба сиплять все, що знають.

Я йому сказав, щоб не вірив, бо це підступ прокуратора. Але за кілька днів Карпинець повідомив мене, що він почав зізнавати. Він пояснив мені, що до цього його примусили зізнання тих двох друзів, які докладно описують все, що знали. На смітнику в Кракові, знайшли відрізки бляхи, які Карпинець викинув, і всі пасували до бляхової пушки бомби. Крім того, прокуратор сказав Карпинцеві, що бомба була „неудольне змонтована” і тому не вибухла тоді, коли було треба. Тому Карпинець признався, що це він зробив бомбу й довів прокураторові, що ця бомба була добре зроблена і він може це їм продемонструвати й на ділі показати, що слушність по його боці, а не прокуратора.

При цій нагоді Ярослав Карпинець довідався, що забито міністра Перацького і нас усіх прив'язують до тієї справи.

З того часу я завжди мав нові інформації. Спочатку Карпинець відмовився був від зізнань так само, як я. Одначе, коли його обурило твердження прокуратора, що бомба була „зла”, він почав говорити, щоб оборонити свою честь хеміка.

Одначе, він зізнавав тільки про себе, не кажучи ні словечка про інших друзів.

Незабаром після того мене водили на конфронтацію з різними свідками, більшість яких пізнавали мене самі, а деякі з допомогою прокуратора. (У таких випадках мене ставлено під час конфронтації поміж іншими трьома в'язнями). Показуючи на мене, прокуратор питав свідка, чи пізнає мене. Тоді свідок, який зразу довго вагався, ставав упевненим і рішуче твердив, що то власне „той Климишин”, про котрого він якраз склав зізнання. Одного дня мене повідомив Карпинець, що Підгайний і Малюца, зізнавали, що Бандера був Крайовим Провідником ОУН. Таким чином я вперше довідався, з ким я на волі мав справу і з ким співпрацював.

Підступ прокурора Желінського

Був уже березень 1935 року, коли одного разу до мене прийшов прокурор Желінський і, дивлячись на мене своїми ящірковими очима, сказав, що слідство закінчується і він ще раз хоче запитати мене, чи я далі мовчатиму. Я це потвердив. Тоді Желінський витягнув з кишені карточку й сказав, що він має ключ, який відчинить мені уста.

То була картка з записника Сеника, на якій була записана моя ардеса. Показуючи мені цю карточку, Желінський пильно вдивлявся в моє обличчя, бажаючи пізнати, яке враження викличе в мене несподіванка. А я мусів ужити всю силу волі, щоб ні одним м'язом лиця не виявити, яке велике й притноблююче хвилювання огорнуло мене.

Справа була така: у 1933 році на вакаціях я сидів у каварні зі Сеником і в якусь хвилину він сказав, щоб я подав йому своє справжнє прізвище, ім'я та адресу. Це домагання мене здивувало. Сеник, мабуть, помітив моє вагання, тому пояснив:

— Ми працюємо разом більш ніж три роки, а я все ще не знаю, хто Ви є.

— Це цілком правильно, відповів я йому. — Цим ми дали доказ, що ми працюємо добре.

Одначе Сеник не погодився з цим моїм твердженням, а далі доводив, що йому потрібно знати моє прізвище й адресу і я не повинен нічого боятися, бо ж мені відомо, що він — член Проводу.

Це мене переконало і я подав йому дані про себе, що їх

він домагався. Сеник записав ці дані до свого записника й наддер відривну картку так, немов би хотів підкреслити, що пізніше вирве її цілу й десь заховає.

Тепер, у поліцейській тюрмі, прокурор Желінський показав мені ту картку й східно слідкував за тим, яке вона зробить на мене враження. Тому, що я беззастережно вірив у Провід і був глибоко переконаний, що в нас „на горі” самі найкращі люди з найкращих, тож я міг затримати перед Желінським кам'яний спокій на своєму обличчі, хоч ця картка з записника Сеника схвилювала всю мою істоту.

Після довшої прикрої мовчанки, під час якої мої очі болюлися з ящіркуватими очима прокурора, хто довше витримає, Желінський почав говорити, цідячи слово за словом. Ці слова важким молотом били по моїй беззастережній вірі до тодішніх провідних членів і розторощували її на шматочки.

Прокурор Желінський сказав мені, що написану на карточці адресу я дав Сеникові тоді, коли сидів з ним у каварні в Тешині на чеському боці. Він замовк, хоч не спускав з мого обличчя своїх вп'ялених у мене очей, а опісля запитав, чи я й тепер відмовляюся від зізнань і мовчатиму?

Я притакнув, що мовчатиму, як досі. Желінський якось криво підсміхнувся і сказав, що він на моєму місці, знаючи такі факти почувався б звільненим з усяких зобов'язань супроти „лана Сеника” і перестав би мовчати, а сказав би про все, як було, й тим обороняв би себе.

— Але я переконаний, — цідив далі слова Желінський, — що ви не здаєте собі справи з того, що вам загрожує...

Для того, щоб переконати мене про цю небезпеку, він прочитав мені постанови тих параграфів і „артикулів”, під які підпадало моє оскарження. За його твердженням, мені загрозувала потрійна кара смерти та одне досмертне ув'язнення, а теж ще інші менші кари.

Вияснивши мені це все, Желінський ще раз запитав, чи я далі мовчатиму.

— Так, я далі відмовляюся давати будь-які зізнання, — відповів я.

— Дивна ви людина, якщо так ви говорите, — тільки всього сказав на мої слова прокурор і, знизивши плечима, вийшов з камери.

Після його відходу, в малій тихій тюремній камері зірвалася жахлива буря почувань. Двадцятьчотирирічний юнак мав ставити чоло найважчим атакам ворога, що розпоряджався

такою страшною збоею, яка вбивала не тільки тіло, а й душу людини.

Я знав, що хоч прокурор вийшов з моєї камери, його очі й вуха наставлені на те, щоб спіймати кожний, навіть найменший нюанс моєї душі, який би міг мене зрадити. Тому я, як звичайно, дустився в мандрівку по своїй камері, від вікна до дверей, силою волі стримуючи кроки, щоб не приспішувати їх, чи навіть бігти.

Кара смерти! Але я мушу вірно витримати до самого кінця! І якийсь внутрішній голос, який завжди був зі мною в прикрих хвиликах життя, диктує: „Підступи прокурора не мають меж. Але ти стій на тому, на чому став, і не дай себе збити з того жодним способом і жодним підступом!.. Гу ан тіс геавтон таксе, гегезаменос бельтістон ейнай... (З „Обороки Сократа”: „Якщо хтось сам себе поставив на якомусь місці, уважаючи, що воно найкраще”, то він мусить витримати, навіть наражаючись на небезпеку життя).

Але отрута впорскнена в мою душу словами прокурора Желінського, діяла. „Зрада!” — шепотів чорний дух зневіри. „Не вір!” — підтримував білий дух лицарської честі. „Тебе жде кара смерти!” — не піддався чорний дух. „Хай буде смерть, але геройська!” — І я вирішив, що упідлюватися не буду. Смерть ждала мене сяк чи так, чи я признаюся, чи ні. Але ті, котрих я виховував, матимуть приклад свого виховника на ціле життя.

Це були мої тверді основи, що весь час підтримували мене. Вони переважили і в найстрашнішому моменті. Я ще раз переміг сумніви і зневіру, і твердо став на позиції, яку я обрав від самого початку мого ув'язнення.

На Мокотіві

Десь від квітня 1935 р. я вже сидів у тюрмі на Мокотіві. Це була, як на ті умови, що їх я мав у пивницях при вулиці Данельовічув, „комфортова” модерна в'язниця. Головно відділ т.зв. поєдинок, де сидів і я, та як опісля виявилось, Бандера, Лебідь і Підгайний.

Мене перевезено на Мокотів, бо я захворів був на легені, мені часто пускалася кров з носа, а коли я кашляв, то викашлював згустки крові. За кожним разом, коли це ставалося, я стукав до дверей своєї камери і домагався, щоб прикликали

лікаря. Може, це було причиною, що нас перевезли з пивниць поліційної тюрми при вулиці Данельовичув на Мокотів.

Наше життя цілком змінилося. Кожний із нас мав чисту камеру, з проточною водою, туалету, малий столик на завісах, що його можна було скласти й причепити до стіни, щоб було більше місця. Крім того, був такий самий стілець, на якому можна було сидіти при столику, а теж прикріплене до протилежної стіни складане ліжко з пружиновою сіткою, на якій був сінник, подушка з соломи й коц та простирало.

Напроти дверей було досить велике вікно, яке виходило на захід, і я мав багато сонця. У вікні була кватирка, величини однієї шибки, що її я міг відчинити, коли хотів провітрити камеру.

Великою новиною для нас була півгодинна прогулянка та книжки до читання. Тюремна бібліотека мала понад двадцять тисяч книжок і можна було діставати стільки, скільки хто годен був прочитати. Пізніше ми могли діставати до камери каталог і вибрати собі книжки за вподобою.

Я далі був закутий у кайдани, в камері, всю ніч світилося світло. У тюрмі на Мокотові я прочитав дуже багато корисних книжок з серії бібліотеки лавреатів Нобеля і з „бібліотеки знання”. Багато книжок я читав і по два рази, а з наукових вивчав напам'ять важливіші відомості, наприклад, „Боротьба науки зі смертю”, „Розбиття атому” тощо. Про все це я знав дуже докладно.

У своїй камері я мав зшиток і олівець та міг нотувати все, що важливіше, й писати, що хотів. Одначе, сторінки в зошиті були нумеровані тюремною владою, щоб не можна було виривати їх і користуватися папером, як листами до інших в'язнів.

Після приїзду до мокотовської тюрми я був у лікаря і його лікарства, а, може, й зміна умов життя вилікували мою недугу. Тому я почувався дуже добре і не дбав про те, коли відбудеться процес. Турбувало мене тільки те, що ніхто не відзивався на наспівувану мною коломийку, а тому я був певний, що Карпинця на тому відділі, де я сидів, немає. Бандеру я бачив одного разу випадково, коли мене вели до лазні. Він був одягнений у своє убрання, а не в'язничне, і був закований у кайдани. Я був переконаний, що він не завважив мене, бо йшов відвернений від мене.

Ми мали дуже доброго сторожа, по польськи „оддзялового”, на прізвище Захарський. Хоч виглядав молодо, він мав великий досвід в'язничного сторожа. Знав добре психіку в'язня й до-

кладно орієнтувався, що до кого застосувати. Він дуже любив приносити в'язням книжки й був задоволений, якщо хтось багато читав. Бо він знав, що тоді в'язень сидить спокійно і не затіває жодних витівок. Я був переконаний, що Захарський зразу завважив те, що я сам скидаю собі кайдани з допомогою дротика, але мені до того не признався, ані не проговорився ніколи. Аж після процесу, коли нас мали вивозити з Мокотова, він сказав мені про цю мою таємницю. Він знав, що я скидаю кайдани, але не реагував на це, бо бачив безсенсовність тримати мене в кайданах.

Захарський так добре ставився до нас, що в 1940 році, коли я з Бандерою був на волі у Варшаві, Бандера виявив бажання відшукати його і побачитися з ним. Він пояснив, що це єдиний в'язничний сторож, з яким він хотів би зустрінутися.

Всипа

Одного разу трапилася була мала неприємність. Про мене довідався один український хлопець зі Стрия, який сидів між звичайними в'язнями, не політичними, і ходив з ними попід мосвікно на прогулянку. Крізь це вікно кинув мені в камеру записку, олівець, голку та клубочок ниток. Все це він завинув у м'якушку хліба й, зробивши кульку, перекинув її до мене.

Цей хлопець написав у своїй записці, що він знає від в'язнів про те, завіщо я сиджу і що нас усіх є чотирьох. Він просив, щоб йому відписати. Я відписав і під час наступної прогулянки викинув йому записку під ноги крізь вікно.

За кілька днів хлопець хотів повторити передачу записки до мене, але йому не вдалося, кулька з хліба, в якій була записочка, відбилася від ґрат вікна. Хлопець хотів підняти її з землі і це завважив сторож. Хлопця зразу забрали з прогулянки до камери, а в мене провели ревізію й забрали голку й нитки. При тому знайшли мою трісочку, що нею я відмикав кайдани. Це було для мене великою втратою, бо я звик був спати вночі без кайданів, а тепер без трісочки годі було їх відімкнути.

Щойно за кілька днів я знайшов під час прогулянки патичок і, вдаючи, що поправляю шнурівку черевика, підняв його. Цей патичок зберігав я до кінця свого ув'язнення на Мокотові.

Хто це зробив?

Одного разу, коли в неділю я проходжувався по подвір'ї, нагло попри мою голову пролетіла порожня пляшка. Я скоро обернувся і завважив, що сторож у будці на мурі зробив такий рух, ніби він щойно кинув чимось. Захарський зараз забрав мене до камери, де я сказав йому про своє підозріння, що пляшку кинув сторож з будки. Справа на тому закінчилася, але з того часу мене водили для прогулянки на інакше подвір'я.

Одного дня весною вітер заніс до моєї камери запах гвоздиків. Коли прийшов Захарський, щоб повести мене на подвір'я, я запитав його, звідкіля тут, у в'язниці, взявся цей запах.

— Зачекайте, — відповів Захарський. Він замкнув камеру й вийшов, а згодом повернувся і завів мене на подвір'я, де якраз цвіли гвоздики. Одне слово, Захарський був дуже порядною людиною і добре до нас ставився. В 1944 р., коли я, арештований німцями, сидів у концентраційному таборі Авшвіц, я довідався від поляків, членів Варшавського повстання, що німці розстріляли Захарського ще в 1939 році.

У Мокотовській тюрмі я мав тільки один клопіт — ніяк не можна було сконтактуватися з Бандерою. Він сидів на протилежному боці в'язниці, куди не доходили від мене жодні сигнали.

У судді Валітурського

Одного разу мене покликали на переслухання до слідчого судді, який приїхав зі Львова. В'язничний сторож завів мене до однієї кімнати, а сам вийшов.

Біля одного стола з машинкою до писання сиділа молода ясноволоса панна, а біля другого — мужчина років 35 — 40 який їв булку з шинкою і запивав чаєм. Я привітався, сказав „добридень”, але на своє поздоровлення довго не одержував відповіді й мусів ждати.

Я стояв за бар'єром, що відділяв мене від тих двоїх у кімнаті, й мусів мовчки чекати, поки хтось із них не відізветься. Хвилини тяглися помалу, немов воли, повертаючи з паші, а я стояв і навіть не мав на що дивитися. На того урядничину не хотів я дивитися, щоб не подумав, що я голодний і заздрю його добрій їжі, а на панянку теж не міг дивитися, щоб не подумала,

що я її собі влодобав. На годинник не хотів я дивитися, бо час страшенно довжився.

Може цього всього і не треба б згадувати, але коли людина стоїть довший час, а той, хто її закликав до себе, не ласкавий не лише відізватися до неї, а й завважити її приязність і така ситуація триває доброї пів години, то цього не можна поминути, хоча б тільки для самої характеристики обставин.

Після пів години такої гри на нервах, панок скінчив свій сніданок і, впорядкувавши все дуже дбайливо та докладно, перший раз глянув на мене. Він удавав велику чемність і здивовано запитав, чи мене вже давно привели. Коли я не поспішав з відповіддю, він пояснив, що мовляв, дав наказ привести мене після того, коли він поснідає.

Не знав він, бідолаха, як по дурному виглядала для мене його гра. А я, щоб не засміятися, переніс свій погляд на секретарку, яка також мала таку міну, що легко могла засміятися. Одначе, панок нічого собі з того не робив, а швиденько пояснив, що він уже пригадує собі, що я, ввійшовши в кімнату, щось сказав, але це було, либонь, „по-руську”. Він ніяк цієї мови не може навчитися, хоч для нього варто було б її знати. Він є слідчий суддя Валігурський і хоче мене переслухати як свідка.

— Називаюся Климишин Микола, — відповів я йому на перше речення після того, як він зволив мене завважити.

Після довгих торгів, щоб я говорив польською мовою, суддя остаточно здався й перевірів мої особисті дані. Опісля він запитав мене, чи я був у Калуші. На те запитання я відповів йому, що всім таким, як він, я постійно заявляв і заявляю, що відмовляюся давати будь-які зізнання.

На те Валігурський виголосив до мене велику промову, переплетену насмішками й кпинами, кажучи, що я, мовляв, по-дурному поводжуся, бо це не є аж таке важливе. Навіть без моєї відповіді на його запитання кожний може знати, що я, мешкаючи у Верхній біля Калуша, мусів бути в Калуші, коли їздив до Станиславова до гімназії. Навіщо з цього робити таємницю!

Коли я не зареагував на його проповідь, Валігурський далі з насмішкою сказав, що він упевнений, що я навіть не признаюся до того, що в Калуші я співав у хорі в других басах. Бож певно — це „велика таємниця”!

Я, очевидно, знову мовчав. Тоді суддя звернувся до своєї секретарки й почав нібито їй вияснювати, що все це не таке

просто, що я знаю, чому не хочу ані заперечити того, ані потвердити, бо, мовляв, Бандера зізнав, що знає мене з хору в Калущі, де він зі мною співав у других басах.

Після цього суддя Валігурський сказав мені, що у в'язниці сидить Олена Недзьвецька. Суд дійшов до переконання, що вона повинна вийти на волю, бо вона до справи непричасна, але суд жде, щоб я це потвердив і він мене питає, чи й на те питання не дам відповіді. Коли я не дав відповіді, він знов звернувся до своєї секретарки кажучи, що я є страшний егоїст і свиня, бо Олена Недзьвецька, як це вона сама зізнала, є нареченою Климичина і від моєї відповіді залежить її вихід на волю, а я вперся і не хочу відповідати.

Та я дальше мовчав, бо подумав, що як вони дійшли до переконання, що вона непричасна до справи, то вона й так вийде на волю.

Після ще довгих сцен і запитань Валігурський закликав сторожа й наказав йому відвести мене до камери, бо він і так моїх зізнань не потребує. За мене, мовляв, про все сказали інші і це йому вистачає.

Таким способом я знову дістав маленьку вісточку про Бандеру й знав, як він про мене зізнає, а також довідався і про свою дівчину.

Повертаючися з переслухання, я сміявся в душі, думаючи про те, що Валігурський є задоволений з того, що так досхочу насміявся з мене, а тим часом я закип собі з нього. Він же приїхав аж зі Львова до Варшави на те тільки, щоб сказати мені, що про мене зізнає Бандера.

Архів Сеника

Десь у червні згаданого 1935 року мене покликано до якогось молодика, який представився мені як суддя, і сказав, що я дістану для перегляду акти нашої справи. Він показав мені великий ряд книг і пояснив, що їх є більше ніж 45 томів і я повинен читати тільки ті, які видаються мені важливими для моєї справи. Ті акти я студіював протягом чотирьох тижнів по три години денно, в приязності цього судді.

Особливу групу актів творив „архів Сеника”. У ньому були інформації з першого джерела, бо це були таємні письма, звіти, листування та інші документи закордонного Проводу Українських Націоналістів, зібрані дуже дбайливо, немов матеріял для

майбутнього історика. Одначе, замість до рук історика, ці документи попали ворогові. Тому польська прокуратура мала дуже улегшену працю. Для неї фактично не були потрібні зізнання підсудних, бо про них — головню важливіших — усе було докладно написане в „архіві”.

Про Бандеру були такі точні дані, ще не заходила жодна потреба щось додавати, щоб мати повний образ його підпільної діяльності. Там були всі його псевдоніми, що їх він у різні часи вживав, усі пости, які він в Організації займав, поки не був іменованій Крайовим Провідником, далі всі його зустрічі з закордонними членами ПУН, докладний перебіг розмов із ними, його звіти, пропозиції та пляни дії.

В документах „архіву” про кожного з нас, ув’язнених, були докладні дані, про мене теж, включно з моєю адресою у Кракові. Була там також одна картка машинопису, де описувалося організаційну нараду в чеському Тешині. В тій нараді брали участь Бандера, Рак, Барановський і я.

Я два рази досить докладно прочитав ту картку і це повернуло увагу слідчого судді, який тим часом нібито читав газети і з-під ока обсервував мене, спостерігаючи, що саме я читаю в протоколах і яке враження робить на мене прочитане.

А воно справді викликало страшне враження. Ті документи, що їх я перелистовував, були причиною, чому заломився Малюца, чому зізнавав Підгайний та інші. Коли Карпинець інформував мене, що почали зізнавати й признаватися до всього Малюца чи Підгайний, я постійно намагався переконати його: „Не вір! Це підступ прокурора!” Тепер перед моїми очима розкривалася таємниця. Знаючи Малюцу, я був переконаний, що він є, може, найкраще вишколеним конспіратором і стосує у своїй діяльності і поведінці всі конспіраційні методи, але дані з аріву Сеника поклали його на лопатки.

До того ще доходили всякі підступні штучки прокурора. Він мав багато часу і міг докладно студіювати кожного із нас, тим краще, що головна характеристика нас усіх була подана в архіві. Простудіювавши психіку своєї жертви, польський прокурор підходив до неї у відповідний спосіб.

Читаючи під оком слідчого судді все, що було в архіві Сеника, та згадуючи свої переживання, я уявляв собі, як мусіли пережити інші мої друзі, що про них так докладно було все описано; як важко їм доводилося встоятись і не заломатися. Мені було легше, бо як рядовий член Організації, я мав дбати тільки про те, щоб зберегти свою гідність члена ОУН

і нікому не пошкодити. Зате Бандера, або навіть Малюца, мали неспівмірно важчу ситуацію. Їхні пости в Організації зобов'язували їх виступати перед ворожим судом так, щоб показатися гідними тих постів, на яких вони були.

Так я тоді думав, бо ще не знав, як поступив, один, а як інший. Тоді теж я зрозумів, чому Карпинець мусів змінити свою тактику й почав зізнавати.

Карпинець був такий „засипаний”, що польському прокуророві не були потрібні його зізнання взагалі. Тому він почав говорити, щоб протиставитися прокуророві, який намагався скомпромітувати Організацію, доказуючи, що, мовляв, бомба була зле Карпинцем сконструйована, під час замаху не вибухла і Мацейко мусів убити міністра Перацького з пістоля. Карпинцеві удалося відкинути твердження прокуратора і довести, що він говорить неправду. Маневр прокуратора не вдався.

Карпинець, як я вже згадував, нічого не зізнавав про ув'язнених друзів, нікому, отже, не пошкодив. Але в своїх зізнаннях він виявився так добре обізнаним, особливо в ділянках хемії й фізики, що польський прокурор був примушений у своїй промові ствердити, що Карпинець — „найінтелігентніший з-поміж усіх підсудних”. Це було признание ворога, який домагався для Карпинця кари смерті.

Каригідна необережність

Дуже важливим є для революційної практики відмітити, що всі ті, хто є пов'язаний з революційним рухом, повинні бути не менш обережні за кордонами України, як і ті, хто є на Батьківщині. Тримати такий важливий архів у звичайній кімнаті було щонайменше легкодушно, якщо не сказати — каригідно. Бож немає нічого легшого, як післати агента, який, підробивши ключа до помешкання „архівара”, міг би забрати або сфотографувати архів у той час, коли власника помешкання не буде вдома.

Революція не є забавою. До того ж держави мають між собою різні зобов'язання, а головню в справах, пов'язаних з розвідкою. Щоб рятувати свого висококваліфікованого, видатного й заслуженого розвідника, розвідки різних країн світу готові на різні потягнення. Що ж коштувало чеську поліцію післати до Сеника кількох поліцаїв, які зробили в нього ревізію і забрали архів? Вони, може, пізніше й віддали йому той архів

ще й перепросили за „турботи”, але всі документи зфотографували, а деякі навіть забрали в оригіналах. Запопадливий „архівар” не мав реєстру зібраних документів і не міг перевірити, чи йому звернено всі документи, чи тільки деякі, нібито неважливі. Одначе, скільки лиха накоїли ті „неважливі”, дрібні документи!

Щастя, що архів Сеника попав до рук ворога після ув'язнення осіб, які були записані в документах. А якщо б ті люди були на волі й діяли, то скільки б інших членів Організації була виловила польська поліція як членів ОУН, що співпрацювали з Провідником.

Прокуратор В. Желіньські написав у споминах п. н. „Вбивство міністра Перацкого” (Париж 1973), що архів Сеника дістався полякам у руки в 1933 році, але його занедбали прочитати й ужили щойно по вбивстві Перацкого.

Одначе архів Сеника і так накоїв чимало лиха для Організації, яка мимо того все таки далі діяла, дарма, що в той час більшість членів Крайової Екзекутиви разом із Провідником Степаном Бандерою були ув'язнені.

Про ті шкоди можна довідатися з акту обвинувачення, що його нам вручено перед судовою розпратою, зразу після прочитання нами актів справи.

Акт обвинувачення

Одного разу мене запровадили до бюро, де я застав знайомого мені суддю для справ особливого значення, Вітунського. Він ще раз спробував намовити мене, щоб я зізнавав, а коли це не дало позитивного наслідку, він заявив мені, що слідство закінчене і незадовго ми станемо перед судом. Опісля він дав мені акт обвинувачення і пояснив, що цей акт я можу затримати в себе на камері та простудіювати його. Одначе я повинен підписати поквитування, що я одержав акт. З цими словами Вітунський підсунув мені до підпису два листки паперу.

До того часу я ніколи нічого в слідстві не підписував, тому в дану хвилину я також тримався тієї тактики та не хотів підписати навмання, але почав читати те поквитування. На першому аркуші паперу, що лежав зверху, справді було написане потвердження, що я дістав до рук акт обвинувачення, але на іншому папері, який був під сподом, зміст був цілком інший. На цьому папері було укладено своєрідний акт признання,

що я, мовляв, належу до ОУН та стверджую те все, що мені закидає акт обвинувачення...

Я тільки подивився на суддю Вітунського і підсунув йому під очі той папір, не сказавши ні слова. Але я бачив, яку він мав міну — немов би я вдарив його в лице.

Вітунський більше не говорив зі мною, а покликав в'язничного сторожа й казав йому відвести мене до камери.

Так я дістав до рук документ, над яким протягом півтора року працювали прокурори і слідчі судді. Прийшовши до камери, я розгорнув книгу на 109 сторінок формату звичайного канцелярійного аркуша паперу, дрібного друку. З цього акту обвинувачення я хочу навести кілька місць, щоб доповнити те, що було сказано про шкоди, що їх зазнала через архів Сеника Організація, та про те, в чому обвинувачено 12 членів ОУН у Варшавському процесі, а головно Бандеру. Цей акт обвинувачення займався тільки справою вбивства міністра Перацького. Інші справи ОУН і Крайової Екзекутиви мали бути предметом іншого процесу — у Львові, який відбувся після засуду Бандери на кару смерті у Варшаві.

Після вирачування всіх 12 підсудних з поданням докладних про них даних, акт обвинувачення оскаржував:

„Бандеру Степана, літ 26, сина Андрія і Мирослави, який від 1929 року до дня арештування (14-го червня 1934) на терені Польщі і поза її кордонами брав участь в Організації Українських Націоналістів з метою відірвати від польської держави її південно-східні воевідства, а крім того, як член згаданої організації, у травні і червні 1934 року намовив у Львові Григорія Мацейка, сина Івана й Агафії, народженого 7 серпня 1913 року, до вбивства міністра внутрішніх справ Річипосполитої Польської, Броніслава Перацького, доручаючи Мацейкові удалися до Варшави, з метою вбивства; а крім того, поміг до вбивства через те, що в час від вересня до листопада 1933 року доставив Лебедеві гроші і дав організаційну опіку для улегшення підготовчого слідкування для вбивства, як також приготував, місця схоронища для улегшення втечі виконавцеві вбивства; а в травні і червні 1934 року дав гроші Лебедеві і Гнатківській, які підготовляли атентат на міністра Перацького, забезпечив Мацейка автоматичним пістолем системи „Гішпан”, кал. 7,65 мм, фалшивими особистими документами, як також дав йому інформації, як він у Варшаві має зустрітися з Лебедем і які є адреси приготуванних схованок після виконання вбивства. Після того той самий Мацейко —

Григорій Мацейко

15-го червня 1934 року убив у Варшаві згаданим пістолем міністра Перацького...”

У подібний спосіб правничою мовою було з'ясовано оскарження всіх інших обвинувачених, які мали менший чи більший стосунок до вбивства міністра Перацького. Подані в дальшому числа параграфів і статей польського кримінального кодексу передбачали кару смерті стосовно більшості обвинувачених.

Моє оскарження було дуже натягнене для того, щоб мене конечно якось прив'язати до справи Перацького, і щоб я дістав „солідний” вирок. Все зводилося до наступних кількох рядків:

У травні 1934 року в Кракові Климшин поміг виконати згадане вбивство тим, що доставив Карпинцеві хлоран потасу, призначений до зроблення згаданої бомби, а також тим, що нав'язав контакт між Карпинцем і Лебедем, і товаришив Лебедеві під час його перебування в Кракові, щоб запевнити для нього безпеку та уможливити перевезти бомбу до Варшави”.

Ці — можна б сказати — досить ляконічні оскарження були просторо обаргументовані в інших розділах акту обвину-

вачення. Між іншим, на 10-ій сторінці було ще таке ствердження:

„Щодо Климишина, то він узагалі відмовив дати якінебудь в'яснення і не дав їх до кінця слідства”.

Акт обвинувачення Ст. Бандери

В розділі під наголовком „Степан Бандера — Крайовий Провідник”, подано деякі дані, про які важко деінде довідатися. Там написано:

„Як в'ясное Малюца, спочатку Бандера був пропагандивним референтом, після чого в 1932 році був, крім того заступником Крайового Провідника, а в першій половині 1933 року виконував функцію Крайового Провідника. Пост Крайового Провідника був йому формально приділений вліті 1933 року і тоді Бандера передав пропагандивний реферат Ярославі Спольському.

„Це в'яснення згоджується із зізнанням самого Спольського, а крім того, знаходить потвердження в інших устійненнях слідства.

„Переслуханий, як свідок, Євген Онищук виявив, що в 1931 і в першій половині 1932 року переносив, разом із Мигалем, літературу ОУН під проводом Ст. Бандери з Ясіня до Польщі.

„Степан Бандера був під поліційним наглядом уже від довшого часу: 14 листопада 1930 р. був арештований зі своїм батьком Андрієм Бандерою під закидом розповсюдження лєтючок УВО, але через брак достатніх доказів був незабаром звільнений. Дня 10. березня 1932 року його притримано в Тешині у поворотній дорозі з Чех і покарано за нелегальний перехід кордону сумою десять золотих польських. За короткий час після того, у березні того ж року, він був арештований у зв'язку з убивством підкомісара польської поліції Чеховського, одначе і цим разом після трьох місяців опинився на волі. 2-го червня 1933 року був хвиливо притриманий у Тчеві під час подорожі зі Львова до Гданська.

„Переслуханий у тій справі, Бандера не признався до приналежности до ОУН і в'яснив, що в березні 1932 р. перейшов лише до чеського Тешина, бо хотів побачити тамошні промилові осередки, а в червні 1933 року їздив до Гданська, щоб особисто запросити на весілля своєї сестри Павла Турулу;

Турула відмовився приїхати, а він сам теж не був на шлюбі своєї сестри, бо в дорозі перестудився і був примушений цілий тиждень пролежати в Гданську.

„Повищі крутійські зізнання мають вияснення в документах знайдених у Сеника. Цей архів кілька разів згадує людину з псевдонімами „Баба” і „Лис” (чи в відміні „Ліс”), котрі то псевдоніми, як виявляє слідство, окреслюють власне Степана Бандеру. Зіставлення тих згадок про „Ліса” із згаданими вище подорожами Бандери виявляє, що насправді в обох випадках він виїжджав за кордон в організаційних справах.

„Касові звідомлення закордонних властей (ОУН — прим. М. К.) подають у березні 1932 року витрати на перебування „Ліса” в сумі 99 чеських корон, а інший документ вияснює, що в днях 8—9 березня 1932 року в Празі відбулася організаційна нарада, на яку були покликані чотири представники „Бази” (Краю — прим. М. К.). Щодо другої, також згаданої подорожі, акти Сеника вказують, що 2 червня 1933 року відбулася в Берліні конференція ОУН, у котрій, крім Коновальця та інших найвизначніших членів Проводу, взяли участь делегати Крайової Екзекутиви з пс. Лисом на чолі, при чому, за вказівками спеціальної інструкції, вони прибули на ту конференцію через Гданськ, тобто якраз тією дорогою, на якій Бандеру бачили напередодні нарад 2-го червня.

„Взагалі в світлі документів Сеника, Лис-Баба-Бандера відіграв в організації особливо важну роль. Він брав участь у згаданій вже попередньо конференції, відбутої в липні 1932 р. (не змішувати з конференцією в березні, — прим. К.М.) в Празі, при чому, як виходить з цитованих перед тим нарад, він забирав голос у найважливіших політичних та організаційних справах. Згідно з виясненнями Малюци, Миталья та інших у 1932 році він виступає в документах Сеника як „заступник провідника” і аж до Берлінської конференції в червні 1933 р. є згадуваний як тимчасовий керманіч Крайової Екзекутиви, а після того є вже справді іменований Крайовим Провідником. Через увесь той відтинок часу Бандера був у постійному контакті — листовному й особистому — з закордонними чинниками ОУН. У квітні 1933 р. він мав чергову зустріч із Сеником, а на початку жовтня 1933 р. з неустійненим діячем організації, якому здав звіт з протишкільної акції і з атентату на куратора Гадомського (той атентат був виконаний 28 вересня 1933 року).

„Бандеру згадується у багатьох інших, частково захи-

фрованих звідомленнях, що стосується між іншим до грошових пересилок, зброї і т. п.

„Згідно з цитованим зізнанням Мигаля, Бандера, як Крайовий Провідник, звертав особливу увагу на бойові справи ОУН. Як вияснює Малюца, вліті 1933 року Бандера заявив, щоб окружні й повітові ексекютиви визначили з-поміж підлеглих їм членів людей, які надаються до бойових завдань і які мали б перейти з того часу до диспозиції бойового референта Крайової Ексекютиви”.

На 83-ій сторінці акту оскарження читаємо, що „... Підгайний твердить, що... в порозумінні з Бандерою він увійшов щойно вліті 1933 року. З того часу зачалася співпраця Бандери, Підгайного і Мигаля, що якраз тоді був випущений з тюрми. З наказу Бандери Підгайний перебрав провід одного з бойових відділів у Львові, тодішніх учасників якого не хоче виявити, а Мигаль перебрав провід розвідувального бойового відділу. Крім того, обидва дістали доручення скуповувати збою та набой”.

Це стільки про Бандеру в головніших місцях варшавського акту оскарження. Але це далеко не все.

Дещо з документів архіву

Наведу ще кілька цитатів з документу архіву Сеника. На 63-ій сторінці акту оскарження в розділі „Експозитури ОУН в Гданську і Чехо-Словаччині” подано:

Архів Сеника понад усякий сумнів стверджує, що гданська експозитура давала схоронище, не раз і на довший час, скомпромітованим у Польщі діячам, які ухилялися від виміру справедливості. Між іншим стверджено, що під опікою Федина від жовтня 1932 р. у Гданську перебував Михайло Гнатів, псевдо Залізняк, або Оса, за яким були розписані стежні листи, як за організатором атентату на Голуфка”.

„Роля „Саківки” (Данціг) розтяглася на всі сектори співпраці закордонного Проводу з „Базою”. Федина був у постійному контакті з „Краєм” за посередництвом кур’єрів („дяків”) і одноразових зустрічей, що на них він або сам виїжджав таємно до Польщі, або на котрі приїжджали делегати з „Бази” до Гданська, або їхали з допомогою Федина до Берліну. В Гданську теж відбувалися періодичні конференції, на які зіїжджалися визначні провідні члени з Ковна, Праги, Відня і Женеви...”

„Гданськ відігравав теж роллю як місце грошевих посилок... звідтіля врешті пересилано в більшій кількості револьвери”.

„У Сеника знайдено інструкції, опрацьовані Фединою, які стосувалися способів і місць переходу кордонів Вільного Міста Гданська, як також способів порозуміватися з Фединою у Гданську...”

Щодо Чехо-Словащини, зв'язок замешкалої там влади організацій УВО і ОУН з „Базою” займав також усі ділянки організаційної праці. Перше місце тут припало транспортів літератури, чим головню займався Володимир Забавський, псевдонім „Щасний”, „Влодко” — адміністратор „Розбудови Нації”. Крім Забавського, постійний контакт з „Базою” утримували: Сеник, як бойовий референт, Ярослав Барановський, як референт Підкарпаття, а заразом організатор зв'язку з Краєм, врешті доривочно Мартинець, Сушко і Сціборський, останній з посту організаційного референта”.

„Як виходить з актів Сеника, зустрічі і наради з представниками „Бази” відбувалися чи-то в місцях при кордоні (в чеському Тешині і в Карпатах), чи-то навіть у самій Празі, де головню порозумівалися в бойових справах і де відбувалися ширші конференції з участю Коновальця і т. д.”.

„Кордон переходилося, звичайно, нелегально, а також були використовувані перепустки „Товариства Татранського” й інші...”

„На підставі цілого збору документів Сеника, — читаємо далі в архіві, — можна взагалі ствердити, що між „Базою” й окремими організаційними пунктами в Чехії відбувався постійний і дуже жвавий переїздовий рух... У Чехо-Словащині врешті знаходили пристановище всі ті члени ОУН, що за ними шукала польська поліція, або їм загрожувало переслідування. Значна кількість документів стосується учасників кривавого нападу під Бірчею, які там ховалися... Є теж мова про видатного члена ОУН, Івана Габрусевича, псевдо „Ірген”, котрий у 1932 році ховався у Празі і там займався організаційною працею...”

„Акти Сеника виявили теж головні точки перепачковування через кордон (літератури — М. К.). Знайдено ряд нотаток і поштових посвідок, які виявляють адреси деяких прикордонних місцевостей, до яких, як виходить із змісту записок, пересилано посилки й листи, призначені до перенесення до Польщі. Між іншими кілька разів повторюється місцевість

Ясіня й адресат Клемпуш, що є згідне із зізнаннями Малюци щодо зустрічі Мацейка”.

Замах на міністра Перацького в документах архіву Сеника так зафіксовано на 98-ій сторінці варшавського акту оскарження:

„Вже в 1931 році крайова влада ОУН плянувала поширити терористичну акцію на Варшаву. У червні 1931 року тодішній Крайовий Провідник, псевдо „Лісовик” чи „Лівик”, доручив одному членові, хвилево замешкалому у Варшаві, названій організаційно „Кавка”,... довідатися про наступні речі: а) які є можливості підпалу або висадження в повітря варшавських залізничних двірців, б) чи існують які можливості щодо деяких військових об’єктів або магазинів, в) чи не міг би зібрати інформації щодо ген. Складковського, п. Ка, Наконечнікова”.

„Думка зробити атентат у Варшаві віджила в 1933 році... Перша за чергою конференція, яка відбулася після одержання пропозиції з краю, відбулася з кінцем квітня 1933 р. у Берліні. Серед документів, що походять з архіву Сеника, не знайдено протоколу (може викинули, щоб не було скандалу, як це тепер відомо) тієї конференції, ані звідомлення з її нарад, одначе, сам склад учасників свідчить, що на порядку її нарад були найважливіші справи організації. З краю був присутній в. о. Провідника Лис -Бандера, а з закордонних провідних осіб: Коновалець, Сеник, Ярий і Ярослав Барановський, отож, самі члени „Найвищого проводу” і то навіть з відсутністю Мартинця.

„Архів Сеника не містить протоколу з нарад тієї конференції, але дальший розвиток випадків указує, що безсумнівно вона зайняла становище, і то з позитивним вислідом, до пропозиції Крайової Екзекутиви щодо виконання „одного чину в Кавці”.

„Доказом цього є факт, що в половині липня 1933 року Крайова Екзекутива зголосила внесок, з’ясовуючи вже плян дії. Стосовний документ, який за своїм стилем є виявлений з зашифрованого листа, звучить наступно:

„Терор, акти. На Базі і в Кавці приготування — в Кавці за два місяці. Освіта або внутр. спр...”

„Це письмо, — читаємо далі в варшавському акті оскарження, — безсумнівно стосується до плянованого атентату у Варшаві (в Кавці) на міністра релігійних визнань і публічної освіти чи то міністра внутрішніх справ. Котрий з тих міністрів мав бути забитий, правдоподібно, про це повинен був вирішувати закордонний провід ОУН”.

Транспорт підпільної літератури

Оце важливіші витяги з акту оскарження про архів Сеніка, а далі подам цікавіші дані про пересилки нелегальної літератури з - за кордону, про які писав акт оскарження. Це відслонене другий бік нашої тодішньої діяльності. Головно поданий там час, відколи за нами почала стежити польська таємна поліція і час, від якого я почав свою організаційну працю на кордоні.

На 72-ій сторінці акту оскарження читаємо:

„Що стосується Климишина, то він від ряду років був у дружніх стосунках з Карпинцем. В час від осені 1932 до грудня 1933 р. вони майже без перерви мешкали обидва в одному помешканні. У 1934 році вони займали окремі помешкання, віддалені, одначе, від себе заледве на кількадесят кроків. Як зізнають власники піднаймлюваних їм кімнат, Климишин і Карпинець відвідували себе майже щодня та вели притишені розмови; не раз поверталися додому дуже пізно. Ядвіга Крипфельова, в котрої Климишин винаймав кімнату при вулиці Пулавского 15 А, зізнала, що Климишин виїжджав кілька разів, а раз привіз із собою кіш, що його незабаром виніс із кімнати.

„Слідство ствердило, що Климишин і Карпинець справді часто виїжджали з Кракова, а саме: до Тешина, де зустрічалися з закордонними діячами ОУН, і звідтіля привозили з Чехо-Словаччини організаційні транспорти.

„На початку січня 1934 року підінспектор польської поліції Маріян Хомранський, начальник слідчого відділу в Катовицях, одержав з конфіденційного джерела інформацію що 9-го січня вислано з Праги до чеського Тешина, з метою перепачкувати до Польщі, 60-кілограмову пачку, яка містила в собі „Сурму” та Український Голос” — націоналістична газета, видана в Канаді”.

„Влаштована обсервація чесько-польського кордону в Тешині справді виявила, що в дні 14-го січня невідомий мужчина перейшов річку Ользу й передав якусь пачку двом юнакам, котрі опісля відїхали таксіркою в напрямі Бельска”.

„Той самий інформатор повідомив у січні й лютому 1934 року підінспектора Хомранського, що подібні транспорти відбуваються вже від 1930 року. Спершу посилки з Праги приходили на адресу якогось Домініка Ключевіча, а згодом на невиявлену адресу іншої особи. Нагляд над пересилками мав Ярослав Бара-

новський. Почавши з останніх місяців 1931 року, транспорти перебирав на польському боці Климишин Микола, маючи до помочі Ярослава Карпинця, що виступав під прізвиськом Івонюка (себто, прізвиськом, на яке була виставлена довідка Татранського Товариства, а яку знайдено під час ревізії у Карпинця). Транспорт був поставлений на широку скалю, про що свідчить факт, що за час від червня до грудня 1933 року перенесено й вислано до Польщі 600 кілограмів літератури ОУН”.

„Як виходить з тих же інформацій, Климишин і Карпинець часто переходили кордон і на чеському боці зустрічалися з різними діячами ОУН, а між іншим із згаданим Ярославом Барановським, інж. Сціборським і якимось мужчиною, захваним за псевдонімом Ярослава Полянського...”

„Дані інформатора про транспорти літератури знаходять потвердження в архіві Сеніка. Підчас слідства знайдено серед тих актів адреси й поштові поквитовання з 1931 до 1933 років... Також знайдено письмо, яке свідчить про ще інші місця переходу чесько-польського кордону (коло місцевости Вісла та коло Крилиці й ін.), подає умовлені клички для контактів й адресу „краківського”: „Климишин Микола, Краків, Університет”.

„Крім того, в час переслухання свідка Фр. Ворского, ревізора польських державних поїздів, виявлено наступний випадок: 6-го вересня 1933 року, під час контролі залізничних квитків у поїзді на лінії Тешин-Бельско М. Климишин показав при знижковому квитку академічну посвідку з численними печатками білетових кас; печатки були з прикордонних станцій... Ворскі відногував собі число виказки і мав намір покликати поліцію, але Климишин змилив його увагу й на найближчій станції утік... Ворскі ствердив пізніше в квестурі університету, що та посвідка була виставлена на цілком інше прізвисьце”.

„Щодо інформацій, що їх у 1934 році дістав свідок Хомранський, належить ще згадати про одну: 2-го лютого 1934 року прибув з Чехо-Словаччини до Тешина, в товаристві невідомого мужчини, Ярослав Барановський, котрий опісля разом із Климишином, що ждав на нього, від’їхав у напрямі Бельска опісля 12-го лютого повернувся до Чехії, легітимуючись на кордоні виказкою Татранського Товариства на прізвиське Івонюка”.

„Транпорти літератури ОУН, призначені для кольпортажу в Польщі, були надсилані до чеського Тешина ще деякий час після арештування Климишина і Карпинця. На підставі довірочних інформацій, повторених свідком Хомранським, Барановський спочатку вияснював застій у транспортах літе-

ратури хворобою Климишина, у вересні, одначе, вже не приховував більше, що Климишин арештований, і в певнсмму організаційному товаристві оповідав, що Климишин повідомив його з в'язниці „грипсом”, що нічого не зрадив і Тешина не всипав”. Осінню 1934 р. через Дудру я повідомив, що я мовчу.

Це все, що я наводжу з акту оскарження.

Належить також завважити, що польська поліція мала тільки ті відомості про транспорти, які йшли поштою, а про те, що всі члени закордонного Проводу, які часто приїжджали на зустріч до Тешина і зі собою привозили пачки літератури, яка потім ішла через кордон до Польщі, в акті оскарження нема згадки. Я мушу ствердити, що більшу частину літератури привозили до Тешина, а не посилали поштою. Головно в 1932 році, коли згаданий Ключевич через своє п'янство мусів бути змінений і ми довший час не мали адреси, на яку можна б було посилати пачки, ми всі посилки з Праги до Тешина перевозили.

До речі тут варто згадати, що в 1934 році я вже з весною впровадив у всі справи, зв'язані з переходами кордону й транспортами організаційної літератури, сл. пам. Левка Зацного. Він був тоді на третьому році студій права й на початку третього семестру приїхав до Кракова. Він був зі мною кілька разів у Тешині й ознайомився з усім, що йому було потрібне.

Пізніше я довідався від нього, що після мого арештування, через Тешин далі йшли транспорти нашої організаційної літератури, але застосовано суворі заходи обережності, з уваги на моє ув'язнення. Між іншим змінено й Левка Зацного, щоб запобігти „всіпі”, бо його могли бачити зі мною в тих місцях.

Одержавши до своєї в'язничної камери акт оскарження, я міг його читати кілька разів, докладно студіюючи, що поляки знають, а чого ні.

Розмова з адвокатом

Врешті я довідався від судових чинників, що наш процес розпочнеться 18-го листопада і чотири тижні перед тим до мене прийшов адвокат, який повинен мене боронити. Я, як звичайно, був приведений до в'язничного бюро, де мене прийняв адвокат Павенцький. До того часу я про нього ніколи не чув, ані не читав. Він бодай для мене не був відомий, як оборонець

українських політичних в'язнів, бо він, як про це я пізніше довідався, був москвофілом.

Ми довго себе випитували, пізнавали, і я ніяк не міг упевнитися, що це — український адвокат. Тому я так поведився і давав йому такі відповіді, що на випадок, якщо б це була провокаційна штучка прокурора, з моїх слів прокурор не міг нічого скористати. Мені було дуже прикро, бо я відчував, що адвокат Павенцький є свідомий того, що я не ставлюся до нього щиро. Крім того він не міг зрозуміти, чому я не зізнаю. Він уперто мене переконував, що я можу тепер згоситися до прокурора й почати зізнавати, а він — адвокат Павенцький — зі мною все обговорить і так мене підготує до тих зізнань, що це улегшить мені дістати дуже малий вирок.

Слова адвоката, замість заспокоїти мене, ще більше насторожили. Бож його поведінка ішла по лінії намагань прокурора, який увесь час конечно хотів намовити мене до зізнань. У висліді адвокат став студіювати мене як психіатр... Він питав мене, як я довго сидів сам в окремій камері, як я почувуюся, брав мене за пульс і т. п. Коли ж він довідався, що я сидів півтора року на поодинці, а до того весь час у кайданах, я вичитав з його обличчя переконання, що я ненормальний.

Розуміється, що з того витворилася дуже прикра ситуація і аж тоді вияснилося все, коли він, уважаючи свою місію скінченою, виявив охоту відійти. На прощання я одверто його попросив, щоб якимось чином запевнив мене, що він є українським адвокатом, бо інакше для мене годі щиро й одверто говорити з ним про всі справи, зв'язані з моїм обвинуваченням. Тоді ніби розсунулася якась заслона, що була поміж нами.

Адвокат Павенцький признався, що він завважив мою нещирість чи то обережність у відношенні до нього. Він міг би показати мені свою виказку, та це ніякий доказ для мене, якщо я аж такий обережний. Тому він обіцяв, що за кілька днів він знову до мене загляне, але вже з доказами на те, що він є українським адвокатом.

І справді, після кількох днів д-р Павенцький знову мене відвідав, але вже озброєний переконливим для мене аргументом. Він сказав, що Бандеру боронить адвокат д-р Володимир Горбовий і він йому, Павенському, поміг. Він має від Бандери кличку. Адвокат Павенцький справді сказав мені ту кличку, з якою Бандера прийшов був до мене на першу організаційну зустріч.

Тепер ми могли з д-ром Павенцьким обговорити все в подобицях. Я довідався про все, чого досі не міг знати, і при тому виявилось, що деякі мої друзі тяжко заломалися. Про Бандеру сказав мені адвокат, що його справа є така, що Бандера може тільки явно виступати на процесі як Крайовий Провідник ОУН і ставляти процес у повній ширині нашої визвольної боротьби. Очевидно, що, на думку адвоката, не було сумніву, що Бандера буде засуджений на кару смерті.

Ми докладно передискутували мою справу та спосіб, що мені і як робити. Адвокат докладно переглянув документи справи й акт обвинувачення, тому він міг подати мені свій плян оборони і при тому намовляв мене, щоб я конечно якнайскорше склав зізнання.

Я до деталей передумав свою справу, а крім того, я не вірив у справедливість польського суду. У нашому випадку я був якраз переконаний, що суд керуватиметься тільки почуттям пімсти і бажанням застрашувати, щоб у майбутньому ніхто вже більш на щось подібне не зважувався. Тому я заявив д-рові Павенцькому, що я таки далі мовчатиму.

Я одверто сказав йому, що на мою думку, наш процес є однією ланкою довгого ланцюга нашої історії, під час якої не один син України був засуджений і жахливим способом страчений у Варшаві. Тому, що деякі з моїх друзів заломилися, і тому що Бандера ставитиме справу політично, то хтось мусить зайнятися моральною сторінкою; деякі зізнають, я, одначе, витримаю свою лінію до кінця.

Після довгої суперечки адвокат сказав мені, що Бандера добре мене знає, бо через свого адвоката Горбового приготував його на те, що я якраз так ставитиму справу. Це було для мене найкращим признанням.

Ми попрощалися з адвокатом Павенцьким із запевненням, що про справу тактики говоритимемо ще раз під час процесу. Крім того, він обіцяв, що, може, перед розправою ще раз до мене зайде. Але він уже більше не відвідував мене, тільки під час процесу ми доповнювали між собою те, що було потрібне.

Коли я після розмови з адвокатом повернувся до своєї камери, сторож Захарський доручив мені першу передачу, що її дав йому адвокат Павенцький, не згадавши про неї під час розмови. Адвокат наробив мені багато клопоту, бо забрав мені мій спокій, серед якого я жив уже довший час, вирішивши бути готовим на все. Тепер адвокат виявив мені, як то дуже

слабо я є причеплений до справи Перацького і як йому легко було б звільнити мене з закинутих мені провин так, що я мав би не більший вирок, як п'ять-шість років ув'язнення.

На Варшавському процесі

В дні 18-го листопада 1935 року варшавська поліція мала повні руки праці. Всі вулиці, якими нас везли на розправу, були густо обставлені „сторожами публічного ладу” — поліціантами. Нас везли кожного окремо і в будинку суду ізолювали, поки ми не ввійшли до залі. І на лавах обвинувачених нас порозділювано так, що ледве можна було привітатися, і це ми зробили тільки користуючись замішанням.

Нас було дванадцять. Одні зналися, одні перший раз бачилися, інші були добре знайомі, але тільки під псевдонімами, деяких я тільки бачив колись у львівському Академічному Домі чи при якійсь іншій нагоді.

Напереді в першій лаві сидів Бандера, на ліво від нього Лебідь, Гнатківська і Карпинець. В другій лаві за ними сидів

Маївський, Дарія Гнатківська і Микола Лебідь

Ярослав Рак

Катря Зарицька

я, а ліворуч від мене Підгайний, Малюца і Чорній. В третій лаві, за мною — Качмарський, Мигаль, Зарицька і Рак. Поміж нами сиділи поліцаї й уважали, щоб ми не говорили й не порозумівалися між собою, ані не оглядалися.

Я привітався з Бандерою ще під час того, як входив до залі, і зразу таки нав'язав розмову з допомогою в'язничної азбуки. Я довідався, що і він протягом усього слідства сидів у кайдаках, і що його арештовано у Львові. Це дуже заспокоїло мене, бо я ввесь час думав, що він заїхав до мене на помешкання і там його арештовано. Я пояснив йому, що не хочу мати адвоката й що ввесь час буду ігнорувати суд, але він заявив, що з зарядження Крайової Екзекутиви моїм адвокатом буде д-р Павенцький.

У судовій залі перед нами сиділи адвокати, а по протилежному боці, звернені до нас обличчям, сиділи журналісти. Їх було дуже багато, тому для них майже не вистачало місця в лавках. По лівому боці залі сиділи батьки і рідні тих, що мали бути суджені. Входячи до залі, ми вітали їх, а вони нас, але тільки здалека кивком голови.

Я пошукав очима між адвокатами д-ра Степана Шухе-

Евген Качмарський

вича, який звичайно боронив наших політичних в'язнів у важливіших справах, але не знайшов його; д-ра Старосольського теж не було. Пізніше мене поінформовано, що вони не будуть на процесі, бо прокурор ухитрився і покликав їх на свідків, а це унеможливило їм бути оборонцями в цьому найбільшому процесі проти членів ОУН. Головним оборонцем був, отже, д-р Лев Ганкевич, який боронив Лебеда і Гнатківську. Д-р Володимир Горбовий боронив Ст. Бандеру, д-р Ст. Шлапак заступав Карпинця, д-р Павенцький був адвокатом Катрусі Зарицької. Одначе, їхні ролі збільшувалися, бо вони поділилися між собою обороною й інших обвинувачених.

Врешті дзвонить дзвінок і до залі входить трибунал: голова суду Посемкевіч і двох суддів - асистентів. За ними — секретарі та два прокурори: Рудніцкі і Желеньські. Врешті входять ще якісь незнані нам особи, які не мають окресленого стосунку до суду.

Після короткого вступного слова голова суду починає перевіряти особисті дані підсудних:

— Бандера Степан. Як підсудний називається? — запитує голова суду.

Бандера встає і подає своє ім'я та прізвище. У відповіді на наступне питання, де і коли він народився, вияснюється, що Бандера говорить по-українськи. Голова суду пригадує Бандері, щоб він відповідав по-польськи. Вив'язується довга баталія, в часі якої паде багато запитань, відповідей, заяв і стверджень суддів, прокурорів, адвокатів і Бандери, який заявляє, що він знає польську мову, але зізнаватиме тільки українською мовою. На це голова суду три рази робить завваження Бандері після кожної спроби Бандери сказати українське слово, а врешті, порозумівшись із своїми асистентами, він проголошує вирішення, що з уваги на те, що Бандера, не зважаючи на кількаразові завваження голови трибуналу, не хоче відповідати по-польськи, персоналії Бандери будуть відчитані з актів справи.

Так було з кожним підсудним, за винятком мене, бо я взагалі не відповідав. Я мав повну сатисфакцію і з того часу протягом цілої розправи це почуття вдовolenня не покидало мене. Інші підсудні поступили так само, як Бандера, Крім Мигаля і Малюци, які спробувавши говорити по-українськи, після завваження голови суду подали свої особисті дані польською мовою.

Польська опінія

Наступного дня, в той час, коли в залі ще не було суддів, а також і під час різних перерв протягом дня, а головню під час обідньої перерви, — оборонці подали нам вістки з преси.

Як і колись, так і під час нашого процесу столичне місто Польщі, *судячи* загально, не орієнтувалося, що в давнину означав польський популярний вираз „ніз степови” (степове пониззя), а в 30-ті роки — „креси всходне” (східні окраїни). Ніхто із звичайних польських громадян докладно не орієнтувався в справах польсько-українських відносин, а в справах про визвольну боротьбу і державні аспірації українців — і поготів.

У давнину серед поляків дуже популярним був вираз „дзіч степова” (степова дич), а під час того, коли відбувався наш процес, — „дзіч гайдамацка”. Цього слова часто вживалося у польській пресі серед сензацій про події з визвольної боротьби українців. Як в одному, так і в другому випадку звичайний польський обиватель, читаючи такий вираз, уявляв собі україн-

ців дикими людьми, а принаймні півдикими, неподібними до культурних людей. Коли ж у пресі в столиці Польщі появилася вістка, що судитимуть тих, які „замордували міністра Перацкого”, — то все населення Варшави було цікаве побачити, що це за потвори живуть десь там на „кресах всходніх”, які тільки займаються розбоем і „мордуванням” поляків. Розуміється, що про пацифікацію, влаштувану польським урядом на тих же „кресах всходніх”, вони ніколи нічого не чули.

Коли відчинилися двері й до залі введено 12 українців, то не тільки польська товпа, а й багато польських журналістів пережили небуденне розчарування. Вони ж побачили перед собою таких самих людей, як і вони, про яких аж ніяк не можна було говорити, як про дич чи бандитів. Це були, без винятку, бодай абсолювенти гімназії, більшість студенти університету, а двоє — закінчили високі студії. Що більше, це були люди, що мали свою ідею, і то шляхетну ідею, вже у 20-му році свого життя, яке вони були готові за ту ідею віддати. А ця ідея — це вільна українська держава.

Серед поляків традиція визвольної боротьби жила не тільки у споминах старшого покоління, а й у молодшого, бо при всіх нагодах державних святкувань і відмічувань різних важливих моментів з польської історії це особливо було наголошуване, щоб розбудити у молоді патріотичні почування і пошану для самостійности польської держави. Це й спричинило, що тепер, на вид тих 12 молодих борців за волю України, у поляків пішли в забуття всі Сенкевичівські небелиці про „степову дич” і про бандитів і наступила переоцінка поглядів на українську справу. І ця зміна погляду відзеркалилася на сторінках усієї варшавської преси в її звідомленнях з процесу вже першого дня.

Щоб про це багато не розписуватись, подам один найхарактерніший голос польського журналу „Просто з мосту”, що його (голос) повторюю у скороченні за працею д-ра П. Мірчука п. н. „Степан Бандера”.

„Ми польські народовці, маємо обов’язок найголосніше говорити про те, що існує український народ, що він живе і бореться за своє право на життя. Саме ми мусимо розуміти і цінити героїчне зусилля українського народу, який від сотень літ не має держави, якого русифікують, а він усе триває”.

„Хай українських націоналістів буде тільки жменька, то напруження жертвенности, посвяти і геройства тієї жменьки

таке наявно велике, що його досить не лише на те, щоб воскресити, але навіть створити націю”.

Треба зазначити, що це був голос одної з найбільш шовіністичних партій тодішньої Польщі.

Під впливом процесу такими словами мусів писати у своїх столичних публікаціях про українську визвольну боротьбу й українських борців за волю той окупант, який увесь час забороняв навіть згадувати про ту боротьбу. Якщо котрась з українських газет перед тим пробувала щось на ту тему писати, польська цензура конфіскувала статтю і на її місце в газеті було порожнє місце з одним тільки словом: „С к о н ф і с к о в а н о”.

Політичний бік процесу

Політичний бік процесу не міг бути належно висвітлений, а радше був висвітлений особливим способом, узалежненим від можливостей. Наші оборонці пробували з'ясувати політичне тло цілої справи у повній ширині, довести які мотиви були в тих людей, що робили все це, за що їх посаджено на лаву обвинувачених. До того, прокурори і судді всіма способами намагалися не допустити, бо процес обернувся б у пропагандивну дію і став би трибуною обвинувачення українцями тодішньої Польщі з розголосом не лиш у Польщі, але й поза її кордонами. Тому ролі суддів і оборонців були перемінені. Звичайно суд змагає до висвітлення справи у всіх її аспектах, щоб докопатися до первісної причини вчинку підсудного. Тут було навпаки, з того вийшла справжня боротьба адвокатів за кожне майже речення, щоб воно було голосно сказане, а не придушене заборонами суду.

Головне завдання — з'ясувати політичне тло справи, — повинно було припасти оборонцеві Бандери д-рові Горбовому, але прокурор і голова суду так його пильнували і так йому перебивали, що він цього зробити не міг.

Українська газета „Батьківщина” так звітувала про виступ під час процесу д-ра Б. Горбового: „Предсідник кількакратно переривав оборонцеві промову, тому він з konieczности обмежився лише тим, що стосується до його клієнтів”.

Після Горбового виступив д-р Шлапак — оборонець Яр. Карпинця.

Д-р Шлапак зачинає свою промову (цитую далі за „Бать-

ківщиною”) ствердженням, що на лаві підсудних сидить дванадцять молодих українців під закидом приналежності до ОУН. Дивне фатум, яке переслідує українців упродовж кільканадцяти століть, завело обвинувачених до тієї залі, де відбулося стільки політичних процесів. Коли б у наслідок якогось катаклізму згинulo все, а залишилися тільки акти отих процесів, то з їх змісту можна б було відтворити історію кільканадцяти літ незалежної Польщі.

„...Предсідник звертає оборонцеві увагу, що не вільно в той спосіб порушувати того питання.

„Д-р Шлапак заявляє, що від кільканадцяти місяців обвинувачені є предметом зацікавлення не лише польського народу, але й українського. Які ж історичні випадки й причини вмістили обвинувачених на цій лаві? Перед судом стало 12 молодих людей під замітом, що хотіли створити українську державу й що тій ідеї присвятили вони молодість, волю і навіть життя... (предсідник знову перериває), не дивуймося, отже, — говорить оборонець, що не бачимо на лаві досвідчених віком людей, які міряють свої задуми силою. Маємо перед собою молодь, що не має досвіду”. Не зважаючи на кількакратне упіпнення суду, оборонець намагається представити політичне тло й спонуки діяннн обвинувачених. Після перерви, що її зарядив суд, предсідник проголосив постанову, що нею засудив д-ра Шлапака на 300 злотих кари.

„Після того д-р Шлапак приступив до обговорення вини клієнта, підсудного Карпинця”.

Це типовий зразок боротьби українських оборонців на варшавському процесі за кожне слово. Лише уривками думок, речень, а то й слів могли наші оборонці в той час вияснювати найважливішу справу процесу. І мені здається, що не було б такого лункого відгомону на промови оборонців, коли б вони могли бути свобідно про все говорити. Але цей відгомін викликала драматичне змагання між обороною а судом.

До того дуже гармонійно приєднався Бандера, який використовував кожну хвилину, сприятливу для нього, щоб докинути кілька слів і від себе до тієї славної баталії. За це голова суду казав вивести його із залі. Та Бандера опирався і поліцаї мусіли винести його з залі на руках. Це ще більше підкреслило погане враження й обурення проти суду тих, що стежили за ходом процесу. Такі факти як те, що підсудним не дозволено відповідати українською мовою і тому більшість із них не зізнавала, що їх оборонцям не дано свободи вислову та що си-

лою усунено із залі Бандеру, витворило такі настрої серед публіки, що хоч суд видав вироки, засуджуючи трьох підсудних на кару смерти, для виконання цього присуду не було в поляків моральної підстави. Після такого проведення судової розправи на виконання засуду Польща могла зважитися тільки тоді, коли б не мусіла рахуватися з опінією світу. Але занадто справа була голосна в цілому світі і це було неможливе. Тому поляки проголосили амністію, на підставі якої вироки смерти замінено на досмертне ув'язнення.

В останньому слові, що його суд дозволив сказати кожному підсудному, Бандера сказав „Нас розсудить залізо й кров!”

Геройська постава Бандери

Після прочитання присуду не було нічого відомо про підготовку проголошення амністії, тому ми всі були приготовані що смертні вироки будуть виконані. Між нами й адвокатами не було нікого, хто сподівався б, що Бандера житиме. Сам Бандера був свідомий того і не надіявся на те, що його життя продовжиться. Та не зважаючи на те, він увесь час був цілком спокійний і увесь час був готовий на дуже добре розплянований і влучний виступ. Його постава підтримувала на душі кожного з нас, а ті, хто заломився, були засоромлені.

Після кількох днів процесу нас розмістили на лавках підсудних так, що ми могли свобідніше між собою порозуміватися. Мене посадили в першу лаву біля Карпинця. З того місця я чув розмову з Малюкою, під час якої Бандера хотів переконати його, щоб він відкликав усі свої зізнання, і щоб гідно поведився. Але Малюца відмовився і не пішов за порадою Бандери. Після тієї розмови, яка відбулася ще перед зізнанням підсудних, перед відходом із залі Малюца сказав до мене: „Бувай здоров!” і простягнув мені руку, додаючи: „Завтра вже не схочеш подати мені руки”.

Бандера не мав змоги належно виявитися на варшавському процесі, за те у Львові він виступив у всій своїй особовості, як революціонер-провідник. Це вже не був молодий хлопець. Це був провідник революційної організації, який не тільки знав, що він зробив і чому, а й умів це гідно, по державницькому вияснити, згідно з рацією поневоленого українського народу, який в безкомпромісовій боротьбі з окупантами української землі революційним шляхом іде до своєї державної самостій-

ности. Він знав, що належить сказати, що промовчати, чого домагатися і від чого категорично відмовитися.

Про цей його виступ звітувала вся українська й польська преса. Тому, однак, що я з Бандерою на львівському процесі не був, тож і не згадуватиму ширше про це у своєму спогаді. Покористуюся тільки деякими даними цитованої уже мною газети „Батьківщина”.

ОУН у зізнаннях Бандери на львівському процесі

Підчас цілого слідства Бандера ні до чого не признався, тільки оповідав про різні видумані справи, як наприклад, те, що він зізнавав під час його арештування на тешинському чи польсько-гданському кордонах, що знає мене з часу проб хору у Калуші і т. п. Щойно тоді, коли він довідався, про що властиво польська прокуратура є добре поінформована, та з яких джерел має ті інформації, він почав говорити і вияснювати справи таким способом, що робив добрий розголос для ОУН і славу для тих, хто в рядах Організації боровся за волю України.

„Батьківщина” з 5. липня 1936 року наводить такі слова Бандери з його кінцевої промови:

„Міг би хтось думати, що ОУН не числиться з життям людей і навіть своїх членів. Люди, свідомі того, що смерть може зустріти їх кожної хвилини, вміють цінити вартість життя інших людей... Живучи рік у певності, що втрачу життя, я ніколи не переживав того, що я переживав тоді, коли я висилав на певну смерть друга Лемика, і того, хто вбив міністра Перацького.

„Пан прокуратор сказав, що на лаві оскаржених засіли терористи. Ми не є терористами, бо український націоналізм розгортає всебічну діяльність на всіх ділянках національного життя.

Осіню 1933 року я дістав від товаришів з Бригідок повідомлення, що до українських політичних в'язнів стосується методи шикан і репресій, та що вони плянують голодівку. Я дав наказ зібрати матеріяли і ствердив, що комісар Кособудзький був тим, що не лише організував, а й сам виконував репресії. Голодівку я заборонив, бо тятар боротьби не може спадати на безборонних в'язнів. Організація є зобов'язана взяти товаришів в оборону. Тому я дав наказ виконати атентат на

комісара Кособудзького. Організаційного суду не було. Суди були лише у відношенні до українців. Таке саме тло мали планиновані атентати на куратора Гадамського, воеводу Юзефського і виконаний атентат на міністра Перацького.

Предсідник: А справа замахів на советський консулят, Крушельницького, редакцію „Праця”? Це все в'яжеться разом? На це Бандера відповідає: Так, ОУН виступає також проти большевиків з двох причин: як проти форми й системи, якою Москва поневолила Україну і як руху протилежного націоналізмові в площині суспільній і світоглядовій. Боротьба проти большевизму, боротьба на життя і смерть ведеться на східній Україні. Вияву цієї боротьби годі шукати в пресі чи інших друкованих публікаціях, бо там нема вільної преси. Але до культурного світу доходять бодай часткові вістки через большевицьку пресу про численні саботажі, вбивства комісарів і так далі. Ця боротьба не має соціального тла, а тільки національно-політичне.

„Прокуратор: Але ж це не належить до справи!

„Бандера: На нашому терені ми боремося засобами пропаганди, борюємо большевизм тому, що він старається послабити вороже наставлення до Москви, бо він розкладає національне життя. Комунізм тут—це експозитура московського імперіялізму. Тому, що комунізм на східній Україні застосовує для нищення українців фізичні засоби, тому й тут ОУН вирішила пристосувати супроти комуністів, крім засобів пропаганди, фізичний терор.”

На запитання прокуратора Бандера вияснює, що кожна лъояльність (до окупаційної польської влади—прим. наша) з точки погляду ОУН—це злочин,—читаємо далі в цитованій нами „Батьківщині за 5. липня 1936 року. Оборонець Горбовий: чи за лъояльність ОУН потягла когось до відповідальности? Бандера: Ні. Такого випадку ніколи не було. Горбовий: Як провідник, ви були залежні, чи мали необмежену владу у своїх вирішеннях? Бандера: За свою діяльність я був відповідальний перед вищими провідниками Організації. Я був компетентний вирішувати про всі акції, які змагали до реалізації плану праці.—Горбовий: Чи присуди смерти були залежні від вас?—Бандера: Присуд смерти супроти членів ОУН вирішував найвищий організаційний суд. В інших випадках присуд був залежний від мого затвердження. На питання Горбового, чи Організація займалася лише бойовою діяльністю, Бандера відповідає: Бойова діяльність Організації є тільки фрагментом. Організація займається

всесторонньою політично-пропагандивною акцією серед української нації, серед чужих і ворогів. На питання Горбового, які були роди розвідок, Бандера відповідає: Розвідки були – політична, військова і бойова. Розвідники не зналися взаємно, не знали також мети такої розвідки. На питання Горбового, з яких сфер рекрутувалися члени ОУН, Бандера відповідає: З усіх сфер без огляду на своє становище... На питання оборонця Старосольського, яка була ідеологія ОУН, Бандера вияснює: ОУН перейняла ідеологію українського націоналізму. На питання прокуратора, чи ідеологія ОУН є ширша від націоналістичної, Бандера вияснює, що ідеологія ОУН вмішується в ідеологію українського націоналізму. Але якщо йде про програму, то ОУН має свою власну програму...

При кінці варто ще подати за „Батьківщиною” про те, яке враження робив Бандера на процесі.

”В п'ятницю по полудні до залі два конвоїри впровадили Степана Бандеру. Він низенького, маленького росту, худорлявий, лице молодого хлопчика, темноволосий, пристрижений, одягнений в чорне вбрання. Поводиться свobodно й починає зізнавати зрівноваженим голосом. Думки виявляє у ясній формі, з них видно, що це інтелігентна людина. Його зізнання роблять помітне враження. Ціла зала із зацікавленням слідує за зізнаннями Бандери. Відчувається, що ця людина цілком не подібна до більшості підсудних. На запит Бандера відповідає — до вини не почувається. Свою революційну діяльність я вважав тільки сповненням мого обов'язку...

Бандера ставав перед польським судом у Варшаві два рази й перед судом у Львові. У Варшаві його засуджено на кару смерті. Застосовуючи амністію, остаточно засуджено на досмертне ув'язнення. Всіх досмертних вироків було п'ять: Бандера, Лебедь, Карпинець, Підгайний і я.

IV. НА СВЯТИЙ ХРЕСТ

Нас везуть на „Святий Хрест”

По закінченню процесу більшість з нас сиділи в Мокотівській тюрмі в Варшаві, де на проходи виводили нас тільки по двох, а не разом усіх. Ми сиділи на одиночках, але сторожі вже не вважали, щоб ми не стрічалися. Часто можна було з кимсь стрінутися й перекинутися кількома словами. Мене випускали на прохід з Бандерою. Ми обговорили в часі проходу всі неясні питання процесу й архіву та всіх записок, які в ньому були. Та ця ідилля скоро скінчилася. Одного вечера вивели мене з келії, а на коридорі вже були інші. До нас по кількох хвилинах підійшов начальник Мокотівської в'язниці та сказав нам прощальну промову, а потім ще досить приязно поговорив з кожним зосібна, питаючи, як чується та що думає про свій вирок. Ми зі своєї сторони теж дуже чемно все це прийняли і розмова ніби добре закінчилася.

Нас вивели крізь браму й відразу посадили в амбулянс, який був цілком закритий і не можна було зорієнтуватися, куди нас везуть. По короткій їзді ми були на станції, де нас завели до вагонів і порозділювали по двох в осібні переділи. Говорити було заборонено, але все таки від часу до часу можна було перекинутися словами. Ми не знали, куди нас везуть. До вікна не можна було зблизитися, бо ми сиділи кожний між двома поліціантами, які не давали ніяких відповідей на наші питання, куди нас везуть.

Рано потяг задержався й нас вивели на двірець і ми прочитали, що це Кельце (воєвідське місто на південний захід від Варшави). Нас завели й посадили в автобус і по кількох хвилинах їзди ми були за містом.

Був прекрасний зимовий день. Дорога вела поміж горами, що виблискували білесеньким снігом до сонця, яке світило ясно, мовби нам хотіло показати цілу красу природи. Що кілька кілометрів ми стрічали поліційні стежі з псами.

Нас везуть на "Святий Хрест" — сказав Бандера.
На нього накинулися з лайкою поліцаї, щоб не говорив, але він на впертого ще докинув, що це найтяжча тюрма в Польщі.

Я перший раз чув цю назву в'язниці. На мене це не зробило великого враження, бо я був приготований, що нам не буде солодко, але та назва "Святий Хрест" для найтяжчої в'язниці дуже здивувала мене. "Іронія чи може знак Божий, на що нам надіятись тепер" — подумав я. Може це нам допоможе пережити все те, що нас має стрінати в часі досмертного сидіння в тюрмі. Коли б я був серед такого оточення, якому я мав би надавати тон, був би це сказав голосно, але тоді я слухав, що інші скажуть. Між нами ж був наш провідник... Це нам сказали на процесі ясно.

Так ми сповнені різними думками надвечір прибули до тюрми. По дорозі ми побачили в'язня із „Святого Хреста". Він був закутий у грубі ланцюги, а за ним ішов з крісом готовим до стрілу сторож. Ланцюг був на обох ногах при стопах, але був досить довгий і в'язень прив'язав собі його середину до пояса, щоб полегшити собі хід, за кожним рухом в'язня чути було брязкіт ланцюга. Ця картина зробила на нас пригніблююче враження. Та на рефлексії не було багато часу, бо ми під'їхали під залізом тяжко ковану браму.

Заки брама з довгим церемоніялом відкрилася, кидаємо ще раз довкола очима, охоплюючи цілий вид. На самому верху гори серед смerek, що іскрилися під лучами заходячого сонця, грубі високі мури, на рогах високі вежі, а на тих вежах по двох сторожів, з готовими до стрілу крісами. Пізніше ми довідалися, що це на наш приїзд така була парада з подвоєною сторожею. Звичайно на вежі був один сторож. На відчинення брами ждали теж в'язні, які за той час під'їхали з великою бочкою з водою, яку тягли коні. Всі три в'язні були заковані в ланцюги, як той, що ми його стрінати передше. Їх стерегли два сторожі... З такою "економією" людських сил ми стрічалися потім постійно. Коли брама відкрилася, з неї вийшли дві лави сторожів, які оточили наш автобус і тоді нас повели по одному до в'язничного бюро та поставили на коридорі лицем до стіни. Тоді стали повільно виконувати всі формальності прийняття нас до в'язниці: прецизійно нас обшукали, позабирали все, що ми мали при собі, записали й повели до тюрми.

Нас ведуть

Руки казали нам скласти на плечах, дивитися тільки в землю, не розглядатися, а також не говорити. Ми проходили крізь кілька брам. На кожній брамі, яку нам доводилося проходити, відбувалася цікава та скомплікована процедура. Коли ми приходили під браму, один зі сторожів подавав свистком умовлений сигнал. На той сигнал відчинялася у брамі візитиркавіконце, крізь яке хтось дивився, перевіряючи, хто йде. Тоді щойно той хтось відзивався свиставкою на даний знак. З вежі над брамою спускався ключ до брами і той хтось зі середини відкривав браму. Тоді можна було бачити, хто це був, що відчинив браму. Коли ми пройшли крізь браму, він її знова замикав, прив'язував ключі до шнура й вони мандрували назад на гору. Ми йшли до наступної брами, щоб знов бути свідками подібної церемонії.

В останніх дверях була мала зміна в процедурі, бо не було вежі. Зате була на коридорі з усіх боків заграбована будка, в якій був озброєний сторож, який видав ключ іншому сторожеві коли впевнився, що все є в порядку.

Пройшовши ті всі брами та двері, ми були затримані в довгому понурому напівосвітленому коридорі, де нам казали устатитися по величині й обернутися лицем до стіни. Наказ, а радше крик, звучав: "Морда до сьцяни!" Також по кожному такому „запрошенню" додавали ще наказ, щоб держати руки за спиною.

Стаємо в'язнями

Тоді стали нас переформлювати на правдивих в'язнів святохресної тюрми: найперше казали розібратися до нага, потім обстригли нас одного по однім попри саму шкіру.

Тому, що нас устатили по величині, я був перший у черзі і перший підійшов до фриз'єра. Досі ми звичайно боролися за права політичних в'язнів при кожній нагоді. Тому я, заки мене зачали стригти, а вже було виразно видно, про що йдеться, пробував протестувати, та Бандера дав мені знак, з якого я зрозумів, що тут мусимо прийняти все, чим нас „погостять", без спротиву.

Після обстриження дістав я страшно подерту білизну та в'язничну уніформу. До того дістав я дерев'яні "черевики".

З тим усім у руках, за наказом зійшов я босо до пивниці стрімкими сходами та став розглядатися.

Високо в стелі за ґратами світилася жарівка, яка тьмяно освітлювала всю пивницю, але було видно, що вікон не було. Був тільки отвір у стіні дуже високо, заґратований грубими залізними ґратами, який виходив на той коридор, звідки я прийшов. Між тим отвором, а дверима була округла висока піч, що могла б зовсім добре бути прототипом теперішньої космічної ракети. Отвору не мала. Потім показалося, що в ній палиться з коридору. Обійшовши піч, побачив я характеристичний для тюрми на "Святім Хресті" кібель (парашу). Це був великий, проміром на дві треті метра, валець, високий на три чверти метра. Тому, що був з грубого металю, був сильний і тяжкий. Зверху мав менший отвір зі щільною накривкою, який був у більшій на цілий промір накривці що відкривався при випорожнюванні кібля. Це була вся обстановка нашої келії, яка була біля п'ять метрів довга й так само широка.

Оглянувши все, почав я вбиратися. Моя сорочка мала тільки один рукав і була дуже подерта. Все інше було полатане. Тільки штани були на мене приблизно добрі, а блуза замала.

Коли я вже був убраний, відчинилися двері й у них показався Підгайний. Він був у "черевиках", але, як тільки ступив на сходи, вони один за другим полетіли вниз, підскакуючи на сходах з великим стукотом. За ним статочно, вже босий ішов Підгайний. Він і Лебедь не дуже втратили на своїм вигляді по обстриженню, але Карпинець був страшно скривджений. Я ніколи не бачив його обстриженим, тільки завжди з гарною фризурою, чорною, як у цигана. Тому тепер мені було дуже прикро бачити його обстриженого попри саму шкіру. Мені вирвалося мимохіть: "Що вони з тебе зробили!"

Та найгірше був скривджений Бандера. Він увійшов до келії останній. Він найдовше начекався, щоб "оформили" й дуже змерз, чекаючи на свою чергу. Йому дали широкі штани й дуже велику блузу, а все таке страшно подерте, і подіравлене, що годі було на нього дивитися. А ще обстригли!... Відколи його пам'ятаю, він все мав гарно зачесане на бік темно бльонд волосся. А тепер - це ж був один глум над людиною. Його страшно опоганили. Це був вид страшного пониження людини. Але ми це прийняли по своєму, з гумором.

Коли він ступив на сходи, його черевики поскакали вниз по сходах, як і кожному іншому. Він станув, усміхнувся й подивився на кожного з нас. Напевно у нього було таке саме вра-

ження як і в кожного з нас, але він не виявив того. Жартуючи зійшов вниз, підніс свої капці й ми зачали заміну своїх лажів, щоб хоч дібрати до величини. Так то ми стали в'язнями „Святого Хреста”.

Нас вишколюють

По короткому часі звійшов до келії ключник і, уставивши нас рядом під стіною, зачав нам вияснювати в'язничні приписи та звичаї, які ми маємо точно сповняти, щоб якнайскоріше могли дістатися "на звичайні келії". Вияснив нам, що ми маємо бути тиждень або й два в пивниці на карантені, залежно від того, як ми скоро навчимося всього в'язничного ладу й як будемо виповнювати все те, чого від нас має навчити. Обіцяв нам давати три рази денно їсти, та інше вбрання, як будемо переходити на "свої" келії. Найбільше упокорення відчули ми, коли він учив нас, як маємо ходити. Руки на спині, голова вдолину, глядіти на пальці ніг. Не вільно постави змінати, бо буде бити ключами по голові. Кожне невиконання, й то докладне, інструкцій продовжуватиме час нашого карантину.

Ми були дуже стурбовані, бо в пивниці не було ліжок, ані сінників. Але він нам пояснив, що на те є власне карантин. Нам треба кластися спати й не накривати голови, бо будуть стріляти. Сказав нам, що перед сном є апель. Нам треба на апель стати в ряд по величині й замельдувати тому старшині, який відбирає апель, скільки на нашій келії в'язнів, а коли він скаже „добрий вечір”, всі ми маємо голосно в один голос сказати протяжно: "Чолем", додаючи титул старшини. По скінченню апелю він скаже „добраніч”, а ми маємо так само на це відповісти, як при його вході.

Такий самий апель відбувається й рано. Це є перед сніданням і перед тим треба привести в келії все до порядку, вмитися і стати в ряд, як вечером. Після цих викладів провів з нами кілька разів пробний апель і, побачивши, що все справно йде, закінчив „науку”. Тому, що я був найвищий, він призначив мене на старшого келії і вивівши мене на коридор, дав для нас миски й ложки та свіжу воду, але їсти того дня нам не дали.

Прийшов час апелю. Нам сказав перед тим ключник, хто відбирає апель і яка його старшинська ранга. Апель відбувся дуже справно й наш ключник був з нас вповні задоволений. По апелі ми винесли на коридор гарно поскладані свої убрання,

постелили на цементову долівку половину коців, а другою половиною спільно прикрилися й пішли спати.

Тепер добре пишеться "пішли спати", але тоді воно зовсім інакше виглядало! Було холодно і твердо, тому незвичному годі було заснути, то й не спали ми тієї ночі. Головною перешкодою були ще й часті свистки вартових, які що кілька хвилин було чути під самими дверми. Це сторожа давала відповіді на контрольний зов дижурного старшини. Кожна стійка, чи то на вежах зі зовні в'язниці, чи в середині на коридорі, мала свою умовлену чергу, коли відзиватися, і в той спосіб дижурний старшина контролював, чи хтось на стійці не задрімав. Ті свистки ще довго нам не давали спати по ночах, бо до них годі було при звичаїтись. Ще коли свистки були далеко на вежах, чи в інших коридорах, то можна було спати, але часто було так, що відзивався той, що сторожив на нашому коридорі, як раз під нашими дверима, бо там його захопила черга свистати. То вже треба бути дуже привиклим і мати дуже твердий сон, щоб не збудитися. Звичайно ново-прибулі зривалися й уже не могли заснути до ранку. Це робило їх дуже нервовими й сонними і було зморою життя на Святім Хресті, а таких змор було більше. Пізніше нам оповідали старі в'язні, що такий режим запроваджено по генеральному бунті в'язнів. До тієї в'язниці давали в'язнів, що мали присуд понад десять літ. Між ними були такі, що мали досмертне ув'язнення із зазначенням, що ніяка амнесія до них не відноситься. Вони становили дуже небезпечний елемент в'язниці. Раз такі безнадійно засуджені змовилися та зробили спробу вирватися на волю.

Децо з історії в'язниці

Трьох із них записалися до начальника в'язниці на авдієнцію. В часі розмови один, ніби показуючи начальникові щось написане на папері, зблизився до нього, ненадійним ударом в голову приголомшив його й дістав з бюрка нагана, який начальник завжди там мав. Вийшовши з кімнати на коридор, стероризував тим наганом двох сторожів, а його спільники відібрали від них револьвери. Так узброєні впали на дижурку, де дрімало кілька сторожів і де були кріси й набої в більшій кількості. З ними легко вони впоралися й понесли здобуту зброю на келії, де було більше таких, як вони, безнадійних. Коли вони всі узброїлися, примусили до повстання решту в'язнів. Чомусь тяжко

їм було зліквідувати тих сторожів, які були на вежах, і це стало причиною невдачі. Сторожі на високих вежах стріляли зі скорострільів не пропустили нікого, хто хотів втікати через мур. Перестрелка тривала так довго аж заалармована поліція з Кельц могла наспіти з підмогою і по довгій стрілянині здушила криваво ціле повстання. У висліді боротьби було дуже багато трупів по обох сторонах і тому з того часу в цій тюрмі сторожа стосувала максимальні засоби безпеки й обережності а до в'язнів відносилася безоглядно жорстоко. Хочби хтось і не знав цієї історії, по двох-трох днях міг завважити, що в відношенні сторожі до в'язнів була дуже видна жадоба помсти. За найменший промах били й саджали до особливо уряджених карцерів. Коли вели більшу групу (наприклад до лазні), всіх заковували тяжкими кайданами по двох за ноги разом. З того походили й ті свистки і ті дивні церемонії з ключами до всіх дверей, а всі сторожі, які були озброєні, в нутрі в'язниці стояли за решіткою. Ту першу ніч ми дослівно перемучили і встали якнайскорше, раді, що мука наша вже скінчилася. Всі кості боліли від твердого цементу й холоду. Розмовляти не було вільно. Новообстрижену голову прикрити не вільно. Встати й ходити не вільно. Сидіти не вільно. Рано ми встали до крайности втомлені, невиспані, покручені. І це було в зимі!

Наші перші дні

Сигналом до вставання була трубка, а за нею йшов зараз спів старої польської побожної пісні: "Коли ранні встають зорі". Дуже було прикро щораня слухати того невільницького співу. Її майже мученицька мелодія, співана протяжно в'язнями у таких умовах, нагадувала нам, що й ми в'язні й до розпуки пригноблювала. Її співали в усіх в'язницях Польщі. Я ніколи не міг спокійно її слухати. Після цього починався страшний рух на коридорах і тріскання кіблями, які по ночі виносили з келії, щоб повиливати. Ми знали з науки з попереднього дня, що, коли перший раз відкритуться двері, двох в'язнів має винести кібель, а двох має забрати з коридору убрання. Того ранку, я зовсім певно пригадую собі, що Підгайний і Карпинець „вибороти” собі привілей нести перший раз кібель. Ми, як нові, дістали ще при тому мидницю, а також ведро води. Гігієнічні умовини тут були дуже погані через брак води, яку привозили з криниці, що була далеко на долині.

Тому ми в цій тюрмі пізнавали щораз нові труднощі, спричинені тією обставиною. Умиватися казали нам так, щоб один другому поливав з кубка воду на руки й так ми умивали руки й лице. Гігієнічного паперу нам не дали. На снідання дістали ми каву й до неї дуже точно відмірену ложку цукру, що вимірював сам ключник, а до того фунт хліба. Хліб був чорний житній, але дуже смачний. Такий хліб ми діставали цілий час і все в такій кількості. Того дня нас вивели перший раз на прохід. Мені треба було рано кілька разів ходити по сходах і за кожним разом дерев'яники присторювали мені багато клопоту. Отже я видер з підштанків рубці, зробив дірки в полотняній пришиві дерев'яників і прив'язав їх до ніг. Дерев'яники, це були грубі дерев'яні підощви, до яких було прибите грубе полотно, яке прикривало перед стопи й пальці ноги. Це разом було подібне до пантофлів без зап'ятоків. Розуміється, було так зроблене, щоб в ньому змістилася кожна нога, у висліді чого не держалися ноги й при кожному кроці можна було їх згубити. Коли я їх собі уліпшив прикріпивши до ніг, я став свобідніше порушатися. Це мені дуже придалося на проході.

Наш перший прохід

Ми йшли на прохід: відчинилися двері, нас випустив ключник на коридор, уставив по величині й повів до дверей, які з того коридору виходили на подвір'я. При дверях був кошик з шапками, яких уживали всі в'язні, що виходили на прохід. Це був ще один з гігієнічних „родзинків” в'язниці у „Святім Хресті”. Кожна шапка була брудна й перепочена й не знати було хто її перед хвилиною носив. Та вибору не було. Треба було брати скоро і вкладати на голову ще скоріше, щоб заложити за спину руки. Перед виходом нам було ще раз повторено, що ми маємо весь час держати руки за спиною і дивитися тільки під ноги. Як хтось один порушить ті приписи, ціла група за кару втратить прохід. Під звуки тієї науки виходимо на вузьке подвір'я, виложене камінням... Це для наших дерев'яників, як вимряне! Ми мало собі не повикручували ніг. Щастя, що інструкція казала дивитися під ноги, а не на небо. Кругом в'язничні мури одноповерхової будівлі. Площа прямокутна: 20 кроків на 60. Ми один за другим ходимо попід стіни. З кількох вікон куриться порошок. Це ткацька робітня, де прядуть кужіль, і з того куриться мов би горіло. Ми ж вийшли на прохід подихати свіжим повіт-

рям... На дворі був мороз і я поспробував за спиною потерти руки й кілька разів затулити й позтулити п'ястуки. Це було зроблено майже несвідомо, але в тій хвилині я почув: "Данилишин, ходи сюди"! Це мене кликав ключник до себе. Я вже перед тим звернув був йому увагу, що я не називаюся Данилишин, але він на те тільки сказав: „Дурний ти є” і так я „згодився” в нього на це прізвище. Приходжу, скидаю шапку, а він накидається на мене, що я не заховаюся так, як належить і він зараз нас зжене з проходу. Він виімково цього не робить, тільки мене упомінає останній раз. Коли я його запитав, про що він думає, він накричав на мене, що я з нього хочу дурня зробити й казав іти в ряд і ходити далше. Це була моя перша пригода в тій в'язниці. Вертаючися в ряд, я завважив, що Карпинець не видержав відрази до брудної шапки й заложив її на голову, вивернувши її на лівий бік. Виглядав у ній незвичайно смішно. Я душився зо сміху, але боявся, щоб цього не завважив сторож, бо був би думав, що я з нього сміюся.

Мила несподіванка

По скінченню проходу був обід, а по обіді нас стрінула мила несподіванка: нам дали нові убрання, нові коци й сінники. Ця несподіванка була дійсно неочікувана й тому в нас вступив кращий настрій. Пізніше ми довідалися, хто це для нас зробив. В тій тюрмі від шіснадцяти літ сидів українець на ім'я Бучко. Він сидів засуджений на двадцять літ за справи зв'язані з українсько - польською війною в 1918 - 20 - тих роках. Він вже мав тільки чотири роки до докінчення свого вироку й тому йому дозволили працювати на коридорі. Він довідався, що це ми сидимо в пивниці на карантені й пішов до підстаршини „пшодовніка” Покривки, який був українцем і служив у в'язничній сторожі і в нього випросив, щоб нас не держали в таких тяжких умовах на карантені. У висліді його інтервенції ми дістали все те, що я вище згадав, а крім того перед вечером принесли нам ті харчі, які ми зі собою привезли. Урядовець в'язничної сторожі, який нам ці харчі передав, запитав нас, чи хтось хоче собі зробити випуску, тобто замовити купити тютюну, папірців і сірників. До нього підійшли Підгайний і Карпинець, а мені й Лебедєві шепнув Бандера, щоб ми й собі зробили замовлення.

Настрій цілком змінився, а також і нове заняття ми мали з новим убранням. Головно треба було допасувати собі штани,

бо нам поясів не давали. Тоді перший раз я задемонстрував свій винахід, як уживати тонкої соломки зі сінника місто голки. Всі гудзики в поясі мня собі „голкою” в'язничного виробу попришивали і вже штани не злітали. Ми перший раз по довгім часі стрінулися разом, тому і оповіданням про наші пережиття не було кінця. Про сидження в різних келіях і тюрмах, про конфронтації зі свідками, про стукання, про спосіб відмикати кайдани. На тому сходили дні нашої карантени.

Коли третього дня принесли замовлений тютюн і додатки, кинулися на них Підгайний і... Карпинець. Він мені цим зробив велику несподіванку. Він не тільки сам не курих ніколи, але ще й був великим противником курення взагалі. Коли - бувало — бачив, як хтось з особливою насолодою затягався димом, або крутив педантно папіроса, кидав згїрдливо одне слово: "кретин". Тепер він крутив з простої махорки папіроса за папіросом і курив з Підгайним, як старий журець. Я не міг надивуватися тїй зміні, що в ньому зайшла за такий короткий час. Курення дуже зблизило його до Підгайного, а віддалило від мене.

Взаємні інформації

Ми передискутовували наші помилки в часі слідства та причини нашої всипи. Я довідався багато досі незнаних подробиць про арештування кожного з нас і про причини невідповідної поведінки декого з нас. Бандера був арештований у Львові в Академічному Домі в годині 5:30 рано в дні 14 червня 1934. Він з кількома іншими своїми друзями збиралися поправляти тенісовий корт біля Академічного Дому й тому лишився наніч в Акад. Домі, щоб раненько встати до праці. В годині 5-тїй поліція обступила Акад. Дім так, що ніхто не міг втекти, й виарештувала майже всіх, кого в тому часі застала. Між ними Бандеру Крайового Провідника ОУН. Поліції й не снилося, що їх лови будуть аж такі вдатні й багаті. Дехто міг би здивуватися, що це занадто прості обставини арешту такої важної особи в революції, та хто знав добре тодішні умовини праці в ОУН, хто знав добре сл. п. Степана Бандеру і з ним працював, той зовсім не здивується. Ціла праця й поведінка Бандери були такі нескладні і природні, що були для нього доброю охороною. Ніхто з ворогів не сподівався, що під тою незамітною особою, яка бере участь у академічному житті в таких навіть—сказати б звичай-

них, обставинах, криється грізний і неустрашимий провідник українських революціонерів.

Тут варто зауважити, що Бандера вже як провідник Крайової Екзекутиви нераз був у руках поліції і все без труду викручувався й виходив скоро на волю. Він і тепер був би може викрутився, бо слідчі органи польської безпеки довгий час самі не вірили, що це їм так легко вдалося спіймати таку велику рибу. Поліція припускала, що арештувати провідника українського підпілля, яке їм стільки клопоту робило і завдало такі сильні удари, не було б можливим без зудару з його добірною охороною. А тут просто, несподівано, як звичайну людину, застають його в Академічному Домі й арештують. А крім того він на слідстві подає такі природні й вірогідні оправдання на все і відповідає так, що заносилося, що й цим разом він вийде на волю, як і перед тим. Та тепер його стали сипати з усіх сторін: і архів Сеніка і Малюца, а за ним Підгайний, які знали, ким він був і що робив, бо співпрацювали з ним. Проти цього всього годі було щось порадити. Коли поліція на це все дала й докази, а крім того сконфронтувала його з тими, які його сипали, він побачив, що положення безвихідне.

Від того часу, а був це третій місяць від його арештування, він став перед поліцією і слідчими суддями і прокуратором на повний зріст, як провідник підпільної революційної організації ОУН, яка під його наказами досягла вершин дійової і бойової активності й мала найбільші досягнення. За всю цю діяльність бере він мужньо відповідальність і поставив справу по революційному на всю ширину, як вона в дійсності виглядає. Перед ворогом стала тепер зовсім інша людина. Це вже не сірий, малого росту хлопець, що ще не скінчив студій, який ще не має повних 25 літ, але вірний ідеї, революціонер-провідник, який заскакує їх і вводить у подив кожним словом і геройською поставою. Стрінувшись із нами на самоті, перевірював у розмові з нами все, що сталося, щоб збагнути, де були ті глибші причини, що справа закінчилася так, а не інакше. Між іншим, зі мною обговорив докладно всі деталі нашої співпраці. Я мав нагоду переконатися, яку добру мав він пам'ять. Я тоді довідався, що записка, якою я повідомляв Бандеру про те, що ми безсумнівно є під поліційною обсервацією і що я пропоную якнайскоріше ліквідувати хемічну лабораторію у Кракові, до нього не дійшла, бо Івасик, який був придержаний поліцією на стації в Перемишлі, записку з'їв. Хоч його випустили й він до Львова приїхав тільки один день пізніше, про зміст записки він нічого не знав.

Тому повідомлення, яке могло все врятувати, пропало по дорозі. Отже моєю помилкою було те, що я, ствердивши напевно, що нас поліція слідить, не зарядив на власну руку цілковитого знищення лябораторії і не вислав Карпинця геть із Кракова. Мушу признати, що Карпинець по дружньому і, зрештою, згідно з правдою, заявив Бандері в тій розмові, що він був би мене не послухав, тим більше, що він мені не був підпорядкований. Він тільки на наказ Бандери міг зліквідувати свою лябораторію, бо там були дуже коштовні урядження, які йому вже хто зна, чи було б удруге вдалося дістати.

При цій нагоді я довідався про проєкт "зелених кадр" на Волині, до яких я з Карпинцем мали бути приділені. Це мали бути відділи членів ОУН, що на їх слід впала поліція. Їх завданням мало бути між іншим визволяти тих, які були арештовані, або вже були в тюрмі і ними мали поповнюватися ряди зелених кадр ОУН. Це мав бути прототип УПА.

При обговорюванні невдачі Лебеда й Підгайного і їхньої поведінки в часі слідства я ані Карпинець присутніми не були.

Докладніше обговорили ми з Бандерою одну стрічу в Тешині, на якій були присутніми Бандера, Рак і я з Краю, а Я. Барановський з-за кордону. Зміст тієї наради був у одному документі, який мала поліція в актах з архіву Сеника. Від Лебеда я довідався, що Мацейко мав іти за границю через Тешин. Але дня 14 червня 1934 преса принесла вістку про арештування в Кракові. Через це йому визначено іншу дорогу. Сам Лебедець здається теж був би ужив дорогу через Тешин. Багато іншого довідався я від них, бо вони мали нагоду пізнати багато більше подробиць цілої справи, чим я. Вони зізнавали й тому їх конфронтували з різними членами організації і зі свідками, які часом дуже комічно заховувалися.

Прощання

Коли ми дістали все те, що я згадав, а найважливіше сінники, нам серед тих розмов ситуація виглядала кращою й ми були б згодні далі відсиджувати карантену, але коли минуло 10 днів, одного пополудня на коридорі сторож закликав голосно "бачность" (що по українськи значить „увага” чи радше „струнко”), а по кількох хвилинах забряжчали ключі в замку нашої келії. Ми скоро стали в ряд, а за той час відчинилися двері. До келії найперше вбіг ловецький великий пес, а за ним увійшов

начальник в'язниці Бутвіловіч у супроводі одного старшини, одного підстаршини й кількох старших сторожів. Він нам сказав „добрий день” а ми відповіли за приписами в'язниці „чодем”. Середнього росту, понад шістдесят літ, грубий, в уніформі старшого старшини в'язничної сторожі з широкими золотими нашивками, станув перед нами й, усміхаючись іронічно, почав говорити промову, заявивши на вступі, що він тут є начальником.

Зачав від того, що: Часи студентські й ті, коли ми вдавали „богатуруф” (героїв) скінчилися раз назавжди. Тепер ми маємо до смерти сидіти в нього під ключем. Все залежить від того, як ми будемо поводитися. Як будемо порядними в'язнями, він нас буде трактувати як інтелігентних людей, а не як звичайних злодіїв, а як ні, то по морді, по морді, до карцеру й кінець. (це майже дослівно повторені його слова.) Закінчивши свою до нас промову, запитав кожного з нас, що студіював і як називається. Після того поділив нас на три групи: Бандера й Лебедь, Карпинець і я, а Підгайний сам. Кожній групі, жартуючи, пояснив, чому він так поділив нас. Мені й Карпинцеві сказав, що ми оба студіювали філософію, то тепер будемо мати добру нагоду й час філософувати. Після того пооглядав келію, закликав пса і, сказавши „до побачення,” відійшов у супроводі нашого протяжного „чодем”.

По його відході лишилися з нами два сторожі й під їх наглядом ми позбирали свою мізерію і пішли на гору на перший поверх, де містилися звичайні келії для в'язнів. На всіх дверях відбувалися церемоніяли, які я вже перше описував, і вкінці ми побачили коридор, який дослівно світився своєю блискучо виполірованою підлогою. Мені зробилося відрадніше, коли я побачив ту чистоту, бо думав, що все буде в порядку відповідно до вигляду підлоги. Не знав я, що ті підлоги, це глумливий контраст до того, що нас ждало, а крім того ті підлоги, то була чергова змора нашого життя в тій тюрмі. Відчинилася остання брама і нас впустили в той же коридор. По середині простелений хідник, а боками світиться підлога, мов шиба. Але це не скло. Це дошки жовтенькі, вивосковані й вичищені до ясного поліску, що майже можна бачити себе, як у дзеркалі.

Келія ч. 17

Перша келія на право-це дижурка. У ній стояли три послугачі - в'язні, що виконували службу на коридорі, роблячи всяку роботу, помагаючи адміністрації. Ключник коридору-

відділовий, молодий, з папіросом у зубах, переглянув докладно речі Підгайного й відвів його до найдальшої келії, потім узяв мене й Карпинця й завів до ближчої келії. Коротке було наше прощання: тільки оком кинули, й за нами замкнулася ґрата сімнадцятки. Ця келія була славна тим, що старшим келії був Єндрис. Його всі знали в тюрмі як садиста й капуся (донощика), був анальфабет. Сидів у той час уже шіснадцятий рік в тюрмі за те, що в потягах, удаючи великого пана(!) давав багатим пасажирам першої кляси в польських потягах папіроси, які їх усипляли. Коли пасажир заснув, Єндрис уже знав, де і чого шукати в його кишнях. Був він досить пристійний, високий і в доброму одязі можливо виглядав на великого й елегантного пана, який у кожного може збудити довір'я. Це давало йому якийсь час добрі доходи й він уже зачав застановлятися, чи не закінчити ті свої гостинні виступи й уже думав, коли має закінчити, як трапився дуже „нечемний” пасажир, який, ніби беручи від нього папіроса, звинним рухом заложив йому на руки кайдани. Бо був це тайний агент поліції, яка довго на Єндриса полювала, через те, що його гості тратили не тільки гроші й дорожочінності, але часто й життя, як папірос був за сильний, або пасажир за „делікатний,” як це Єндрис нам розказував. На процесі Єндрис дістав досмертну в'язницю й більшу частину часу провів на „Святому Хресті”. У в'язниці став він донощиком адміністрації і за те діставав на Різдво й на Великдень посилку з харчами. Він казав, що це від жінки, але всі знали, що це від начальника в'язниці. Ось такому панкові нас віддали під опіку. По інших келіях теж були старші келії капусями донощиками й теж діставали посилки від начальника.

Наші співжителі

Нас впустили до келії, ми сказали по польськи „добрий день” і до нас приступив Єндрис і сказав, що він старший келії. Коли ми поставили наші речі, де він показав, він нас запитав, хто ми є. Коли ми сказали, наші прізвища й за що дістали вироки, наша відповідь зробила на всіх велике враження й викликала зацікавлення. Єндрис похвалився, що він знав, що ми до нього прийдемо, казав нам зробити місце при столі й тоді почалися питання, які нам не дуже були приемні, але на щось я мав свого друга Славка. Він зараз їм усе представив, як належить, почастував їх махоркою і все було в порядку, тільки не мо-

гли нам дарувати того, що ми не забили міністра справедливості, тільки іншого. Казати, що це не ми вбили, було зайво, бо там кожний знає, що засуджений подає все свою якусь „ліпу”, що це не він злодій. Карпинець відразу зловив їх за серце й усі почали до нас виявляти щирю симпатію.

Показалося, що вони за нашим процесом докладно слідували, наскільки могли й дійсно Ендрис говорив, що він котрогось із нас до своєї келії дістане. Тепер він уже другий раз цим хвалився. Він взагалі дуже любив хвалитися і звичайно в перших днях дуже примилювався до новоприбулих, щоб дістати від них гостинця і головню, щоб мати перед ким похвалитися своїми пригодами з великими панамі й дамами, а також, щоб їм оповісти всі свої „віци” (жарти-дотепи). Від того, як сильно сміявся новоприбулий з його дурних „віців”, залежала його доля в келії. Він не курих, бо мав астму й дуже боявся порохів у келії. Це давало часто причини до непорозумінь з новоприбулими, через що доходило до бійки в скорому часі по приході нового на келію. За свої бійки з в'язнями сидів часто в карцері й умів багато про карцери оповідати.

Між тими, що нам представилися, був дуже цікавий вже на перший погляд, злодій з роду й фаху. Через ненормальну будову чашки називали його ”Коці Леб”. Це був його офіційний псевдонім, бо так називали його не тільки злодії, але й поліція його так знала й в часі розправи суддя мав все додавати цей псевдонім, мов би шляхетський додаток до його прізвища, й так його знали й називали в тій околиці, де він жив і крав. Як пізніше ми довідалися й переконалися, був він незвичайно начитаний і все оповідав те, що прочитав колись ”у добрі часи”. Про себе оповідав, що він крав тільки, щоб могли жити. Як роздобув гроші, зараз позичав собі в бібліотеці книжки і йшов у поле читати, як було літо. Це була його найбільша приємність. При тому мав феноменальну пам'ять і вмів гарно оповідати. Нікого не вбивав при крадежі, але раз так вийшло, що ”мусів убити одного „фраера” у власній обороні”, бо той не тільки не хотів сказати, де має гроші, але ще й зробив такий рух, якби хотів витягнути револьвер з кишені. Через це закінчилася його злодійська кар'єра. Дістав досмертну в'язницю і сидів уже в той час десятий рік. Без перерви, треба додати, бо й він завжди обов'язково додавав. Це тому, що передше сидів багато разів, але сидів найдовше два або три роки.

Флінта і Франек

Описую їх тому бо вони надавали тон келії, настрої усім, що з ними сиділи. Коли вже всі з нами запізналися, підійшов до нас один в'язень, який весь час держався здалека. Коли всі нас обступили, він проходжувався по келії, пильно слухаючи, що ми оповідали. Був це молодий бльондин, високий, сильно збудований і все іронічно усміхнений. Він заговорив до нас по українськи: "Ви напевно зі мною не схочете говорити, я є Флінта". Для нас це прізвище нічого не говорило, бо не було відоме й ми його запитали, чому він так думає. Тоді він нам оповів, що він належав до ОУН, а його зверхником був студент Костецький. Він його вислав до поліції ніби на конфідента, а насправді на розвідчика. Цілий рік йшло діло знаменито: Флінта дістав від Костецького інформації, про те, що він може сказати поліції, Флінта за те приносив інформації Костецькому, чим і ким поліція цікавилася в даний момент. По рокові такої "співпраці" поліція почала натискати на Флінту, жадаючи від нього більше інформацій і то важливіших, а того вже він їм не міг дати, бо це вже переходило границі гри. Тому вони обидва постановили вбити того поліцай, з яким Флінта стало контактувався. Це виконав сам Флінта: умовив собі зустріч із поліціянтом на полі й там його задусив. Коли він про це своє діло оповідав, він мов би переживав ще раз те все й на його лиці виразно можна було спостерігати страшний вираз обличчя в тому моменті, коли в його розповіді поліцай душений умирав. Жаль було тоді на Флінту дивитися. Коли він це зробив, мав 21 років. Його зараз - проста річ - арештували, бо поліцай, ідучи з ним на умовлену зустріч, подав це своєму зверхникові, чого не взяли під розвагу Флінта й Костецький, коли плянували вбивство. На розправі Флінта не мав іншого виходу, як признатися до вбивства, бо ціла справа була занадто ясна. Та він при тому всипав і свого зверхника зовсім, як це він сам заявив, непотрібно. Тому він думав, що ми не схочемо з ним говорити.

Я йому на це відповів, що ми про його справу ані про процес нічого не чули, ми вже в той час сиділи. Також ніхто нам не сказав, щоб Організація засудила його на кару бойкоту, тому ми будемо до нього відноситися, як до члена Організації, аж доки не дістанемо в тій справі інструкції.

Ще був один українець на келії, якого нам представив Сндрис. Коли він бачив, що ми вже поговорили собі з Флінтою, закликав: „Франек, а ти що, не представився, що теж з україн-

ців”! (розуміється, це було сказане в польській мові). До нас підійшов дуже симпатичний хлопець в гарно допасованім убранці, чим робив зразу враження педанта. Не пригадую собі його прізвища. Він був фризієром по званню, але освіти не мав більшої як три - чотири класи народної школи. Міщух із Тернополя, чи Чорткова. Невисокого росту, дуже говіркий, симпатичний і веселий. Мав у той час 26 літ. Говорив дуже добре злодійським жаргоном і ми від нього багато навчилися тієї мови. За що він дістав своїх 15 літ тюрми, ми ніколи не довідалися, як і ніхто на келії, включно з Флінтою, з яким він подружив й дуже близько жив, ще заки ми прийшли. На тих розмовах скоро пройшов пополуденок і ми по вечері зачали вкладатися до снання.

Хто спить коло кібля

Найперше мав відбутися апель, який був найбільше вразливою болячкою Єндриса й він нас довго муштрував, як ми маємо кричати "чодем", коли він відрецитує своє зголошення, а відбираючий апель старшина скаже „добрий вечір”. Коли прийшла пора апелю, він уставив нас у чвірки по величині й дуже хвилювався, чи ми йому не зробимо якої халепи. Та апель відбувся справно й нічого замітного не сталося. На апель прийшов молодий аспірант (ранга відповідна до підпоручника в польськiм війську) Піевскі. Надутий по великопанськи і з притаманною полякам пихою сказав коротко "чодем" і не задержуючись ані на мент, пройшовся поперед нас по келії. За той час ми гукнули в один голос йому у відповідь "чодем", а сторож з його окруження постукав дерев'яним молотком по ґратах, чи котра за день не підрізана, і постукав по стінах п'ястуком, чи нема діри до сусідньої келії. Зробивши це машинально, зарпортував "в пожондку" (в порядку) а „пшодовнік", тобто підстаршина, який нас почислив, зарпортував, що число згоджується, і всі вийшли, як аспірант сказав знову "чодем". Ми йому знову гукнули в один голос "чодем" і на тому апель скінчився. В'язні бігом винесли на коридор свої убрання, зложені вже перед апелем на столі "до лінії", і келія замкнулася на цілу ніч. На апелі всі в'язі були тільки у плащах і білизні. Плащів не виносилося на коридор наніч. Почекавши в рядах, аж поки апель скінчився по всіх келіях на нашому коридорі, на команду "спочинь", всі розходилися, щоб розбирати сінники й укла-

датися спати. Сінники через день стояли в одному куті келії прикриті коцями теж "до лінії", що творило мовби шафу з коців. У тому були встелені всі коци, яких кожний в'язень мав по два і "подушку" зі соломи, яка мала на собі пошивку. Простирал ми не мали. Двох в'язнів, яких обов'язком було уложити кожного дня рано сінники, вечером розбирали свій „архитвір” і кожний по порядку підходив, щоб брати свій сінник. Всі мали кластися у два ряди головами до середини. Двері келії були по середині келії. Я пишу двері але в дійсності - це була тільки груба на два сантиметри ґрата, яка служила як двері. В'язні в келії були стало на оці сторожа. Тому що мури були дуже грубі, в дверях було місце, яке в ночі було виповнене кіблем. Нас було в келії двадцять і місця було дуже мало. Тому кібель стояв якраз у такому місці, що двох в'язнів спали поклавши свої голови зараз коло кібля, на самому краю. Щодо того, хто мав там спати, був устійнений непорушний закон келії. Там мусів спати новоприбулий так довго, аж до келії прийшов хтось свіжий. Тоді він посувався на одне місце далше, а на його місце приходив новий. Одже ми оба з Карпинцем маємо спати головами до купи зараз коло кібля. Але нас обох призначив Єндрис спати разом і тому тільки один з нас має заживати через ніч „пахощів” кібля безпосередньо.

І тепер почалося те, що все було між нами ще на волі. Кожний з нас хоче те найтірше місце. Як звичайно льосуємо і я "виграю" те місце коло кібля, але власне тому Карпинець кладе на те місце свій сінник і не хоче посунутися. Справу знов рішає Єндрис, який дуже уважав, щоб зі сінниками поводитися так, щоб не робити порохів. Остаточо Карпинець спить коло кібля. Напроти нього головою до нього спить "Коці Леб", бо він у той час мав цілу голову й лице в струпах й тому його положив Єндрис спати коло кібля.

„Коці Леб” оповідає

Коли вже всі уложилися, паде наказ Єндрися, щоб всі були спокійні, бо „Коці Леб” оповідає далше. „Коці Леб” делікатний оповідач і тому хоче нас новоприбулих ввести в справу, але я й Карпинець, коли почули що він переповідає "Хрестоносців" Сенкевича, сказали, що ми це знаємо й він може продовжувати далше без уваги на нас. Це на нього зробило гарне враження і він щось зауважив на тему інтелігенції, на що в гострий спо-

сіб зареагував Єндрис, мовляв, він ненавидить інтелігенції й не має ані сам для неї доброго слова, ані іншому не дасть нічого доброго про неї сказати.

Почалося оповідання. Оповідач знає, що люблять його слухачі, й він оповідає так, що та книжка ніколи не була б побачила світа, як би Сенкевіч був так її написав, як оповідав „Коці Леб”. Тому публіка слухала уважно й ніхто не спав, доки оповідач не сказав, що на тому перериває до наступного дня, бо вже хоче спати.

Спання для нас нових не було, хоч він і скінчив оповідання. Як я вже сказав, дверей не було, тільки ґрата, а вікно було постійно відкрите, тому по головах віяв вітер, а голова свіжо обстрижена. Аж проситься накритися з головою, але невільно. Коли хтось спросоння накритється, то сторож, який весь час ходить по коридорі й заглядає до келії, зараз кричить: ти, той там від стіни, відкрий голову! Цим криком будить усіх у келії і всі дуже на нього злостяться. Тому кожний уважав, щоб того не робити. Може в інших келіях було трохи менше з тим клопоту, але Єндрис, тому, що мав астму, дуже перестерігав, щоб вікно все було відкрите, хоч би які були морози, й через те це була одна зі спеціальностей сімнадцятої келії. В ночі був постійно протяг, який гнав холодним гірським повітрям по голих головах. Але це рятувало Карпинця. Він був би мав клопіт із кіблем, який дуже смердів. Ще як би він був закритий, а то що хвилини хтось ходив до нього й відкривав...

Єндрис

У келії постійно світилося світло й непривиклому тяжко було заснути. В добавок до того що півгодини свисток майже прямо над вухом. Тільки чоловік задрімає, вже є свисток. Але все має кінець і ніч в'язня на Св. Хресті теж остаточно кінчилася й розносився голос ранньої трубки. На сімнадцятій келії від тої трубки починаючи, голос Єндриса не втихав. В'язні вставали, вбиралися, зносили на купу сінники, а двох до того призначених складали їх у приписову форму, яку притискали столом, щоб мала роги, як шафа. Віддавши свого сінника їм двом у руки, в'язень ішов митися. Вмивалося тільки руки і лице. Воду на руки поливав кубком сам Єндрис кожному в'язневі. тому до миття все була довга черга. До всього того Єндрис мав щось сказати наказодавчим голосом, який при замітанні келії

був особливо гострий. До замітання був особливий спосіб, щоб і чисто було і щоб ані одна порошок не піднеслась угору...

Астма! Тому замітаючи, треба було це робити на колінах і легесенько щіткою змитати все, що лишилося по розложенні увечорі і зложенні рано сінників. А сінники із соломою, а солома висохла й потерлася, а сінник з рідкого полотна, то ж порохів чимало!

Один в'язень пройде пробу замітання й нічого, хоч і не виконає стопроцентово вимог Єндриса з огляду на його астму, а інший хоч старається і трудиться більше чим той, проби не пройде і йому дістанеться, бо не порох тут децидує, а наставлення Єндриса до того в'язня. Ще раз замітати від початку, це ще найлагідніша кара, але часто через те замітання доходило й до бійки.

Вже першого ранку побачивши, як замітав келію такий, що до нього Єндрис не мав серця і як він над ним збиткувався, ми з Карпинцем постановили дати комусь пачку махорки, щоб за нас замітав. Такої штуки ми не втяли б, бо... Єндрис не любив інтелігенції з огляду на свій фах і нереконання. Польська мова дуже багата в брудне словництво, що я ствердив, будши серед різних верств і фахів поляків. Не лише студенти, вояки і робітники але навіть пани інтелігенти, як розговоряться, не можуть здержатися від брудних слів. Навіть Пілсудський, колись голова польської держави, був знаний широко з прилюдно вживаних брудних слів. Тож можна собі уявити, як уживали тих слів ті, серед яких нам прийшлося тепер жити. Розуміється, що мистцем у тому був Єндрис. І коли йшлося про його ставлення до інтелігенції, то він умів до того слова причіплювати такі особливі епітети, які достаточо могли узмисловити його органічну ненависть до тих, кого він міг своїм носом зачути, що вони з інтелігентів.

Порядок занять у келії

Флінта ще того ранку поперидив нас, а Франек потвердив що дуже скоро Єндрис знайде собі ключку з нами. Але Карпинець умів собі з такими типами дати раду й завдяки йому ми досить довго вдержалися від зудагу з ним.

На нашій келії сидів Цибульський зі Львова, який убив якусь жінку й по кавалку її різав і виносив зі свого кіоску й викидав. Це забрало йому забагато часу й тіло зачало розкла-

датися, хтось це занюхав і спровадив поліцію до кіоску, де було заховане тіло.

Цибульський на процесі зізнавав, що вона його шантажувала й видушувала від нього кожний гріш, який він у своєму кіоску заробив. Це оправдання йому не допомогло, він дістав до смертну в'язницю і сидів разом з нами. Цибульський був рабським типом. Він так підлизувався Єндрисові і так йому догоджував, що став його підручним до всього.

За порадою Флінти ми дали йому пачку махорки й він за нас робив порядки, коли приходила на нас черга, два рази на місяць.

До порядків належало: рано винести кібель і випорожнити. Це робило двох: дижурний і той, що наступного дня мав бути дижурним. Це, між іншим, була для нього пригадка, що він дижує завтра. Замітання два рази на день: по сніданні й по обіді, що було основним обов'язком дижурного. Вносив воду, яку роздавали „посмітюхи” з коридору. На один день давали на двадцять в'язнів два ведра води зимної й одне гарячої для миття начиння по їжі. Дижурний мав воду в своїй диспозиції. Міг собі випрати шкарпетки, хусточку, вмити собі ноги і вмитися по пояс. На це все була тільки зимна вода.

Отже заняття йшли таким порядком: вставання, складання сінників, миття, снідання, потім замітання й загальний вихід до туалету. Йшлося по коридорі зі заложеними назад руками, голова вниз. Всі йшли парами. Там в кінці коридору відчиняв ключник двері й, коли всі ввійшли до туалету, замикав двері на пів години. Був там такий страшний сморід, що непривиклому легко було зомліти. По повороті до келії вже не було ніяких занять. До обіду кожний міг собі займатися, чим хотів. О годині першій був обід. По обіді миття начиння, замітання і знов спільне ходження до туалету. Потім знову вільні заняття, які переривав прохід. В годині сьомій—вечеря. Їсти давали нам напочатку досить добре. Крім того можна було раз в місяць робити замовлення на купно харчів, махорки й інших річей. Також можна було діставати посилки з дому й подачі, без обмежень.

Листи можна було писати раз у місяць і то на малому куску паперу, який ми діставали з ковертою від призначеного до того сторожа. По написанні ми віддавали йому листа незаклеєного, бо всі листи, які приходили й відходили, були строго цензуровані. По прочитанні листа з дому, треба було його віддати.

Також знімки, які приходили, діставав в'язень до келії, щоб оглянути й по короткім часі мав віддати до магазину.

За особливим дозволом начальника в'язниці можна було держати знімки на келії. Хто хотів дістати такий дозвіл, мусів записатися до рапорту до начальника, подаючи причину. За таким самим дозволом можна було мати теж зшиток і олівець, але сторони в зшитку мали бути понумеровані. Також і деякі українські книжки можна було мати. Можна було передплачувати тільки польські газети й журнали, а українські було дуже трудно дістати. Одначе навіть польських газет можна було дістати лише три. Кожного дня треба було прочитану газету повернути. Не вільно було видирати карток, ані витинати ілюстрацій. До нашого приїзду ніхто не діставав українських газет ані книжок. Я перший дістав ті книжки, які були видані в Варшаві або Кракові. Інші діставали ми аж по довгих і тяжких стараннях. І то тільки такі, як словник чи енциклопедія.

До особливих заряджень у тій в'язниці належав приділ їди. Наприклад рано до снідання давали осібно цукор. До грати підходив ключник із в'язнем і приносив миску цукру й мірку. В'язні уставлялися в чергу і підходили до дверей. Ключник набирав у мірку цукру, а в'язень зрівнював, цю мірку. Це був дуже справедливий розподіл цукру. Подібно було також із порцією м'яса раз у тижні. Давали її кожному осібно на патичку. Рано по розподілі цукру приносили хліб перерізаний на половину й кожний діставав половину бохонця хліба. Потім приносили каву й наливали кожному до миски. Кава була чорна збіжжева, досить смачна.

У келії був стіл, при якому могло засісти вісьмох людей на двох лавках з боків, а два на кінцях стояли, або клячали. Але - річ приподна - при столі могли бути тільки ті, які мали в Єндриса особливу ласку.

Він сам мав осібну одноособову лавочку й таборет, на якому він їв. Решта сідали на розложений на долівці плащ зимою, а в літі на маринарку. Долівка, як уже я сказав, була чистіша, ніж стіл, при якому сиділи протеговані, але на підлогу треба було дуже уважати, щоб мати спокій. Мала кришка хліба не сміла впасти, а як впала крапля кави, то вже була авантура.

Хоч нас вчили вже два сторожі, як належить іти по коридорі, то ще раз все те повторив нам старший келії. Але він вияснював чому. Бо от там у келії 26 сидять два українці політичні в'язні. Їм не вільно підходити до ґрат в двер'ях, коли ми йдемо коридором, а нам не вільно навіть оком у той бік кинути, бо сто-

рож про це знає й особливо на те звертає увагу й тільки жде на добру нагоду потягнути когось по голові ключами. В цей спосіб строго ізолювали в'язнів, хоч келії були відкриті. То ж з тим було чимало клопоту й головно неприємностей. Коли сторож вів кого коридором, усе зі садизмом дозволяв собі на різні зазваги. Наприклад: іди як худобина, мордою вниз, не розглядайся, руки взад і т. п. Може хтось собі подумає, що то все ж не так, як у советському союзі. У поляків було те гірше, що вони знущалися морально, а це дошкульніше, як дістати по плечах, як це, наприклад, було в німецькій тюрмі.

Ми все ходили попри келії 18 - 20 і 21 - 26, де сиділи Микола Лемик і Зенон Матла й нам дуже хотілося їх бодай на мент побачити, але не можна було. Так само старший келії мав до-ручення уважати на новоприбулих, щоб котрий не зомлів у туалеті. Коли такий новий з браку чистого повітря побілів і був близький до втрати притомности, старший келії звичайно приводив його до притомности, промовляючи найперше по "ба-тьківськи" : "Чого так збілів, не бійся, нічого тобі тут доброго не може статися, привикнеш, фраєру, фйолків для тебе в ви-ходку ніхто не буде ставити!"

У туалеті були тільки чотири "файки", на які сідала най-перше „еліта", а „фраери" накінці. Як когось притиснуло й хотів сісти вчасніше, мусів просити їх, щоб дозволили. Але пра-вда, всі дуже спішилися, бо і сторож раз-у-раз приспішував, бо там інші ждуть, і ніхто не хотів там довго сидіти, хоч і "приз-вичаївся" вже.

Гри й забави на келії

В часі вільних занять звичайно грали в доміно й шахи, які були дозволені. Між в'язнями не знайшов я ніколи якогось на-правду сильного шахіста, хоч грали не зле, але не знали теорії. Зате в доміно грали дуже добре.

Нам спочатку нудилося, бо ми не мали своїх книжок, ані зшитків. Теж забороняв нам старший келії ходити, щоб ми не нищили дерев'яниками підлоги. Нам давали наші черевики, так як і книжки й тепле одіяння тільки за дозволом начальника в'яз-ниці й через це довго треба було ждати, заки ми це дістали. Хо-дити тільки в самих шкарпетках було за зимно, бо в келії ні-коли не було тепло, в зимі майже всі вдягали плащі під час дня. В печі палили з коридору. Зима в тій тюрмі була дуже тяжка

для в'язнів, щастя, що дозволяли носити приватну теплу білизну й светер. На светер і білизу треба було ждати дуже довго, бо вони все йшли до дезінфекції, заки в'язень їх дістав.

Ті що грали в шахи і ті, що грали в доміно, мали право сидіти в часі дня при столі на лавках. Розуміється, що нас вже в першому дні запитали, чи вміємо грати в шахи, або доміно. Я сказав, що граю в шахи, а Карпинець зголосився, що грає в доміно, бо грав у шахи слабо. Мене взяли до столу й дозволили приглядатися, як вони грають, а по скінченні я мав заграти на пробу зі слабшим. Грали два найсильніші на келії. Один з них сидів уже десять літ "на Хресті", а мав досмертну в'язницю за вбивство вісьмох осіб. Другий сидів у той час, здається, вже вісім літ, а мав вирок 15 літ за шпигунство на користь советів. Він був білорус, називався Ничай. Був селянином, але мав відносно добру освіту, яка складалася з п'ять клас народньої школи й кооперативного дворічного курсу. Мав теж багато часу читати книжки, бо був у кооперативі продавцем і в вільні хвилини багато читав. Запезняв, що він дістав присуд несправедливо. Що його оскаржив жид, який у тому селі мав свій склеп і конкурував із кооперативою. Жид на початку, як тільки заложили кооперативу в селі, пробував продавати товари по дуже низькій ціні, але це не допомогло, бо селяни пішли до свого skleпу. Коли це йому не вдалося, зробив донос на Ничая.

Не знаю, як йому пришили шпигунство, але остаточно дістав вирок, бо не міг собі оплатити доброго адвоката й мав тільки оборонця "з уряду приділеного". Під час перебування в тюрмі навчився прати в шахи й був постійним партнером до гри з в'язнем, якому на ім'я було Степан. Степан був сильніший від нас обох.

„Коці Леб" грав постійно в доміно. Грали в „білети". Це були гроші на "Святому хресті". В'язням роздавали раз на тиждень свистки паперу зі старих газет, як туалетний папір. Тому, що кількість була обмежена й вичислена, в'язні грали ними замість грошей. Називали ті паперові відтинки "білетами".

Звичайно за ті білети грали в'язні тільки в доміно й дуже рідко в карти. В карти грали тільки там, де не було занадто підлого донощика. Назагал в тій тюрмі панувала погана атмосфера донощицтва. Крім знаних і майже офіційних донощиків було ще в кожній келії бодай двох добре законспірованих, які мали контролю над тими офіційними донощиками. Отже не тільки порядні в'язні, але й донощики були під наглядом. Тому

грали в карти тільки на тих келіях, де донощики самі грали в карти.

Карти робили з вирізків із газет. Звичайно в польській пресі були подавані цікавіші партії бріджа. Тоді були образки карт великі на півтора сантиметра. З того виходила мініатюрна талія карт, яку легко можна було скрити перед сторожами, але не перед донощиками. На тій келії, де ми були, гри в карти не було.

Коли закінчилася партія шахів, я заграв дві партії шахів з найсильнішим на келії Степаном. Одну програв, а другу виграв. Це мені здобуло симпатію, бо всі хотіли, щоб хтось бодай раз із ним виграв у шахи. Так ми почали своє життя на келії ч. 17.

Нові приходять

В наступному дні прийшов на келію новий в'язень і нас вже було 21. Келія й так була переповнена, тож одного найменшого дали спати в ноги, а нового положили коло кібля, але по противній стороні. Ми далше спали на тому самому місці, міняючись щоночі, хто з нас перший, а хто другий. Розуміється, що ми втратили марку новоприбулих, через те й поволі зачали губитися в гурті в'язнів. Той новий був військовий в'язень, що торгував нещасливо зброєю, за що дістав (як звичайно у в'язнів, невинно) присуд 12 літ. Був кіннотчиком, оповідав цікаві тригоди з кіньми, свої і інших вояків, і через це був популярний у келії. Кожного вечора, коли положився спати, нарікав на ревматизм, який дістав у часі довгого слідства. Його нарікання чули ми кожного вечора: "Ого - казав бувало - вже зачинається танець гоноків"! Це слово йому дуже подобалося, бо ним він себе вирізняв - на його думку - від сірого загалу неграмотних спів'язнів.

Одного дня дали нам на келію 22-го в'язня - якогось ніби німця зі Шлеська, який, хоч називався Арнольд, присягався, що він не німець, тільки поляк, але це йому не допомгло й суд визнав його не тільки німцем, але ще й німецьким шпигуном і засудив його на 15 літ, які він мав відсиджувати на "Святому Хресті". Його положили коло кібля по нашій стороні і ми посунулися на одне місце далше. Коло нього спав Карпинець, бо той Арнольд умів багато німецьких пісень, які співав гарним тенором і тому Карпинець з ним більше приставав і вивчав дуже радо всі пісні, які він співав. Пригадую пісню „Це не є любов”, яку я знав ще на волі, а тоді довідався я, що це є німецька пісня

„Лібе вар ес ніхт”. (Між іншими, переклад на українську мову, який я знав, є дуже слабкий. В оригіналі та пісня робить куди більше враження).

Дістаємо книжки

Після одного місяця побуту принесли нам на келію книжки, а також олівці й зшитки, які ми в поданні просили нам дати. Я дістав граматику української мови Огієнка й одне число його журналу "Рідна Мова". Тому, що ці книжки були видані в Варшаві, вони не переходили цензури. Журнал від того часу я діставав постійно. Карпинець дістав підручник математики в польській мові, який теж не потребував проходити цензури. На інші замовлені книжки, які потребували цензури, чекали ми півроку.

З того часу я почав вивчувати напам'ять граматику, але так по в'язничному: не тільки голівні, але й найдрібніші правила з прикладами до них. А Карпинець висиджував з того часу над математичними задачами. Це були інтеграли й диференціальні й аналітика, на чому я не розумівся, бо в часі своїх студій я дійшов тільки до тригонометрії. Ми себе перепитували все, що навчилися напам'ять, тому я знаю, що Карпинець учився. Я крім правил граматичних ще взяв собі працю виписувати гарні звороти, гарні словосполучення, особливо гарні рими, а для забави видумав собі власні рими. За це мене натягав Карпинець, що я хочу вчитися на поета. Не допомогло моє оправдання, що я все відчуваю брак слів, що я маю убогий мовний арсенал. А Єндрис, коли чув як ми напам'ять говоримо цілі сторінки, все говорив: "по що ти один з другим те все вчишся і так згинеш тут в тюрмі й ніколи з того ніякої користі не будеш мати". Він трохи був злий на нас, що ми вчимося, бо він відчував особливу відразу до всякої науки, а крім того ми ходили по келії вивчаючи напам'ять, а це - думав він - нищить підлогу. Хоч ми вже мали свої черевики, він не давав за виграну й був з нас незадоволений. А крім того ми перестали грати в шахи й доміно так багато, як передше.

На це мені звернув увагу Флінта й ми почали більше пересиджувати на підлозі, ніж ходити. Карпинцеві з тим не було забагато мороки, але я не міг довго всидіти, голівню, коли щось вивчав напам'ять. Карпинцеві йшло забагато паперу на математичні вправи, то він писав перший раз легко й ясно, а другий

раз темно й в той спосіб міг два рази писати на тому самому папері. Крім того Арнольд замість купувати собі махорку, купив зшиток і заміняв з Карпинцем за махорку й так була розв'язана проблема браку паперу. Пачка махорки була мовби монета в нашому житті. Пачкою махорки за все можна було заплатити, а також всякі заклади йшли в пачку, дві, або й три пачки махорки.

Борис Каторжник

Був на келії дуже цікавий тип, який з ніким не приставав. Називався Борис. Це був поляк, був найстарший на келії і пам'ятав ще царські часи, коли Польща була під московською окупацією. Він сидів і по славніших тюрмах і на Сибірі на каторгах був і стрічався з визначними проти - царськими політичними в'язнями. Коли він побачив, що ми так вчимося, підійшов до нас і по якимсь часі дуже до нас зблизився, хоч до того часу з ніким не приставав. Він уважав тих звичайних кримінальних в'язнів, засуджених польським судом, за щось нижчого, що вони вдають великих героїв, а не мають поняття, що таке каторга. Вони (в'язні) називали його Борис Каторжник.

Він нам оповідав багато цікавих речей, а його життєвий шлях був найцікавіший. Він сам про себе говорив, що він є злодій зі злодійського роду. Його вчили вже замолоду красти і то систематичною наукою, як у школі. Його батько і стрий приклали багато старань, щоб з нього зробити "порядного злодія". Вчили його не тільки красти, але також як поводитися гідно на розправі і в тюрмі. Його напевно не був би міг ніхто скаптувати, щоб він став донощиком і він ним не був. Про все він так оповідав, що можна було б написати дуже добру психологічну кримінальну повість. Після того, як він нам оповідав про своє життя, я ставлюся до Достоевського "Вина і кара" інакше, як це звичайно роблять критики. Достоевський був у тюрмі і чув це, про що він пише в тій повісті, від якогось в'язня - убивника, докладно все списав і по літературному оформив. Але ми того не зробили, тільки Карпинець списав був від нього пісні каторжан, яких він багато знав і співав дуже гарним басом-баритоном. Мав добрий слух, але не хотів голосно на келії співати. Це був бунет добре збудований і як на свій вік, около 70 літ, дуже добре тримався.

Під кірпічної тюремної стіною
Молодий арештант помирав.
І склонившись на грудь головою,
Потихенько молитву шептав.

Це була його улюблена пісня, яку він так співав, що я ще такого співу не чув. Він це робив з повним відчуттям трагізму оспівуваної картини. Він мав велику пошану у в'язнів і респект, головню у Єндриса, не робив порядків: "був на функції".

Бути на функції, це значило робити якусь постійну роботу на келії. Таких робіт було багато. Перша - складати сінники. Ту функцію виконувало двох в'язнів. Рано кожний, як тільки встав, мав зложити свої коци й подушку і віднести на купу в одному куті, а сінник подати тим, що укладали сінники. Вони гарно укладали сінники один на другий, а наверх позавивані коци й подушки, це все закривали найкращими новими коцями і оформлювали у прямокутник.

Друга функція - це було складання блюзок і штанів увечері. Тому, що в келії було мало місця, перед сном виносили на коридор обидві лавки і стіл. На столі укладалося дуже педантно „до лінії” на одну купу блюзки, а на другу штани. Це була робота "артистична". Це слово було уживане часто, бо й мало воно велике значення в житті в'язнів. Головно цього слова уживав анальфабет Єндрис, який хотів, щоб його келія була під кожним оглядом найкраща. За те і за донощицтво мав він запевнену свою „позицію” до кінця свого життя, як це завжди йому говорив начальник і ті в'язні, які його не боялися. Щоб щось було "артистично" зроблене, з тим було багато мороки і клопоту. Але, коли вже хтось задовільнив "артистичний" смак Єндриса, мав запевнену легку роботу й не мусів бути дижурним. Третя функція — це було миття мисок і складання їх на полиці.

Борис Каторжник мав якраз функцію складати сінники. Це давало йому спокій на цілий день, і теж дуже відповідало його характерові. Він був незвичайно солідний, педантний і мав тверді засади "злочинської етики". В його опінії всі, які були на цій келії, не були злодіями, бо не знали й не придержувалися злочинської етики. Він не мав нікого на волі, хто б до нього писав, чи йому помагав. А може й мав, але брати щось як підмогу не було згідне з його засадами. Він від нікого ніколи нічого не був би прийняв, хочби як потребував. Жив виключно на тому, що діставав як в'язень. Навіть не курив, бо не мав за що купити, хоч був пристрасним курцем. Папіроса не прийняв ніколи. Зав-

жди, бувало, в таких випадках казав: „Ти нині мені даєш, а завтра будеш випоминати”. І не брав навіть зупи, коли хтось, що дістав з дому посилку, не хотів її їсти і пропонував йому. Був незвичайно амбітний, але і скромний. До нього Єндрис не мав сміливості й тому дав йому ту функцію на весь час.

Інші типи

Йому помагав у тій функції, як другий, теж старий ”вє-риха” злодій Рекун, який теж пам’ятав царські часи і був на каторзі, на що мав доказ шкорбут, якого набув на Сибірі. Він характером не був подібний до Бориса. Був підлизайком Єндриса і писав йому два рази в рік листи до жінки.

Найбільш неприємним типом був польський підпоручник, який прилучався до кожного, хто ходив по келії й оповідав йому про польську армію, але не про те, яка вона хоробра, чи вишколена, а про те, як вони бавилися, як викрадалися на нічні романи і як в часі маневрів викрадали селянам кури, чи інші домашні птиці, щоб собі робити додаткові ”апровізації”. Це були його оповідання. Був непогамованим хвальком, а при тому дуже пустим. З нього в келії сміялися, що його мати мала трьох синів: два були розумні, а один був польським офіцером. Раз хотів він прилучитися до того високого кавалериста, що прийшов один день пізніше по нас до келії, але той його відразу відпалив: ”Пане поручнику, знаю польських офіцерів і прошу триматися від мене здалека. Ми не є в польській армії, ми в тюрмі”.

Другим невгамованим ”гадулою” (балакуном) що безнастанно говорив, як тільки хтось хотів його слухати, був Сергій Пясецькі, який потім став польським письменником. Його повість з пачкарського життя і контрабанди ”Коханек Велькей Недзьведзіці” (Коханок Великої Медведиці) наробила була колись у Польщі великого шуму, здобула Пясецькому велику славу і... звільнила його з тюрми. Сидів він за напад на потяг на Поліссі, чи на Волині, в часі якого був один пасажир випадково забитий. Через це Пясецькі дістав досмертну, чи може тільки п’ятнадцятилітню, кару тюрми.

Тоді, коли ми з ним сиділи на одній келії, його повість вже була готова. Він її мав при собі, гарно переписану ручним письмом і давав кожному, кого уважав компетентним, до читання. До нас він скоро підійшов, бо хотів знати нашу опінію, а також, щоб ми йому перевели коректу. Ми поділилися роботою. Я спра-

вляв загально літературні недотягнення, а Карпинець справляв мовні похибки, бо він знав польську мову краще, ніж я.

Було дуже тяжко переконати його, щоб він це чи інше композиційно виправив, бо це вимагало переписування цілого відступу, чи й кількох сторін. Поправки мовні поробив радо й був дуже вдячний. Коли він післав цю повість до "Відомосці Літерацке" (Літературні новини) і редакція дала йому відповідь, що треба багато справити й може з того щось вийде, то це йому дало поштовх до праці, він послужав нас і переписав, що ми казали. Був дуже радий, коли написав до редакції, що поправки вже пороблені, і до нього приїхав представник тієї літературної газети. Його викликали з келії і там він провів цілий пополудень на розмові. Коли прийшов до келії, приніс зі собою вічне перо, що його дістав в дарунку від того журналіста, з яким він говорив і договорився, що його повість буде друкована. Він не міг опануватися з радості.

Небаром дістав він згадану літературну газету, зі статєю того журналіста, в якій була дуже гарна позитивна рецензія повісти „Коханек Велькей Недзьведзіци”. Скоро потім повість пішла до друку, а Пясецкого вивезли до Варшави. Там він ще якийсь час сидів у тюрмі й писав наступні свої повісті, а потім був звільнений.

Це зробило незвичайне враження на в'язнів і багато з них почали ходити до начальника з заявами, що вони теж хочуть писати свої „повісті”. Також і нас стали мучити, щоб ми слухали їх геніяльних задумів, від чого тяжко було відмовитися. Невдовзі по відході Пясецкого забрали з келії підпоручника. На келії стало трохи спокійніше.

Приходить шляхтич

На їх місце прийшов правдивий шляхтич Дунін-Каміньскі. Був дуже пристійний, молодий і визначався вже на перший погляд дуже правильними, й незвичайно білими зубами. Він відразу впав в око Єндрисові. Може це з причини його наставлення до інтелігенції, а може дістав від адміністрації доручення, щоб трохи Камінського перетріпати, досить, що від першого дня почалася між ними війна. Та війна стала складовою атмосфери в келії, якої нервове напруження щодня збільшувалося. По появі шляхтича на келії Єндрис як би не той став. При кожній нагоді шукав собі причини, щоб на нього насварити.

Бійка між злодіями

Каміньський мав 15-літній присуд за дезерцію з війська, чи щось в тому роді. Був інтелігентний, говіркий і приймав усе на весело. Коли його положили спати коло кібля по противній стороні від нас, він з усміхом сказав, що може це буде причиною гарних снів. Та це денервувало Єндриса ще більше. Це все перервала велика подія в келії. Єндрис посварився зі шахістом і обидва побилися. Я мав нагоду перший раз бачити таку бійку в келії. Бійка була довга, кривава й до упадку. Обидва билися дуже вміло й видно було, що це їм не перший раз приходитьсь так розправлятися. Кілька разів переривали бійку, щоб відпочити, й по хвилині починали наново. Ми всі порозступалися по під стіни в кутки й тільки дивилися. "Старі злодії" відігнали Карпинця в кут, як він хотів розлучити їх, а самі тільки в часі перерви намовляли їх, щоб перестали битися. Та це не допомогло, мимо того, що причина була на правду блага й не важна. Кров була всюди: на підлозі, на стінах і на коцах, які накривали сінники. Вони билися далше.

Головно Степан стосував у часі бійки один дуже небезпечний спосіб: коли противник зловив його за ковнір під бородою й тягнув до себе, щоб вгатити його межі очі, Степан нагло кидався вперед чолом гатив свого противника в ніс. Рух був дуже несподіваний і скорий, тому противник не міг охоронитися від нього. Цей удар називали злодії "биком". По таких „бику" Єндрис був приголомшений і за ту хвилину, заки він опанувався, дістав ще кілька додаткових ударів в лице й по голові. Але Єндрис був над сподівання витривалий і сильний. Скоро приходив до себе й бився далше. Одне треба завважити, що жоден з них не знав ніяких штук із правильної боротьби навулачки. Бійку остаточно зліквідував ключник, який почув шамотню, хоч вони робили це все без галасу. Він ввійшов у келію, а вони продовжували бійку. Хоча були такі втомлені, що ледве рухалися, але, як сторож їх розганяв, взивали його, щоб не втручувався. Та він вхопив одного з них і витягнув на коридор, де той відразу впав на долівку.

На долівці лежав і другий цілком вичерпаний зі сил. Його теж витягнув сторож на коридор, як і попереднього. Після того замкнув одного в дижурці, другого в кльозеті й тоді почалося слідство.

Всіх з келії водили на коридор до переслухуючого підстави, але що вони могли довідатися? Це, що можна було й без

переслухань знати, що два злодії побилися. Ми зізнавали, що ми вчилися й завважили бійку аж тоді, як вона вже була в ході. Хто зачав, не знаємо.

Остаточо все закінчилося дуже добре, бо обох посадили до карцеру на хліб і воду на вісім днів і ми мали „вакації” бо в келії не було Єндриса. Тоді ми могли переконатися, як один тип нам утруднював життя. Через келію як би ангел перелетів. Наші нерви відпружилися, ми відпочивали.

Була неділя рано, як їх привели обох на келію, подарувавши їм два дні. Це була для нас прикра новина, бо скоротило це нам на два дні наші „вакації”. Але не дуже, бо Єндрис по тому всьому сів якийсь час спокійно в кут, де мав свій табурет і стілець. Був сильно запухлий на лиці, що надавало йому дуже смішного вигляду. Ми сміялися по кутах в кулак, а шляхтич Дунін - Каміньський реготав у полос ще й договорював, що Єндрис убрав маску, як старогрецький актор. Єндрис, як анальфабет, не міг того розуміти, чи це добре, а чи зле про нього він говорить. До того причинилося й те, що ми не мали в келії дзеркала, щоб він себе побачив. Та він знав по своєму відношенні до шляхтича, що він не міг нічого про нього доброго сказати. Закарбував собі це глибоко й заснув так, як сидів, до самого обіду.

По обіді, коли вони оба відпочили, ми довідалися, як виглядає карцер. Це маленька на три чверти метра довга й так же широка комірка. Підлога виложена дерев'яними кістками загостреними в острицю вгору. Коли хтось стане на цю „підлогу” (мусить ця назва походити від слова „підлий”...) то гострі кути в'їдаються глибоко в тіло. Положитися не можливо, бо замалий простір. Сісти теж не можна, бо зі стін постійно стікає вода. Представникам нашої келії пощастило, бо їм, як старим в'язням, дозволили вложити на ноги дерев'яники. Їх вони вкладали на ноги, коли стояли, а коли сиділи, клали один під себе, а другий за плечі й так прокуняли там шість діб. Два рази на добу випускали їх до кльозету, а раз на день давали фунт хліба і збанок води. Степан виглядав менше збитий і був менше спухлий і посинячений. Всі на келії говорили, як то вони билися. Я цю нагоду використав, сподіваючись, що колись до нас причепиться Єндрис, бо, як згадано, так нас попередив Флінта, Тому я сказав, що вони не вміють битися, що їх бійка зовсім примітивна й нецікава. Один такий трюк, якого ужив Степан, свідчить, що він міг свого противника по трьох мінутах положити, як би він знав більше таких трюків. Я не мав поняття, як виглядає бійка, але раз у цирку я бачив, як змагалися два

професійні змагуни і тепер я їм оповідав, що я ходив, на курси, що я вмю багато таких штук. Мені ще в тому поміг Дунін-Камінські. Раз коли я мився, він підійшов до мене й, пробуючи мої м'язи, сказав, що по них пізнати, що я ходив на курси боротьби. Карпинець ще притакнув і вже була готова опінія.

До лазні

Найбільше пониження переживав я, коли ми ходили до лазні купатися. Це було раз на місяць. Ми мали йти по двох із закутими у тяжкі ланцюги ногами. Ще зрання при роздаванні цукру сторож заповідав, що сьогодні лазня. Зовсім новий настрій серед мешканців келії. Приготовляються, шукають собі пари, а найбільше говорять про те, як то він буде купатися.

Ця в'язниця мала правдиву парню, в якій можна б добре викупатися, як би не ті в'язничні умови. В'язні розповідали, що найліпше держатися на самій горі в лазні, бо часто трапляється, що хтось вилле нагорі гарячу воду і попарить тих, що є надолі. Часом були випадки, коли в'язні зводили із собою в той спосіб в лазні свої ворожі порахунки. Казали, наприклад, що Єндрис завжди держиться на самій горі, бо він найбільше боїться, щоб в лазні хтось із тих, яким він не давав жити, не облив його гарячою водою. Він дійсно в той день був дуже нервовий. Доки не було в келії бійки, я не знав, чому він такий в той день, коли була лазня, бував занепокоєний. По сніданні на коридорах рух. Одних, що вже були в кльозеті, заковують і виводять до лазні, а наступна келія вже жде на кайдани. Коли прийшла на нас пора, сторож відчинив двері й ми пара за парою підходили до нього, а він накладав і ключем закручував кайдани кожній парі. Я йшов з Карпинцем, а Флінта з Франеком. Треба було брати зі собою мило й рушник. Була зима й кожний приготовлявся чимсь накритися, щоб, вийшовши з лазні, не перестудитися. Так власне з перестуди багато в'язнів вмирало. Коли попередня келія вернулася, виводили другу. Кожна пара приспособлювала собі кавалок шнурка, щоб ним підносити вгору ланцюга, щоб не волочився в часі ходу по землі, а головно по сходах. Коли ми виходили на подвір'я, нас обступили чотири сторожі з крісами й вели через подвір'я до лазні. В першій кімнаті ми віддавали брудну білизну і переходили до лазні. Коли нас впустили до першої кімнати, двері замикалися, ті сторожі, що мали зброю, лишалися на зовні, а до середини входив тільки один без зброї. Коли двері за нами замкнулися, він розмикав кайдани. Ми всі

українці держалися разом і нас, що перший раз були в цій лазні, інформував Флінта, що, коли і як робити.

Перше купання нам пішло добре й без пригод. Ми дістали чисту білизну й рушники й вернулися назад до келії. Розуміється, на подвір'ї знов були сторожі зі зброєю, ну і процедура на всіх брамах така сама, як я описував при тій нагоді, як нас перший раз вели до в'язниці.

Наступна лазня вже була з пригодою. На самій горі один в'язень поховзнувся і впав, але він мав у своїй коновці зимну воду й нікого не попарив. Він падав по ступенях лазні в долину попри нас і ми його зловили за ногу і в той спосіб урятували його від тяжчого побиття. Подам коротко, як та лазня виглядала. Обширна зала, якої три чверті простору займають сходи, які йдуть так високо під стелю, що на горішнім ступені можна тільки сидіти. Сходи широкі, щоб можна вигідно сісти. На долі в одному куті є піч, в якій розгріваються до високої температури великі три - чотири камені. На них полита вода перемінюється моментально в пару, яка заповнює кімнату, що аж присмерк робиться. Ледве один одного може бачити. Пара найгарячіша на самій горі, а що нижче — холодніша. Щоб видержати на самій горі, треба взяти відро зимної води й держати уста над самою водою. Це уможливило дихання. Сидячи в гарячій парі, людина потіється. Піт стікає з тіла, забираючи весь бруд. Коли так посидіти в гарячій парі пів години, а потім умитися чистою водою з милом, тіло стає справді чистим.

Про такі лазні згадується в переказі про подорож св. Андрія з Чорного моря Дніпром до Варяг. Таку лазню мала в'язниця на "Святому Хресті".

Умившись, ми дістали чисту білизну, вбиралися, діставали знову кайдани на ноги, й коли вже все було приготоване до відходу, сторож давав умовлене гасло свиставкою. Двері ззовні відмикалися і на нас уже ждали озброєні сторожі, які нас провадили через подвір'я. На вартових вежах в той день була подвоєна сторожа. Ввесь день у келії проходив під враженням купелі. Це було раз на місяць, що переривало одноставне тюремне животіння.

Дістаю листа

Вже було пройшло три місяці від нашого приїзду на „Святий Хрест“, як я дістав листа. Це був лист від моєї дівчини. Ми, власне кажучи, стрічалися більше по причині нашої організа-

ційної праці, але люди, які все „більше” знають від нас, а про нашу організаційну працю нічого не знали, говорили про нас, що ми зі собою ”ходимо”. До того долучилося слідство. Ми обоє були арештовані того самого дня і коли її питалися, що її лучило зі мною, найлегше її було викручуватися, кажучи, що вона моя наречена. І вона так говорила. Я мовчав, отже з моєї сторони не було заперечення, а ще до того інші, які були з нами арештовані, зізнали, що ми наречені. І так вийшло, що всі польські судові посіпаки знали, що ми є наречені й так мені часто про неї говорили.

На процесі я довідався, що вона вийшла на волю. Тепер я дістав від неї листа. В ньому, як звичайно в листах до в’язниці, які переходять цензуру, не було нічого крім слів поздоровлення й кількох інформацій, що вона тепер робить.

Та мимо того той лист поставив мене перед тяжке життєве питання. Я мав досмертний присуд, а вона молода дівчина і мені треба так справу поставити, щоб і не вразити її і не в’язати її із собою, тільки дати їй вільну волю. Це треба було конечно зробити вже в першому листі, бо писати вправді дозволяли, але лише раз на місяць, а я мав ще своїх батьків, які ждали на кожне слово від мене з великою нетерпеливістю. Трудність була ще й тому, що ми мусіли писати так, щоб пройшло через цензуру.

Я весь час вірив, що ми не будемо довго сидіти, але ця моя віра не давала мені права в’язати зі своєю долею долі іншої людини. Тим більше, що вона вже й так через мене мала багато клопоту, бо була арештована перед самим останнім іспитом (студіювала право), а крім того сиділа півтора року в тюрмі в дуже тяжких умовах. Між іншим вона була по моєму від’їзді з краківської тюрми замкнена до тієї самої келії в пивниці, де я сидів. Але я сидів тільки вісім днів у тій келії, а вона більше ніж шість місяців.

По тому всьому вона тепер мала дістати від мене листа... Людина, яка нічого не може зробити, жїба тільки кілька кроків сюди й туди по келії, мала рїшати долю двох людей... При тому всьому треба було пам’ятати, що вона вийшла на волю через те тільки, що зізнала, що вона моя наречена, а лист іде через цензуру і це є моє перше слово в тій справі перед судовими посіпаками. І я її написав, як можна було в тих умовах написати. Що я її не можу в’язати з огляду на мій досмертний присуд, але як би вона рїшилася на мене ждати, щоб вона не ждала більше як чотири роки.

Тепер пишучи про це й забігаючи наперед, хочу сказати, що дійсно не минуло від того листа цілих три роки, як ми були вже одружені.

Але тепер мое життя в тюрмі було під знаком чекання на листа від неї. Я вже писав у іншій частині своїх споминів, що по прочитанні нам вітроку, наша оборона зголосила апеляційний відклик. Ми ввесь час ждали, коли нас покличуть на розправу. Після того, як з нашої келії забрали офіцера і Пясецкого, ми перестали читати пресу. До того часу ми читали „Польску Збройну” (ми сміялися, кажучи, „польська збродня”) а також „Вядомосьці Літєрацке”, які вони оба діставали. Ми з Карпинцем не хотіли замовляти польської газети, а української не могли чомусь дуже довго дістати. Тому ми не знали, що діється в світі.

Між собою ми не мали контактів між келіями. Там стукання не було. Це була мабуть єдина тюрма, де не було стукання через донощицтво.

Нові в'язні у келії

Аж раз до келії привели двох німців з Данцігу. Один називався Кох, а другий перекручував польське прізвище Віхерек на Віхерк, пишучи на кінці латинкою „цк” замість „ек”. Оба були прихильниками Гітлера, великими німецькими патріотами й були за прилученням східніх Прус до Німеччини.

З ними була ціла комедія в тюрмі. Залежно від того, які були політичні відносини між Польщею й Німеччиною так поводитися в тюрмі з тими двома німцями. Коли були напружені відносини, їх давали на „ізоляцію”, де ми просиділи, як тільки приїхали на „Святий Хрест”. Коли напруження минало, їх знова давали на келії. Тепер їх привели на нашу келію по двотижневій ізоляції.

Поділ годин праці

Віхерк був в уряді вільного міста Данцігу референтом розвідки. На нього поляки мали око за якогось свого шпигуна, якого Віхерк зловив. Одного разу заїхала - як це він нам оповідав - польська боївка автами до Данцігу й викрала його і ще кількох німців і завезла до Варшави, де засудили їх за шпи-

гунство на 15 літ тюрми. Тепер вони були мов би термометрами, які показували температуру польсько - німецьких взаємин.

Віхерк знав досконало англійську мову й тому я відновив навчання англійської мови, користаючи з того, що я міг від Віхерка вчитися правильної вимови англійських слів. Крім того я умовився з тими двома німцями, що будемо розмовляти тільки по німецьки. В добавок до того Кох мав польський щоденник „Газета Польска” і в той спосіб ми дістали те, чого нам бракувало. Для нас почалося нове життя. Я вже мусів собі укладати поділ годин своїх занять.

Серед моїх занять багато часу йшло на працю над українським словником. Я писав його на папірцях. Майже кожний в'язень купував папірці, щоб крутити папіроси. Папірці були упаковані так, що в пачці папірців було л'ять твердих, щоб пачка занадто не погинулася. Тих твердих папірців ніхто ніяк не міг зужиткувати і я мав велику кількість карточок на свою картотеку. Кожне слово мало свою карточку, на якій воно було записане на самій горі, під ним я дописува всі додатки. До кожного іменника гарно добирали прикметники, до дієслів прислівники, до кожного слова риму, а також, як можна було знайти, наголос. Коли в мене набирався три тисячі карточок, то вже почало бути підозрілим і міг котрийсь донощик про це донести. Тому я переписав ці всі слова з їх додатками, які я подавав, до зшитка. Це була дуже солідна, тюремна робота й час при тому дуже скоро проходив, що для в'язня має велике значення.

Нова бійка

Громада найрізніших типів нашої келії жила собі своїм життям зі своїми специфічними проблемами. Режим не був такий суворий, як передше. Єндрис вилизувався поволі з ран, лице випростувалося, але вже не мав попередньої диктаторської настанови. Та mimo всього його конфлікт з Дунін - Камінським загострювався з дня на день. При кожній нагоді приходило до словних перепалок, що вносило нервовий настрій в життя келії. Накінець високе напняття дійшло до виладування при замітанні.

Дижурним був шляхтич, як його називав Єндрис. Він позамітав келію в порядку, але не на колінах, а тільки зігнений в міру потреби. Єндрис цілий час дивився на це з іронічним

усміхом ще й підспівував, а коли той скінчив замітати, Ендрис зарядив: „А тепер, пане шляхтич, на колінцях замітай з ласки своєї ще раз!” Той, розуміється, не хотів ще раз замітати і слово по слові прийшло до бійки.

Камінський числив на те, що мав у руці мітлу, але в справу вмішалися старі злодії й відібрали від нього мітлу, мовляв, як хочеш битися, то з рівними для обох шансами й без „інструментів”. Та сили були рівні й бійка була б велася довго, але дуже вчасно вмішався сторож і бійку перервав.

Але все таки противники вспіли за той час помалюватися на червоно, а за те, по закону, карцер мусів бути. Ендрис дістав дві доби, а Камінський п'ять. Причиною такого нерівного присуду була та обтяжуюча обставина, що Камінський не хотів послухати старшого келії.

В часі слідства в тій справі нас знова тягали на переслухи й ми пробували домагатися усунення Ендриса з його поста старшого келії, аргументуючи це тим, що він впродовж короткого часу має вже другу бійку. Та це не допомогло. Адміністрація була виразно по стороні Ендриса.

Типи адміністрації

В тій тюрмі така була адміністрація, що від неї не можна було сподіватися якоїсь справедливості. Це були вибрані садисти чи не з усієї Польщі й хіба хтось був інший, хто за якусь кару був перенесений на службу в ту Богом і людьми забуту закутину.

Сам начальник про них говорив, що це його пси, але він не був нічим від них інший. Він був ще за царських часів начальником в'язниці й називався Бутвілов, а за польської влади він собі переробив прізвище на Бутвіловіч. Він мав свої персональні секретні справи майже з кожним зі своїх „псів”. Про це оповідали старі в'язні кожному новому, як тільки він приходив на келію. Найбільше докучив в'язням старший сторож Кобилецькі. Він був певний за свою службу, бо мав добрі „фамілійні” зв'язки з начальником. Він, як оповідали старі в'язні, був слугою. Його прийняв до в'язничної сторожі начальник і казав йому вженитися зі служницею, з якою він (начальник)—мав дитину.

Кобилецькі був вишуканим садистом і не любив особливо політичних в'язнів. Казали, що він на них мстився за все, що

сам пережив бувши слугою в панів. Він повнив службу на коридорі як старший сторож „відділовий” денною порою два тижні, а на зміну йому приходив Гоффман. Це був тип протилежний до Кобилецького. Він, як про нього говорили, був за кару перенесений з Равіча. Його ніщо не обходило і за його служби на коридорі ми нервово відпочивали. За нього можна було, переходячи коридором попри інші келії, кинути оком і побачити там своїх друзів. Так за його служби побачив я Лемика й Матлу. Це було виключене за Кобилецького. Він особливо того пильнував і коли когось зловив, ставляв коло дижурки лицем до стіни й потім над ним знущався у різний спосіб, а часто й бив, хоч це було ніби заборонене. Зате він своїм дурним філософстванням доводив людину до нервового розстрою. Найбільше збиткувався над тими, що їм виїмково в часі дня захотілося піти до кльозету. Тоді він так довго договорював і випитував, аж доки його жертва не зачала витися від шлункових болів.

Подібно було з чищенням коридору. Він вибирав собі жертви й ганяв їх на колінах по коридорі, доки вони цілком не охляли. Коли хтось з його „вибранців” діставав посилку з дому, то вже так було все покраяне й вимішане, що годі було з того користати.

Злий був дуже, коли завважив, що хтось його ігнорує. Коли хтось до нього з нічим не звертався, ніколи до нього не мав ніякої просьби, а ще й не дивився на нього, того він найбільше не любив, бо думав, що він його трактує, як пан недоброго слугу.

Ще був один підстаршина „пшодовнік” Гаєвскі. По нім з далека можна було пізнати, що це один із псів начальника. Він був його довіреним в секретних справах в'язничного постачання харчів, а також, коли треба було когось збити, то він переводив езекуцію. Таким самим був і комісар Бердзевскі. Вони оба були „референтами” карцеру й того всього, що там діялося, а про що ніхто не міг довідатися. Але в'язні вміли про те оповідати багато історій. Вони оба помагали начальникові в більших комбінаціях у харчовому магазині.

На черзі я

По приході з карцеру Ендрис завів багато змін на келії, а між ними й те, що заборонив мені й Карпинцеві виручуватися Цибульським за махорку в робленні дижурів у келії. Ендрис був на мене злий, що я молився. Мені й Карпинцеві відра-

джував це робити. Все казав, що я можу молитися, скільки хочу, ходячи по келії й не даючи по собі пізнати, що я молюся. Молитва мила Богові й без її зверхніх форм і зовнішніх проявів, казав він. А власне тими зовнішніми об'явами молитви найбільше нервувався Єндрис. Та я не послухав тих порад, бо був би почувався, як останній боягуз. Я хрестився і, стоячи обернений до вікна, молився кожного вечора й ранку. Це викликало багато непристойних завваг злодіїв і кпин, але раз один з них зачав молитися також. Коли йому зачали робити за це докори та сміятися з нього, він відважно заявив, що, як може молитися студент, то і він може молитися. Це Єндриса добило. „Він ще мені тут заложить монастир у келії. Я то вже давно казав”.

На добавок того Камінський, як прийшов з карцеру, прилучився кілька разів до мене, як я ходив по келії, й оповідав мені про своє перебування в карцері, як там усе уряджене і т.п. Єндрис думав, що я в дружбі з Камінським. Одного дня, коли був час виносити кібель, Єндрис несподівано відтругив від кібля Цибульського, а закликав мене й казав мені виносити кібель.

Це автоматично означало, що я на наступний день мав робити джур у келії, а не, як завжди, Цибульський. Я заніс кібель без спротиву, нічого не кажучи, але коли прийшов назад до келії, застав суперечку між Цибульським, а Єндрисом. Цибульський скаржився, що Єндрис йому забирає можливість заробити собі пачку махорки. Тоді Єндрис пішов до свого мішка й кинув одну пачку махорки Цибульському, а одну мені. Цю для мене кинув мені, бо я був заплатив Цибульському наперед за роблення порядків за мене. Я спокійно підняв махорку й дав її Цибульському.

Той не хотів брати. Я йому вияснив, що Єндрис, як хоче давати махорку, може давати її тим, що курять, а не мені, бо я не потребую. Тим більше, що тепер я маю сам робити джур за себе.

На цьому справа махорки скінчилася і я на другий день був від самого ранку у високому нервовому напруженні, щоб не зробити чогось, що дало б Єндрисові нагоду почати зі мною авантюру, на яку всі чекали, як на щось певне й невідкличне. Всі були переконані, що в часі, коли він сидів у карцері, дістав доручення дати мені „бобу”. Навіть Карпинець мені шепнув на вухо, що він буде готовий на всякий випадок, що буде битися до останнього, хоч би й проти цілої келії. Флінта і Франек теж подібно сказали.

Та того дня не дійшло до авантури, бо я все добре робив. Тільки в одному моменті Єндрис клякнув коло мене й показав мені, як замітати, щоб не збивати куряви порохів. Ще й додав, мов би оправдуючись, що він це мусить так зробити, щоб я навчився робити порядки, бо можуть мене забрати з його келії на іншу і міг би хтось сказати, що я був у нього чотири місяці на келії і не навчився робити порядку.

Всі дуже дивувались, що я все так солідно відробив і що ще цим разом не було авантури. Єндрис тільки собі був закепкував рано, як ми оба з Карпинцем понесли кібель, кажучи, що ми пішли на університет.

Всі мені сяк або так висловили свій подив, а один зі советських шпигунів, яких було на келії двох, сказав мені, що авантури не було з огляду на те, що я оповідав, що я ходив на курси боротьби навкулачки.

Спільник до науки

Я досі не звернув був уваги на одного в'язня, хоч був він від самого початку на келії, відколи ми тут прийшли. Вправді я грав з ним кілька разів в доміно чи шахи, але особливо ми не приставали з собою, а тепер він часто став зі мною прохажуватися по келії й розмовляти на різні теми. Ми з того часу добре заізналися. Від нього я довідався, що в часі голоду в Україні в 1933 році навіть найбільш ярі комуністи були дуже заломані й тоді був найвідповідніший час на протикомуністичне повстання.

Зараз на другий день по мені робив порядки в келії Карпинець. Він пройшов пробу в порядку, що не було несподіванкою для келії, бо його всі любили й Єндрис теж нічого проти нього не мав. Карпинець був такий симпатичний і приємний, що його не можна було ненавидіти.

Від того часу ми оба робили джжури самі за себе. Це було дуже нервуюче, бо Єндрис причепався до всього й поправляв, чи треба було чи не треба, але все таки ми не далися спровокувати на якісь непорозуміння.

На апеляційну розправу

Остаточно прийшов день нашої апеляційної розправи, яка відбулася 27 квітня 1936 року. Нас це заскочило мимо того, що ми ждали на це й були приготовані, але в газеті про це не було

згадки, ані ніхто нас зі світа про це не повідомив. Одного дня нас вивели з келії й повели на подвір'я, а звідти до бюро начальника. Там застали ми Бандеру, Лебеда й Підгайного. Нам дали наше цивільне убрання й ми переодяглися. Нам не дозволено з собою говорити, ані зближатися до себе. Браження було дуже неприємне. Ми в своїх убраннях мимо всього не були тими, що приїхали тому три місяці на „Святий Хрест”. Здавалось би, що це був замалий відтинок часу, щоб в'язниця витиснула на нас аж таке видне тавро. Головно блідість облич у всіх, навіть у Карпинця, що мав дуже темну краску шкіри, була дуже помітна. А обстрижені голови це ще видатніше підкреслювали.

Відбулася притаманна в тій в'язниці церемонія заковування нас в тяжкі ланцюги, які не замикали, а заковували так, що потім коваль мусів розрубувати. Остаточно нас заладували до амбулянсу, який був сильно загратований, і ми виїхали. Нас ескортувала поліція.

Разом з нами їхав ще один звичайний в'язень, який був транспортований до дому божевільних. Він сидів на тій келії, де Лебедь з Бандерою. Це була, наскільки не помиляюся, 14-тка. Від довшого часу ми чули часте калатання в ґрату, чим кликалося сторожа, голосні розмови, а то й крики десь в околиці чотирнадцятки, але не знали, що це було.

А це один із в'язнів задумав вирватися зі „Святого Хреста” в той спосіб, що став удавати умово хворого. Заки почав, признався Бандері, що він це буде робити, й сказав це тільки йому, бо тільки йому міг ту свою таємницю повірити, а колись, як буде треба посвідчити йому, що він тільки вдавав, він сам особисто про це його попросить. Мав він 15-літній присуд і вже кілька літ відсидів, але не може видержати умовин, які там є, і мусить це пробувати. Почав був з того, що всіх просив соли, або папіроса. Калатав у ґрату й кликав сторожа, щоб дав йому соли, бо йому гірко в устах. „Варіят!” - відповідав кожний сторож, бо що може йому допомогти сіль, коли йому гірко в устах. Перша проба була дуже важка, бо мусів при сторожеві, який йому остаточно приніс соли, з'їсти її майже фунт. Але з'їв! Це йому зробило опінію правдивого, але нешкідливого варіянта, але не тільки серед в'язнів, а і в адміністрації. Коли йому не хотіли дати соли, чи папіроса, кричав визиваючи, хто б це не був: „Ти большевику! Ти мене бив!” Так тягнулося два чи три тижні й остаточно постановили його із-за постійних криків взяти до дому божевільних. Їдучи з нами, він вправляв свої ви-

пробувані штуки і нам це допомгло, бо він зводив нанівець всі зарядження поліції, щоб не говорити. Користаючи з цього ми могли перикинутися кількома словами між собою.

Він називав себе Юзьо, а мав жінку, що називалася Цецилія і, коли його хто запитав, де він їде, відповідав, що їде до Целькі. Коли його в Кельцах відлучували від нас, я завважив, як він моргнув на Бандеру. За якийсь час ми читали в пресі, що його звільнили й він вийшов на волю. Таки йому вдалося.

Волочучи грубі кайдани за собою, ми перейшли до потягу, яким заїхали до Варшави, де мав відбутися апеляційний процес. На цей процес я покладав велику надію, бо до того часу я не зложив був ніякого зізнання, а адвокат обіцяв мені, що він поробить всі старання, щоб на суд привели того свідка аптекаря, який не був покликаний на суд, тільки відчитали його зізнання, що я у нього купив був десять декаграмів каліхльорікум, які потрібні були до запальника бомби. Весь час на процесі судді не допускали до того, щоб про того свідка згадувати. Мій адвокат дістав був за це кілька разів грошеву кару, коли домагався, щоб того свідка покликати на суд.

Це була ключева точка в моєму оскарженні, бо тільки від того залежало, чи я маю бути причеплений до того процесу, чи ні. Ідучи на апеляційний процес, я був певний, що моєму адвокату вдасться притягнути того свідка на залю суду і він буде свідчити.

У Варшаві на станції нас взяли до амбулянсів і завезли до тюрми в Мокотові. Нам не дали побачення з адвокатами й ми наступного дня станули перед судом. Коли мене впровадили на залю, я побачив між тими, які були на місцях, де звичайно сидить публіка, мого брата Степана. Показалося, що він собі вистарав посвідку кореспондента „Українських Вістей” і його впустили на судову залю. Не пригадую собі, хто ще був із рідних інших моїх друзів, що були зі мною суджені, крім батька Миколи Лебеда.

Розправа тривала три дні. Мій адвокат сказав, що йому не вдалося довести до того, щоб свідка аптекаря покликали на розправу, й мої надії не здійснилися.

Всі ми дістали такі самі присуди, як передше, за виїмком незначних змін присудів для тих, що дістали були малі вироки. Їм трохи змінили, але решта, пововно досмертні вироки, були затверджені й на тому апеляційна розправа закінчилася.

Справа батьків

Мені дозволили бачитися пару разів із моїм братом і я довідався, що він працює в редакції „Українських Вістей”, також довідався багато про моїх батьків і як вони прийняли все те, що зі мною сталося, і багато для мене цікавих новин. Мені найбільше прикро було, що на мене мої батьки ждали, що я скінчу університетські студії і, доставши працю, буду могли заопікуватися молодшими братами. Тимчасом тоді, коли вони ждали від мене повідомлення, як мені пішов останній іспит, прийшла до них вістка, що мене арештували, а потім засудили на досмертну в'язницю й тепер ще й potwierдили цей присуд. Єдиною моєю журбою в тюрмі було те, щоб мої батьки мною не журилися і щоб все, що зі мною сталося, прийняли спокійно і з належним зрозумінням. Та це було неможливим, щоб це могли мої батьки прийняти спокійно. І то було те найтяжче, що я віз зі собою, їдучи наступного дня знов на „Святий Хрест”.

У своїй виховній праці УВО й ОУН мали великі успіхи якщо йдеться про виховання самих своїх членів, але виховна дія серед загалу українського народу поступала багато повільніше, через брак безпосереднього доступу до загалу. Підпільна література не доходила до всіх українців, а легальна література не могла заступити нелегальної. Коли я сьогодні читаю те, що пише, чи радше говорить батько Осипа Дякова Горнового, як він зі сином співпрацював, коли той був у підпіллі, я завидую, що Горновий мав такого батька, що з ним міг одверто й ясно про свою працю в ОУН говорити й нараджуватися. У тому часі, коли я потребував такого відношення моїх батьків, тоді це ще було завчасно. Тоді ще визвольна боротьба, а головно виховна дія ОУН, ще не була досягла таких великих успіхів. А це дуже важливе і для самого революціонера і для організації. Коли молода людина попаде в тюрму, на його психіку має великий вплив те, з ким він особисто пов'язаний. Коли він певний, що його батьки повністю його розуміють і приймуть спокійно все, що його постигне, тоді він може спокійно зайнятися тим, щоб його постава в часі слідства і процесу була гідна і прикладна.

Для організації найкращі ті, що не є ніяк пов'язані з ніким або коли вже пов'язані, то з високо свідомими особами. Найтяжчу ситуацію має старший чоловік, пов'язаний родинно жінкою й дітьми, яких доля залежна від нього. Такій людині дуже легко заломитися й наробити шкоди організації стільки, що не

зрівноважиться навіть найбільш відданою працею для організації перед тим.

Я мав тяжку ситуацію, але все таки як довідався, що того свідка не вдалося притягнути на розправу, я далше мовчав і нічого не сказав на апеляційній розправі, як і на першій.

Бандера з пропагандивних міркувань пробував дещо сказати, але йому судді не дозволили, бо він - мовляв - говорить не польською мовою, чого судді ніяк не хотіли допустити так само, як на першій розправі. Малюца й Мигаль говорили по - польськи. Решта пробували говорити по - українськи, але, коли судді їм це заборонили, вони резигнували із слова взагалі.

Коли при кінці розправи дозволили нам сказати останнє слово, Бандера повторив те саме, що сказав на першій розправі: "Нас розсудить залізо і кров". Що говорили інші, не пригадую собі. Коли прийшла черга на мене, я не сказав нічого.

По прочитанні присуду ми знов, як і на першій розправі, встали й піднесли оклик: "Слава Україні".

В поворотній дорозі нас строго ізолювали, щоб ми не порозумівалися, й ми їхали майже весь час мовчки, за винятком кількох речень. Ми знали, що нас везуть назад на „Святий Хрест“, бо ніяких речей нам не казали брати зі собою, коли нас вивозили. Дуже не хотілося вертатись на ту саму келію. А ще до того, коли ми вернулися, злодії вже були позабирали наші кращі коци, а нам дали свої гірші. Щастя, що нам казали кластися спати на свої місця, а не зачинати знову від кібля.

Ще день - два жили ми враженнями зі світа, а далі все пішло знову старим шляхом сірих буднів.

Цікаві були замітки в польській пресі у зв'язку з тим апеляційним процесом, але ми про це довідалися пізніше. Багато було прихильних для нас слів, головню з уваги на помітну зміну нашого зовнішнього вигляду, що на тих журналістів, які бачили нас на першій розправі, зробило прикре враження.

З тієї поїздки я скористав, бо привіз собі дві книжки, які я дуже хотів дістати: фізику й механіку, які я від того часу мав на келії і міг студіювати. Це була єдина новина у моєму тюремному житті по тій поїздки, а крім того вже не було тієї надії, що була передше, що може мій присуд зміниться.

Ми в одній келії

Але велике накопичення праці давало мені спокій і твердий сон і дні скоро проминали. Так пройшло добрих три місяці й одного разу нас обох із Карпинцем викликав сторож на коридор з речами. Тому, що казав брати й коци, ми зразу догадалися, що прийде Зенон Матла й Микола Лемик, але до того не радий. Нас повели до 21-шої келії і там застали ми Підгайного й Качмарського, а потім прийшов ще Лебедь і Бандера. Це Бандера вистарався, щоб нас дали разом до одної келії. Ці старання йому забрали багато часу. Два рази записувався він до рапорту до начальника в'язниці. На келії були ще три члени ОУН: Гриць Перегінняк, Юрко Батіг і Луциняк. Ми ще надіялися, що прийде Зенон Матла й Микола Лемик, але до того не дійшло ніколи. Тут варто додати, що по апеляційній розправі Малюцу й Мигалья не дали на „Святий Хрест”, тільки до Тарнова. Опісля Малюцу були з Тарнова перевезли до іншої тюрми, а Мигаль, як кажуть, сидів там аж до початку німецько-польської війни й його розстріляли в часі евакуації в'язнів.

По переході на іншу келію, в нас почалася нова сторінка нашого життя. Досі жили ми більш індивідуально, а від того часу зачали ми жити групою. На тому ми скористали дуже багато, бо кожен з нас мав свої приватні книжки, а Бандера й Лебедь мали дозвіл на українські газети й могли собі лишати по одній картці на папір, якого нам усе було замало. Найбільшим для мене здобутком була тригомова Українська Загальна Енциклопедія, яку мав Бандера. З неї міг я робити такі комплекти, як історія України, географія України, історія української літератури, мистецтва й інші.

Всі харчі давали ми до спільної торби, якою завідував спочатку Лебедь, і їли ми спільно ділячи по рівній пайці кожному, без огляду на те, що він діставав з дому. Це були ще добрі часи, коли можна було діставати стільки харчів, скільки приходило, а також можна було собі виписувати з тюрмової кантини скільки хто хотів і скільки мав грошей. Ми діставали великі посилки від Комітету Допомоги Українським Політичним В'язням, а крім того від батьків і знайомих.

Келія ч. 21

Келія, в якій ми тепер сиділи, мала два вікна, бо була наріжна, й з одного вікна було видно те місце на в'язничному подвір'ї, де приходили з пошти пакунки. Це було раз в тиждні.

Вже від самого ранку Качмарський, бувало, сидів у вікні й виглядав, коли прийде пошта. „Баламути, баламути” співав він, як тільки побачив пакунки, і в келії починалася пора очікування, яка тривала одну, або й дві години, заки когось викликав сторож, щоб ішов по посилку. Тоді викликаний брав собі мидницю й ішов попереду сторожа до дижурки. Там при нім сторож розпаковував посилку й контролював, чи немає чого недозволеного в пачці. Хліб і всяке печиво розкраювали, чи там чого не скрито. І тут сторож міг показати, що він годен, залежно від того, як він відносився до в'язня. Одному краяв тільки раз, іншому більше разів, а декому так покраяв і все помішав, що годі було з того користати. Головно тим пописувався Кобилецькі. Краяли теж і мило. Найбільше було мороки з пастою до зубів. Її лишали на дижурці й перевіряли її в неприсутності в'язня. Звичайно ми діставали мило центросоюзу т. зв. „ядрове мило”. Його розкраювали звичайно на дві половини, але, коли сторож був не в доброму гуморі, то подробив на маленькі кусочки.

Паста називалася „Альое”. Опакування, чи це був чистий папір, чи газета, забирали й тому при відборі пакунка потрібна була миска. Дарунків ключник не приймав ніколи й ні від кого, але в келії було багато таких, що радо були б прийняли щонебудь і звичайно приглядатися з апетитом, що хто приніс. У келії кожний мав свою полотняну торбу, яку завішував під полицю на миски, що й закривали завісою так, що тих торбів не було видно. Звичайно був хтось на келії, що написав до дому, щоб йому прислали відповідного гарного полотна, з якого потім, поробивши гарні тороки, уживали на таку завісу, що закривала торби. В такій торбі тримав в'язень всю свою мізерію: щітку до зубів і до черевиків, зшиток, книжку і все, що мав і дістав у посилці, звесь свій тюремний маєток. Ми давали свої посилки до спільної торби, то можна було свою власну тримати трохи в ліпшому порядку й не мішати всього.

На тій келії ще був один українець неполітичний в'язень, що називався Покотило, а один литовець політичний в'язень, що називався Павло Печуліс і вони оба також належали до нашої спільноти.

Поляки нам усе завидували, що ми так можемо в спілці жити, й дивувалися. Вони, без огляду на те, чи політичні, чи звичайні, не могли довго видержати в спілці. По двох - трьох тижнях польської спілки, ми бачили, як вони простелювали плащ, висипали все, що є в торбі, й ділили... Ліквідація спілки...

Найбільше таких поділів було між двома ніби політичними членами професійної м'ясарсько - робітничої спілки Собераем і Шмідом, які сиділи за вбивство якогось урядника тієї „Унії”. Вони діставали дуже великі посилки з дому, з „Унії” і від знайомих, а крім того робили все великі закупи харчів. Вони підчас нашого побуту в тій келії ділилися три рази.

Багато було спроб зі сторони поляків, щоб розбити нашу спілку. Коли хтось із нас отримав малу пачку й давав до спілки, вони виговорювали свої завваги. Головно, коли приносив свою посилку литовець Печуліс, який діставав з дому звичайно твердий сир і хліб. Все зараз хтось приходив юдити, що - мовляв дивіться, що він до спілки дає, а що він дістає. Та це нам не шкодило й він весь час був у нашій спілці, хоч сам кілька разів питав, чи ми вдоволені з його перебування в нашій спілці. Нашим „старостою” був Бандера, а потім Лебедь. Комуністи, які сиділи за шпіонажу, говорили, що ми не повинні бути націоналістами, тільки комуністами. Вони ніколи спілки не мали.

„Кануць”

Старшим келії був злодій збоченець Войціцкі, який був донощиком. Був великим всезнайком й оповідав багато про „Святий Хрест”, бо сидів тут уже понад 15 літ. Оповідав нам багато про Матлу, бо він сидів якийсь час в тій келії. Також оповідав про Романа Барановськоро, який теж сидів у тій келії якийсь час. Барановський був хорий на легені й одного разу по двох роках сидіння на келії захворів і в шпиталі помер. Войціцкі оповідав, що він захворів нагло по одержанню пачки. Від кого мала б бути та посилка, не годен був сказати. Скільки було в тому правди, годі було провірити.

Войціцкі був донощиком дуже ординарним. Він часто лишався на келії, коли нас випускали до кльозету, й тоді говорив ключникові про келію, що хотів. З нас найбільше був виставлений на неприємності через Войціцкого Качмарський. Він був спецом від роблення нелегальних ножиків. Ножка не вільно було в келії мати. Коли хтось дістав пачку й мав потребу щонебудь покряяти, йому давали зроблений з бляхи „ніж”, яким з тяжкою бідою можна було покряяти хліб, чи солонину. Качмарський робив гарні, хоч малі ножики з так званого рондового пера, яке можна було купувати, замовляючи при виписці харчів. Розігрівав перо над свічкою, зробленою зі смальцю й ка-

валка шматки. Розпростовував і пробивав голкою дві дірки. Потім гартував і вигострював, як бритву. З кавалка ручки від щіточки до зубів робив ручку, яку прикріплював при допомозі кавалків розпеченої голки. Гарно заклепав і з того був спосібний ніжик, довгий на приблизно чотири сантиметри. Маленький... але! У в'язниці, це неабиякий здобуток, а з другої сторони... велика річ для сторожів, за якою треба шукати більше, завзятіше й при допомозі цілого розвідного апарату, мов би йшлося про не знати що. Через це власне й почався наш клопіт на тій келії. Що тільки Качмарський зробив ножику, зараз на наступний день приходив сторож і прямо витягав Качмарському ножику з кишені, немов би бачив, де він його носить. По кількох таких випадках ми ствердили, що це доносить Войціцкі. Тому то Качмарський взявся на штуки. Він роблячи ніжик - не знаю котрий вже з ряду - зробив відразу два! Один так, що Войціцкі бачив, а при тому другий і то ліпший, якого Войціцкі не міг завважити. Як звичайно, на другий день сторож відібрав Качмарському ножику, але тільки одного, того гіршого, але йому залишився другий, ліпший і дуже засекречений ніжик. Які в нього були гарні нігті! І пообтинані й вичищені, якби на волі. Та де там на волі міг би хтось стільки часу й терпеливості присвятити для чищення нігтів! Але на щось Генко був педант...

Розуміється, що Войціцкому він не міг забути того, що він мусів стільки ножиків задувно робити, Ми майже всі мали кучохвости щіточки до зубів...

Через ті ножики донощиттво Войціцкого дуже вийшло на яв і більшість в'язнів його зненавиділи. Такого в тюремному жаргоні називано "капусь" від жаргонового в'язничного слова „капувати" — доносити.

Нам давали раз на тиждень капусняк зварений на костях, який майже всім смакував, бо дійсно, це була найліпша страва яку ми діставали. Давали його все в четвер. Одного разу в такий четвер, коли мав бути капусняк, уставились ми в ряд спрямований до дверей, бо послугач, який помагав на коридорі, приніс хідник і застелив перед дверима підлогу, щоб при роздаванні зули не побрудити підлоги. Це був знак, що зараз принесуть котел із зупою й будуть роздавати. На переді станув Войціцкі, а за ним ставали звичайно хто скоріше вспів, але тоді став зараз за плечима Войціцкого Бандера. Всі стояли в ряді з їдунками під пахвою й майже ніхто не говорив, а нагло Бандера сказав наголос: "Капусь", а по короткій перерві додав "нячек". Але в часі тієї перерви Войціцкі нагло обернувся, думаючи,

що це Бандера йому сказав „капусь”, а ми всі зареготалися, побачивши, як всипався Войціцкі. Бандера для приличности ще кілька разів повторив слово ”капусьнячек”, але всі знали, що мають думати і що Бандера думав. Розуміється Войціцкі був до крайности збентежений і, виведений з рівноваги, не міг позбиратися до купи. Це загостило той конфлікт, який був між Войціцким і Качмарським уже й так у високому напнятті. Суперечки між ними були вже дуже часті і з якоїнебудь причини. Ненависть Войціцкого перенеслася на нас усіх.

Освітня праця з друзями

З перших днів нашого спільного життя ми взялися до освітньої праці. Ми мали між собою двох українців, що були анальфабетами, а двох, що мали дуже малу освіту. Вони згодилися, що будуть учитися, а ми згодилися їх систематично, як у школі, вчити всіх предметів. Писати, читати, а також граматику й літературу вчив я. Математику, фізику й хемію вчив Карпинець, а історію й ідеологію вчив Бандера. З того вийшла цікава школа. Всі чотири були здібними хлопцями, які не мали нагоди вчитися, тому не мали освіти, а життя їм уже не раз прикро дало відчуття, як то зле не мати бодай найменшої освіти. Тому це були незвичайні учні, а ми докладали всіх старань, щоб їх найбільше і найлегшим способом навчити. Я ще до того стосував методу щоденних змагань із кожного предмету. Це у висліді давало великі досягнення. За один рік такої науки вони могли сміло ставати до іспиту і здавати трепю гімназійну клясу. Я ніколи ані перед тим, ані по тім не мав таких учнів і таких успіхів.

Гриць Перегіняк

Найбільше вибивався Перегіняк. Він втягав у себе як губка все, що йому було сказане. І розумів усе дуже легко. Він був цілком неграмотний, як я з ним стрінувся. Його мама не мала мужа, була ціле своє життя зарібницею, сільською служницею, яка жила й удержувала сина з праці рук. Син - одинак від малої дитини був теж у наймах. Коли виріс, пішов на працю до коваля й навчився згодом так добре працювати, що сам став незалежним ковалем.

Тяжка ковальська праця, яку він уже в заранні молодости виконував, виробила йому сильні м'язи й силу, дала йому крапций заробіток і він уже в дуже молодому віці сказав своїй мамі, що він не хоче, щоб вона працювала. Його молодість, яка пройшла на праці від досвітку до ночі, припала на двадцяті роки. Він був народжений 1909 або 1910 року. Село, в якому він виростав, було дуже свідоме. Він був знаний як совісний і добрий ремісник і його люди дуже любили й поважали. В тридцятих роках випадково знайшов контакт із Організацією Українських Націоналістів.

Одного разу прийшов до нього один чоловік і, чекаючи на замовлену працю, оповідав, як то в їх селі, яке адміністративно прилучили до сусіднього села, солтис-поляк, якого призначила польська влада, позволяв собі на різні вибрики. Оповідав той чоловік, оповідав, а як робота була скінчена, заплатив і пішов собі, не звернувши уваги на те, яке враження зробило його оповідання на того хлопця, якого почуття кривди було особливо високо розвинене.

В тому дні він працював, хоч був дуже хворий.

Гриць Перегіняк мав тоді двадцять три роки. По праці пішов він до дому і, як звичайно, по вечері пішов спати. Але він не міг заснути. Перший раз від довшого часу це йому трапилось, бо по тяжкій праці в кузні він звичайно засипляв, скоро тільки положився. Перевертався, обертався й не міг заснути... Тоді встав і витягнув зза стріхи свого скороченого й переробленого кріса й почав оглядати, як ніколи.— "Піду й забю, як пса. Чому через таку падлюку мають люди мучитися?"— прийшла йому думка і він уже не міг її протиставитися. Зібрався, всунув у рукав кріса, бо був короткий, і пішов. У хаті солтиса світилося світло, вікна не були заслонені і він заглянувши крізь вікно, побачив солтиса, як той обернений плечима до вікна, щось до світла оглядав.

В одній секунді витягнув Перегіняк кріса з рукава, стрілив і сталося. Солтис, як стояв, так і впав...

Втікаючи поза городи до дому, Перегіняк завважив, що в нього тепер зовсім інші думки. Він забив чоловіка! Йому стали дуже швидко з'являтися картини наслідків його вчинку. Таж його заберуть і вкинуть до в'язниці, а хто тоді заопікується мамою?... Чому він про це перше не подумав? Він був би напевно того не зробив, як би був пригадав собі в той момент маму. Ще як витягав з рукава кріса...

Він роздягнувся, положився, але на нього скаженими пса-

ми накинулися страшні думки. Він цілий трясся. Було літо, а йому зимно. Його цілого трясє. Його підкидає. Він не може себе опанувати...

Він не чув, як у селі зчинився крик, як стали шукати за вбивником. Аж як прийшли під його хату й запитали, де є коваль, він тоді схопив клаптик тієї реальності, яка діялася. Але це його привело до цілковитої притомності.

Та він не годен був встати. Коли вони прийшли до нього, він побачив, що це два поліціанти і кілька газдів з його села. Вони прийшли до нього під повітку, де він лежав, і ствердили, що він хворий. Це їх утвердило в переконанні, що це не він забив в'їта, і відійшли. Все для нього пішло дуже щасливо й виглядало, що все скінчене.

По кількох днях він довідався, що поліція арештувала одного хлопця з його села, якого підозрівають, що він забив в'їта і страшно його б'ють, щоб признався. Тоді Перегіняк, який уже був дещо видужав, зібрався, пішов на поліцію і признався, що це він забив в'їта. І все пішло своєю дорогою: йому заложили на руки кайдани й до двох тижнів він уже мав присуд домертної в'язниці, а по присуді його завезли на "Святий Хрест".

Одне пам'ятав, що мама дуже ридала й питала, чому він це зробив, він не знав, що має сказати, і врешті сказав: "Мамо, то хтось мусів зробити"!

Така була його історія до того часу, доки я його не стрінув. Він був сильний загартований на найбільші труди й невігоди й у в'язниці нічого не боявся: ні голоду, ні холоду, ні сторожа, ні злодіїв. Йому було все одно.

Він мав тяжке життя, тому в'язниця для нього мимо всього була мов би відпочинком, і в той час, коли я з ним був разом, він виглядав дуже добре. Також дуже йому це допомогло психічно, що він стрінувся із нами. Головно з Бандерою. Він був зі сусіднього села. Перегіняк походив з Угринова Горішнього, а Бандера з Угринова Старого, коло Калуша. Коли син священика сидить у тій самій в'язниці, то це для нього найкращий доказ, що з ним ще не так найгірше. Це його зовсім успокоїло й він, наскільки я це міг пізнати, чувся в той час дуже добре.

Щоб довести його історію до кінця, я розкажу в цьому місці дещо наперед. Коли нас вивезли зі "Святого Хреста", Перегіняк лишився в тій в'язниці аж до польсько - німецької війни в 1939 році. В дні вибуху війни багатьох в'язнів у тій в'язниці постріляли, але Перегіняк урятувався. В'язницю вивакуювали, як тільки почалася війна, й повели в'язнів у напрямі на схід. Це

був тяжкий похід. Багато в'язнів по дорозі сторожі достріляли, коли вони не могли йти, але їх скоро ділали відділи наступаючої німецької армії і в'язні були врятовані, а з ними й Перегіняк.

В 1940 - вім році мене відвідав у Кракові Перегіняк, у мундурі "веркшуща", бо він був у Стараховіцах у відділах, які стерегли військові об'єкти. Дуже було приємно стрінутися з ним і побачити, як дуже змінився він за той час. Дуже видно було, як багато він скористав з того, що в тюрмі багато навчився. Він по нашій розлуці читав дуже багато того, що можна було в бібліотеці у в'язниці дістати, а крім того діставав був книжки з Комітету допомоги українським політичним в'язням. Оповідав, як він напам'ять виучував усі записки тих викладів, які собі поробив, коли ми його вчили. Тепер він зі захопленням читав усе, що міг дістати з військової літератури. При "веркшущах" відбувалися найкращі військові вишколи ОУН і він перейшов три курси: рекрутський, підстаршинський і старшинський. Ті курси відзначалися ще й тим, що можна було зовсім офіційно робити практичні справи в полі. Пізніше я згубив з Перегіняком контакт на цілий час мого перебування в Кракові в 1941-шому році.

Потім прийшла воєнна заверюха, в якій багато тих, що все пройшли, згинули або пропали без сліду. Що сталося з Перегіняком Грицем, не можу докладно сказати.

На сторони 22 у своїй книжці п. н. "УПА" написав Микола Лебедь про смерть сотенного УПА Коробки - Перегіняка, командира першої сотні УПА на Волині в 1943-му році, в наступі на ворога. Чи це той Гриць Перегіняк, що я з ним просидів три чверти року на "Св. Хресті", не знаю. Одне можу сказати, що я певний, що він до УПА потрапив і що міг на пост сотенного вибитися по переході тих вишколів, які він мав нагоду відбутися. Також знаю, що більша частина тих, що були в "веркшущі", були переведені до поміжної поліції й вислані на Волинь і Полісся. Отже все промовляє за тим, що наш Гриць Перегіняк зі Святого Хреста і сотенний УПА Гриць Коробка-Перегіняк — це одна і та ж особа.

Хоч тяжко мені тепер вертатися з Волинських лісів до тюрми, то все таки треба вертатись, щоб розказати про решту тих, що там лишилися, тих, що в тюрмі здобували освіту, хоч могли зовсім — сказав би не один — слушно сказати: „По що я маю вчитися, як я маю досмертний присуд тюрми”. А вони

вчатся, і то так - я сказав би - по тюремному, більшість матеріялу вивчали напам'ять.

Так, як нам завидували, що ми можемо весь час жити в спілці, так тепер почали нам завидувати, що ми маємо завзяття вчитися. Це дало такі наслідки, що кількох звичайних в'язнів спровадили собі книжки й теж почали вчитися. Але вони хотіли скороченим способом стати інтелігентами. Вони собі купили словники чужих слів і думали, що стануть зараз інтелігентами, коли вивчать багато чужих слів. З того вийшло таке, що одного разу в ночі ми почули дивну розмову. Але треба ще перед тим пояснити, що в келії було велике перепоვნення і ми уклалися до спання так, щоб як найдокладніше використати поверхню келії. Отже кількох спало у ногах іншим. Не дивно отже, що часто, як хтось протягнувся, не лиш потурбував, але й вибив зі сну того, що спав йому в ногах. Тож одного разу в ночі чуємо таку розмову: „Ти! Будеш ти ортопедично спати, чи ні? Бо я проти тебе застосую санкції”. Йому у відповідь чути голос другого, що вивчав чужі слова: ”Ти собі можеш санкції стосувати, я не маю нічого на візаві, я мушу протягнутися”!

Карпинець у своїх викладах фізики завжди старався показати в дійсності те, про що вчив. Одного разу, нам усім на диво задемонстрував конструкцію літака з пристроєм до керування. Він був знаний з того, що більшу частину часу просиджував у кутку й робив математичні задачі. Це знали і сторожі й тому не звертали уваги на те, що він там робить. Так само не завважив і донощик, що він собі нишком виклеював з паперу хлібом різні частинки, й з того вийшов прекрасний модель літака з кермою. Розуміється, що прийшло до прилюдного показу, всі слухали викладу й подивлялися, як це він міг у келії все зробити. Очевидно, що ще того самого дня був сторож у келії й казав собі дати модель літака. Щастя, що модель був такий малий, що не можна було підозрівати, що Карпинець хотів на тім літаку втікати з в'язниці.

Різдво на „Святому Хресті”

Находили Різдвяні свята 1937 року. Нам заповіли, що до в'язниці приїде капелян українських політичних в'язнів о. Осип Кладочний. Буде щось нового! Але заки він приїхав, у нас уже була новина: ми приготувалися до... співаної Служби Божої. Ми вчилися співати на чотири голоси, провадив хор

Бандера. Я тоді мав нагоду пізнати, як добре він визнається на веденні хору. Треба згадати, що начальник в'язниці радо давав дозволення на те, щоб в'язні робили проби до співу на Богослуження, а в'язничні сторожі любили спів українських в'язнів. Нам не дозволяли робити проб разом з іншими, але нас було досить і ми приготувлялися так, щоб інші могли до нас долучитися. Найкраще нам ішли коляди, бо їх кожний знав.

Приїжав о. Кладочний. Нас завели до великої залі й порозміщували так, щоб ми не могли порозуміватися, хіба тільки в справі співу. Найперше була сповідь і ми могли по трьох роках висповідатися. Тож сповідь тривала довго.

Причиною довгої сповіді було ще й те, що о. Кладочний по уділенні розгрішення питав кожного, як він почувається та чи здоровий і чи дістає листи з дому, що забирало багато часу. Потім почалася Служба Божа і ми ніби задля співу посходилися разом і сторожі вже не звертали уваги на те, що ми були разом; відспівали все гарно. Апостола читав хтось із іншої келії й тоді чув я перший раз інший спосіб читання апостола. Всі ми причащалися. Найбільш зворушуючий був момент, коли о. Кладочний по відправі затягнув коляду:

„Ісусе милий, ми не багаті,
Золота в дарі не можемо дати”...

Ця перша наша Служба Божа по трьох літах, де ми зійшлися разом, і співання Служби Божої і ще на кінець та коляда, що так докладно пасувала до нашого стану — все це викликало в нас надзвичайне почуття й залишило незабутнє враження... Ми велично відсвяткували тоді Різдво, як ніколи... Було кілька тижнів чим жити... До сьогодні пам'ятаю те незвичайне духове піднесення.

Це не було на саме Різдво. Різдво було аж за тиждень, чи на віть два. Ми велично святкували Святий Вечір. Тоді вже були великі реформи у польських в'язницях, на основі яких в'язням обмежено харчі і дозволено діставати тільки дуже обмежену кількість харчів з дому. Ми тоді ще користувалися тим, що не було докладного припису, чи можна діставати посилку, як хто замовив собі харчі у в'язниці за гроші, й мали ще деякий запас давніше отриманих харчів. Деякі з нас дістали в посилці кутю й багато дечого, що в нас по звичаю подається на Святий Вечір. Але найважливіше було те, що ми вміли хором на чотири голоси співати коляди. Тоді я примусив мою пам'ять відтворити вірш "На Святий Вечір", який я уложив був, як сидів ще у

слідстві в перший мій Святий Вечір у тюрмі, і я його читав у програмі нашого свята. Полякам і німцям це все дуже подобалося, що ми так велично обходимо Святий Вечір. У в'язниці давали тоді тільки додаткового оселедця по якійсь трохи ліпшій, як звичайно, зупі.

Дядя Югов

Щоб наша в'язнична школа була подібна до школи на волі, ми мали святочні вакації. В той час не було науки, але не пригадую собі, як довго. Наші учні прийняли це з таким самим ентузіазмом, як це приймають до відома учні на волі. Ці всі наші обряди й наука і ще й вакації дуже припали до вподоби старому білорусові, що звався Югов. Він був коло сімдесятки. Мав присуд 15 літ за шпигунство в користь советів. Але це - як він нам оповідав - було неправдиве, бо він в дійсності перейшов був границю до своєї сестри і, як вертався, його зловила польська пригранична сторожа. Ніяк не міг доказати, що це не було ніяке шпигунство, бо й адвоката не міг собі взяти, і не дуже вірив, що дійсно йому прийдеться сидіти все своє дальше життя в тюрмі і то на „Св. Хресті”. Ми його називали дядя Югов. Він цирував усім шкарпетки, за що діставав махорку, бо дуже любив курити, а також діставав різні дарунки, як хтось діставав посилку. Вчив нас багато пісень, оповідав дуже цікаві оповідання й байки, а головню свої пригоди. Дуже радів, як чув наші коляди й по наших святим вечорі оповідав багато про різдвяні звичаї в його роді, який був насправду старий, як це виходило з його оповідань.

Побачення з нареченою

Вже було по Йордані, як мене й Карпинця покликали й казали вбратися в плаці. Що це може бути?... Руки за спину, голова вдолину... йдемо через одну браму, другу і ще там якусь, і остаточно виводять нас на подвір'я, в напрямі до канцелярії начальника... Побачення!... До мене приїхала Оленка!... Я вже згадував, що вона до мене писала, а тепер приїхала на побачення. То була правдива несподіванка. Вона мені нічого не задала в листі, що вибирається до мене. Ми дуже мало могли писати. Я писав на тому малому кусочку паперу, який нам

Олена Недзьвецька-Климишин в 1935 р.

призначували раз на місяць, аж на три адреси: до батьків, які дуже нетерпеливо ждали на кожного листа, до брата і до Оленки. Лист ішов до неї, а вона відкривала й посилала, куди було призначено. Для кращого уявлення, як такий "лист" виглядав, подам, що це було 5 сантиметрів на 10, для кожного мого адресата.

На побаченні, ми мусіли говорити по польськи. На наших землях ми робили з того проблему, але на польських ми мусіли прийняти це без спротиву. Ми хвилину стояли мовчки. Ми не могли промовити ні слова. Аж я сказав так, як ми все собі на жарти говорили: „Сервус, хлопче”. Це урятувало нам ситуацію.

Оленка так само сказала мені й так ми почали розмову, яка тривала тільки 15 хвилин, і ми, нічого путнього не сказавши, бо не були приготовані, розійшлися. Прикра ситуація. Таж дівчина їхала стільки миль, щоб дістати дозвіл на 15 хвилин через дві ґрати говорити по польськи... Але ми бачилися! По трьох роках ми бачилися!... І це для нас важило за все. Потім мав побачення з Оленкою Карпинець. Він вже їй більше сказав, як нам поводитися, й по своєму, жартами підніс її трохи на душі. Тож вона могла вертатися до дому з не дуже прикритим враженням. Це було 1938 року.

Довідаюся більше чим з листів

Знов було чим жити кілька тижнів, а потім я дістав до келії знімку Оленки, яку вона мені залишила й начальник мені дозволив задержати в келії. На побаченні довідався я, що Оленка мусіла здавати два рази останній іспит з права, бо проф. Голомб удавав, що її взагалі не бачив, як вона по півтора - річній тюрмі прийшла здавати іспит. Тепер вона, здавши за другим разом іспит, працювала у Стрию на кореспондентурі Промбанку.

Міжтим, у тюрмі ставало щораз гірше. Харчові обмеження загострювалися з дня - на - день і нас поставили тільки на приписану порцію.

Розгром нашої спільноти

Одного дня нас по одному викликали з келії й порозсаджували по різних келіях. Це мабуть нам прислужився старший келії — донощик, з яким напруження в останньому часі вже було стало дуже нервуючим і прикритим.

Мене привели під келію 17 й казали входити. Я станув набік і заявив, що я до тієї келії не піду. Це був спротив владі й ключник Кобилецькі замахнувся на мене ключами. Я відкинувся і сказав дуже гостро, щоб він держав руки при собі. Він мене поставив під стіну лицем до стіни, а сам покликав іншого сторожа й звелів повідомити про це своїх зверхників. Розуміється, що всі мешканці келії 17 все це чули й більшість з них це бачила.

Я був здецидований зробити все можливе, щоб не дістатися до тієї келії, бо в останньому часі, заки нас були перенесли на

спільну келію, в мене таки було дійшло до гострої авантури з Єндрисом. Причиною стало це, що він був помалював вікно білою фарбою, яку якось спеціально замовляв собі, а я своїм звичаєм рано підійшов до вікна і спершись, почав молитися. Це його кинуло в гарячку й він зачав багато й вульгарно мене визивати. Я нічого не відзивався, тільки ходив по келії. Але коли мені вже було того забагато, я нагло скрутив у його сторону, станув над ним, що сидів в той час на своїм стільці, й голосно крикнув, щоб він не сказав ані слова більше, бо це буде його останнє слово. Він того не сподівався, тому зовсім спантеличився й добрих кілька хвилин не міг промовити ані слова. Це була його програма перед всією келією. Я зачав знову ходити по келії й щойно тоді він почав говорити, що мовляв, він зі мною битися не буде, бо я свіжо з волі, а він уже досягає двадцятку, але він собі зі мною в інший спосіб порадить. Потім став говорити до інших, як то „одного” в часі спання навчили розуму, бо був сильний і не дався набити вдень. В ночі хтось ложкою вибив йому одне око. Але коротко після того нас були забрали з тієї келії. Тепер мав я знов туди вернутися і то вже сам. Без Карпинця.

До мене зараз прийшов пшодовнік Гаєвскі і сказав, що я піду до карцеру, як відмовлюся піти до 17-тої келії. То я йому відповів, що я дуже радо буду весь час сидіти в карцері, але до тієї келії таки не піду. То прошу!... І повів мене до карцеру. Там мені Кобилецкі забрав всі мої речі й казав скинути черевики. Та в тій хвилині надійшов комісар. Він відправив геть тих обох і став мене розпитувати, що за причина, що я не хочу йти на ту келію. Я не хотів йому сказати, але він сам мені сказав, що заки прийшов до мене, говорив з тими, що є в 17 - тій келії, і вони йому сказали, що я не можу згодитися зі старшим келії. Він наказав Єндрисові, щоб мене залишити в спокої, але я мушу піти до тієї келії, бо того вимагає дисципліна, й він не може мені уступити, бо це було на очах в'язнів. Я бачив, що це дійсно на „Св. Хресті” така радця, і тоді згодився піти на келію.

Знову на 17-тці

На келії була сензація - я вернувся та ще з такою музикою. Тут не застав я вже нікого з українців, крім того советського шпигуна, про якого я вже згадував. Вечером мене положили спати на моє старе місце. То було третє місце від вікна.

По однім боці мене спав один, що забив 35 осіб, а з другого боку такий, що забив вісім осіб. Той, що забив 35, дуже перестерігав так звану у них „зłodійську мораль”. Він першого вечора, як ми положилися спати, сказав мені, що він собі дуже подобав те, що я так поставився до Кобилецького, як він мене хотів ударити. Від того часу він зі мною дуже добре жив. Так само й Борис Каторжник, про якого я вже передше згадував, став зі мною більше приставати й оповідав мені, як він, будучи на каторгах, стрічався з українськими політичними в'язнями. Шкода, що я не годен собі нічого з того пригадати. Було багато справді цікавих моментів.

Найгіршим у тому, що нас порозкидали по різних келіях, було те, що ми не домовилися, як ми будемо контактуватися. Стукати там до стін не було можна, бо капусі страшно сипали. Я не міг дуже довго нав'язати контакту з моїми друзями. Кілька разів я завважив, як Бандера переходив попри нашу келію, йшов на самому кінці ряду в'язнів своєї келії і щось мені показував на руках. Я не годен був зразу додуматися, що це значить. Одну руку ззаду держав в долину долонею, а другою зі споду в неї вдаряв. Це мені кілька днів не давало спокою. Я тоді був весь день зайнятий своїми справами, про які я вже сказав передше, але тепер я дуже багато часу, який мені лишався, бо вже я не вчив, присвячував на науку англійської мови. Вчився я із тим советським шпигуном. Його приbrane прізвище, під яким його зловили й засудили, було Скульські. Він був українець, переконаний, як це я вже сказав, комуніст, але це мені не перешкоджало з ним учитися, бо це мені виходило на користь. Він дуже солідно вивчав кожну лекцію і мені це помагало також так вивчати все майже напам'ять, а деякі речі, які були важливіші, напам'ять повністю. Вимову нам виправляв Віхерк, якого в два дні по мені теж перенесли з тамтої келії. Коха, його приятеля, теж. З ними я говорив тільки по німецьки, щоб не забути тієї мови. Вони оба діставали польські газети й у келії зробилося вже досить відрадно. Мені дав Єндрис функцію складати убрання на стіл перед сном. Я джигуру зовсім не робив, а Єндрис мене не зачіпав. Овшім, попросив мене раз, щоб я йому зробив такий ніжик, як це робив Качмарський. Я нераз бачив як це робиться, і знав усі способи, й мені вдалося зробити справді дуже гарний ніжик. Цей ніжик залишився до кінця мого побуту в келії, бо носив його і переховував сам донощик. А часто, коли була потреба, Єндрис позичав його кожному. Так то ми мали свій ніжик.

Одного дня Скульський приніс мені з клозету записку від Бандери. Він пояснив мені, що він бачив, як Бандера, йдучи попри нашу келію, все щось показує руками, й він з того додумався, що треба шукати під сподом клозетної мушлі за запискою. Він пошукав, знайшов і мені подає. Це був малесенький листок із папірця до папіросів, на якому було написано: "В цей спосіб відпиши, як це знайдеш. Баба". Я так відписав і зв'язок був наладнаний. Я йому написав, щоб мені ставив записки в клозеті між кафлі печі. За два дні я вже мав листа від нього й від Лебеда. Писали, що вони довго старалися нав'язати зі мною контакт і не могли. Вони постановили зробити голодівку, як тільки зловлять зі всіма зв'язок. Я був останній. Писали, щоб я дав свою згоду. Ще нас трьох має таку згоду дати й тоді починаємо. Я був проти голодівки, бо я мав свій особливий погляд на ту справу. Але, як усі є за, то і я буду голодувати. Зараз по тому прийшла записка від Лебеда, що ми починаємо голодівку в першому дні, як відійде Гоффман, а дижур на коридорі перебере на два тижні Кобилецькі. Я дуже був проти того, бо ми робили в той спосіб прикрість Гоффманові, а собі утруднення, бо Кобилецькі мав нас на той час під своєю рукою. Ще й виходило, що за дижуру Гоффмана ми це все приготували. Отже доброму чоловікові ми робили прикрість, а себе віддавали на час голодівки на два тижні в руки садиста. Але було за пізно і я увечорі перед голодівкою роздав усі свої харчі тим, які були зі мною, а рано, як прийшов Кобилецькі роздавати цукор, я зголосив, що я починаю голодівку. Він уже на це був приготований і сказав, що на "Св. Хресті" не є так, як у інших в'язницях і я це ще нині побачу. „Добре” відповів я, і почалося. У в'язниці сенсація. Від того часу, коли був здушений бунт в'язнів, на "Св. Хресті" нічого такого не було. Розуміється, що зараз зі мною почали всі розмову. Деякі страшили, а інші радили, як це робити, щоб видержати найдовше й не піддатися. Прийшло снідання. Всі їдять, а я сиджу, припершись до сінників. Пройшов весь день. Ніхто з адміністрації нічого мені не говорив. Лишили нас, якби нічого не сталося. Так пройшли чотири дні. Я обмежив свої рухи до мінімум і виконував тільки те, що мусів. Більшу частину дня я просиджував. Кобилецькі не дозволяв мені сидіти на плащі. Коли тільки побачив, що я сиджу на плащі, зараз мене зганяв. До мене прийшов пшодовнік Покрифка й питав, чого я голодую, але він це так говорив, мов би розмовляв зі мною

приватно, а не урядово. Тому протягнув розмову довше, так що всі дивувалися.

Восьмого дня нас почали кормити примусово. Водили до адміністраційного будинку й там намагалися влити в нас корм в рідкому стані. Я протестував і тому мене прив'язали до крісла шнуром за руки й ноги й тоді, як я не хотів відчинити уст, принесли вузьку рурку й крізь дірку в носі вцідили мені пляшку рідкого корму. Першого й другого дня мені вдалося корм вернути, але в дальших днях шлунок збунтувався й уже не хотів віддавати того, що захопив. Нас водили поодиноці, щоб ми не могли стрінутися. Попри мою келію ходив Бандера (здається і Лебедь). Бандера був дуже зісох. Він під кінець голодівки ходив попри стіну, щоб мати за що держатися. Карпинець і Качмарський сиділи в таких келіях, що попри мою келію їх на годування не водили. Нам дозволяли не ходити на прохід і залишатися в келії. На апелі я стояв, але мені дуже темніло в очах. Загалом кожний рух дуже багато коштував. Тому я все сидів, як тільки було можна.

В п'ятому дні до мене був підійшов Борис Каторжник і співав мені пісню про умираючого молодого в'язня. Намовляв мене, щоб я з'їв трохи цукру, що мене підкріпить, але я відмовив. Від того часу він часто присідав до мене й багато мені оповідав. Я припинив навчання й тільки переглядав газети. Але не читав. Мій організм слабнув дуже помітно з дня на день, і на 15-тий день я вже ледве зайшов на кормлення. Дуже мені темніло в очах, я діставав завороти голови та тратив рівновагу.

Шістнадцятого дня рано перед сніданням повідомив мене сторож, що голодівка скінчена. Ми на час голодівки перервали переписку між собою і не могли порозумітися. Перервання переписки було конечно з огляду на донощиків. Я не вірив і домагався, щоб це мені сказав або Лебедь, або Бандера, але сторож на це не погодився. Я це прийняв як доказ, що він мене хоче набрати й тому зголосився до начальника в'язниці. Зараз таки по сніданні, якого я не їв, завели мене до начальника і від нього я довідався, що голодівка скінчена, а по кількох днях наші домагання будуть сповнені.

Кава смакувала незвичайно. Ніколи перед тим ані по тім не пив я такої доброї кави... І першу ніч я спав. В часі голодівки я не міг спати, бо мене дуже дразнило вливання корму через ніс. Це викликало в мене таке нервово подразнення, що навіть як я заснув, мене мучив сон, що мені наливають в ніс корм. Це мене найбільше мучило. Першу ніч я заснув зараз, як тільки

положився і не мав ніяких сонних примар, як в часі голодівки. Але в келії ніхто не вірив, що ми щось виграли, бо це було б щось неможливого на Св. Хресті. Я скоро почав приходити до здоров'я й третього дня я вже відважився вийти зі всіма на прохід.

Знов разом

За тиждень мене викликали з келії з речами. Це дуже здивувало всіх, але говорити нічого не далось й так я назавжди вийшов з келії ч. 17. Мене завели до келії, де вже були Карпинець, Бандера, Лебедь і Качмарський. Тут застали ми одного інженера, на ім'я Чарковський, і двох братів Войдів, які помагали в інженерських працях Чарковському. Ми всі дуже тішились, що знов зійшлися разом і довго оповідали собі пережите за той час. Я тоді довідався, як багато клопоту вони мали, заки сконтактувалися зі мною, як Лебедь ходив до начальника в'язниці, щоб отримати вияснення, чому нас порозділювали і висловити наше бажання бути знов разом на одній келії. Але начальник на ніщо не хотів згодитися і відмовив навіть під тиском голодового штраюку.

Найтяжче потерпів від голодівки Бандера. Був дуже вичерпаний ще й тоді, коли ми вже зійшлися знов разом на одній келії. Найліпше виглядав і найлегше переніс голодівку Карпинець. Підгайного вже на „Св. Хгесті” не було. Я довідався, що його вивезли тоді, як нас порозсаджували по різних келіях, а голодівки ще не були почали. Мав щастя. Мені здається, що Качмарський не голодував, бо його звільнено з обов'язку голодівки з огляду на його недугу легенів. Але я того не твердив би. Знаю, що щось було з ним особливе, може навіть він голодував, хоч був звільнений. Не знаю.

Тепер кожний вернувся до свого заняття. Карпинець пірнув у свою математику майже повністю, тільки часом загравав у доміно. Я дуже жалував, що втратив доброго партнера до виучування англійської мови. Ще троха з Лебедем часом перепитувалися. Я мав новину на цій келії, бо помічники інженера рисували чорним тушом багато робіт і я міг тій креслярській праці приглядатися, а часом пробував сам це робити. Це мені дуже допомогло багато пізніше в житті, в Америці. Також англійська мова, що я навчився в тюрмі, стала мені в житті дуже в пригоді. Правду кажучи, я ще до сьогодні спираюся на тому,

що тоді навчився. Українську граматику, яку я був вивчив дуже докладно, при іспиті в УВУ, я здав найкраще. Ми мали українські часописи і свої українські книжки й проводили дуже корисно час. Хоч були великі обмеження харчів, нам часом дозволяли діставати одну пачку більше ніж інші діставали, з огляду на те, що ми мали за собою довгу голодівку. Ми знов жили спільно як одна родина й ділили по рівній пайці все, що діставали.

Карпинець став щораз більше відлюдком і раз коли я його запитав, що з ним діється, він мені звірився, що його мама вже довго до нього не писала й він думає, що вона померла, а йому не хочуть про це написати. Він був майже певний цього і пізніше я довідався, що так справді сталося. Я дуже дивувався, як він це відчув. Потім помер і його батько.

Нас розвозять

Нам на келії жилося дуже добре. Не було ніяких конфліктів, джури ми робили, але з цим не було такого клопоту як на сімнадцятій келії, чи на інших. Атмосфера була гарна. Так ми прожили, здається, три місяці. Одного дня викликали Бандеру, а потім казали видати його речі. Ми думали, що його повезли знов на якийсь процес ОУН, але так не було. Його вивезли до іншої тюрми. За тиждень викликали Лебеда, а потім Карпинця. Над нами зависла хмара невідомого. Не можна було збагнути, куди вивозять, ані чи взагалі вивозять.

Остаточно прийшла черга й на мене. Я вже був приготований на те, та все таки незнане тривожило. Мене закували у грубі кайдани на руки й на ноги по звичаю тієї тюрми так, що тільки коваль міг їх розтяти, щоб мене розкувати, взяли до поліційного авта з чотирма поліцейськими і так я покинув „Святий Хрест”.

V. В НОВІЙ ТЮРМІ

Іду в невідоме

Потяг зупинився і мене вивели. По написах я зорієнтувався, що це Варшава. Я зрадив, думаючи, що мене знов дадуть до Мокотова, де я міг би знов читати книжки, як передше. Але нас не вели до виходу. Спочатку я думав, що поліцаї чекають, щоб на станції троха проглотилося, але то не було так. Ми чекали на получення до іншого потягу.

Я, закутий в грубі ланцюги, робив сенсацію на станції і кругом нас почали кружляти різні типи. Один з них зробив якийсь незнаний мені злодійський знак, але я не відповів, бо не знав, як. Коли назбиралося більше людей, що підходили зовсім близько, мене повели далше від того місця і там мені казали сісти на лавку. Просидів я може пів години й мене повели до потягу, який приїхав звідкись. Я шукав за написами на вагонах, але не міг знайти, і так я поїхав у незнамому напрямі.

По довшому часі потяг зупинився, мене вивели й повели до поліційного приміщення на станції. Ніяк не можна було зорієнтуватися, де я є.

Поліцаї поговорили, потім потелефонували й передали мене тим, які були в бюрі, вручивши їм пачку документів.

По короткому часі ввійшли інші два поліцаї і мене забрали. Дуже близько під дверима було закрите тягарове авто й до нього казали мені всісти. За мною ввійшли оба поліцаї і авто поїхало.

Було пізно вночі, як ми під'їхали під браму в'язниці. Відбулася довга розмова, авто відчинилося, мене вивели й повели до в'язниці.

Це була в'язниця в Седльцах. Якийсь аспірант перебрав мене і поліцаї відійшли. Я довго сидів і ждав, що зі мною зроблять. Нарешті прийшов аспірант і сказав мені, що вони не мають нікого, хто мене розкував би і тому я буду в кайданах ждати аж до ранку. Мене завели до якоїсь келії, де я в убранню положився на ліжку й зараз таки заснув.

Всюди можна знайти людину

Я пробудився, як відчиняли келію. Спросоння я не знав, де я є. Зібрав ланцюг і, викидаючи його на підлогу, встав. Ланцюг забряжчав голосно і той, що ввійшов до келії, аж здригнувся з несподіваного враження. Придивляюся йому: Це молодий чоловік у ранзі "пшодовніка" в'язничної сторожі. Він підходить до мене близько і дивиться своїми синіми очима мені прямо ввічі... Я усміхнувся і сказав йому: "Добрий день" (розуміється по - польськи,) і так я зацізнався з дуже симпатичним чоловіком. По довшій розмові я йому розказав про себе. Він дуже був здивований, як почув, що я студент і відразу сказав мені, що він теж студент третього року права, але, не маючи грошей на студії, повнить службу у в'язниці, а при тому студіює. Від того часу він ніколи не прогавив нагоди, щоб бодай на хвилину прийти до мене до келії і поговорити. Але про це потім.

На нього помітне враження робили важкі кайдани й він, оглянувши їх докладно, запитав прямо, як їх розмикати. Це - кажу - треба розтяти.

Він відійшов і по короткому часі вернувся, щоб мені сказати, що коваль, який працює у в'язниці, приходить аж за дві години й я мушу заждати, аж він прийде, і тоді мене розкують і дадуть до звичайної келії. Так і сталося.

Вигляд моєї келії

Мене дали на відділ одиночок. Келія була уряджена дуже подібно, як у Мокотові, з тією різницею, що не було кльозету, тому в куті була посудина, яка служила за кібель: дерев'яна бочілка зі щільною круглою накривкою. Високо над нею була маленька шафка, а в ній миска, ложка і горнятко, а збоку висів на кілку рушник. Був дзбан на воду. Ліжко, столик і стілець, як у Мокотові, причеплені до стін. Тільки вікно... малесеньке і дуже високо аж під стелею. Щоб його відкрити, треба було стати на кібель. Але, як би зайшла потреба, можна було б крізь віконце пролізти. Та це був аж третій поверх.. Мури були грубі, двері окуті бляхою зі середини, були в зовнішній стороні стіни, тому в стіні була велика ніша, гей би скриня, де можна було стояти й заглядати в малесеньку шпаринку візитирки, яка

була вправді закрита, але не щільно. Цікаві з того виходили часом пригоди, коли сторож, підкравшись до моїх дверей потихенько, заглянув крізь щілину і наші очі стрінулися...

Сторожі

Апелі відбувалися в той спосіб, що перший ішов ключник і відмикав келії, за ним ішов звичайно один пшодовнік, аспірант, або комісар і, заглянувши до келії, казав „добрий день”, на що йому треба було відповісти теж „добрий день” з додатком його ранги, що мені справляло на початку багату труднощі. Треба було добре прислухатися, як його титулюють інші келії. Та він і так не все прислухався до того, бо йшов звичайно дуже скоро. По його відході треба було взяти з коридору убрання, яке обов’язково виносилося, гарно поскладане в чотирокутник, при вечірньому апелі, який відбувався в подібний спосіб, як ранній. За тим, що відбирав апель, ішов звичайно ще один сторож, який замикав келію. Коли апель відбирав комісар, за ним ішов звичайно пшодовнік, аж потім той, що замикав келію.

По закінченню апелю звичайно приходив до мене той пшодовнік, якого я побачив був першого дня, якщо він відбирав апель. Тоді ми могли з десять хвилин поговорити. Аспірантів було двох. Один був дуже надутий у великопанський польський спосіб і нагадував Пієвского зі „Святого Хреста”, а другий був перекінчик: українець, який удавав поляка і був більше відданий своїй службі, як котрий - будь з поляків.

Він раз пробував мене намовити, щоб я махнув рукою на все українство так, як він, і мені буде ліпше і не буду мати клопоту, ані я, ані влада. Розмова була довга, майже монолог, і скінчилася так, що я йому сказав, що чесна людина мусить знати, хто вона, й у відповідний спосіб поводитись.

Був теж і комісар, який хотів удавати батька, й хотів, щоб його любили. Він був старий, сивий, близький до емеритури, або й старший, тільки дальше повнив службу. Він звичайно робив виписку, тобто займався закупом харчів і всього, що в’язні замовляли. Він мав звичайно одного в’язня, який йому помагав. При тій нагоді пізнав я пізніше Михайла Коржана, який сидів у цій тюрмі з Риваком і Грицаком. Вони всі разом ходили на проходи і коли вже з мене зняли строгу ізоляцію, я міг їх бачити на проході. Говорити було неможливо ані на проході, ані при замовлюванню купна. Та все таки ми знаходили, звичайно при замовлюванню, спосіб перекинутися бодай кількома словами.

Мої контакти

Раз на проході побачив я таку сцену: було літо, а Грицак виїшов на прохід завинений в коц. Потім я довідався, що він попав у нервову недугу.

Заки я їх стрінув на проходах, бачив я кілька разів польського політичного діяча Вінцента Вітоса. Це був славний польський політик, що походив зі села, а видрапався аж на пост прем'єр - міністра в польській державі. Був головою т. зв. партії людової. В той час, коли я його бачив, він був переслідуваний і сидів у тюрмі зараз біля мене в сусідній келії. Здається це було вже по його побуті в Березі Картузькій - славнім концентраційнім таборі Польщі, де головно каралися українські політичні в'язні, яким поліція не могла нічого доказати, а було тільки підозріння, що вони патріоти.

Він дуже часто стукав до дверей, щоб закликати сторожа. Мені вдалося чути з його розмови зі сторожем, що він був хворий. До нього приходив часто фельчер і кілька разів приватний лікар. Але це не тривало довго. Одного дня я вичитав в газеті, що Вітос уже на волі і говорив промову на якомусь вічу своєї партії.

При цій нагоді хочу сказати, що хоч мене спочатку дуже строго ізолювали й держали тільки на таких правах, як всіх в'язнів, то згодом умовини покращали. Але на самому початку було дуже тяжко. Це була в'язниця для рецидивістів, тобто неоправних кримінальних проступників, і їх держали під загостреним режимом і в особливо тяжких умовинах, щоб відстрашити їх від злочинів. Їда була дуже обмежена, з дому посилок не можна було діставати, докупити можна було мінімальну кількість харчів, а до того в зимі приміщення було дуже слабо ogrіте. В келії, призначеній для одного в'язня, було по трьох. Найгіршою для них обставиною було це, що їм невільно було курити. Ані з дому не могли діставати, ані купити. Тому вони стосували різні штучки. На приклад: знаючи, що у в'язничному шпиталі дозволяли курити, в різний спосіб старались дістатися до шпиталю. Найбільше „вживаною штукаю” було заразитися коростою. Але звідкіль тієї зарази взяти? Як трапився випадок корости, то його не зголошували, аж доки не заразилися всі в келії, а по можности передали цю хворобу ще й до другої келії. Тоді всі йшли до шпиталю. Але таких випадків було мало, тому в'язні наколювали тіло шпилькою чи голкою і зголошували, що

це короста. Їх брали тоді до шпиталю, щоб перевірити, чи це дійсно короста.

Очевидно, справа дуже легко і скоро вияснялася й виходило, що це було симулювання, і в'язень ішов назад до келії. Але за той час він уже міг собі, якщо не покурити, то бодай "пакнути". Часом ще й до келії приніс якийсь недокурок. Були й тяжчі спроби. Одного разу в'язень проковтнув кавалок ложки. Після цього випадку було кілька удаваних випадків, де в'язень тільки вдавав, що проковтнув ложку. Це було легко в шпиталі устійнити, але для симулянта все одно була нагода покурити...

Коли по двох місяцях зняли з мене строгу ізоляцію, я дістав дозвіл на свої книжки, зшиток і олівець, а також із бібліотеки я міг позичати книжки. Мені дозволено купити харчі, але дуже мінімально, а також махорку, цебто тютюн. Я, собі на біду, на всякий випадок казав купити пачку. Кажу - на біду, бо я ж не курю і тоді не курив, але мене почали брати до лазні разом з іншими в'язнями і я давав їм по папіросові. Та це було тільки два рази, бо й тут процвітало донощицтво на високу скалку і вже по короткому часі я мав першу прикрість, яка скінчилася тим, що мене взяли на переслухання і загрозили, що мені заберуть право купувати харчі, якщо ще раз покажеться, що я маю зв'язки з іншими в'язнями.

Вістка про смерть Коновальця

Десь при кінці травня 1938 р. прийшов до мене сторож і запитав мене, чи я знав Коновальця. Мене дуже застановило, чому він мене питає. Він був зі мною в добрих відносинах, бачивши, що до мене часто заходить на довшу розмову „пшодовнік”, тому і він почав зі мною розмовляти. Я сидів на самоті, то ж радо розмовляв навіть зі сторожем. Тоді, коли він мене запитав, я не міг собі пояснити, яке значення має те питання. Розуміється, що я його прямо запитав, чому він мене про це питає. Тоді він мені сказав, що Коновалець згинув від бомби в Роттердамі. На мене це зробило потрясаюче враження і я ледви міг йому пояснити, що я Коновальця не знав особисто, але я знаю, що він був провідником українських революціонерів. Сторож не міг мені подати ніяких ближчих інформаций і, коли він відійшов, я почав роздумувати, як це могло статися. Перше моє підозріння було, що це сталося з рук поляків, бо у вирощі суду

в Варшаві було, що суд розписав гончі листи за Коновальцем. Друга думка була, чи це не через який трагічний випадок на якійсь організаційній хаті, де вибухла випадково бомба.

Це було рано, а по полудні я вже мав готовий вірш написаний під враженням смерти Коновальця.

Я його добре вивчив напам'ять, хоч я мав у келії записник і в ньому записав вірш так, як він мені формувався. Цей вірш я відгребав у пам'яті й він був друкований, хоч з похибкою, в „Визвольному Шляху” за травень 1972 року. Я мав у келії газету „Польска Збройна”, бо тільки таку можна було в тій тюрмі діставати. Але з тієї газети не можна було нічого більше довідатися.

Добошинські

На проході стрінув я десь після цього інженера поляка Добошинського. Його виводив сторож у тому самому часі на прохід, коли я був на проході. Ми використали нагоду й запізнавшись, перекидалися при кожній нагоді словами, користаючи з неуваги сторожа. Раз він сказав мені, що він ходить до дентистки. Я тоді мав клопіт зі зубами й запитав сторожа, чи я міг би піти до дентистки. Сторож перевірів і я почав ходити до дентистки, де ми могли з Добошинським довше і свободніше поговорити. Він децю більше сказав про смерть Коновальця, бо він мав кілька газет, які про це написали.

Добошинський зробив був наїзд на старосту в польському місті Мисьленіце, зібравши собі гурток переважно селян із того села, де він мав свої добра, як син дідича. Повстання йому не вдалося. Боївка його була розгромлена поліцією і в'язана, включно з ним. Він ще сидів тоді мабуть у слідстві і оповідав мені дуже багато про надужиття, шахрайства й корупцію польської адміністрації. Був через те дуже вороже наставлений до всіх тих, що тоді були при владі, й дуже прихильно висловився про те, що Перацький згинув від кулі бойовика ОУН. Жалував тільки, що згинув один, а не більше міністрів. Був глибоко переконаний, що українцям в Польщі діється кривда і був за тим, щоб нарід польський і український жили по дружньому і творили союз, щоб вдержатися між німцями й рускими (як це він казав). Він був інтелігентний і дуже добре орієнтувався в політичному положенні. Не вірив у щирість німецько - польського договору.

Побачення з братом

В липні 1938 року приїхав до мене на побачення мій брат Федько. Я його ледви пізнав. Я лишив його малим хлопцем, у третій гімназійній класі, а за той час пройшло п'ять літ. Він вже був по матурі. Звичайно було так, що побачення відбувалося через решітку, але мені дали у бюрі й ми могли свобідніше поговорити не розділені решіткою. Розмова тривала пів години. Я тоді бачив його останній раз. З того побачення лишився мені назавжди любий образ високого, стрункого, з гарними сивими очима, мого брата. По приході з того побачення мені прийшло прикре усвідомлення, скільки то дорогого часу з мого життя забрала тюрма. В розмові довідався я багато дечого, що діється в моїй родині, а чого в листах, перевірюваних в'язничною цензурою, не можна було подати. Тож було над чим роздумувати самітньому в'язневі, ходячи від вікна до дверей.

Вістки про Карпатську Україну

Мені не докучало те, що я сидів сам. Я був з того задоволений. Я мав що читати, хоч там була дуже убога в'язнична бібліотека, але я міг собі вибирати що цікавіше, я мав що вчитися й міг писати. Мав я теж газету, що-правда польську, але вістки зі світа вносили в келію багато розради. В той час Німеччина поширювала свої кордони й на порядок дня висунулася по Австрії Чехо-словаччина, а за нею справа Карпатської України. Я жадібно вичитував усі найдрібніші новини про Карпатську Україну, але польська, ще й шовіністична, газета подавала тільки саме найгірше. Писалося про те, що це смішно мала, непридатна до самостійного життя держава - ліліпут, якої ані економія ані геополітичне положення не сприяють тому, щоб вона могла довше вдержатися.

Я старався відділити брехню і пропаганду від дійсности й уявляв собі скільки роботи має ОУН в цих умовах, коли наша мала вітка українського народу визволилась, а має стільки ворогів - захланних сусідів, що раді б її в самому зародку знищити.

В цитованій передше книжці „Квестія Українська” подано, як заворушилися поляки, як настрашилися волею Карпатської України, як почали різні дипломатичні акції, намагаючись приєднати румунів і мадярів до протидії, як всі вони стали сла-

ти свої диверсійні відділи в Карпатську Україну, щоб викликати заколот і неспокій в цілій країні.

А Карпатська Україна знайшлася дійсно в невідрадних умовах, коли ще від неї забрали Ужгород і Мукачів, і столиця мусіла бути перенесена до Хусту. В той час я це все знав тільки у навітленні ворожої сторони. Як поляки тріюмфували з того і як вони писали про Хуст, що це - власне кажучи - село, а уряд Карпатської України примістився в бараках... Очевидно, це все була пропагандивна вигадка. Та я дуже болів тим, що навіть такий малий окраєць нашої землі не може бути вільний, бо сусіди не допустять до того.

Всипа

Але дуже скоро перестав я діставати і ті вістки через одну пригоду у в'язниці. Я все мріяв про втечу і плянував, як би це здійснити. Одного разу вийшов я на прохід і побачив драбину, що була приперта до даху якогось господарського будинку на в'язничному подвір'ї. В одному моменті в моїй уяві зродився такий плян утечі: вхопити драбину, побігти з нею до муру й передістатись на другий бік. Але кинувши оком на дві вежі, я побачив як один зі сторожів підносив кріса, спрямовуючи його на мене. Я занехав цей плян втечі. Ця пригода пройшла незамітно для нікого, але мені дала поштовх до ще більш інтенсивного плянування втечі.

Раз мені вдалося нав'язати контакт із в'язнем, який працював на подвір'ї, а мав за кілька днів іти на волю. Я йому передав грипса на волю шифрованим письмом, в якому описав плян втечі при допомозі ззовні.

Як я вже передше згадав, у тій в'язниці донощиттво було незвичайно поширене. Той в'язень, ідучи на волю, ховав мого грипса необережно в чобіт і це зауважив його співмешканець келії. Розуміється, зараз дав знати сторожеві і все всипалося. Рано, коли я сподівався, що він піде на волю, я побачив, як його скованого й покривавленого від побиття вели в сторону карцеру. Я догадався, що сталося, а дальші наслідки вже покотилися дуже скоро. До моєї келії впали сторожі, зробили докладний обшук і перевели мене голого до іншої келії, де мені дали інше убрання. Наразі нічого не казали, але по короткому часі прийшло двох сторожів і повели мене на переслухання. Зі мною говорив аспі-

рант, якого я дуже не любив, бо був він, як це я вже сказав, дуже гордий і надутий, даючи до зрозуміння, який то він великий пан над в'язнем. Він мене запитав, що я хотів написати на волю. Я йому оповів байку, що я маю помисл одного дуже важного винаходу і я це хотів передати секретно на волю для опатентування, як дуже вартісний винахід. Він дав мені записку, щоб я йому відчитав. Я відвернувся ніби до світла, щоб ліпше було читати і з'їв записку, вдаючи, що я дуже поволі відчитую, шифр. Я вдавав, що там написано, як зробити, щоб акумулятор набрав три рази більшої сили, не збільшуючи об'єму акумулятора. Він вже був переконаний, що це правда і сказав, що він уже достаточо зорієнтований про що йдеться, не потребує далі слухати й сказав мені звернути папірець. Тоді я йому сказав, що папірець я з'їв...

Той надутий панок мав таку тоді міну, що я був би вибухнув сміхом, як би ситуація не вимагала задержати абсолютну повагу. Він глядів на мене широко розкритими очима, кліпаючи скоро, й не міг промовити слова. Остаточно виїшов на коридор, покликав сторожа й казав мене відвести на келію.

На другий день мені прочитали, як мене за це покарано. Я мав два тижні сидіти в холоді й голоді. Їсти мав діставати що другий день, а в келії ogrівання було вилучене на весь час двох тижнів. Це була рання весна і морози ще були досить сильні. Від мене забрали плащ, який я перед тим мав в келії. На добавок усього мені забрали олівець, записник, книжки, газету, заборонили купувати харчі й не дозволили писати ані діставати листів. По закінченню тих двох тижнів я мав бути три місяці на самому в'язничному харчі. Я дуже бідував тих два тижні, а й опісля мені дуже погано жилося. Одне тільки було розрадою. Мене перевели тоді до іншої келії, біля якої через стіну сидів Юрій Дачишин. Він мав уже більшу частину свого вироку відбутото і тому міг ходити на працю. Я з ним розмовляв стукаючи в стіну. Це в якийсь мірі заступило мені брак відомостей з газети. Я ждав на його поворот з праці нетерпеливо, бігаючи по келії, щоб загрітися, бо це був єдиний спосіб, щоб не відчувати холоду. В ночі я не спав, бо холод і голод дуже докучали. Це, що я один день не їв, а другий їв, було більше дошкульним, чим зовсім не їсти в часі голодівки. Я собі так радив, що лишав половину порції хліба на той голодовий день і той кусок хліба їв по кусникові цілий день, як вже був дуже голодний. По кількох днях сторож зачав мені добавляти більше зупи в тому дні, коли

я діставав їду. Тоді я міг лишати на другий день більше хліба. А в ночі я вставав з ліжка, як чув, що сторож віддалився, і ходив по келії завинутий в коц.

Війна зближається

Від Дачишина вістки були дуже цікаві. Конфлікт поляків з німцями загострився дуже помітно і багато сторожів пішло до війська. Пішов і згадуваний аспірант і пішов теж пшодовнік Войновскі, який від часу того мого випадку не заходив так часто до мене на розмови. Коли прийшла на нього черга йти до війська, він мене відвідав і ми довго говорили. Він між іншим теж не любив того аспіранта й сміявся з того, як я з'їв ту записку. При відході Войновського я з ним умовився, що за рік я йому, а він мені лишить у Варшаві на пошті листа до відібрання. Я йому признався, що я на війну жду й маю надію вийти при тій нагоді на волю, в що він не вірив.

Приїзд членів ОУН з інших тюрем

Вкоротці потім до цієї в'язниці приїхав з Равіча і ін. тюрем у західній Польщі транспорт українських політичних в'язнів в числі більше як 80. Це були члени ОУН, між якими були: Зенон Матла, Микола Лемик, Микола Лебедь, Ярослав Спольський, Метельський, Здріль, Куликівець, Іван Климів, Мада і інші.

Зачалося нове життя. Я знав в'язнів, які працювали на коридорі і вони мені приносили та передавали записки, а крім того ми стукали. Одне тільки було спочатку на заваді, що вони вживали іншого порядку азбуки. Це вони мені сказали, як збиралися на прохід на коридорі під моєю келією. Я вже в той час мав знову деякі свої речі на келії, а між ними олівець і записник. Почалася дуже жива виміна інформацій і вісток, а також ми писали реферати, вірші й оповідання.

Климів написав був великий звіт зі своєї організаційної діяльності, а хтось написав великого грипса, в якому подав був дуже докладно все про Карпатську Україну. Я його читав багато разів і під впливом того всього, що вичитав, написав поему про Карпатську Україну. Це був мій найліпший і найбільший вірш і я дав всім читати. Пригадую собі, що я дістав деякі завва-

ти, між якими було сказано, що про мечі вже не годиться писати в модерній добі, хіба про танки, й тому я переробив одну стрічку. Це, як пригадую собі, завважив був Лебедь. Ми з ним оба вели довшу дискусію на тему майбутньої війни, бо я написав був, що вона потриває зо п'ять років, а він сміявся, що при модерній техніці така довга війна неможлива. Писали ми теж про українську протипольську партизанку, яку на наш погляд Організація повинна підготувати й вести в часі війни.

Я дав теж читати свого вірша про смерть Коновальця й дістав добру оцінку. Це був коротший вірш і я його вивчив напам'ять, але про Карпатську Україну було 12 пісень по 24 стрічки й тому тепер годі все відтворити.

Мене далше дуже строго ізолювали. На проходи ходив я сам, а до лазні з трійкою, які мали смертні присуди й чекали на вислід апеляції. Одного дня наймолодший з них дістав припідково більший кусок мила. На те один з них сказав йому: "Маєш трохи більше мила, щоб завтра не забрудив шнурка, добре вмий собі шию". На моє питання, що це має означати, вони мені пояснили, що він дістав затвердження вироку смерти й завтра має бути повішений. Він називався Самосюк. За що мав вирок, я не міг довідатися.

Що тижня приходив до мене в'язничний фриз'єр, щоб мене обголити. Одного разу він прийшов і сказав, що їде до війська. Він мав ще пару місяців сидіти, щоб закінчити досить великий присуд, але зголосився на охотника до війська й його мали на другий день звільнити, але мусів іти відразу до війська. Від нього я довідався, що таких є більше. Це був для нас знак, що війна таки зближається.

VI. МИКОЛА ЛЕМИК

Перші дні війни

Війна справді висіла в повітрі, про що я довідався і від свого сусіда. В сусідстві за стіною сидів Юрій Дачишин, який був уже довший час в тюрмі в Седльцах і щодня ходив на працю. Маючи свіжі новини, Дачишин стукав до мене об стіну й передавав їх тюремною абеткою. Ці вістки я відразу передавав сусідові з правого боку і «телеграми» з новинами розходилися по всіх камерах, де сиділи наші друзі.

Одного дня до моєї камери ввійшов в'язничий сторож і впровадив в'язня з драбиною. В'язень приставив драбину до вікна моєї камери й, вилізши по ній, заліпив шибки навхрест вузькими паперовими стяжками. Коли він вийшов, я запитав сторожа, чи це підготовка для летунських проб, чи для справжньої війни. Та сторож не захотів входити в розмову, лише порадив мені вважати на себе й, щоб там не було, добре поводитися. Він не був злою людиною, я не раз говорив з ним, але цього разу не міг добитися від нього правди. Та з його скупих слів я збагнув, що таки почалася підготовка до війни й до ворожих налетів. Наліпки на вікнах мали забезпечити шибки, щоб вони під час зривів летунських бомб не тріскалися на шматки й не ранили людей.

Того ж дня після обіду повернувся до своєї камери Дачишин та поінформував мене стукотом, що війна почалася, німці збомбили всі важливіші залізничні вузли й наступають на всій лінії польсько - німецького кордону. Цю хвилюючу вістку я передав своїм сусідам; вістка, немов пожежа, поширилася по всіх камерах. Ми раділи.

Вже темніло надворі, коли я побачив, що на в'язничному подвір'ї товпляться великі маси звичайних (посполитих) в'язнів. Щоб бачити той образ, я мусів поставити на ліжку «кібель» стати на нього й, досягнувши ґратів вікна, підтягнути своє тіло вгору та зазирнути на одну хвилинку на подвір'я. Всю цю «гімнастику» доводилося проробляти незвичайно швидко, бо сторож кожної хвилини міг заглянути крізь «вовчок» (мале віконечко)

в дверях, а тоді не обергтися лиха. За такі вчинки дуже суворо карали.

Так пройшов перший день війни. Наступного дня прийшли великі зміни. Двері до моєї камери відчинилися набагато раніше, ніж звичайно, мені вкинули моє вбрання, подали дзбан з водою та забрали кібель. Все це відбувалося швидко, поки я одягнувся, то двері до камери замкнулися. Того дня не було апелю, ані ранішньої молитви, що її співали в'язні кожного ранку.

До моїх вух дійшло дуже багато нових звукових вражень: в коридорі, на подвір'ї і головно назовні, в повітрі. Гуділи сирени, ревіли мотори літаків і вибухали зриви бомб. Правда, сирени не діяли так справно, як першого дня, бо часто діялося так, що ледве сирена «вистогнала» кінець небезпеки, як появлялися німецькі літаки над містом і сіяли бомбами. Дивним було враження в'язня, який стримував вибухи бомб, як звуки кроків, що наближали кінець його перебування в тюрмі. Для тих, хто був засуджений на досмертну в'язницю, це була єдина нагода вийти на волю, очевидно, якщо його не ліквідують під час воєнного замішання.

За в'язничними мурами були військові касарні, які почали горіти, запалені бомбами. Мене не випустили на щоденну прогулянку по в'язничному подвір'ї, навпаки, збільшили за мною нагляд: щоразу в отворі «вовчка» темніло око сторожа. Сусіди мовчали, бо їх теж не випускали з камер.

Увечорі Дачишин передав мені вістку, що війна розпочалася на добре, німці посуваються вперед. Із в'язничних сторожів молодші відійшли до війська. Місто Седльце збомблене. З тюрми звільнено всіх звичайних в'язнів, засуджених на карі до десяти років ув'язнення. Можливо, що завтра звільнять українців, які мають малі присуди. Мабуть, звільнятимуть теж решту посполитих в'язнів. Мені пощастило передати вістки сусідам та довідатися від них про те, що вони бачили крізь вікно.

Третього дня війни на подвір'я нашої тюрми впала бомба, з вікон повилітали всі шибки, й перелякані в'язні почали стукати об двері камер, домагаючись, щоб їх випустили. Сторожі заспокоїли їх в той спосіб, що почали стріляти з рушниць на коридорах в'язниці, щоб викликати страх.

Наступного дня ми вже не їли обіду, але на вечерю дістали трохи більше їжі, ніж звичайно. Того ж дня з тюрми звільнили наших друзів, які були засуджені на менше, ніж десять років ув'язнення. Одначе, велика небезпека була для тих, що мали досмертні вироки. Ті, що засуджені на 15 років ув'язнення, а ще

не довго сиділи, теж були zagrożені. Такі вістки передав Дачишин і мої сусіди. Ситуація ставала щораз грізніша. Бомби падали густо навколо в'язниці, на щастя в самий будинок не попадали, ніби німецькі літуни знали, що там сиділо багато німців, яких арештовано напередодні війни під закидом шпигунства в користь гітлерівської Німеччини.

Сторожа перевела всіх в'язнів до камер на партері, я залишився сам один на третьому поверсі й вже не мав змоги порозуміватися з сусідами. Стукаю, але ніхто не відзивається. Здається мені, що я призначений на жертву заблуканій бомбі. Коли бомблять, стаю біля дверей, бо там грубі стіни. Жалую, що ліжко замкнене при стіні, бо можна б забрати сінник і заслонитися ним з боку вікна.

Сирени зрезигнували зі свого завдання, не маючи змоги на час алярмувати населення міста, й замовкли. Німецькі літаки немов у себе вдома, з тією різницею, що скидають бомби, де їм заманеться, з великою прецизністю і цільністю.

Нам перестали давати їсти й ми голодуємо. Тільки досвітком кидають до камери хлібину й дають дзбан води. Як я пізніше довідався, на десятьох в'язнів давали один кілограм хліба.

7. вересня 1939 року з тюрми випустили всіх в'язнів посполитих і політичних, які мали вироки нижчі, ніж досмертна тюрма. Між ними вийшли й мої друзі, залишилися лише німці, арештовані за шпигунство, та українці, засуджені на кару досмертного ув'язнення.

Того самого дня впала на в'язничне подвір'я бомба й забила одного сторожа на стійці.

8. 9. 1939 р. — Мене перевели з поверху на партер і посадили до камери, де були Лемик, Матла, Лебедь, Куликівець, Мада, Здріль і ще один друг, прізвище якого я, на жаль, забув. Після півторарічної перерви я знову міг говорити українською мовою. Досі я говорив, лише сам із собою. Тому ціла ніч пройшла нам у дружній розмові.

Тривога

Вранці ми одержали буханку хліба й дзбан води, а вечером порцію доброї каші з м'ясом і знову хліб. Це нас здивувало, бо вже кілька днів ми діставали лише хліб і воду.

О другій годині ночі нас розбудив стукіт у двері й крик, щоб швидко збиратися. Після короткого часу двері відчинилися

і сторожі викликали двох: Маду й Здріля. Незабаром викликали Куликівця і ще одного, прізвища якого не пам'ятаю. Коли ми залишилися в чвірку, хтось із друзів сказав:

—Вішають!

Це слово вже давно товклося в нас у голові, але досі ніхто його не вимовив. Тепер воно впало в тишу камери, як вирок невблаганного судді... Прощаємося зі собою...

Ще викликали Лемика і Матлу, залишилося нас тільки двоє — я і Лебедь.

— Ну, будемо вмирати!...

— Ні, я буду оборонятися! — кажу з запалом.

— Ні, — відповідає Лебедь, — умираємо спокійно і достойно.

Нашу дискусію перервав скрип ключа в дверях. Кличуть нас...

У кутку коридору, в камері без вікон, яка служила як місце екекуції, стоїть двох сторожів з рушницями. В середині камери світиться. Сторож, який провадить нас, показує на дзбан з водою і радить нам напитися води.

Беру дзбан і користаю з нагоди, щоб оглянутися навколо. Не видно нікого. «Де ж кидають трупів?» — запитую себе в думці, бо від розв'язки цього питання залежить, чи можна мати ще якусь надію, чи ні. Одначе пити воду безконечно не можна і тому, хоч знаю, що скорочую собі життя, легенько відхилию дзбан від уст і намовляю Лебеда, щоб пив. Він не хоче... То йдемо...

Все вказує на те, що йдемо на смерть...

Входимо до камери... Там застаємо ще трьох в'язничних сторожів. Один бере кайдани з грубих штаб, подібні до дибів. Я бачив такі кайдани вперше, тому ще й це впевняє мене, що нас будуть ліквідувати. Та, коли нам кажуть обом разом класти по одній руці в кайдани, ми набираємо певности, що будемо жити. Разом двох докупи до екекуції не заковують.

У смертному поході

Закувавши в кайдани, нас вивели на подвір'я, де вже п'ятками стояло біля 250 в'язнів, а на самому кінці колони стояли шістками наші друзі, заковані в кайдани по двох. Усіх нас українців було 17. Ми складали дві шістки й одну п'ятку, в якій трьох в'язнів сковано разом, бо Метельський мав лише одну руку. З обох боків колони уставилися жовніри з крісами та

з насадженими на них багнетами. Майже коло кожної другої п'ятки стояв один вояк. Комендантом ескорти був низького росту поручник, а його заступником високий сильний сержант. Обидва вони були озброєні лише револьверами.

Коли вже всі в'язні були уставлені, привели ще одного німця, який до того часу лежав хворий у шпиталі. Він зразу ж сів на землю перед лавами закутих в'язнів.

Поручникові зголосили, що вже всі в'язні готові. Тоді він виступив і промовив до в'язнів.

— В'язні, мусить бути порядок! За кожне слово, за кожне виступлення з ряду — куля в лоб.

А відтак, звертаючись до жовнірів, поручник сказав:

— Не попереджуйте! Стріляйте! Вперед марш!

Так почався смертний похід. Усі, хто міг іти, пішли, а того німця, що сидів, лишили. Вояк, що був зліва від мене, крикнув, щоб ми брали хворого німця. Ми відмовились і показуємо кайдани на руках. Вояк завертає двох нескованих в'язнів, які вже були пішли, та каже їм брати хворого на руки й нести.

Виходимо на вулицю. Місто горить. Вулиця завалена цеглою, недопаленим деревом з хат і дротами. Найгірша перешкода — це саме ті дроти. Надворі ще ніч і хоч вогні присвічують, то все таки є затемно, щоб могли бачити дроти. В'язні заплутуються ногами в дроти, падають, а через те ряди деформуються. Потім хтось напереді, хоч не бачить дротів, переступає з обережності, щоб не впасти, а за його прикладом підносять угору ноги ще вище далші п'ятки, аж поки хтось з конвою не крикне, що нема дротів.

Найгірше тим в'язням, які мусять нести хворого німця. Вони втомилися і тягнуть хворого по землі, а це словільне рух цілої колони.

Врешті ми таки виходимо за місто. По зорях орінтуємося, що нас ведуть на схід.

Втомлені до краю в'язні, які несли хворого, стають і не можуть далі йти. Сержант каже покласти німця на краю вулиці над ровом і там двома револьверовими пострілами його вбиває. Все це відбувається на очах в'язнів і робить на них потрясаюче враження. Двох з них мліє і паде на землю. Отож знову є двох, що їх треба нести. Коли в'язні втомилися їх нести, то цей же сам сержант їх дострілює. Це були білоруси, що їх зазідозрювано в шпигунстві в користь СССР.

Вже світало, коли ми дійшли до лісу.

Біля лісу нас зупинили й наказали сідати там, де хто стояв.

Потім брали по п'ять і вели в ліс. Настала знову напружена ситуація. Всі ми думали, що там у лісі вішають. Забирають п'ятку за п'яткою і вже зближається черга до нас. Прощаємося в тому переконанні, що йдемо на смерть. Врешті провадять у ліс нашу першу шістьку, в цьому й мене, й там нам наказують влазити під густі кущі, щоб сховатися перед німецькими літаками. Так у кущах просиділи ми до вечора.

Зенон Матла мав захований хліб і куски м'яса, що їх минулого вечора повитягав зі зупи, а тепер поділився цим добром з нами. Мав він також у торбині свій записник і три книжки, я теж мав грубий зшиток і дві книжки, і все це ми поклали в одну торбину, споряджену мов наплечник. Ту торбину ніс я.

В часі дня прийшов до нас поручник і запитав, хто з нас був засуджений за вбивство Перацького. Я і Лебедь зголошуємося. Поручник пильно на нас подивився, сказав пару слів і відійшов, кинувши нам на прощання:

— Побачимо, як буде далі..

Нас вразило те, що під час розмови поручник дуже пильно до нас приглядався, неначе б хотів добре собі запам'ятати наші обличчя.

Надвечір ми вирушили в дальшу дорогу. Два рази на нас налетіли німецькі літаки: раз на чистому й рівному полі, а раз під лісом, — але не стріляли. Нам наказали бігти до лісу й там покластися на землю. В лісі ми були так довго, аж поки надворі стемніло, а тоді пішли далі.

Впродовж дня застрілено ще кількох в'язнів. Найбільш потрясаюче враження на нас зробив розстріл одного німця. Сержант пустив у нього кулю за кулею, то в груди то в голову, а німець хоч і дістав уже шість куль, то все ще стояв та вперто дивився на свого ката, аж щойно сьома куля немов скосила його і він повалився у придорожний рів.

Була темна ніч. Ми йшли правим боком дороги, а лівим боком утікало польське військо. Вся дорога була заповнена втікаючими масами народу. Рух був тільки однонапрямний. Усі поспішали, щоб якнайскорше та якнайдалше зайти. Всіх гнав страх.

В одному моменті ми почули з правого боку, досить далеко під лісом, стрілянину. Це використали наші сторожі, які йшли позаду колони в двох п'ятках, і почали по нас стріляти. Між в'язнями зчинилася паніка. Кожний зігнувся якнайнижче до землі, щоб охоронитися від куль, що свистіли понад нашими головами.

Я усвідомив собі, що мій наплечник може бути знаком для того поручника, який удень так пильно до нас приглядався, і тому я скинув його, як тільки почалася стрілянина.

По хвилині між нами вже йшов шепіт, що впав застрілений Здріль, до якого був прикований Мада. Зараз же потім зголосив Лемик, що він ранений в праве плече. В колоні настало велике замішання, бо треба було обходити або переступати через тих, що впали від куль. Переступати було небезпечно, тому всі обходили упавшого, а це спричинювало безладдя. Була небезпека, що замішання перетвориться в загальну втечу. З уваги на те сторожа припинила вогонь і закликала нас до порядку, бо в іншому випадку буде далі стріляти. Та ніхто не хотів слухати, боячись випростовуватися.

Тоді випростовуємося всі ми, що були заковані. За нами уставляють ще дві - три чвірки з тих, що були впали, і ми можемо потихеньку розмовляти. Лемик каже, що не видержить, бо не може вже далі йти. Він був закутий разом із З. Матлою.

Витворилася дуже тяжка безвихідна ситуація. Лемик — як виглядало — ось-ось впаде, а до нього прикований Матла наражений на певну смерть. Сторожам напевно не схочеться поночі шукати за ключем, який надається до їх кайданів і вони ще й Матлу готові застрілити. Що тут вчинити?!...

Ніч була темна. Наша колона йшла правим боком дороги, а попри нас утікало польське військо. Але це не було те, що ми звикли собі уявляти кажучи слово „військо”. Кожний вояк мав одного коня запряженого до легкого селянського воза з драбинами без нічого більше. Він лежав на дошці між драбинами з крісом на плечах і щосили батожив коня, щоб гнав, як може найскоріше.

Так вони гнали попри нас, а понад другий придорожній рів йшли люди з клунками на плечах. У всіх був видний страх і поспіх. А ми йшли втомлені повільно, зовсім не поспішаючи. Крутом нас вояки з крісами з насадженими багнетами спрямованими на нас. Довідуємося, що Мада і Здріль ще йдуть, хоч один з них був ранений і виглядало, що був забитий.

Мені було дуже незручно, бо я був прикований до Лебеда і двом виходити з ряду було неможливо. А треба було з кимсь з конвою говорити.

Я почув, як той вояк, що йшов по лівому боці, говорив до свого товариша:

— Військо втікає, а нас лишає з в'язнями, щоб німці нас постріляли!..

Тут уже був той психологічний пункт, в якому страх переходив з нас на нашу охорону. Я хотів це використати і звернувся до згаданого вояка:

— Між нами є один ранений, він не може далі йти, і ми хотіли б відв'язати його від здорового.

Спочатку вояк не хотів навіть обізнатися. Та я не дав за виграну і почав його переконувати, що ми слов'яни повинні разом іти проти німців. Він тим зацікавився і почав зі мною розмову. Виявилось, що він нас усіх мав за німців.

Втеча

Врешті мені пощастило намовити вояка - вартового, щоб він приніс ключа до кайданів розкувати Лемика. Вояк пішов до коменданта конвою, але, повернувшись, сказав, що вони не знають, котрий ключ відмикає кайдани. Я порадив йому ще раз піти до коменданта й забрати всі ключі, а ми вже самі підберемо пригожий.

На моє велике здивування вартовий не заперечив, а пішов, і незабаром повернувся з в'язкою ключів та дав мені їх у руки. Не минула й хвилинка, як усі ми були розковані. Було темно й вартовий того не міг бачити. Я повернув йому ключі й він пішов з ними до коменданта конвою. Я взяв під свою опіку пораненого Лемика й він зразу повис на моїй руці. Він сказав, що почувається дуже погано й, мабуть, впаде. Просив мене передати його батькам останнє привітання.

Я запевнював друга, що не дам йому пропасти, що врятую його. Тихим голосом вияснюю йому свій план. Ми повинні піти до чвірок, що були напереді, непомітно відбитися від задньої сторожі й податися на правий бік колони. Як тільки появиться місток через рів у ліс, ми кинемося в той бік і втечемо...

Цей план переказую теж Лебедезі й Матлі та прошу, щоб вони трималися якнайближче нас. Тому, що час утікав, я відразу таки почав проводити план у дію. За кілька хвилин ми вже були на правому боці колони серед перших чвірок. Лемика я тримав на своєму правому рамені, за нами йшли Лебедь і Матла. В одному моменті, в третій чвірці перед нами впав хтось із вичерпаня. Ми якраз переходили біля містка. Наш вартовий кинувся наперед, щоб подивитися, що сталося.. Я крикнув:

— Місток!

Рівночасно я штовхнув Лемика наперед і ми кинулися в ліс. Біжимо, що сил у ногах. За нами не чути пострілів... Або нас не помітили, або хоч побачили, не реагували на втечу.

Перші пригоди на волі

Відбігши трохи в ліс, ми заховалися під кущем ліщини й наслухуємо, чи нема за нами погоні. На щастя, не чути нічого, тільки окрики вартових на в'язнів, які віддаляються щораз далі. Залишалося нерозв'язаним питання, чи втекли Лебедь і Матла. Але мене турбувала інша думка. Лемик нічого не говорить. Я метнувся до нього й жажнувся: він не дихає. Обертаю його горілиць, роблю штучне віддихання, але нічого не помагає. Скидаю свою блюзу й штани, підкладаю їх під Лемикові плечі й поновлюю спроби повернути йому віддих штучними рухами рук. «Боже мій! Ми на волі, а він не живе!..» — ця думка не дає мені спокою. Помалу втрачаю надію на те, що штучним віддиханням поверну життя другові, але механічно продовжую свою працю, хоч з мене котиться піт...

Врешті добуваю з грудей Лемика один віддих, другий...
— Буде жити!..

— Пити! — чую слабкий голос друга й нова розпука огортає мене.

Не маю ні краплини води, а тут ніч, темно, ми в лісі. Все таки я вирішую піти на дорогу, з якої ми втекли, може там пощастить дістати води. Та страшно було мені залишати Лемика самого, бо коли б він умер, то я не міг би знайти його в темноті. Оглядаюся безрадно навколо й несподівано бачу під кущем якусь яснішу пляму. Це газета. Рву її на шматки й ними позначую для себе дорогу, якою я повинен повернутися. Так іду аж до дороги.

Однаке, води не годен дістати ні від кого, всі заняті собою, зі страху втікають щосили наперед і ніхто з тих цивільних утікачів не звертає уваги на моє прохання.

Зрезигнований повертаюся до пораненого Лемика, але його немає... Я гарячково шукаю за ним на тому місці, де залишив його, й знаходжу свої штани, що їх я був підстелив під нього. Більше немає нічого. Але й це дає мені напрям, куди пішов Лемик. Іду, отже, в тому напрямі, в якому лежала покинена другом моя одежа, й щосили кричу:

— Леміку, обізвався!..

На свою превелику радість я знайшов друга глибоко в лісі, схованого під кущем. Він відповів слабим голосом на мої заклики і я з полегшою відітхнув. Питаю його, чому він утік з того місця, де я залишив його. «Я боявся, — сказав він, — що коли спіймають тебе, то можуть прийти й по мене».

Ми вирішили заночувати в лісі, бо не знали, куди йти. Я нарвав трави й моху, зладив леговище, й ми уклалися спати. Вранці я оглянув рану Леміка і переконався, що в нього лише одна, кругла рана в правому плечі, з якої витекло трохи крові, що за ніч присохла. Заспокоюю друга, що ранка нібито незначна, просто куля тільки дряпнула й не пройшла в груди. Лемик повірив і почав ворухити руками та витягатися. На моє вдовolenня і здивування сказав, що справді йому нічого не сталося і що почувається добре.

Ми зібралися, позбирали погублені в лісі речі й знайшли ще мою в'язничну шапку і торбинку з цукром, що її Лемик дістав був від Лебеда. Тим цукром ми трохи підкріпилися і подалися до найближчого села.

У селі ми зайшли до одного господаря, де за цукор виміняли трохи молока поснідали, помилися і думали відпочити. Одначе, я завважив, що господарі зі сином щось пошепотіли поміж собою і син ділово вийшов з хати. Штовхнув я Леміка в бік і кажу господареві, що ми вже відпочили й підемо далі. Господар зачав переконувати нас, що, мовляв, поспішати немає чого. Ці слова переконали мене, що треба якнайшвидше тікати з села. Ми попрощалися і вийшли з хати.

Я згубив Леміка

На подвір'ї ми розглянулися, куди найближче до лісу, і пішли в протилежному напрямі. Але коли ми обійшли хату й господарські будинки, змінили напрям і подалися в бік лісу. Так ми, мабуть, обдурили погоню. Заховавшись у лісі, ми просиділи деякий час у кущах, а щойно надвечір я зайшов до іншої хати, а Леміка залишив у лісі, бо він відчував велику втому.

З тієї хати я приніс трохи груш і помідорів, але Леміка не застав у нашій лісовій схованці. Довго я шукав за ним, гукав його, але даремно. Прийшла ніч і я втратив надію знайти його. Я подався до іншого села й почав розвідувати, чи не бачили мого друга. Один із господарів прийняв мене, нагодував і я обіцяв йому помагати в роботі. В нього я переспав до пізнього ранку.

Прокинувшись, я довідався від своїх господарів, що німецьке військо є вже у місті Седльце. Після сніданку я вибрався в дальшу дорогу, бо господар не погодився на те, щоб я допомагав йому в роботі.

Я ще раз повернувся до лісу на те саме місце, де залишив Лемика, ще раз гукнув кілька разів, пошукав серед кущів, і, не знайшовши друга, пішов у напрямі Седлець. Ішов я протягом двох днів, ночуючи по стодолах.

Стріча з німцями

Був соняшний осінній день. Я ішов дорогою в напрямі Седлець і в моїй пам'яті виринали образи з нашого смертного походу. Зголоднівши, я зайшов в опущений сад, де підкріпився яблуками. Запасшись яблуками на дальшу доргу, я поволікся далі. Але не далеко довелося йти, бо несподівано передо мною виринали два німецькі військові вантажні авта, залога яких зустріла мене з готовими до пострілу рушницями.

— Руки вгору! — крикнув до мене один із вояків і я виконав його наказ.

Я пояснив німецьким воякам, хто я є і куди йду. Тому, що я добре говорив німецькою мовою, вони помітно зраділи і почали питати мене, як довго я йду, чи не бачив польського вліська або чогось підозрілого. Зробивши останньо досить великий шмат дороги, я запевнив їх, що вони можуть сміливо їхати аж до Межириччя і я певний, що по дорозі не зустрінуть жадного польського вояка.

Вояки обшукали мене, чи немає при мені зброї, опісля порадили мені йти до Седлець, там я зустріну їхні дальші відділи.

Я пішов далі і надвечір зустрів німецьку протитанкову заставу. В далечині вже майоріли обриси міста Седльце. У придорожньому рові стояла пообкладана камінням протитанкова гарматка, за якою сиділо кількох німецьких вояків. Один із них піднявся, вийняв револьвер і, спрямувавши його на мене, підійшов. Я сказав йому по - німецьки «Добрий вечір», а він насмішливо відповів:

— Так, так, але руки вгору!

Він обшукав мене, слухаючи дуже уважно, про що я говорю. А я оповів йому, що я — українець, який сидів у в'язниці в Седльцах. На це маю доказ: печатку в'язниці на сорочці. Вояк поцікавився, звідки я так добре знаю німецьку мову, а довідавшись, що я студент, запитав мене, чи не знаю кого з українців у Бер-

ліні. Я вирахував прізвища кількох українців, між ними професора Кузелю. Виявилось, що вояк знав його, тому він почав зі мною довшу розмову.

Наприкінці розмови він натякнув, що я міг би їм багато допомогти, і дав мені записку з адресою до свого коменданта в місті.

Я пішов далі. Попри мене переїхав на мотоциклі зв'язковий у напрямі до застави, яка була зупинила мене. За кілька хвилин він повернувся, зупинився коло мене і запропонував мені, що завезе мене мотоциклом до коменданта в місті.

Після зустрічі з комендантом, я опинився на подвір'ї в'язниці в Седльцах, де я за польських часів просидів був півтора року. Тепер вона була перетворена на осередок таборів для польських воєннополонених. Між ними було дуже багато українців, всуміш приміщених по камерах тюрми. Моїм завданням було перекладати цим полоненим різні зарядження з німецької на польську й українську мови. Та довго не довелося бути на цій роботі, бо я зажадав, щоб українців відокремлено від поляків.

Старшина, що був відповідальний за табір полонених, не хотів на це погодитися, а коли я домагався контакту з вищими чинниками, він сказав мені, що він залежний від команди в Острові Мазовецькому. Я дістав від нього дозвіл докладно переглянути магазин в'язниці в Седльцах, в якому я знайшов свої знімки, книжки і ще деякі дрібниці, опісля я переїхав до Острова, де подався до професора університету фон Ріхтгофена.

Професор порадив мені відпочити кілька днів, опісля сказав, що я не дістану зв'язку до вищих військ. чинників, бо полонених з Седлец уже перевезено до приготованих ще перед війною таборів. А там, як запевняв він, напевно українців відокремлять від поляків. Тому, що я дуже хотів поїхати до Берліну, щоб там пов'язатися з членами проводу ОУН, я звернувся до проф. фон Ріхтгофена за порадою в цій справі. Він видав мені посвідку, з допомогою якої я без жадного залізничного квитка поїхав до Берліну. На посвідці було написано, щоб усі чинники допомагали мені в дорозі. Ця посвідка послужила мені не раз поборювати всілякі труднощі в приватному житті.

У Берліні

Маючи такий «документ», я вигідно заїхав військовим поїздом з Кенігсбергу до Берліну. В час, коли навіть пішки йти без перепон було неможливо, з уваги на становище перших днів німецької окупації Польщі, я спокійно та без турбот заїхав до

призначеного міста, показуючи тільки посвідку залізничним кондукторам та іншим ревізорам, і більше нічим не турбувався.

У Берліні я до того часу ніколи не був, тому важко було мені віднайти квартиру ОУН. Але в цьому допомогли мені німки з НСФау. Вони знайшли адресу на вулиці Вільмерсдорф і, прибувши туди, я перший раз побачив дім, на якому пишалася відзнака ОУН. Тут приміщувався осередок членів ОУН на Німеччину. В цьому домі я зустрів двох братів: Євгена і Володимира Стахових, Ярослава Старуха, Івана Габрусевича, Чемеринського і д-ра Дмитра Донцова. Я перед тим нікого з цих людей особисто не знав, крім Габрусевича, якого тепер не пізнав.

З Габрусевичем у мене була така пригода. Коли йому довелося тікати з Польщі, він приїхав до Кракова з дорученням, щоб я перевів його через кордон у Тешині до Чехо - Словаччини. Все йшло, як звичайно. Ми ще тоді послуговувалися примітивними способами переходу кордону «на зелено». В той час, що про нього мова, я займався тією роботою відносно дуже коротко (один рік), тому не розпрацював був можливості легкого переходу через кордон, що сталося куди пізніше.

При тих переходах на той час допомагав нам один чех, з професії пачкар, який на чеському боці кордону купував нашим людям залізничні квитки до Праги і показував їм дорогу до залізничної станції.

Того вечера, коли мені довелося переводити Габрусевича, я немало здивувався, що Габрусевич знає пачкаря особисто. Вони зразу умовилися піти до одного ресторану, щоб порозмовляти, а я за той час подався за місто і ліг над річкою, щоб погрітися на сонці. Я не любив заходити до ресторанів чи шинків, бо ніколи не пив і не п'ю, а зайвий час любив використовувати в корисніший для здоров'я спосіб.

Коли настав вечір і я стрінувся з обома моїми партнерами, вони були вже дещо підхмелені. В гіршому стані був чех, бо він голосно говорив, а навіть викрикував і тому небезпечно було з ним іти через кордон. Сердитий, я не стримався і гостро напад на Габрусевича, заявляючи, що хоча він може бути важливим і високопоставленим членом Організації, але тут він є лише моїм «багажем», який я маю перекинути через кордон так, щоб йому нічого злого не сталося. На щастя, після деякого часу мої партнери прийшли до «форми» і мені пощастило виконати свою грацію без ніяких пригод. Щойно пізніше сл. п. Степан Бандера звернув був мені увагу, що я, може, загостро потрактував «той свій багаж».

Коли я тепер у Берліні зустрівся з Габрусевичем, то під час привітання він зразу пригадав мені колишню пригоду на кордоні в Тешині. Ми посміялися добре і з того часу стали щирими друзями. Старух не дав мені говорити, а обняв, поцілував і сказав мені, що, хоч мене ніколи не бачив, полюбив мене від першої вістки, яку про мене чув. Під час процесу у Варшаві він захоплювався моєю мовчанкою. Старух ще того самого вечора від'їхав з Берліна до Кракова.

Д-ра Дмитра Донцова я вже бачив у 1932 році у Кракові, де він мав доповідь у студентській громаді, тепер я міг його пізнати особисто. Він тількищо вийшов з польського концентраційного табору в Березі Картузькій, був дуже виснажений, але вигляд його був здоровий.

У розмові з Євгеном Стаховим я довідався про те, що я повинен відповідати, коли б мене хотіли — після сидження в тюрмі — дати на відпочинок до якогось відокремленого табору. В цьому таборі було вже багато таких членів Організації, які вийшли на волю. Порада Стахова пригодилася мені, коли наступного дня мене завели до одного чоловіка, прізвище якого я на жаль, забув. Він намагався переконати мене, що мені треба відпочити і т. п. Одначе я наполягав на тому, що хочу поїхати до Кракова, де я маю чимало знайомих і де зможу найкраще влаштуватися. Врешті я переконав свого співрозмовця, що мені треба їхати до Кракова; довелося одначе ще зазнати чимало турбот, поки я роздобув відповідну посвідку на подорож.

Коли я від'їхав з Берліну, в мене було враження, що у тій берлінській «централі» є багато речей, про які я ніколи не довідаюся, що там не дуже мені раді, що є одні, які хотіли б дати мене «на відпочинок», інші радять іти до праці.

У Кракові

Приїхавши до Кракова я зайшов зразу до студентської харчівні на вулиці Баторого. Вона мала свою довгу історію. Старання зорганізувати українську студентську харчівню велися ще від 1932 року, коли корпорація „Хортиця” була взяла на себе, на одній нараді, на яку був приїхав В. Янів зі Львова обов'язок зорганізувати у Кракові харчівню. Вже й існувала якийсь час, але не пішла. Потім тією справою занявся Нестор Процик, тоді студент медицини, і довів до того, що „мрія” про нашу харчівню здійснилася. Це сталося в 1936 році. Так, як пе-

Роман Малащук

редбачувалося, вона стала центром життя студентів в Кракові. По короткотривалій польсько-німецькій війні вона даліше існувала і сталася на якийсь час осередком життя української еміграції, яка була змушена покинути західноукраїнські землі, які у вересні 1939 року були заняли большевики, та перейти на терени захоплені німцями.

Був ще теж у тому часі гуртожиток для політичних в'язнів, які повиходили з польських тюрем і Берези Картузької, на що німці призначили польський академічний дім при вулиці Яблоновських. Для інших, хто прибув до Кракова, призначено інші доми-табори. Всіх було п'ять таких таборів. Головна команда цих таборів приміщувалася на вулиці Льоретанській. Комендантом став Р. Малащук, референт студентства в КЕ ОУН М. Тураша, що вийшов з польської в'язниці. У харчівні стрінув я багато знайомих, які мені дали потрібні інформації, і я пішов до гуртожитку, там отримав усе, що потребував. Але я не замешкав у тому гуртожитку, бо мав багато приятелів у місті й вони не згодилися, щоб я мешкав у гуртожитку.

На другий день я пішов до німецької влади зі своєю посвідкою, про яку вже була згадка, і від них я дістав дозвіл заняти

мешкання на вулиці Словацького, де була маленька кухонка і дві кімнати, умебльовані дуже скромно, але для мене по тюремних умовах, це було понад мої сподівання і вимоги.

Починаю працю

Наступного дня пішов я до церкви св. Норберта, яка від довгих часів була уживана українцями, які постійно жили в Кракові. Парохом був о. Павло Хруц, який там був парохом ще за моїх студентських часів.

Там уже працював на скору руку зорганізований комітет, який покищо діяв з волі ентузіястів, які хотіли нести поміч утікачам, яких велика кількість приходила кожного дня до Кракова.

Там застав я о. Хруца, який мене привітав, як такого, по яким він вже хотів правити панахиду, а також Я. Старуха, який приїхавши тиждень вчасніше від мене, поінформував мене про все, що діялося в тому часі. За короткий час мало відбутися засідання всіх, що працювали в тому комітеті, щоб застановитися над тим, щоб якимось правно оформити наш комітет, щоб його німці офіційно признавали. Вислідом нарад була поста-

Лев Зацний, Ярослав Старух, Федечко-Ярема

нова, скликати загальні збори всіх українців, які жили в Кракові й які тепер прийшли, щоб вибрати комітет і постаратися його залегалізувати.

Загальні збори відбулися, як на той час, у дуже короткому часі після тієї наради і на них вибрано Комітет, який очолив др. Володимир Горбовий, а секретарем став Я. Старух. Заступником був адвокат В. Загайкевич, а я дістав пост культурно - освітнього референта. Пригадую собі ще, що до Комітету був вибраний Микола Вігун і Яр. Кальба.

Одним із найактивніших членів комітету був Старух; він так працював, що здавалося хоче надолужити той час, що його він втратив у польській тюрмі. Ніхто не міг йому дотримати кроку ні темпа в праці. Це була людина невичерпної енергії, ідей і починів. Тому наш Комітет був зараз затверджений німецькою владою і скоро поширював свою діяльність на всі ділянки еміграції, а також держав кермо всього життя.

У своїй праці я пов'язався з Ольжичем. Він був призвичаєний до іншого способу праці. Завжди заводив мене до котроїсь каварні і там ми все обговорювали і плянували. Старався все так ставити організаційну дію, щоб люди були переконані, що вони це самі ініціюють і самі проводять.

Таким способом ми ініціювали і створили Українське Видавництво, Союз письменників і журналістів, потім шкільну раду, хор тощо, але до сьогодні ніхто не знає, під чийим впливом все це виростало.

Нові завдання

Я однак не довго задержався в тому Комітеті. Пам'ятаю, як на академії першого листопада я співав у хорі, який вів д-р Березовський і як почали співати німецький гімн, я зійшов з подіумом перед самим початком програми. По концерті підійшли до мене декілька осіб і звернули мені увагу, що я тільки що вийшов з однієї тюрми і вже стараюся про другу. Тому я перейшов незаметно до підпільної праці, хоч ще довго всі були переконані, що я даліше веду свою роботу. А це було так, що я мав багато людей до помочі ще й перед тим, і ніхто прямо не завважив, що я відійшов. Тим більше, що я ще від часу до часу приходив на засідання.

У Кракові появился Степан Бандера і я від нього дістав доручення перевести реєстрацію членів ОУН, які приходили

на еміграцію. Тому що моє ім'я в той час було знане, мені вистарчило представитися і вже члени Організації без клички і зв'язку говорили зі мною про все, про що я їх питав. Свою працю пов'язав я з реєстраційним бюрою Комітету, який підлягав широкорозгалуженому секретаріатові Старуха. В цьому відділі працював Лев Дубас і ще кілька членів ОУН, і вони, помітивши, що людина, яка реєструється, може ще щось більше сказати, послали її до кімнати 75 на першому поверсі академічного дому, в якому на партері приміщувався Комітет і його бюро. То ж вистарчало підійти тільки сходами і там знайти організаційний контакт. Я списував усі інформації про даного члена і про інших, про яких він сподівався, що вони теж опинилися на еміграції.

Я мусів поширювати своє бюро на всі міста й тому часто мусів виїздити в терен. Головно в Перемишлі і в Ярославі треба було зорганізувати відділи реєстрації членів. При тому я довідався багато дечого про своїх рідних і про друзів, з якими я був ближче пов'язаний давніше.

Зустріч з нареченою

Створилася така ситуація, що я не міг відвідати своїх рідних вдома й порішив заждати на відповідну пору. Загальна опінія була, що кордон, усталений між німцями й советським союзом зараз по війні, ще не є остаточний.

Несподівано одного вечора прибула до Кракова Олена Недзьвецька — моя наречена, про яку я вже згадував, що вона була разом зі мною арештована. Вона відсиділа один і пів року: її остаточно випустили без судової розправи на волю. Вона ще раз була арештована у Львові, всипана членами Організації, як зв'язкова Крайової Екзекутиви Тимчія-Лопатинського в серпні 1939 року, і була віддана до Тернополя до так званої „двійки” (польська розвідка) з огляду на передвоєнні настрої в Польщі. Там її страшно збили, продержавши аж до самої війни. Коли большевицькі війська увійшли до Тернополя, в'язничні сторожі в паніці повтікали, залишивши всіх в'язнів. Так вони видісталися на волю, як вже советські танки були на вулицях Тернополя.

Як ми стрінулися, вона ще носила видні знаки побоїв і була дуже знеможена. Ми одружилися 11 листопада, про що навіть своїх батьків не могли повідомити. Замешкали в тому мешканні, про яке я вже згадував, аж до 22 червня 1941.

Протипольська партизанка

Невдовзі я дістав іншу працю в Організації. Реєстрація вже була досить повна, треба було зареєструвати ще тільки тих, яким вдалося перейти большевицький кордон пізною осінню, що вже було дуже утруднене. Дальшу реєстрацію і перевірку членства перебрав Зенон Матла з цілим опаратом співпрацівників. Я передав зібрані матеріяли Бандері, а сам почав збирати матеріяли про протипольську партизанку.

Український повстанчий рух розпочався з доручення Тимчя - Лопатинського мобілізацією членства ОУН на три дні перед проголошенням мобілізації польської армії. На жаль, ті повстанські відділи не мали достатньої кількості зброї.

Володимир Гринів-Кремінський

Лопатинський, який був в тому часі Крайовим провідником ОУН, прибув разом із Степаном Бандерою до Кракова, якщо не помиляюся, в жовтні 1939 року. З Лопатинським були тоді теж Кремінський - Гринів та Ярослав Горбовий, обидва військовики. Вони й принесли інформації про протипольський повстанчий рух ОУН. Ми ж мали завдання розвідати точніші дані від тих членів ОУН, які прийшли були на терени, що їх окупували німці після розбиття Польщі. Збирання інформацій доручено мені. Після проведеної праці я оформив зібрані інформації і в трьох машинописних примірниках передав їх «вгору». Всі ті матеріяли мав у себе полк. Сушко і по тих матеріялах і слід пропав.

Невияснені справи

Крім збирання матеріялів про повстанський рух ОУН, я повинен був прослідити дві афери у зв'язку з дією Барановського, а саме: справу вбивства Крайового провідника Мирослава Тураша і справу провокації з доставою зброї для ОУН на українських землях з-за кордону перед самим початком німецько - польської війни.

Підозріння крайових кадрів ОУН, що хтось із провідних членів за кордоном працює для ворога, виникли ще далеко до війни й тривали довший час. Тому в Краю друзі дійшли до того, що почали повідомляти закордонний Провід ОУН про важливіші свої дії і пляни щойно після реалізації. Так було, наприклад, з убивством польського міністра Перацького. Бож було так, що ті дії крайових кадрів ОУН, про які наперед знав ПУН, не вдалися під час їх реалізації, а ті, що про них ПУН не знав раніше, були вдалі. Годі сказати, чи це був лише «випадок» чи якийсь «фатум», чи щось інше.

У той час це був єдиний твердий аргумент, на підставі якого всі підозріння оформлювалися в переконання і чимраз більше заставляли нас, членів ОУН у Краю, бути обережним у своїх зв'язках з ПУН-ом.

Доставка зброї для повстанських відділів ОУН з вибухом німецько - польської війни була запланована й підготовлена в повному порозумінні з ПУН за кордоном. Коли ж треба було реалізувати плян, на умовлене місце зустрічі в прикордонній смузі пішло з українських земель десять людей, щоб перебрати від

висланців ПУН обіцяну зброю. Але, на умовленому місці зустрічі з кущів висунулися цівки рушниць польської прикордонної сторожі, яка кількістю переважала наших друзів. Кількох членів ОУН, які не хотіли піддатися і не піднесли на заклик польської сторожі рук в гору, впали від її пострілів, інші поранені дісталися в неволю. Врятувався тільки один, якому пощастило втекти. Цього друга я в Кракові переслухував і він з повною рішучістю твердив, що справа з доставою зброї провалилася лише через «всипу» Барановського.

Із зізнань згаданого друга був зладжений відповідний протокол в трьох копіях і знову відісланий до відповідних чинників ПУН. До цієї справи ще було кількох інших свідків, але вони не брали безпосередньої участі й не були призначені до тієї групи, яка на критичному місці засідки мала відібрати зброю. Хоч Тимчій - Лопатинський дуже наполягав на тому, щоб слідство в справі невдалої доставки зброї вести надзвичайно докладно, мені не вдалося знайти інших джерел свідчень.

Щодо справи Мирослава Тураша, то багато фактів і здогадіз та підозрінь збилося в такий клубок, що годі було його розмотати. Все таки, спробую наświetлити її так, як це мені вдалося ствердити в той час у Кракові.

Мирослав Тураш

Народився він кілька місяців після того, як відбувся процес проти Мирослава Січинського, що вбив у Львові цісарського намісника Австрії поляка Потоцького 1908 року. Ця справа була в той час дуже голосна і мала великий вплив на українців у межах тодішньої Австро - угорської монархії. Мати Тураша дала своєму синові ім'я Мирослав і вирішила виховати його на борця за волю України. Мирослав дістає був старанну освіту і після закінчення гімназійної науки студював на правничому факультеті в Кракові.

Там я зустрівся з ним на сходинах пластового куреня, коли він брав участь у дискусії над рефератом. Це був високий на зріст, стрункий юнак, добрий промовець і його слова робили помітне враження на слухачів.

Тураш не перебував увесь час у Кракові, бо українські студенти - правники звичайно жили й вчилися вдома, а до Кракова приїжджали лише на час іспитів, або найбільше на протяг од-

Мирослав Тураш

ного триместру перед закінченням студійного року, щоб просто показатися професорам. Підчас їхньої відсутности в Кракові, їхні друзі збирали для них підписи професорів на студентських індексах, що в той час називалося «збирати номіна».

Тоді, коли я перший раз побачив Мирослава Тураша, він приїхав був до Кракова на кінцевий триместер. Це було, здається, в квітні - червні 1933 року. Коли ж у 1939 році я вийшов із тюрми, в жовтні я довідався, що в 1938 році Тураш їздив за кордон, щоб в колах ПУН вияснити справу Барановського, проти якого крайові кадри ОУН мали поважні застереження та домагалися його усунення з Проводу. Барановського посуджувано в той час, і то цілком слушно, в тому, що він працює для польської поліції.

Коли Мирослав Тураш повертався до Краю після розмови з головою ПУН, його супроводив до кордону сам Барановський. Це була тоді остання людина, яка говорила з Турашем. Що сталося далі з Мирославом Турашем, ніхто не знав і не було

жадних слідів, ні даних. Відомим було тільки те, що Тураш до Краю не повернувся.

Чи було щось простіше, як те, щоб відповідні чинники з ПУН у той час, себто, ще в 1938 році були зробили слідство й допитали Барановського, що сталося з членом ОУН, який у його товаристві відійшов до кордону? Цього не зроблено й справу слідства над таємничим зникненням Тураша мусів розв'язувати я щойно пізньої осені 1939 року.

Просліджуючи справу таємничого зникнення Мирослава Тураша, я зустрів у той час у Кракові його маму, яка й подала мені інформації про свого сина. З черги я хотів дістати контакт до Барановського, єдиної людини, яка супроводила Тураша до кордону, але я довідався що про справу зникнення Тураша не можна говорити не лише з Барановським, а й з ніким із ПУН-у. Таку заборону дав тодішній голова ПУН полк. А. Мельник.

Я рішуче протестував проти такої заборони, бо ж зустріч із Барановським була для мене потрібна, як вихідна точка в моїх розслідуваннях. Однак, я добився лише того, що міг говорити про справу Мирослава Тураша тільки з Романом Шухевичем і Осипом Тюшкою. Вони оповіли мені докладно про все, що діялося перед виїздом Тураша за кордон.

Пізніше я кілька разів бачив у Кракові Барановського і хотів з ним говорити, але він, вдаючи, що мене не завважає, поспішно втікав від мене. Та одного разу мені пощастило застукати Барановського на вулиці Зеленій перед дверима будинку УЦК. Він ждав, щоб йому відчинили двері. Я сказав йому, що конечно мушу з ним говорити про справу Тураша. Мої слова зробили на нього дуже помітне враження, але він зразу спохватився і відповів, що він дуже радо зі мною поговорить пізніше та що вже давно за мною шукав, бо має іншу справу: я повинен розшукати пачкаря з Тешина, з яким я останньо працював у 1934 році. Барановський твердив, нібито той пачкар ганебно зрадив ОУН.

У ту хвилину відчинилися двері й Барановський проскочив крізь них, кажучи, що зустрінесться зі мною при найближчій нагоді. Це була моя перша й остання зустріч із Барановським у Кракові.

Всі мої пошукування за даними про дальшу долю Мирослава Тураша кінчалися на кордоні по чеському боці, куди його супроводив Барановський.

Військовий вишкіл

В описуваний мною час у Кракові відбувалися три рази в тиждень військові курси - вишколи, організовані з рамени ОУН, обов'язкові для кожного її члена. Курси були для рядовиків, підстаршин і старшин. Насамперед відбувся вишкіл для рядовиків, участь у якому, як пригадую, брали, між іншими: Степан Бандера, Ярослав Рак, Юрко Медвідь, Турковський, Зелений, Савчинський, Пшеничний, Олександр Луцький та багато ін.

Д-р Нестор Процик

На цьому вишколі викладали: впоряд, зброєзнавство, ідеологію націоналізму, оборону перед газовими нападами, першу допомогу, склад і організацію армії, картознавство тощо. Зі зброї пояснював нам пістоля «Чеської збройовки» і кріс — друг «Босий». До війни я його не знав і в Кракові мені було відоме лише його псевдо «Босий». Пригадую собі що він був дуже схожий на теперішнього фільмового артиста Ю. Брюннера. Він найбільше любив скоростріл і тому найбільше й найчастіше про нього нам викладав, кажучи, що коли буде створена українська армія, він всю свою увагу присвятить виключно скорострілові.

Василь Сидор-Шелест

На тему «стрілець у полі» говорив нам під час вишколу Кузьмінський; про оборону перед газами — Шелест. Він був дуже милий хлопець і докладно знав свій предмет, тому ми залюбки слухали його викладів. Про картографію говорив Шмігель.

До інструкторського складу, отже, належали: Кузьмінський, Гасин, Шухевич, Карачевський, Шмігель, Шелест, Босий, Мирон, опісля Таранович. Курси підвищувалися і, як згадано, охоплювали вишколи підстаршинський і старшинський, згодом курс штабових старшин. На цей курс ходили: Шухевич, Гасин, Грицай, Шмігель, Кузьмінський, Карачевський, Новицький, Таранович, Лопатинський. Деякі одночасно були і викладачами.

Всі вони були військовиками зі ступенями бодай поручників з часів служби в польському війську. Крім них були прийняті в характері гостей ті, що покінчили всі нижчі вишколи з найкращими успіхами. До них між іншим належали: Савчинський, Медвідь, д-р Врецьона, Микола Лемик і я. Ми робили вправи з картографії, рухи військових відділів, марші забезпечення, здобування мостових причілків тощо. Крім теоретичних і практичних вправ, були ще приватні лектури, до яких, наприклад, належали: «Історія воєн» «Нафта рядить світом» та ін.

Багато часу ми присвячували вправам бистрої орієнтації та швидкої децизії, що є підставовими вимогами доброго командира, без огляду на те, яким відділом чи частиною він командує. Пригадую собі одну таку вправу «зустрічного бою». Командир дивізії, що мала дві батареї важких польових гармат, повинен був видати скору диспозицію розташування дивізії в бою, бо одержав повідомлення про швидке наближення сильних з'єднань противника.

На запитання інструктора, хто з нас є вже готовий «давати наказ», я зголосився і почав на мапі показувати й пояснювати місце розташування дивізії.

— А де ваші гармати? — запитав інструктор.

Коли я показав становища «своїх гармат», він зробив кислу міну й сказав:

— Зачекайте хвилину, то зараз дістанете телефонат від командира сотні, щоб ви забрали свої колісниці, бо він мусить там розмістити свої гранатомети.

Я одержав таку критику за те, що «мої гармати» були надто висунені вперед.

Курс відбувався в дружній атмосфері й був надзвичайно прийнятний, хоч панувала сувора військова дисципліна й великі вимоги до курсантів. Найбільше ми відчували брак вищих старшин з великим воєнним досвідом. Тому ми дуже зраділи, коли мені пощастило дістати адресу табору полонених, в якому перебували наші вищі старшини, які попали в німецький полон у 1939 році. Там були один чи два полковники і підполковники, кілька майорів, капітанів і поручників, разом приблизно 20 осіб.

Зі списком їхніх прізвищ я пішов до полковника Бізанца та просив його про звільнення тих людей з полону. Справа тягнулася який місяць, аж всі полонені старшини були звільнені. На жаль, вони не хотіли стати інструкторами в нашій школі, за виїнятком двох — пор. Тарановича і майора Целевича.

Всі інструктори записували свої виклади, що їх опісля помножувано на циклостилі, як скрипти. Найкращим був скрипт Кузьмінського, який видано під псевдонімом автора — Горн. На той час це були дуже добрі матеріали про військову тактику і його опісля перевидано кілька разів, бо він став головним підручником військового вишколу членів ОУН, а пізніше УПА. Взагалі краківський курс штабових старшин поклав підвалини під організацію пізніших кадрів УПА, що переросло наші сподівання. Ми ж ходили на курси у вільний від праці час два або три вечери на тиждень, а це все таки дало великі наслідки. Пра-

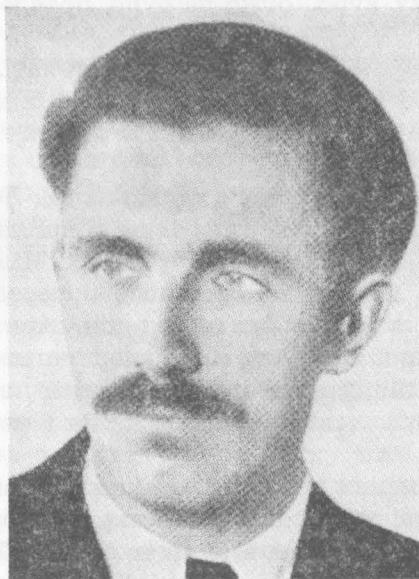
вда, праця курсантів була дуже солідна, бо кожен з них докладав усіх зусиль, щоб якнайкраще виконати добровільно взяті на себе зобов'язання. Тому наше навчання, хоч у примітивних умовах і без відповідної літератури та фахових інструкторів, увінчалось успіхами. Багато найвищих старшин УПА були колись учасниками краківських вишколів.

Згадаю тут тільки про кількох загально знаних.

Роман Шухевич. Він, щоправда, вже раніше здобув був старанну військову освіту й мав практику з боїв за збереження державної самостійності Карпатської України, але не зважаючи на те, він брав у курсі участь не тільки як інструктор, але й як курсант. Він найперше став комендантом легіону, що носив назву Дружини Українських Націоналістів (ДУН), а потім головним командиром УПА під іменем Тараса Чупринки в ранзі генерал - хорунжого.

Олекса Гасин-Лицар. Він теж мав вищу військову освіту вже раніше, але був, як і Шухевич, інструктором і курсантом, а потім був шефом головного штабу УПА в ранзі полковника.

Дмитро Грицай — Перебийніс. Він скінчив з відзначенням старшинський військовий вишкіл у польській

Дмитро Грицай-Перебийніс

армії, а крім того кілька курсів, організованих ОУН, брав участь як висококваліфікований інструктор і водночас як курсант. Опісля був першим шефом штабу УПА в ранзі генерала.

Василь Сидор - Шелест, в УПА зайняв пост шефа Штабу УПА - Північ, у ранзі полковника.

Василь Кук - Коваль, який здобув військову освіту на курсах ОУН у Кракові в 1939 - 1941 р. через те, що був на курсах завжди першим курсантом, брав участь у курсі штабових старшин, як курсант. Він був високим старшиною УПА, а по смерті ген. Т. Чупринки зайняв пост головного командира УПА в ранзі полковника.

Віднайшовся Лемик

На курсі штабових старшин брав участь і Микола Лемик. Його прізвище я знайшов в одному звіті з Холмщини, де було зазначено, що він є учителем в одному з холмських сіл. І зараз таки тим самим кур'єром, який привіз той звіт, пішов лист до Лемика та назад до організаційної клітини, яка про нього повідомила, щоб Лемик прибув до Кракова. І він приїхав. Я не пам'ятаю, коли це точно було, але знаю, що тоді я вже був на старшинському курсі, отже це було, правдоподібно, в половині 1940 р.

В Кракові Лемик жив зі мною в одній хаті. Він мені розповів про себе все, і я почну продовжувати мій спогад про нього від того місця, де я залишив Лемика в лісі та потім уже не міг знайти.

Пів години після того, як я відійшов від Лемика, його зловили двоє напіввійськових озброєних міліціантів - поляків з того села, де ми снідали й потім утікали. Міліціанти забрали Лемика з собою. Один міліціант ішов попереду, за ним ішов Лемик, а за ним із крісом «на гостро» ще один міліціант. Ішли вони лісом, і Лемик в одному місці скористався з догідного терену та втік. Міліціанти за ним не стріляли, а лише бігли. Та їм зі зброєю не було так легко бігти, як біг Лемик, і він їм таки втік.

Гнав він навмання через ліс, аж поки не вийшов з лісу на поле, і щойно тоді зупинився. Біля нього не було нікого. Вже вечоріло, Лемик повернувся в кущі та заснув. Тому що це було на краю лісу, наступного дня вранці Лемика знайшли пастухи. Він лежав на землі хворий, гарячкував, його трясла пропас-

ниця. Бачачи це, пастухи гадали, що цей незнайомий їм чоловік трясеться зі страху. Коли ж Лемик сказав їм про своє захворювання, пастухи показали йому найближчу дорогу до села. Лемик піднявся з землі, пробував був йти, зробив кілька кроків, зімлів і упав.

Хлопці - пастухи перелякалися, гадаючи, що незнайомий помер, але за деякий час Лемик очуняв, і тоді пастухи принесли йому пляшку води. Він напився і йому полегшало. Посидівши з пастухами деякий час і відпочивши, Лемик пустився йти в напрямі села.

Зайшовши насилу в село, Лемик ходив від хати до хати, але ніхто з селян не хотів його прийняти. Врешті хтось показав йому хату, де, мовляв, мешкають русини, а яка стояла оподалік дороги. Лемик пішов у напрямі цієї хати, але обезсилений не міг навіть зайти до середини хати, а впав перед порогом.

За деякий час Лемик зібрав рештки своїх сил і декілька разів заgrimав у двері. Двері відчинилися, і на порозі з'явилася господиня, а в той же мент Лемик знову зімлів і прийшов до пам'яті аж за кілька днів, уже в ліжку. Господиня хати розповіла йому, що він пролежав п'ять днів непритомний, з високою гарячкою.

З оповідання господині Лемик довідався, що вона живе в хаті сама - одна з малими дітьми, а будучи бідною, не мала спроможности подбати про лікаря для хворого.

Лемик пролежав у високій гарячці три тижні, западаючи ще декілька разів у несвідомість. Щойно трохи одужавши, Лемик спромігся пригадати собі все те, що з ним недавно було трапилося, зокрема ж про те, що його було поранено кулею в праве плече. Але він не мав біля себе нікого, кому міг би розповісти про своє поранення, аж поки одного дня не з'явився в цьому селі один член ОУН—організатор шкіл.

ОУН розмістила була своїх членів на всіх тих українських теренах, які опинилися під німецькою окупацією, і саме ці українські націоналісти вирішально причинилися до національного культурно - політичного відродження на цих найдалше на захід і північний захід висунених наших окраїнних землях. Ці землі, положені на захід від Бугу та Сяну, вже за короткий час зробили великий крок, можна б навіть сказати—скок уперед, у своєму національному розвитку. Те, чого не вдалося було зробити впродовж кількох минулих століть, тепер досягнуто протягом двох років. Велика кількість членів, які в силу тодішніх політичних обставин були примушені вийти на першу еміграцію

з Волині та Галичини, кинулися до гарячкової національної роботи та вже незабаром зорганізували українське населення цих окраїн так добре, як ще ніколи раніше не бувало. На тих, уже сильно спольонізованих, теренах розбудовано густу мережу українських шкіл, головню завдяки членам ОУН.

Тож одного дня в тому селі, де лежав хворий Лемик, з'явився член ОУН і почав організувати школу. Сталось так, що згаданий організатор скоро натрапив на хворого Лемика, але цей, будучи незвичайно обережною людиною, не так швидко признався незнайомому шкільному інструкторові до свого справжнього прізвища. Та не зважаючи на це, хворим дбайливо заопікувалися, до нього привезли лікаря, так що Лемик незабаром цілком виздоровів. Після цього він почав у цьому ж самому селі вчителювати, а ще за деякий час він став улюбленцем цілого села. Він став дуже бажаним і милим гостем у кожній селянській хаті, майже кожного дня його запрошувала до себе в гості котрась родина.

До згаданого села зайшов одного разу окружний провідник ОУН, особисто знайомий Лемикові ще з колишньої організаційної праці. Через отого окружного провідника ОУН довідався і я про перебування М. Лемика в тому селі.

В той час Лемик проживав під прибраним прізвищем Сенишин. Теке прізвище придбав собі довідавшись, що зі Стрия був змобілізований до польського війська українець Сенишин і під час польсько - німецької війни десь пропав. Тратічна доля Сенишина стала мимоволі в пригоді Миколі Лемикові таким способом, що він міг прибрати собі прізвище загиблого. Заки прибрати собі це прізвище, Микола Лемик провів ґрунтовні розмови з тими, хто добре знав місто Стрий, тамошні обставини, видатних діячів, професорів стрийської гімназії, і все це для того, щоб ніхто сторонній не міг пізнати, що Лемик не - стриянин.

Тут розповім про один цікавий випадок. Одного вечора в моїй хаті Лемик зустрівся з незнайомою йому до того часу дівчиною, яка прожила в Стрию більше 18 років. Увесь вечір ми вчетверо, — себто Лемик, дівчина зі Стрия, моя дружина і я, провадили дуже милу та цікаву розмову, між іншим також про м. Стрий, і ця дівчина зовсім не пізнала, що Лемик (Сенишин) не - стриянин. Дівчина від'їхала домів, дуже вдоволена з розмови з цим Сенишином - Лемиком, хто, — вона була в цьому свято переконана! — походив так само зі Стрия, її родинного міста.

Але, продовжуючи нашу розповідь, скажу, що від самого

таки Лемика ми довідалися про різні перипетії в його житті і про це я хочу тут розповісти, так як я це запам'ятав і тепер, після двадцяти років, можу собі пригадати.

Докладніше про Лемика

У нас на селі були т. зв. «порядні газди», що хоч не були найбагатшими в селі, себто не мали найбільше поля, але, — як то казали, — жили собі добре. Вони вміли свою господарку так повести, щоб мати з неї більше прибутку, ніж інші. Вони дося-

Микола Лемик-Сенишин

гали це великою дбайливістю, щоб усе було роблене якнайкраще і впору, з великою працьовитістю та головню тим, що вміли раціональніше провадити своє господарство. Вони й садок мали, пасіку, і винаймали поле, і на ньому дороблювали те, чого не могли зробити на малому своєму кусникові землі.

Вони втішалися великою повагою в громаді через те, що знали, що можна, а чого не можна, через свою чесність і солідність, як теж через те, що вони знали все щось більше, ніж пересічний селянин. Вони попри працю на ріллі годні були ще

й побувати то тут, то там, і прочитати чи газету, чи книжку, й через те їхній світогляд був ширший, і тому вони більше знали, і могли своїм знанням допомогти іншим.

Також і діти порядного газди мусіли себе відповідно провадити, щоб не приносити встиду своїм батькам. Чи в церкві, чи при музиці, чи на весіллі, чи на вулиці, — всюди синові порядного газди не можна було дозволити собі на щось, що було вільно звичайному парубкові. Також і в школі мусів він вести себе так, «як пристало синові порядного газди».

Саме Микола Лемик був сином такого порядного газди. В школі він був одним із перших, і тому вчитель намовив Лемикова батька дати Миколу до гімназії.

Атмосфера в гімназії

В той час, коли Микола Лемик пішов до гімназії, в Україні була особлива атмосфера. В повітрі мов би тремтів жаль по втраті самостійності. Хоч коротко тривала воля України, то й того вистачало, щоб у життя народу ввести нові думки, нові прагнення та, головню, надії. І в західній, і в східній частині України нарід не піддавався зневірі, а навпаки. Хоч була повна програна, хоч ворог зайняв увесь край, нарід глибоко вірив, що так довго все не може вдержатися. В східній частині, зайнятій большевиками, нікому не хотілося вірити, що большевицька влада може довше вдержатися, а в західній була ще й правна підстава вірити в краще майбутнє в короткому часі, бо про долю західньо - українських земель мали ще вирішувати на раді амбасадорів.

Надіючись, що все ще незабаром зміниться, ті, що пережили визвольні змагання, старалися за той час направити всі недостатки в Україні, які далися тяжко відчути в ті великі вирішальні роки 1917 - 20. Одним з найдошкульніших браків була нестача інтелігенції, великих промисловців та різого роду фахівців. Тож найкраще тому запобігти було можна, спрямовуючи здібніщу молодь села до середніх і високих шкіл. Українські вчителі виконали цю роботу в перші роки третього десятиліття величаво. В той час до середніх шкіл пішло дуже багато здібних сільських дітей, з яких опісля вирости ті, що продовжували визвольні змагання під час другої світової війни.

Та молодь, котра приходила до середніх шкіл по 1920-му році, пережила події першої світової війни і наші визвольні зма-

гання особливим способом. Усе те, що діялося, вона бачила й розуміла по - своєму і по - своєму його сприймала. Вона бачила і відвороти великих армій, і переживала великі маніфестації волі з великими здвигами й процесіями, замаєні блакитно - жовтими прапорами, і хоч мало розуміла суть тих величних подій, але велике духове піднесення старших залишило в неї незатерте враження, яке зросло в її душі з кожним дальшим роком.

Крім того, навіть забави тодішньої молоді були цілком інші, ніж їх мають звичайно молоді. Як шести - чи восьми - річні хлопці, вони визбирували покинену уступаючою армією зброю і бавилися нею немов іграшками. Заки пішли до першої класи середньої школи, вони були обізнані з рушницею і гранатою не гірш, ніж воєнні ветерани. Стріляння до мети — це була їхня щоденна забава. З тим, що вони стріляли не як військо на вправах—сліпими набоями, а як вояки на фронті—гострими. Майже кожний з них умів не лише розбирати та складати кріс, а й перероблювати його на менший, зручніший. Ба, вони бралися навіть розбирати гранату, що звичайно коштувало багато жертв. Скільки то калік залишилося з того часу, з відстріленими пальцями чи руками. Про випадки смерти, які теж часто траплялися, не згадую, бо могили заросли й забулося про тих, які були розірвані гранатою під час «дитячої забави».

Найздібніші з них, яким пощастило вийти цілими з тих маневрів, або тільки легко пошкодженими, творили понад п'ятдесят відсотків щорічного напливу до середніх шкіл. Там їхній ум, який був краще й більше розвинений, ніж у звичайної молоді того віку, натрапляв на дуже пригожий ґрунт та атмосферу.

Учителі, колишні учасники програних визвольних змагань, намагалися перелити в душу учня те, що горіло в їхніх грудях. Хоч окупантська влада обмежувала до мінімуму навчання предметів українознавства, учителі використовували всяку нагоду, щоб в учнів виплекати високопатріотичного духа.

Позашкільна лектура

Таку шкільну науку тодішня наша молодь доповнювала ще привалною лектурою всяких оповідань з козацьких часів і все це, разом з тим, що вона бачила й пережила під час визвольних змагань, формувало її світогляд, дуже пригожий до прийняття того, що в підпіллі робила УВО.

Дуже поважну частину лектури становили спогади з неда-

вніх літ визвольних змагань. Ці спогади друкувалися в «Літописі Червоної Калини» або окремими, часто кількатомними виданнями. Цю лектуру наша молодь прочитувала дуже уважно по кілька разів і вона творила підставу її патріотичного виховання. На тих спогадах виросли цілком інші молоді люди, ніж були до того часу.

Під час читання про визвольну боротьбу українського народу згадана молодь моїх часів затискала свої кулаки, або лютувала в розпучі, довідуючись про ледащість та вбогість духу тих, які бралися вести розбурхані патріотичними почуттями широкі маси населення України, і завели їх у «соціалістичне» ярмо московських людоморів. Нашій тодішній молоді не давало спокою питання, як можна було проголошувати три універсали для тих, котрі вже в перші дні революції несли в широких маніфестаційних походах синьо - жовті прапори й образ Шевченка, як символ своїх прагнень? Для тих, які в молитовній набожності ставали на коліна й проказували, мов свою найкращу молитву, слова Шевченкового «Заповіту», що був для них вищим за національний гімн: «... Кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте!...»

Сором витискав тій молоді сльози з очей, коли вона читала, що вільна й спратнена волі Україна через своїх «провідників—народу» аж три рази проголошувала цілому світові, що нібито український нарід не хоче зривати з Москвою, тією загребутою Москвою, яка вже лежала на лопатках. Як можна було офіційно трьома універсалами добровільно потверджувати московські брехні, що їх Москва повторювала від 1654 року, від Переяславського договору аж до ганебного упадку царської імперії?

Як можна було десять місяців зволікати з проголошенням самостійності України, коли три з'їзди військових делегатів, що репрезентували півтора мільйона українського вояцтва, домагалися вже в перших місяцях революції повної самостійності України та творення української національної армії?

Як можна було тиждень перед проголошенням самостійності Української Держави (22. січня 1918 року) проголошувати декрет про демобілізацію української Армії?

Як могло прийти до трагедії Крут, а ті, що пішли під Крути не мали зброї, не мали набоїв, не мали чобіт, тільки валянки коли перед тим роззброєно кілька московських полків і забрано від них усі боеприпаси?

Під обухом тих питань у невтишному жалю за втраченою неповторно сприятливою нагодою, тодішні юнаки на західньо-

українських землях приходили до переконання, що в духовому сенсі ті, хто тоді вів український народ, не були гідні чистити черевиків тим кого вони «вели».

І коли виходив «Вістник» Донцова, а в ньому видавець, за словами Шевченка, називав тодішніх «провідників» свинопа-сами, то молодь погоджувалася на це без застережень, повністю поділяючи його погляд. І вона ждала на появу кожного нового числа «Вістника» з нетерпеливістю.

А тим часом з підпілля доносився гомін боротьби за волю України тих, що не здалися, не склали зброї в 1920 році. тільки продовжували змаг іншими методами.

Там убили польського поліцай - посіпаку, там знищили ці-лу станицю польської поліції, там зробили напад на пошту, чи на поштовий віз, а тому всьому присвічують пожари спалю-ваних стирт і маєтків польських зайд на українських землях.

А молода голова гімназиста все те нотує і з захопленням прирікає: «Добре, добре, герої! Слава вам! Як зможнію, до вас пристану!...»

Як виростав провідний член ОУН

Тим часом молодь мріє про новий зрив, що його підготовляє смілива армія українських революціонерів—УВО. І не один у своїй уяві вичарував таку революційну організацію, в якій що не член, то безстрашний воїн, готовий на все, на кожний наказ, взір карности й вірності. Цей член має виконати чин, що набли-жить день волі України. При цьому він обережний, законспіро-ваний до останніх можливостей. Бо ж найменше підозріння ви-кликає настороження. Найменший підозрілий факт і вже сувора та рішуча на нього реакція... До кого нема стовідсоткового до-вір'я, цей не має що робити серед революціонерів - підпільників. Бо в тій, вимріяній молодечою уявою, організації все чисте, ідеа-льно чисте й беззастережно совісне. А провід тієї організації—це самий криштал. Його члени безсумнівно певні, гідні найви-щого довір'я, найвищої відданости. Кожне їхнє слово — чиста правда, кожний чин — найкращий, повний посвяти, повний всеціло віддання спрові. Це справжні лицарі, справжні герої. До проводу дорога важка. Туди попадає тільки той, хто був різа-ний і не скривився, хто був мучений і не заломився, хто перебув найважчі тортури і не зрадив. Там самі найкращі з найкращих, і найтвердші з найтвердших! А якщо хто із них провинився, того

жде невблаганна, але до найвищих можливостей найсправедливіша кара. Такий їхній провід, тих вимріяних революціонерів...

І юнацька душа мріє бодай одним оком глянути на того, хто має честь бути провідником такої організації, побачити того хто був найкращим із усіх...

І одного дня до такого молодого мрійника зближається його друг і запитує, чи не хоче він належати до організації, стати в лави тих, які підпільно борються за волю рідного краю... Він мав би відмовити?.. Схвильований він тільки хотів би спитати, чи він гідний такої великої почесі...

І так починалося...

Стріча, псевдо, кличка... ще кілька зустріч... А там у газеті повідомлення про арештування... Протягом довгого часу ніби тиша й спокій та тривожна непевність. А потім приходять хтось незнайомий із кличкою і каже: «Від нині ти займеш місце свого зверхника, бо він дістав інше призначення...»

Як це так? Таж він ще ніби недавно склав приречення, а вже має бути провідником для інших? Але сумніви скоро зникають і молодий підпільник кидається до праці так, як про це мріяв: точно, совісно, з посвятою.

А ще через деякий час його кличуть на зустріч, де незнайомий йому досі чоловік заявляє, що від сьогодні він буде працювати серед гурта інших людей, а тих, що їх досі вів, передасть одному з-поміж них. І знову важка децизія: він повинен призначити провідника для свого дотеперішнього звена, а він ще так недостатньо знає тих своїх друзів, якими проводив...

На наступній стрічці від довідується, що його призначено до проводу району. Він одержує пост організаційного... З тим постом пов'язані пляни нав'язування порваних арештуваннями зв'язків, поновне охоплення району організаційною мережею. Приходять неспані ночі, ходження маловідомими дорогами й стежинами, праця над творенням нових організаційних ланок-звен, підбір людей... А тут одного дня на зустріч не вийшов провідник району Арештований...

Тепер усі друзі з районного проводу знають що йому доручено працю районного провідника. Він до цього готовий, бож сам ставив цей район. Хоч організаційна робота в районі ще добре не закінчена, бо не стало часу, але він доведе її до кінця. Його район буде першим між першими. Друг той а той, котрого він добре пізнав, буде на його попередньому місці, буде організаційним.

Район знову готовий до дії. Праця ще інтенсивніша ніж

перед тим: зустрічі, звіти, підготовка членів і їхній вишкіл, накази, поїздки, наради... А через деякий час на одній нараді його покликають вище — до повіту, за те що він добре наладнав свій район. А потім до округи.

Праця ширша, але досвід уже набутий, треба лише ознайомитися докладно з умовами праці, відбути необхідні зустрічі... Втім приходить наказ згори виїхати до Львова. І він їде разом з окружним провідником під таку й таку адресу, за такою і такою кличкою.

У Львові несподівана вістка: ворожа поліція впала на слід кількох членів і вони мусять на деякий час виїхати за кордон. Він і провідник округи відсьогодні будуть працювати в Крайовій Екзекутиві. Провідник ще повернеться до округи, щоб передати іншому свої функції, а він уже залишається на праці.

Він у Крайовій Екзекутиві! Він не може цього збагнути. Аджеж він так мало підготований до такої відповідальної праці... Чому він не знав, що таке його чекає? Боже, скільки часу він не раз витратив на дурниці, а скільки можна було прочитати, скільки навчитися за той втрачений час!..Коли б тепер можна мати бодай частину того часу, який здається йому протраченим, він уже знав би, як його використати...

Але тепер часу немає. Треба своє непідготовання надолужити працею. Такою працею, що не знає ні сну ні відпочинку. Так на ньому велика відповідальність, на ньому надія проводу, може, навіть мільйонів... всього народу. Він член Екзекутиви... А що ж є вище, яка ж більша відповідальність?

Відчуття великого обов'язку заставляє його до праці, яка не знає про відпочинок, про безпеку, не знає нічого неможливого... При тому треба бути дуже обережним. Він мусить витримати найдовше, його так легко не дістануть у свої руки вороги...

Так приблизно виростав провідний член ОУН. Такими були ті сотні членів Крайової Екзекутиви, окружних, повітових чи районних провідів. Такими були також і рядові члени. Так виростали Грицай-Перебийніс, Гасин-Литцар, Майвський-Косар, Мирон-Орлик, Климів-Легенда, Шухевич-Чупринка, так приблизно виростав Степан Бандера. А з ними подібно виростали Старик, Березинський, Білас, Данилишин, Пришляк, Голояд і сотні тисяч безстрашних борців за волю України — надія народу і пострах для ворога. А з них виростала пізніше УПА...

На таку атмосферу натрапив і Микола Лемик, прийшовши в мури української гімназії у Львові, знаної популярно «філії».

Там той дух особливо високо напнятий. Головно після великої листопадової маніфестації в десятиліття Листопадового чину в 1918 р.

Десята річниця Листопадового Чину

Був листопад 1928 року. На площі Юра непроглядна маса українців, яка вливається крізь вузьку браму подвір'я святоюрської катедри. Ще далеко до початку Богослужби, а храм уже переповнений. Ті гімназисти що їм пощастило ще ввійти до храму, розштовхувались ліктями, нишком показують собі типів, які ввійшовши у храм припадають на одно коліно і тим способом необачно зраджуються, що вони поляки — польські таємні поліцаї, що їх популярно звано тоді «шптіцлями або хатраками».

Польських таємних поліцаїв, які зайшли до церкви св. Юра у Львові, де мала відтравлятися Богослужба з нагоди десятої річниці з дня Листопадового чину в 1918 році, наші хлопці добре бачать, деяких навіть пізнають. «Цей був у нас, як арештували мого брата»,—шепоче один із них. А того бачили під час ревізії в Академічному Домі...

Тим часом при престолі вже стає 12 священиків, щоб відслужити торжественний заупокійний молебен. З хорів лунає могутній спів. Це найдобірніші співаки з усіх хорів Львова та близької околиці. «Со святими упокою» має радше настрої величного переможного гимну, ніж жалібної пісні. Це слава тим, що своєю смертю відродили націю до життя — державного життя. Хоч вони полягли, хоч окупант наклав нове ярмо на народ але це вже народ інший. Завдяки чинам тих, що полягли, це вже нація свідомо і в своїй свідомості грізна. Це відчувається скрізь, навіть у пісні під час молебня.

Після Богослужби всі виходять на просторе подвір'я біля церкви. Виходить український посол Целевич і промовляє до народу. Нагло понад бальконом храму святого Юра помалу розгоргається в світлі рефлектора великий блакитно - жовтий прапор, а на ньому пишуться три літери: УВО.

Ця хвилина потрясає всіх. До того ж з-поміж зібраних вилітають понад їхні голови летючки УВО, що їх кожний з присутніх намагається схопити. Настрій підвищується і якась дивна дрож пробігає тілом. Несподівано перед брамою подвір'я появляється польська поліція... Голосний свисток і — падають постріли. Хто стріляє — не знати. Але в сутінках можна бачити на

невисоких мурах якісь причаєні постаті, що розпласталися на вершку муру. Час від часу з того напрямку блискає коротке червоне світельце. Починається заколот, який подекуди переходить у паніку.

Але на подвір'ї формуються лави молодих, які підуть демонстративним походом у місто. Інші починають тікати. За брамою, на площі Юра доходить до сутичок. Тут оперують два поліцейські відділи: кінний і піший. Поліцаї б'ють кожного, хто навинеться їм під руки, не зважаючи, чи це жінка, чи дитина. Хто не втече, дістане удари прикладом рушниці або шаблі, чи попаде під кінські копита. Ось там утікає гурток дівчат. Одна спотикнулася і впала, через неї перестрибнув поліцейський кінь... Поліцай наздоганяє іншу. Замахнувся шаблею і вдарив лезом по плечу. В ту хвилину з-за куща вилеків камінь і вдарив коня напасника, кінь рвонувся вбік і поліцай мало не випав із сідла. Це допомогло дівчатам утекти...

Мала війна у Львові

На Академічний Дім при вулиці Супінського напала орда польських студентів. Кілька тисяч польських «героїв» намагалися вдертися до будинку, обкидаючи його камінням та обстрілюючи з револьверів. Невелика жменька українських студентів довго чинила спротив напасникам, не допускаючи їх на сходи дому, поки не прибула польська поліція. Вона відчинила двері й дозволила польським вандалам знищити приміщення студентської домівки на партері дому. Опісля поліція замкнула наших студентів в одній кімнаті, а в інших провела «ревізію» себто знищила обстановку та приватні речі студентів.

Того ж пам'ятного листопадового вечора 1928 р. зазнали пошкоджень інші українські установи у Львові, а головню станиці «Маслосоюзу». Польська вулиця в своїй ненависті до українців насолодою нищила українське майно. У місті відбувалися сутички наших студентів і гімназійної молоді з польськими «корпорантами», себто студентами, які належали до студентських корпорацій. Звичайно, гурт польських розбишак напав на самотнього українського студента чи гімназиста який мав на голові синю мазепинку, бив його і нищив шапку. Очевидно, що в той час на вулицях не було польських «сторожів ладу» — поліцаїв. Та хоч би й були вони, жодної допомоги не дадуть, навпаки — ще й поб'ють українця.

Але наша молодь радила собі сама. Наступних днів наші студенти й гімназисти застосували іншу «бойову тактику». Один із них ішов вулицею в мазепинці, а інші, без шапок, слідкували за ним другим боком вулиці. Коли на власника мазепинки напали «сміливі» корпоранти, нападеному прибувала негайна поміч «неуніформованих» друзів і тоді грубі бамбусові палиці гуляли по хребтах польських студентів. Як трофеї, наша молодь забирала різнокольорові шапочки польських корпорантів і пізніше вживала їх до чищення черевиків. Цей «спорт» тривав цілими місяцями. Звичайно, на приманку полякам висилано молоденького студента або гімназиста, слабосилий вигляд якого заохочував польських бешкетників до «легкої перемоги».

Увесь час аж до кінця 1928 року у Львові панувало велике напруження між поляками й українцями на всіх ділянках життя. Це була — так мовити б — мала війна у Львові, яка мала вплив на ціле населення міста. Вона мала головно великий вплив на психіку української молоді, яка протягом десяти років вистала в подібних умовах і подібній атмосфері.

Вплив листопадової маніфестації на Лемика

Поляки не здавали собі справи з того, наскільки вони своєю брутальною поведінкою та поліційним переслідуванням причинилися до росту рядів українських революціонерів. На цю тему я говорив із Миколою Лемиком, коли ми обмінювалися спогадами про той великий день десятої листопадової річниці та її наслідки, бо ми обидва були учасниками тієї події.

Я був у той час учнем восьмої класи «Головної гімназії» при вулиці Сапіги, а Лемик, мабуть, четвертої класи «Філії». Правда, ми тоді ще не зналися. Я мешкав у будинку число 7 на плсці св. Юра і згаданого дня листопадових подій був у церкві, а Лемик, як оповідав мені, був під час заупокійного молебня на подвір'ї, бо коли прийшов під церкву, вона вже була переповнена людьми.

Згадуючи про ті часи й події, Лемик сказав мені, що це день був переломовим у його житті. Побачивши великий блакитно-жовтий прапор з написом УВО, він почув, як по його спині пробігли мурашки. Тоді він вирішив конечно відшукати тих, що їх знам'ям є той прапор «з трьома літерами».

І він знайшов їх... Про те, як Лемик знайшов їх і як згодом виконав свій чин, дуже докладно описав Володимир Макар у

своєму спогаді під заголовком «Стріл в обороні мільйонів», надрукованому в календарі «Гомону України» за 1956 рік. Я тільки доповню його спогади тим, що я пережив і чув від Лемика в 1939 - 41 рр.

Лемик знаходить дружину

Жили тоді у Кракові дві сестри. Одна замужня за Василем Бандерою (молодшим братом сл. пам. Степана), а друга ще дівчина. Одного дня Лемик зустрівся з нею у нашому товаристві і після того, оповідаючи про свої враження зі зустрічі, захоплювався синіми, справді дуже гарними, очима дівчини і сказав, що вона виглядає як чічка. З того часу ми всі називали її Чічкою. Організаційна праця давала Миколі Лемикові нагоду часто зустрічатися з дівчиною і у висліді того вони добре познайомилися, а згодом вирішили побратися. Незабаром прийшов той гарний день, в якому ми були свідками вінчання нашого друга, який чинно запротестував був у 1933 році перед цілим світом проти московської голодової облоги України, стріляючи до московсько - большевицького секретаря в львівському советському посольстві.

Восени 1940 року щасливі новоженці замешкали в домі, де відбувалися військові курси, в одній невеликій кімнаті. Дружина Лемика писала на машинці, а він був адміністратором військових курсів. Так вони зустріли 1941 рік. Я бував у них майже щодругий день і подивляв їх обох, спостерігаючи, як вони пробивалися крізь труднощі емігрантського життя, та радів їхнім щастям, що його було зразу видно, не зважаючи на бідненькі обставини їхнього співжиття.

Дружину Лемика ми далі називали Чічкою, від дня вінчання таки одверто й офіційно. Всі друзі Лемика знали його дружину лише як «Чічку»,

Коли прийшов 1941 рік, а з ним і підготовка до походу на українські землі, Микола Лемик одержав призначення весті Середню Похідну Групу.

VII. БАНДЕРА ПРОВІДНИКОМ ОУН

Бандера на волі

Хоч яка жорстока була друга світова війна, хоч забрала вона маси невинних жертв, а іншим принесла незмірні нещастя і втрати, то все таки дуже багато людей вона також вирядувала. Головно українські політичні в'язні в Польщі, а також в інших займанщинах, переважно в советському пеклі, певною мірою мали щастя, бо багато їх врятувалося.

В десятому дні німецько - польської війни злодії в Берестейській тюрмі відкрили Бандері двері до його камери і він вийшов поза мури в'язниці, не завважений ніким. За кілька днів він в'язнів, захопив з собою якесь цивільне вбрання і негайно вийшов поза мури в'язниці, не завважений ніким. За кілька днів він добився до Львова, до якого вже наближалися московсько - большевицькі війська. Тоді поладнавши пильні справи Організації, подався через Раву Руську на захід. Про це оповіла мені пані Ірина Хомяк - Кравців, яка в той час також вийшла з тюрми і йшла до Львова, а по дорозі зустрілася з Ст. Бандерою. Оповідав про це й сам Бандера.

Я притакую собі його опис того психічного стану, який в той час огрнув західні землі України: «Там не було можливим щонебудь почати. Західня Україна виглядала, немов людина, якій паде щось на голову й вона не має змоги тому запобігти. Піднесені вгору руки, закриті очі й... жде, коли це «щось» вже впаде».

Так, як вийшов на волю Бандера, вийшли з польських тюрем понад 15 тисяч інших українських політичних в'язнів. Одні сиділи вже засуджені, інші у слідстві, а ще інших нахапали польська поліція і так звана двійка (охорона) та прикордонна сторожа, опановані нервовою воєнною психозою, яка тривала доброго пів року. Протягом того часу жодний українець на західніх землях не був певний свого завтра. Береза Картузька — ославлений польський концентраційний табір — і всі тюрми в Польщі були переповнені українськими політичними в'язнями, тож я не певний, чи не зменшив я кількості, подавши цифру 15.000

тих, що їм пощастило вирватися на волю. Багато було помордованих, між ними Мигаль, який перед самою війною сидів у Тарнові.

Ті, що вийшли на волю, не могли нею користуватися, бо на них уже ждали інші окупанти... Тому багато в'язнів, вирвавшись з польських тюрем, не заходили до рідних хат, а навіть не пішли в рідні сторони, щоб ніхто не довідався, що вони врятувалися і живуть. Вони були на волі, але не втішались нею.

Єдиною надією для українських політичних в'язнів, яким пощастило вирватися на волю з польських тюрем, а які, з уваги на прихід большевиків, не могли вертатися додому й до рідних сторін, була та певність, що німці на Бузі довго не затримаються. Тому більшість з них пішли на захід, з надією, що незабаром прийде час, коли вони матимуть змогу вільно повернутися до рідного дому. Вони й створили так звану першу еміграцію, яка перейшла з рідних земель на захід від Сяну й Бугу, щоб перебути лиху годину. За той час вони приготувлялися, щоб на ту очікувану хвилину бути вповні готовими.

Головним зайняттям тих молодих хлопців і дівчат були військові курси, що були організовані в кожній місцевості, де був більший гурт емігрантів. На одному з таких військових курсів я в другій половині жовтня зустрів Бандеру. Від того часу мое життя знову щільно сплелось з його життям і ми пірнули у вир праці на довший час. Цей час у мене числиться за найактивніший період мого життя.

Хто веде

Ніколи сила ОУН не була такою очевидною, як у 1939 році по розвалі Польщі. Повиходили з тюрем, з підпілля та укриття всі ті, котрі досі знані були тільки тоді, коли попали в руки поліції. До них приєдналися і свobodно заманіфестували свою симпатію, прихильність і вірність для ОУН багато тисяч таких, про яких досі і в Організації ніхто не знав. Це число ще збільшилося тими, що звичайно є неутральні й ідуть за тим, хто виявить свою силу. З того в короткому часі виросла справді могутня сила Організації. В наслідок того навіть явні й добре знані противники Організації скорилися перед силою й визнали її так, що ждали, що скаже Організація. Так було скрізь на заході від Сяну й Ті, що були в той час в Україні, описують це в подібний спосіб, стверджуючи, що ОУН була єдиним тоді діючим середовищем, на яке всі покладали надію.

Але в Організації панувала в той час незвичайна безплановість і дезорієнтація, бо ніхто не міг знайти напрямної, що і як починати. Єдиним порятунком у тому становищі було те, до чого Організація привикла через весь час свого існування.

В організаційній практиці виробився спосіб самочинного налаштування порядку. Коли падав провідник чи й цілий провід, тоді прапор боротьби брав той, хто чувся на силах, і ніс його, за своїми спроможностями, довше чи коротше, з меншим чи більшим успіхом, але боротьба не припинялася. Ті, котрі були близько центру крайової Організації, знають не один такий період, коли Організація латала прориви в своїх провідних рядах по тяжким ударі й завжди переможно виходила завдяки ініціативі й зарадності провідного активу.

Так сталося й тепер. Більш вироблені одиниці з власної ініціативи ставили працю там, де опинилася, так, як уміли. Навколо цих, більш вироблених людей, стали формуватися сильні центри життя емігрантів і ніхто з посторонніх людей не завважив, що щось «не грає».

Так, наприклад, УДК (Український Допомоговий Комітет) у Кракові, який розрісся в велику і відому репрезентативну централю першої української еміграції, УЦК (Український Центральний Комітет) творився і ріс завдяки Ярославові Старухові, його невичерпній енергії й організаційним здібностям; так творився і ріс Союз Кооператив у Сяноці завдяки праці Яціва; так організувалося наше шкільництво, військові вишколи, а навіть деякі відділи Організації.

Але це не було кероване згори, бо «гори» — себто праці ПУН-у — не було. Звичайно, про це не знали рядові члени, бо вони, виховані в підпіллі, не звикли були завадати такого «зайвого» питання, хто веде. Вони знали звичайно свого найближчого безпосереднього зверхника, що їм вистачало в підпіллі, вистачало і тепер. Але з тюрем повиходили теж і провідні члени ОУН, між якими було понад п'ять колишніх Крайових Провідників ОУН. Ті вже зобов'язані були запитати, до кого належить їм зголоситися, що було рівнозначне з питанням, хто веде.

Таких спрямовувано до... Піщан. Там буцімто був відпочинковий табір у замку для «знеможених тюрмою» політичних в'язнів. Та це тривало тільки коротко, доки не відкрилася таємниця замку. Вже як я був у Берліні мені сказано, щоб я не дався намовити на відпочинковий табір. Одначе, про цей табір я некомпетентний писати більше. Це колись вияснять ті, які там були.

Знову з Бандерою

Серед таких умов, у другій половині жовтня, чи першій половині листопада 1939 року, в Кракові появився Бандера. Як це я вже раз згадав, зустрів я його на військовому курсі, який він відбував разом з нами. Був дуже вихуділий, убраний в те убрання, яке захопив у тюрмі; волосся злегка підросло, але ще не настільки, щоб можна було порядно зачесати.

Вертатися додому нам разом було по дорозі й ми вже першого дня могли собі оповісти про все, що пережили і про що довідалися. Пам'ятаю, що він докладно розпитував про те, що сталося з Лемиком. Я тоді знав тільки, що він вийшов з тюрми на волю, але що далі з ним сталося, я не знав. Питав теж про Карпинця, але я нічого тоді про нього не вмів сказати.

Степан Бандера мешкав при вулиці Страшевського із своїм братом Василем, який подбав для нього це мешкання. Спочатку Бандера, як і всі що прибули до Кракова з Галичини, мешкав у таборі при вул. Льоретанський. Таких таборів було тоді 5, комендантом цих таборів був Р.Малащук. Розходячись, ми домовилися, що на другий день підемо купувати вбрання.

Ми зустрілися наступного дня коло нового будинку краківського університету, на т. зв. плянтах. Ми зумисне вибрали це місце, бо там ми раз сиділи, ще перед нашим арештуванням, у чвірку зі Стецьком і Карпинцем, а нас обсервували польські поліційні агенти й один із них потім на розправі про це широко оповідав.

Бандера ждав на мене в товаристві Лопатинського - Тимчія і його подруги Zenki. Тим я дуже втішився, бо про Лопатинського читав я багато у звітах про протипольську партизанку в Стрийщині. Він між іншим, будучи тоді Крайовим Провідником ОУН на ЗУЗ, зарядив був мобілізацію членства ОУН на два дні перед проголошенням мобілізації в Польщі. Це йому уможливило врятувати багато молоді від військ. служби в польській армії в час війни, а зате зміцнити свої лави партизанів, які називалися „Самооборона”. Лопатинський був високий, гарно збудований блондин, веселий і товариський. Від того часу я з ним зустрічався дуже часто, аж доки він не вернувся до Краю.

Тому, що ми з Бандерою мали купувати убрання, ми попрощалися й пішли по крамницях, що були між університетом і ринком. Там ми купили два убрання: для мене чорне, а для Бандери сіре; в ньому він є на одному фотознімку, які були в пресі.

Може й псевдонім Сірій, якого він уживав, взяв він собі від кольору того убрання. Того псевдоніму уживав він у час конфлікту весь час, а в пізнішому уживав його у своїх писаннях.

Інші друзі

На терені Кракова, крім Бандери й Лопатинського, я пізнав ще Романа Шухевича. Розмову він почав з того, що сказав мені, що з усіма вже зустрічався, з ким хотів, тільки мене чомусь не годен був ніде зустріти. Від першого слова говорив мені через ти й того вимагав від мене. Ставився до мене так, немов би вже здавна зі мною товарищував. Таким був з усіма. Він був тоді в пошукуванні за хатою для своєї родини. Згодом йому вдалося знайти гарне мешкання, в якому часто відбувалися засідання.

Постійно в товаристві Лопатинського був Кремінський-Гринів, який був у Крайовій Екзекутиві Лопатинського військовим

Іван Климів-Легенда

Іван Равлик

референтом. Він мешкав з Ярославом Горбовим, який був теж військовим спеціалістом. Був Іван Равлик з ріднею. Був теж Лев Зацний-, „Вік” і Дмитро Мирон-, „Орлик”.

Обидва колишні Провідники Краю, яких поляки ув'язнили й вони вийшли на волю по розвалі Польщі. Мирон тоді писав, а радше відтворював з пам'яті свій твір «Ідея і чин», оригінал якого був спалений. З тим пов'язана цікава історія.

Коли Мирон - Орлик був Крайовим Провідником після смерти Тураша, він уже мав «Ідею і чин» готову до друку. Її мав він на перехованні у зв'язкової Олени Недзвєцької (тепер Климишин) а вона, виїжджаючи на зв'язок, дала на переховання своїм знайомим, які при одному (зрештою фалшивому) алярмі спалили рукопис. Коли він їхав за кордон ладнати справу Тураша, переказав зв'язковій, щоб йому той рукопис принесла на станцію. Зв'язкова прийшла, він її все переказав, що ще в останньому часі уважав за потрібне й, коли поїзд уже мав рушити, попросив про рукопис.

«Його спалили...» — успіла тільки сказати зв'язкова, як поїзд рушив і їх обох розділив. Аж у Кракові вони зустрілися й тоді вияснили собі, як воно було.

В 1939 і 40 роках ту працю відтворював Мирон, але завжди нарікав, що першої думки вже годі пригадати, а те, що може пригадати, вже не те, що було.

Між військовими спеціалістами був ще Дмитро Грицай -

Перебийніс, що саме вийшов був з Картузької Берези. Він, як тепер відомо, був пізніше у ранзі генерала шефом Головного Штабу УПА. З ним дуже близько жив Олекса Гасин - Лицар, який тоді приїхав був з Відня, а пізніше спровадив свою дружину. Він був в ранзі генерала шефом Головного Штабу УПА перед Грицаєм. Він і Шухевич Роман уважалися в нас тоді за найбільш військово вишколених наших старшин.

Василь Турковський і Лімницький—це були два друзі, що дуже близько зі собою жили, мали в той час повні руки роботи, бо вони в'язали все членство, розсипане по цілому терені зайнятої німцями Польщі в цупку організаційну сітку. Турковський був провідником терену, а Лімницький організаційним референтом. Турковський згинув в УПА, а Лімницький в німецькому концтаборі в східній Україні. Останній раз я був з ним у 1941 році в Білій Церкві.

В той час у Кракові був і Степан Ленкавський, Він займався тоді пропагандою і з ним часто можна було бачити Івана Мітрінгу, Олександра Бусола, а також і Олену Телігу.

Всі переважно жили тоді вже на приватних мешканнях, а Зацний мешкав зі своїми хлопцями в одному з п'ятьох таборів, що містився в кол. польському Академічному домі при вулиці Яблоновських. Він був до них дуже прив'язаний і ними дуже гордився. Все казав, що для його хлопців немає нічого неможливого, а як роблять роботу, то — «на чисто».

Перший Свят - вечір на волі

Зближався Святий вечір, перший наш Свят - вечір на волі. Бувало, навіть у тюрмі ми намагалися відсвяткувати це величаве свято як у даних умовах можна було найкраще. Пригадую собі і такий Свят - вечір у тюрмі, коли один із друзів не з'їв своєї мізерної порції хліба протягом дня, а зробив нам вісьмом прегарну несподіванку, розкроївши ту заощаджену кромку хліба й попросив нас, щоб ми з ним «засіли до Святої вечері».

Тому зрозуміло, що ми намагалися той наш перший Святий вечір у Кракові відсвяткувати якнайкраще. В той час господарка під німецькою окупацією на польських землях уже за чотири місяці була така знищена, що годі було дістати потрібних харчів. Та наші подруги подбали про те, щоб і борщ був і вареники і кутя.

Вечер'я повинна була за звичаєм розпочатися з появою пе-

Дмитро Мирон-Орлик

ршої зірки на небі, але довелося трохи пождати. До столу засіли всі ті, що про них я попередньо згадав, доповнені інструкторами військових курсів і дружинами тих, що вже за ті чотири місяці встигли віднайти своїх дівчат ще з-перед арештування і пожитися. У той час жонатим був також і Бандера. Його весілля було дуже скромне, з участю не більш, як десять осіб. Його дружиною стала Ярослава Опарівська. Її маму замордували пізніше поляки, її брата розстріляли німці. Я також був уже жонатий. Були між нами не заміжні дічата - члени ОУН, які ще не віднайшли були в той час своїх суджених після виходу з тюрми.

Всі ми — чоловіки — мали тоді маленькі фризтури, бо ще, як ми тоді жартували, не відросло пір'ячко. Непокірне, коротке волосся бунтувалося і не давалося гладко причесати, що виразно свідчило про наш недавний вихід із тюрми.

Перед вечером хтось сказав, що до нас повинен прийти полковник Сушко і ми ждали на нього, але це вижидання продовжилось на три чверті години, тому ми вирішили розпочати вечерю без нього. Виникло питання, хто відкріє наше свято? Між

нами не було такого охочого, кожний штуркав свого сусіда, заохочуючи його до слова. Одначе, нічого з того не вийшло, тож довелось мені встати й короткими словами розпочати наше святкування. Після того я попросив до слова Бандеру. Тоді він перший раз до нас промовляв.

Після нього говорив Дмитро Мирон-Орлик. Він був дуже вродливий, високий ростом, тільки дуже худий і виснажений. Десь під кінець вечері прийшов зрешті полк. Сушко, одягнений у військовий однострій з полковницькими відзнаками на зубчатці, тільки без шапки, що дало причину до веселих жартів між нами, мовляв, наш гість тому спізнився, бо не годен був знайти шапки.

Вечір був дуже приємний і пройшов так, що залишив милий спомин.

Я втаємничений

Одного вечора, коли ми разом з Бандерою ішли з вулиці Зеленої, де була «хата» ОУН, Бандера дуже докладно з'ясував мені всю справу. Насамперед схарактеризував мені склад тодішнього Проводу Українських Націоналістів — ПУН.

Опис про те, як виглядав тодішній ПУН, я візьму з книжки З. Книш п. н. „Розбрат”. Роблю це з розрахунком. Якщо б я подав те, що мені в той час говорив Бандера, хтось міг би подумати, що він зумисне так мені говорив, щоб мене переконати і перетягнути на свій бік. Зиновій Книш є відомий із своїх писань як найзапекліший противник Бандери, а великий прихильник і звеличник полк. Мельника. Він видав низку менших і більших брошур під різними криптонімами, щоб у найгіршому світлі змалювати Бандеру і його виступ проти Мельника називає «бунтом Бандери» або «диверсією». Отже, нехай він говорить, як тоді виглядав склад ПУН-у. Це буде переконливим для прихильників полк. Мельника.

На 136-ій сторінці цієї книжки Книш написав: «В ім'я правди треба сказати, що не багато міг вдіяти ПУН у своєму тодішньому складі, розміщенні й умовах існування. Були це люди, що довгі роки провели на службі своїй Організації і мали великий політичний досвід, але постійно проживали за кордоном, привикли до закордонної атмосфери діяння і цілком відтяті були від організаційного пня не тільки системою конспірації і посеред

ности організаційних контактів, але й характером своєї дотеперішньої праці».

Так схарактеризувавши цілий ПУН у загальному, Книш вираховує ще кожного члена зокрема і майже кожний з цих членів у його характеристиці не є здатний до дії з тих чи інших причин. Кожний з них є тільки доброю фігурою у Проводі з уваги на свій досвід та організаційний стаж, а також деякі здібності до писання. Про деяких Книш просто пише, що не знати, яким чином вони опинилися в ПУН.

На 143-ій сторінці «Розбрату» читаємо таке: «Д-р Сидір Чучман... Це було найслабше місце в тугому ланцюгові ПУН. Особисто симпатичний і чесний та скрупулянтний у грошевих справах... Ані фінансового, ані тим більше політичного хисту в нього не було ніякого, щонайвище міг він бути хіба касиром, що виплачує гроші й приймає розписки. Щоправда, диверсантів наперехід не міг стерпіти, ненавидів їх з усієї душі, вони й відплачувалися йому тим самим. Можна було бити його за непридатність до свого діла, бо він справді на пост члена і референта ПУН мало надавався».

Про Сеника на стор. 138 - їй написано: «Дуже добрий нав'язувати перші контакти, незрівняний майстер у підшукуванні співпрацівників, але виконувати справи за нього мусіли вже інші, для того йому бракувало відчуття систематичности».

Про Барановського (стор. 140): «Добрий організатор, але ніяк не вмів з'єднати собі людей, майже не мав приятелів...»

Д-р Ю.Вассиян: «Великий праведник і криштально чесна людина, але наскрізь позбавлена практичного змісту, зовсім непорадний в житті. Натура контемплативна, не активна».

Про ген. Віктора Курмановича Книш пише на стор. 141: «Один із найстарших віком членів ПУН, людина мало обізнана з політичними справами, фаховий військовик. Цілий час перебував за кордоном і поза контактами з членами ПУН ні з ким не стрічався».

«Проф. Євген Онацький: член ПУН, учений і публіцист, дуже заслужена в розбудові українсько - італійських зв'язків людина. Співпрацівник «Розбудови Нації» та всієї націоналістичної преси, автор багатьох статей і брошур на ідеологічно - політичні теми. Шанований у колах наддніпрянської еміграції. Від 1919 року безперерійно живе в Італії, тільки з преси знає про крайові справи, ніяких контактів і знайомств з членами ОУН, поза принагідними зустрічами, в нього немає».

Про Сушка в кількох місцях (між ін. на стор. 81) автор

«Розбрату» висловлюється ввесь час критично, називаючи його «провідником без Екзекутиви», тобто без нікого, з ким він би працював.

Про інж. Дмитра Андрієвського на стор. 142 читаємо: «Він теж вийшов на еміграцію в 1920 році і безперервно від того часу проживав за границею, відгук крайового життя доходив до нього тільки з преси та з оповідань самовидців, з революційним підпіллям майже не було в нього стичности. До того, він постійно перебував у Бельгії, що тепер рахувалася щоправда ще нейтральною країною, але зв'язок з ним був трудний...»

Інженер - економіст Володимир Мартинець (стор. 138): «... перебував у Франції, що була в стані війни з Німеччиною, і через те без ніякої можливості впливати на події».

Д-р Олег Кандиба - Ольжич (стор. 139): «... на еміграції перебував від свого дванадцятого року життя, зовсім необізнаний з крайовими справами. Знайомі й контакти в нього тільки через тих членів ОУН, що студіювали в Празі, чи Подебрадах ».

Закінчується характеристика ПУН у «Розбраті» такими словами (стор. 148): «Тихо, легко і спроквола ПУН фактично здав свої провідницькі позиції і перейшов на репрезентаційні. Покищо ще ніхто собі того не усвідомлював. Але коли настала криза, коли гармонія між ПУН і Крайовою Екзекутивою ОУН на ЗУЗ і в Генеральному Губернаторстві перейшла в минуле, ПУН опинився просто в трагічному положенні. Він репрезентував політичний рух, що збунтувався проти нього і відмовив йому права репрезентації. А зійти назад з площини представницької до провідницької дії — не сила була, як через характер членів ПУН, так і через організацію діяльності цілого ПУН, так теж і наслідком фактично витворених обставин».

Це найделікатніші риси, якими змальовує тодішній ПУН його найбільший і найвідданіший прихильник. Книш хотів би представити виступ Бандери як найбільший злочин не тільки проти Організації, а й цілого народу. Тож він не бажав би змальовувати ПУН у поганому світлі, та коли він це «в ім'я правди» робить, — це найкращий доказ, що ПУН у той час не був проводом.

Так докладно й комплектно про всіх членів ПУН-у Бандера під час розмови зі мною, коли ми верталися додому з вулиці Зеленої у Кракові, не оповідав. Він не згадував мені про фахових військовиків, ані про Чучмана, про якого погану опінію я вперше почув якраз з «Розбрату».

Від Бандери я більше довідався про Мельника, Сеника, і Барановського. Довідався я також, що Великий Збір ОУН т. зв. Римський тривав тільки чотири години, а присутніми були переважно члени ОУН з еміграції. Той Збір обмежився, між іншим, до того, що до залі нарад впроваджено полк. Андрія Мельника і оголошено заяву, що на підставі волі полк. Євгена Коновальця, що її він переказав Барановському, полк. А Мельник перебирає провід ОУН, стаючи від того дня вождем українських націоналістів. Крім того, поладнано поточні справи і на тому наради закінчилися.

Далі сказав мені Бандера, що в дію вводили новопризначеного вождя не хто інший, як тільки Барановський і Сеник. Андрій Мельник довгі роки працював у добрах митрополита Шептицького, як урядовець, і не мав з організаційними справами такого зв'язку, щоб міг самостійно своєю думкою користуватися. Тому воля й думка тих, що його вводили в справи, була керівною в ті важкі часи, коли зачалася німецько - польська, а за нею світова війна, на яку ми віддавна ждали, від якої — як тоді всі надіялися. — залежала майбутня доля цілого нашого народу. А кермо справ знайшлося в руках цілком невідповідних на ті часи і важливість подій. Всі заходи, що їх до того часу поробили Бандера, Лопатинський і Стецько, щоб налагодити справу, не дали жодних вислідів і не було надії на покращання ситуації.

Тим часом події переганяли одна одну. Тисячі членів Організації, і то не абияких, ждали на вирішні накази, але не було того, хто їх давав би.

Отож, хтось таки мусів зважитися взяти на себе відповідальність за те, як буде використана нагода, що її нам тоді посилала доля. Коли ми прогавимо цю нагоду, Мельник відповідати за це не буде, бо він як провідник - новий, неознайомлений зі справами. А ми такого виправдання не тільки не можемо мати, але й не вільно нам його шукати.

Коли Бандера ще обширніше з'ясував мені тодішню ситуацію, про яку я тут не можу писати, бо можна б робити закид, що я пишу з теперішньої позиції, знаючи вже все, що пізніше сталося, — і запитав, яка моя думка, я із схвилювання довший час не міг дати жодної відповіді. Бо я вірив, що ОУН — це така організація, в якій подібні ситуації є неможливі. Мені не могло поміститися в голові, що смерть полк. Коновальця може бути аж така трагічна для ОУН, що на найвище місце в Організації може легше дістатися невідповідна людина, ніж на якенебудь

підрядне і маловажне місце в організаційній клітині. Я був тим усім приголомшеним і після надуми відповів, що я прошу його (Бандеру), щоб він дав мені таку працю, аби я відчув, що виконую найнебезпечнішу й найвідповідальнішу роботу. Моїм бажанням було так віддатися тій праці, щоб я, немов пияк в алькоголі, знайшов забуття про все, про що я тепер довідався від Бандери і що в мене знищило всі мої мрії і надії, якими я жив, які мені помагали спокійно й підно прийняти досмертний присуд і все те, що він зі собою приніс.

Бандера, мабуть, бачив моє велике схвильовання, яке доводило мене аж до сліз, тому сказав до мене: «Добре, дістанеш таку роботу, як ти хочеш! Я і так шукаю такого, хто б мав таку настанову, як ти тепер».

Ми міцно стиснули собі руки й розійшлися. Незабаром після того я був призначений провідником Пробойових частин ОУН, про які досі мало писалося, тільки у спогадах кількох учасників були про це короткі згадки.

Найкраща для мене праця

З того часу пішли мої найкращі дні. Я діставав найліпших, найсміливіших і найвипробуваніших членів Організації і підготовляв їх до найважчих завдань. Коли вони були вишколені, їх забирав від мене Роман Шухевич.

Така безмежна прихильність і довір'я, таке ставлення, яке я мав у них до мене, а вони з мого боку, це було якраз те, що я уважав за підставу сили нашої Організації. Я знав, що вони не заведуть покладених на них надій і сповнять свої завдання совісно й чесно навіть в обличчі смерті, серед найрафінованіших тортур, а вони знали, що як буде треба, то і я на те саме піду.

Коли я тепер читаю «Нескорені», спогади одного з тих, що належали до пробойових частин, знаходжу повне потвердження моєї думки про них. Шкодую тільки, що та праця була найбільш таємна й ніяких записок після неї не залишилося, немає навіть списку прізвищ тих усіх, що йшли з усміхом на найбільші небезпеки. Якщо б у нас були такі відзначення, які є при війську, то друзі з пробойових частин повинні дістати найвищі відзначення. А про них навіть ніхто не знає!

З тих друзів тільки двох я зустрів на еміграції і просив їх, щоб вони якнайбільше писали про свої переживання, щоб ті,

які на еміграції «записуються до ОУН», знали, що значить належати до Організації у тяжких умовах її дії.

Згадую їх усіх і час, проведений на своїй праці тоді, як найкращі дні в житті. Я залишився на тому пості, аж поки не пішов до Краю Ярослав Горбовий. Він повернувся назад до Кракова і признався, що, впавши до рук ворога, зрадив усе, що знав. Тому зразу всі люди, які були на позиціях, пов'язаних із крайовою боротьбою, були змінені, а між ними і я. Я навіть не знав, хто прийшов на моє місце, і щойно пізніше довідався, що той пост перебрав був Микола Лемик.

Наради провідного активу ОУН

Про конфлікт всередині Організації в той час не говорилося. Навіть ті, що від довшого часу брали участь у нарадах провідного активу, що пізніше перетворився на Революційний Провід, не говорили про якісь непорозуміння. Під час нарад завжди були розмови про всі поточні справи тодішнього становища і праці всього членства, яке знайшлося поза кордонами України. Тільки в одній з точок нарад звітували ті, хто ходив на розмови з Головою Проводу Українських Націоналістів (ПУН), полк. Андрієм Мельником.

Серед провідного членства було недовір'я до Ярослава Барановського і до Сеника, який позицію Барановського так обороняв, що здавалося, що й він вийде з ПУН-у, якщо вийде Я. Барановський. Це недовір'я тривало вже кілька років.

В Організації було так практиковано, що тільки справді найдовіреніші члени були на провідних становищах, а коли проти когось було якесь застереження, його зразу замінювано іншим. Крім того, якщо якийсь провідний член завважив, що на його опінію паде хоча б найменша тинь застереження, то він добровільно уступав із свого становища. І це була одна з тих високоморальних твердих підстав нашої Організації, яка була сильна безоглядним довір'ям членства до проводу, і проводу до членства.

Про переговори з полк. А Мельником звітували насамперед Бандера й Лопатинський, а згодом Шухевич і Ленкавський. Головним гальмом для успішності переговорів було те, що полк. Мельник, хоч погоджувався прийняти до ПУН Ст. Бандеру й дати йому референтуру зв'язків із Краєм, настоював на тому, щоб у ПУН-і залишився Я. Барановський і то на посаді секретаря.

Про недовір'я до Барановського полк. Мельник і слухати не хотів, до того ж ще погрожував, що покарає кожного, хто про те зважиться говорити.

Як би воно не було, то на такій ключевій позиції в ПУН недопустимим є толерувати людину, яка серед більшості членства не має довір'я. А те недовір'я ще скріплювалося тим, що Барановський, знаючи про застереження, що їх проти нього висувано, не хотів добровільно зректися свого становища в ПУН.

Коли я слухав тих звідомлень, що їх згадані друзі склали після свого повороту з поїздок до Голови ПУН-у, мені просто не хотілося вірити в те. Головно тоді, коли я чув, що про нашу політику і її самостійність, її незалежнення від волі німців, заборонено було говорити, бо полк. Мельник кожному з згаданих друзів казав: «Прошу це залишити вождеві!», або: «Вождь знає, що робить», або: «Це не Ваша справа,прошу це лишити вождеві!»

Я до такого ступня не міг повірити в ці звідомлення, що постановив сам піти на розмову з полк. Мельником. На одному засіданні провідного активу я про це заявив усім присутнім. До цього мене примусив факт, що навіть тоді, коли до голови ПУН ходив Роман Шухевич із фотокопіями документів, які стверджували,що підозріння супроти Я. Барановського не були безпідставні, полк. Мельник їх відкинув.

У той час у нарадах брали участь, крім згаданих провідних членів, ще д-р Ю.Вассиян й Осип Бойдуник. Одного разу на нараді Левко Зацний - Вік, висловив думку, що з Барановським треба вже раз покінчити так, щоб і сліду по ньому не стало. Бандера відповів йому, що справа того не вимагає, щоб за неї мали летіти голови. На цьому той інцидент закінчився, але в наступній нараді Вассиян уже участі не брав і з того часу перейшов на бік Мельника.

Комісія Державного Плянвання

Попри свою працю у пробойових частинах у Кракові я брав участь у нарадах провідного активу. Спершу я пробував відмовитися, але Бандера настоював, що якраз з уваги на мій організаційний пост, що його я займав, мушу брати участь у нарадах.

Праці в той час було дуже багато. Між іншим у нас не була розпрацьована програма дії ОУН так, щоб з нею можна було братися за конкретне державне будівництво. Вона була тільки рамово схоплена ухвалами I. Конгресу Українських Націоналі-

стів у 1929 році. Тепер був найвідповідніший час, щоб її розпрацювати і приспособити до реальних потреб, які могли виникнути вже в недалекому майбутньому. До того ж наявність соток провідного й виробленого членства на теренах під німецькою окупацією та добрі умови давали надзвичайну змогу зайнятися такою працею.

Отож до програми наших нарад входило розпланування тієї праці, намічення і підшукування відповідних до кожної ділянки державного життя якнайфаховіше підготованих людей.

Найповажніші труднощі мали ми з господарсько - фінансовими фахівцями. Перед війною на західноукраїнських землях найкращими в цій ділянці були ті, що займали високі посади в нашому кооперативному русі. На тих місцях було дуже мало наших членів, бо—скажімо собі відверто гірку правду! — тодішні наші інституції господарського характеру не радо приймали на працю молодих людей, які були відомі їм з свого прихильного ставлення або й з участі в праці ОУН. Все це наші «господарники» робили «в ім'я добра інституції», що її, мовляв, не можна «наражувати на небезпеку репресій збоку польських урядових чинників». Тому у тих інституціях на керівних посадах переважали інші люди, а членів ОУН було дуже мало. А дуже часто й ті, що були, попали в тюрму. Отже вийшло так, що фахівців з господарського сектора треба було нам шукати між нечленами ОУН.

Про такі розшуки пише З. Книш у «Розбраті» (стр. 173 — 178) і намагається висміяти всі наші тодішні заходи над розпрацюванням різних ділянок державного будівництва. Але Книш не знає, що якраз тією насмішкою він робить добру послугу, бо тим способом дає свідощтво, що Акт 30. червня не відбувся так як це дехто з наших противників хоче з'ясувати, без жодної підготовки. Ніби ось так: до Львова прийшов Стецько в плащі з піднесеним коміром і ні звідси, ні звідти проголосив самостійну Україну, а себе прем'єром. Книш не хотючи подає, що вже в травні (бодай так!) існувала «Державна Комісія ОУН», головою якої був д-р Володимир Горбовий, і яка своїм завданням, мала: «...теоретично обдумати й підготувати адміністрацію України після прогнання большевиків. Це вимагає студій, що їх слід вести прискіпленим темпом, бо не відомо, коли почнуться події на сході, а почнуться вони напевно, і то може скорше, як ми сподіваємося. Треба пізнати теперішній державно - адміністративний устрій України, всі галузі політичної і господарської адміністрації, вглибитися в стан, що витворився там після 1920 року, опанувати

його і зрозуміти. Для того потрібно багато людей з різних ділянок і вони підбираються, більшість з них уже почала працювати. На тому не кінець. Самі теоретичні студії не вистачають, вони мають сире знання, з якого треба зробити практичні висновки».

Так поважно мали З. Книшеві з'ясувати справу д-р Горбовий і Ленкавський, які Книша хотіли заангажувати до праці. Та сталася, як пише автор «Розбрату» — фарса. Виходить що звертатися до Книша з поважними справами — смішно.

Але не на це я навів тут таку довгу цитату, а на те, щоб ствердити нею, що тоді, коли ПУН виглядав так, як його описав автор «Розбрату» і не міг нічого зробити, в той час провідний актив ОУН на всіх засіданнях ставив справи так, щоб забезпечитися у все потрібне у близькому майбутньому.

Революційний Провід ОУН

Крім того йшла підготовка, щоб правно оформити здатний до дії провід для ОУН. Для цього на день 10 лютого 1940 року скликано конференцію, на яку прибули всі діючі в терені провідні члени ОУН і ті, що прибули з Краю. На нарадах ухвалено правний акт, який покликавав до дії Революційний Провід ОУН, завданням якого було підготувати Другий Великий Збір ОУН для поладнання кризи в Організації. Крім того конференція схвалила пророблену до того часу працю, яка зматала навести порядок у лавах ОУН.

Провідником ОУН до часу скликання II. Великого Збору нарада обрала Степана Бандеру, який зразу покликав членів Революційного Проводу. Революційний Провід затвердив тодішній Тереновий Провід, що діяв на теренах окупованих німцями, а також уклав письмо до голови ПУН і до пол. Сушка, подаючи їм до відома зміст ухвал нарад провідного активу.

В наступні дні до Краю відійшла більша частина тих членів ОУН, які прибули на наради, і понесла офіційне повідомлення про вислід нарад у Кракові. Так само по всьому терені під німецькою окупацією відбувалися відправи організаційних клітин, на яких поінформовано про вислід нарад і створення Революційного Проводу.

Серед ухвал була й вимога зробити все, щоб звільнити полк. А. Мельника з-під впливу Сеника й Барановського та прихилити його на наш бік. Старання в тому напрямі тривали довший протяг часу — від 10-го лютого 1940 аж до квітня 1941 року, коли відбувся II. Великий Збір ОУН.

Наслідки акту з 10-того лютого

Після акту з 10-го лютого було багато краще вести переговори з полк.Мельником, бо ті, що їздили до голови ПУН, мали тепер офіційне становище провідного членства ОУН.До того ж часу все було ПУН-ом трактоване так, ніби то була акція тільки кількох осіб, головню Бандери й Стецька.

Крім поладнання згаданої попередньо справи, виготовлено теж правно формальний документ із тих паперів, які були знайдені в Краю, а які стверджували співпрацю Барановського з польською поліцією. Між іншим, полк. А Мельник твердив, що ці папери не правдиві. Своє переконання він обґрунтував твердженням, що мовляв, йому ніколи не показано оригіналів тих документів, а тільки фотокопії. Отож згадані документи передано до верифікації спеціальній комісії, до якої, якщо не помиляюся, входили три адвокати: д-р Степан Шухевич, д-р Володимир Горбовий і д-р Володимир Загайкевич.

Адвокати оформили ті папери як правний документ, ствердили його власноручними підписами в приявності нотаря, вказуючи, що вони вважають документи автентичними.

З тими документами й ухвалами наради з 10-го лютого 1940 року пішов у квітні Бандера на розмову з Мельником, одначе розмова не дала жодного успіху. Тиждень після тієї розмови Бандера й інші члени Революційного Проводу дістали повідомлення, що їх ставиться під суд. Опісля на розмову ходив ще Роман Шухевич і теж не добився ніякого успіху.

Звіти, що їх вони пізніше склали перед нами, були такі, що я не міг вірити, щоб голова ПУН-у ставив під суд, замість того, хто був підозрілий, членів ОУН, які в той час серед членства мали велику популярність і довір'я. Тому я поновив своє прохання, щоб мені дозволено піти на розмову з полк. Мельником. Про те я говорив з Бандерою у Варшаві, де він в той час перебував і куди я був приїхав на протяг двох чи трьох днів. Заки я пішов на розмову, я одержав згаданий документ, щоб ознайомитися з його змістом. Тоді я побачив його перший раз в оригіналі, правно оформлений. Бандера перебував у Варшаві разом з дружиною кілька місяців в 1940 - 41 році під прізвищем Гуцул. Вказку на це прізвище роздобув для них обоїх від Українського Допомогового Комітету у Варшаві Р. Малащук. Головою комітету був тоді полк. Поготовко, вбитий пізніше поляками. Малащук був тоді провідником Варшави і тримав контакт з Бандерою.

Моя розмова відбулася в Кракові, куди приїхав полк. Ме-

льник і замешкав у Сушка. Під час розмови я остаточно переконався, що всі звідомлення інших друзів про їхні розмови з полк. Мельником були згідні з правдою. Я особисто мав нагоду почути постійно повторювані заяви, що про них я вже згадував раніше, як напр. «лишіть ту справу вождеві, він знає, що робить» тощо. При кінці розмови я заявив полк. Мельникові, що тепер у мене немає найменшого сумніву, що слушність є по боці Бандери і я солідаризуюся з ним. Полк. Мельник казав мені списати всі закиди, які я йому з'ясував і передати йому. Це я зробив протягом кількох днів. Мельник заявив теж, що передасть судові Барановського.

Про свою розмову з полк. Мельником я склав письмовий звіт і прочитав його на найближчій нараді Револьюційного Проводу. Після довшої дискусії над цим звітом виступив Осип Бойдуник і сказав, що він піде на розмову з полк. Мельником і ручить своєю головою за те, що переконає Мельника в слушності наших тверджень.

Осип Бойдуник був тоді головним контрольним ОУН і працював з нашого рамени в Центральному Комітеті в Кракові. Це було ще в той час, коли про конфлікт голосно не говорилося. Коли Допомоговий Комітет у Кракові так розрісся, що став централею всіх українців на еміграції, незрівняний у своєму організаційному розмаху Ярослав Старух запропонував, щоб зробити надбудівку, перетворити Комітет на Центральний і його повинен очолити д-р Вол. Горбовий. Одначе, Сушко, який тоді мав зв'язок з німцями (він його затримав до кінця), переконав німецьку владу, що головою Комітету повинен стати інж. Хроновят. Виник спір, в якому справу поладнано компромісово, що Центральний Комітет очолить якась інша особа, а не д-р Горбовий чи інж. Хроновят.

Тоді запропоновано проф. Володимира Кубійовича. Крім мене, ніхто з друзів до того часу його не знав. У тридцятих роках Кубійович викладав географію у краківському університеті, в якому я студював.

Одного дня до мене прийшли Турковський і Шухевич. Я лежав хворий у ліжку, але на їхнє бажання оповів усе, що я знав про Кубійовича. До того часу, коли мене арештовано, Кубійович займався науковою працею і на громадському відтинку не проявлявся. Одного разу в Студентській Громаді він мав доповідь про українську колонізацію в Азії і виявився українським патріотом, але які були його політичні переконання, про це я не міг нічого сказати. Вже після мого ув'язнення я довідався,

що проф.Кубійовича наприкінці розвалу польської держави арештовано за наукову працю в ділянці української географії.

В розмові ми погодилися на те, що Кубійович очолить Центральний Комітет. Про відповідну політичну лінію в праці Комітету дбатиме інж.Осип Бойдуник, який повинен ввійти туди як член управи. Так опісля сталося, що Бойдуник займав видатне місце в Центральному Комітеті протягом усього часу німецької окупації Польщі.

Коли Бойдуник так рішуче заявив, що він ручить своєю головою за успіх своєї місії до полк. Мельника, я після наради, про яку згадано, приступив до нього й стиснув йому руку, кажучи, що подивляю його. Це бачив Бандера і, коли Бойдуник відійшов, порадив мені не захоплюватися так дуже заявою Бойдуника, бо можу розчаруватися — я мало його знаю. Скінчилося так, що Бойдуник, пішов вправді на розмову, але вже ніколи на наші наради не повернувся. Бандера повідомив нас, що Бойдуник перейшов на бік Мельника, але вдає неутрального нібито з уваги на свій пост головного контрольного ОУН.

За кілька тижнів появилось повідомлення, що всі члени Революційного Проводу засуджені на смерть; в тому повідомленні засуджені були названі своїми псевдонімами, що їх вони вживали на військових курсах. Я мав тоді псевдонім «Недобитий», Бандера — «Сірий», Р. Шухевич — «Щука». Інших псевд уже не пригадую. Усіх засуджених було понад десять осіб.

Смішним було засуджувати людей на кару смерті, бо не було кому того вироку виконати. Стецько оповідав мені, що до нього в Римі прийшов один член Організації, показав йому револьвер і паспорт до Бразилії та заявив, що він має наказ (сказав навіть, від кого!) убити Стецька й після вбивства виїхати за океан.

Внутрішньо - організаційна Комісія

Я списав усі закиди проти Барановського й долучив дописьма фотокопію доказового документу й це мало свій вплив. Досі про ці справи тільки говорено більш чи менш обширно, але все тільки в розмовах. Тепер був готовий своєрідний акт обвинувачення і тому він зобов'язував, щоб знайти якусь розв'язку. З того почалися переговори між обидвома сторонами в справі суду над Барановським, складу цього суду, свідків, оборонця, прокурора і т. п. При тому все таки очевидним було, що ціла

справа конфлікту мусить бути поставлена перед якимсь авторитетним збором людей, які б її докладно простудіювали і розсудили. Бо досі все обмежувалося на розмовах одного чи іншого провідного члена ОУН з головою ПУН-у. Виникла, отже, думка створити комісію, яка розглянула б конфлікт і поладила б його. Це забрало багато часу. Врешті обидві сторони погодилися на комісію, на її склад і засяг компетенцій, але заки комісія провела аналізу справи й зробила висновки, прийшов серпень.

Та все таки комісія виготовила, узгіднений з обидвома сторонами, акт, який повинен був бути розв'язкою справи. Ішло тільки про те, щоб представники обидвох сторін той акт підписали й його реалізували. Засадничо акт зобов'язував обидві сторони, щоб головою ПУН-у був полк. Мельник, сам ПУН мав бути зреорганізований. Було визначено реченець, до якого обидві сторони мали акт підписати, щоб він став зобов'язуючим.

Виглядало, що конфлікт закінчений і праця в Організації знову повернеться до нормального стану, як перед тим, і займуться тими справами, які в той час вимагали найбільшого напруження всіх сил і найбільшого вкладу праці. Здавалося, що здорові погляди перемогли й після бурі прийдуть погідні дні праці для перемоги українського народу в подіях, які, як здавалося, ось - ось мали прийти.

Та трапилося таке, що розбило однорідну Організацію на дві частини й то раз на завжди.

Вирішальна хвилинка

Либонь, це було 14-го серпня 1940 року, коли в ночі люди Сушка зайняли домівку ОУН при вулиці Зеленій, число 26, двері ч. 3. Це була «організаційна хата», що їх на терені Кракова в той час було більше. Ця, одначе, була центральна й так би мовити офіційна. Коли хтось хотів знайти зв'язок до Організації, ішов на Зелену (так популярно називано домівку при тій вулиці), або просто на «трійку». Останнього окреслення вживали переважно свої. Про інші хати знали тільки члени ОУН. «Трійка» була більш відома для загалу, але про це не знали посторонні люди, а також ті, що не стояли виразно на позиціях, що їх обороняв Революційний Провід. Тому власне ті неприхильники зайняли «трійку», бо думали, що там якраз є «серце» ОУН.

У згаданій хаті жив постійно довірений Сушка, відомий під

прізвищем Сулятицький, сотник. Одну з кімнат зайняв Сушко, а іншу Сенік.

У згадану ніч Сулятицький впустив до «трійки» групу людей, яка стала, як це вони твердили, на захист авторитету Проводу, себто ПУН-у.

Згаданий «наїзд» людей Сушка на організаційну домівку при вулиці Зеленій у Кракові був великою несподіванкою для всіх, навіть найбільш утаємничених у справи конфлікту, бо сталося це в той день, коли мав закінчитися спір після підписання акту, що його зладила, як я вже сказав, комісія, яка називалася «Внутрішньо - організаційна».

У перші години після «наїзду» не можна було зорієнтуватися що це за люди зайняли „трійку”, бо вони не були відомі в ОУН, а крім того, ніде не показувалися. Можна було бачити тільки одного з них, що був у Карпатській Січі. Він відповідав на запитання тих, хто приходив на «трійку», щоб поладнати поточні справи, і стукав до дверей. Аж у пізнішому часі того дня виявилось, що в домівці господарить, на спілку з Сулятицьким, Зиновій Книш. У своїй книжці «Розбрат» він докладно описує цю подію, як вона виглядала в правдивому світлі. З цього опису я дещо переповім, а дещо дослівно зачитую, бо там мабуть ненарочно, просунулося багато правди про згадану подію і про згаданих людей.

Хто став на захист ПУН

Засуджений у 1930-у році за участь в нападі під Бібркою З. Книш сидів у тюрмі до 1938 року. При кінці свого ув'язнення він не належав до спільноти українських політичних в'язнів у тюрмі, ані після виходу на волю не брав дальшої участі в праці ОУН. Він перейшов на працю до Центросоюзу, де головним директором був Шепарович. За час його перебування у тюрмі УВО уже повністю перетворилася була на ОУН, але для Книша не було ніяких змін і йому завжди здавалося, що він є «увіст».

До всіх членів ОУН він ставився як до тих, що прийшли до Організації уже після нього, і коли він появився в Кракові не хотів відповідати на питання Верифікаційної комісії, хоч комісія складалася з відомих йому організаційно людей. Тому його не включено до чисто організаційної праці, тільки відставлено до суспільного сектора і він працював у Центральному Комітеті. Про це він пише у своїй книжці «Розбрат» на 150-ій сторінці:

«Приїхавши до Кракова в половині травня 1940-го року і бувши спочатку зайнятий, як улаштувати себе в нових умовах, я не дуже мав час слідкувати за тим, що висить у повітрі. То тут, то там у розмовах з давніми знайомими, з товаришами з тюремних днів я міг здогадуватися, що не все в порядку. Хоч і вони багато дечого не знали і не розуміли, так як і я, все ж таки кожен міг бачити, що в ОУН верховодять нові люди, які тримають себе згорда, з легковаженням дивляться на «стару гвардію», відмовляють їй «революційности», називають зледацілою, зопортунізованою. Не притягають її до праці, відсувають від керівних місць. З цього росло невдоволення...»

А далі на сторінці 151: «Центральна наша квартира містилася при вулиці Звіринецькій, там жили Федько Яцюра, Дзюник Попадюк і Павло Генгало, там кілька перших днів, після повороту з Югославії, і я примістився».

На 161 сторінці читаємо: «Заходив до нашого гурту теж Только Валюх з Трускавця».

До числа тих людей З. Книш зараховує і свого «спільника» з процесу, на прізвище Юрко Кришталь (Дачишин), а теж Микола Максимюка й Остапа Рудакевича. Що вони робили, думали і говорили, про це подано на 162 сторінці:

«Знайшлися ще й інші, сходилися ми звичайно два рази на тиждень, який десяток людей, Обмінювалися вістками й спостереженнями, обурювалися на те, що на нас уваги не звертають, неначе на смітник викинули, і жалілися самі перед собою на те, які то собачі часи настали, навіщо здалося нам молодість свою у підпіллі перебути, і в тюрмі сидіти, і побої поліційні переносити — щоб тепер приглядатися, як усякі зарозумільці і смаркачі, що їм «булька під носом грає», не то що нами, старими членами УВО й ОУН, помітують, але й руку свою на полковника Сича, ба навіть на полковника Мельника підносять. І до чого воно йде? Ні, так далі не може бути!..»

Так настроєні «старі увісти» (так їх постійно називається в «(Розбраті)» вирішили написати меморіал до голови ПУН. »За тиждень зійшлися ми в фабриці содової води. Я вже мав готовий меморіал до голови ПУН і ми його підписали. Не дуже і знали, що там писати, подали тільки, що теперішній стан, так як він представляється у Кракові, нас не задовольє, що ми, члени ОУН, а ще перед тим УВО від давніх років, не можемо собі знайти в ньому місця, а до деякої міри і для нас там місця не знаходять. Що ми, занепокоєні пропагандою проти ПУН і голови ПУН, декларуємо свою лояльність. Що покищо нас тут підписаних мало

але ми певні, що в потребі їх знайдеться більше. Що ми просимо на нас звернути увагу і дати нам якийсь знак, чи ПУН задумує протиставитися акції диверсантів.» (Стор. 182).

Дальше вияснюється, з ким той гурток мав контакти, що на них надіявся, даючи запевнення ПУН-ові, що таких людей знайдеться більше.

«Ці контакти майже виключно ішли в сторону давніх членів УВО, тепер обтяжених родинами, малоповоротних політично, й організаційно, врослих у суспільне життя. Мало можна було рахувати на їхню активність в організаційній роботі. Вони могли впливати на публічну опінію, не одне зробили в ділянці суспільно - громадській, чи фінансовій, навіть пропагандивній, але організаційних оперативників з них зробити годі.» (182 сторінка).

На наступній сторінці дальша характеристика того гурту така:

«Хоч як слабкий був наш гурт і нашим особовим складом і нашою кількістю, і нашим об'єктивними можливостями, але на той час він був єдиним свідомим гніздом спротиву підривній роботі диверсантів».

Я забагато місця присвячую цим цитатам з книжки З. Книша, але мушу це робити, бо це ж характеристика тих людей, які були запропоновані полк. Мельникові замість Бандери, Шухевича, Гасина, Старуха й інших тисяч найкращих членів Організації.

Довідавшись про те, що Внутрішньо - організаційна Комісія остаточно зладила правний акт, який повинен закінчити спір асередині ОУН, З. Книш використовуючи свої знайомства з Сеником, вирішує запобігти тому. Зустріч з Сеником уможливило йому полк. Сушко (що його Книш постійно називає псевдонімом Сич). На 186 сторінці своєї книжки Книш пише так: «Миттю промчали ми крізь досить довгий коридорчик і за хвилину я скрився в туалеті». За кілька хвилин Сеник вийшов і завів Книша до своєї спальні, де вони відбули вирішну розмову, яка має велике значення в історії конфлікту. Після вступної, нецікавої розмови З. Книш приступив до суті справи (стор. 190):

Чортова робота

«Давайте, перейдемо до того, що нам тепер робити. Є нас тут група людей, що з них вправді слабі оперативники, але вона може бути зав'язком для якоїсь енергійнішої протиакції ПУН.

Я приніс зі собою меморіал до полковника Мельника, хотів би передати до рук особисто. Треба якось отрястися з апатії, треба бути Проводом і показати диверсантам, що заскоро втішаються перемогою, заскоро насміхаються з ПУН, бо той сміється, хто отанній сміється. Ще не все втрачене, ще пропаганда проти ПУН не пішла широко в маси, є ще доволі людей, що напевно не погоджуються з диверсантами, а коли навіть і признають їм у дечому рацію — не підуть на одвертий бунт проти Проводу. За Проводом стоїть «стара гвардія» і вона докаже, що «стара гвардія гине, а не здається!» Тільки ми мусимо бачити той провід, всі мусять відчутти його руку, бо як же ж можна шанувати Провід, що капітулює перед опозицією? До чорта з цілою «Внутрішньою Комісією»! Наплювати на неї і почати говорити іншою мовою, це противникові імпонує, а масу заставляє шанувати Провід! А коли лякається, щоб не штовхнути диверсантів до якоїсь десператської акції завчасу — дурить їх переговорами, як вони дурили вас, а тим часом самі збирайте сили і приготуйте до того, щоб скрутити карк бестії!

— Запізно, — каже Гриб, — це треба було зачати ще перед кількома місяцями.

— Чому запізно? Ніколи не запізно, як довго є воля до боротьби.

— Сьогодні ми підписали фінальний комунікат. Ось він! — і Гриб подав мені його копію.

— Та це ж капітуляція, повна капітуляція! І ви погодилися на неї, підписали?

— Що ж було робити? Нізвідкіль нема підпори, все муром проти мене стояло, я рішився зійти зо шляху для добра Організації та щоб не в'язати голови ПУН у його рішеннях.

— Ви не бачите, що це лише початок? Що тепер піде шантаж за шантажем? Найперше була «Внутрішньо - Організаційна Комісія» і добилася уступлення трьох членів ПУН та включення в склад ПУН цілого РП ОУН. Завтра прийде до слова «Юридична Комісія» і винесе рішення, що П. ВЗУН не важний, а вслід за тим і вибір голови ПУН і всі його дальші акти не мають під собою легальної підстави. Це ж очевидний большевизм!

— Хоч я і погоджуюся з вами, але що ж ми можемо вдіяти? Як спинити диверсію, якою силою, що її не маємо, якими засобами, що їх не знаємо? Будемо кивати пальцем у чоботі, на сміх себе піднімати?

— Не можна до того допустити. Це ж кінець ОУН. Бо сьогодні Бандера висуне з сідла Голову ПУН при помочі реbelie, а

завтра, заохочена його прикладом, знайдеться нова гвардія преторіянів і він самий полетить коміть головою. Нема за ким жалувати, хай летить до біса, та тільки разом з ним лягає в болото весь авторитет національного Проводу, щоб уже ніколи з нього не піднятися.

Я розпалився, аж кричав, Гриба це зденервувало і він чувся вколений докором.

—Криком тут нічого не вдієте. Давайте поговоримо спокійніше.»

Так виглюдала та вирішйна розмова поміж З. Книшем і Сеником (Грибом), яка перерішила долю конфлікту. В дальшому ході тієї розмови Сеник і Книш домовилися, що Книш піде до полк. Мельника.

Перед розмовою з Мельником відбулася ще одна нарада, в якій взяли участь Сеник, Книш і Барановський. Про цю нараду пише Книш у своїй книжці «Розбрат» на стор. 194. називаючи Барановського його псевдом «Макар»:

«В Гриба не було великого ентузіазму, але Макар мене підтримав: диверсанти йдуть не тільки на відсунення одної чи другої людини з ПУН, їхня мета — повне знищення ПУН, разом із його Головою, а тому не може бути з ними порозуміння».

Про становище Барановського дуже мало написано. Крім зацитованого місця, є ще одна принагідна згадка про це на стор. 199, де описано розмову Книша, Сушка й Барановського: «Макар гарячкується, закидає Сичеві дефетизм, треба їх обох заспокоювати». Це потверджує цілком природний і логічний інтерес Барановського, щоб не допустити до мирного полагодження конфлікту.

Автор „Розбрату” у полк. Мельника

Так заплянувавши і підготовивши цілу справу, автор «Розбрату» пішов на розмову з полк. А. Мельником. Розуміється, що він не міг викликати прихильного й захоплюючого враження у Голови ПУН-у, коли сказав йому, що має дванадцять «вірних старих увіствів» і пропонує з їхньою підмогою зачати боротьбу проти цілої Організації, яка тоді тільки на еміграції мала на волі більше ніж десять тисяч членів. Тому автор «Розбрату» зразу склав враження, що полк. Мельникові його «говорення нецікаве» (стор. 195) і «... після тої поїздки лишився десь гіркий осад жалю на дні душі, що в такій важливій справі, від якої залежала

доля цілого ПУН і цілої Організації, я мусів вести розмову з годинником у руці».

Барто було б почути, що сказав полк. Мельник авторові «Розбрату», але цього не виявлено в книжці. Тут, власне, можна б було знайти деякі важливі potwierдження. Головне те, що полк. Мельник був проти безвідповідальних авантур і хотів зробити все, що було можливе, щоб спір поладнати мирним способом. Але він був самотній між тими, що були в його довкіллі, а до того, як уже сказано, він був залежний від Сеника й Барановського. Він був ними повністю контрольований. Коли було можливе, вони його переконували, а коли це було неможливим, ставили перед доконані факти.

І в цьому випадку, хоч виразно видно, що він був проти пропозицій автора «Розбрату», Барановський і Сеник примусили його погодитися з доконаним фактом. Найкращий на це доказ, що організаційну домівку зайнято на одну добу перед тим реченням, що його сам полк. Мельник визначив був Бандері через представників Революційного Проводу ОУН, про що пишеться на сторінці 241 цитованої мною книжки. А це якраз поставило спір у безвихідне становище, як цього й було треба Барановському.

Творять нову організацію

Зайняти організаційну домівку могла одна людина, яка поставила себе до диспозиції автора «Розбрату», себто Сулятицький, але що далі? Перед очима групки «бойовиків старої гвардії» зразу стала сувора правда, що домівка — це велике ніщо. Вони зразу пізнали, що не домівка, а зміст праці в ній, що його надають люди, є важливий. Забравши домівку, треба було до неї ввести ще й такого духа, як його мали її вчорашні власники, якщо на кращого їм не було стати.

Цікаво було б описати почування «старих гвардійців», коли їм вдалося приєднати до себе двох членів ОУН — Ярослава Гайваса і Івана Мицика. Однак ці два члени не принесли сподіваної користі, бо хоч вони обіхали весь терен, то не знайшли таких, хто спішився б стати по їхньому боці.

Отож, довелося «старим гвардійцям» відчинити на розстіж двері організації та приймати кожного, хто сказав: «Хай живе Мельник, геть з Бандерою!», і творити нову організацію. Тому й починають брати «людей з верхуцу, або колишніх карпатських

січовиків і вояків з тої частини, що нею Сич командував на початку війни» (стор. 211)... «Ольжич потягне за собою інтелектуальну еліту, що до ОУН, правда, не належить, але з нею симпатизує» (стор. 201).

Вже з цих зацитованих слів виходить, що стягається «збиранину народу», кого тільки можна. І йшли до нової організації всі, хто любить погрітися при чужому вогнику. Їх манило те, що їм відчинилися ті двері, які досі для них були замкнені.

«Новакам» ніхто жодного вишколу не давав, бо не було кому і не на те вони приходили, щоб учитися ідеології ОУН. Їх тільки наставляли вороже до Бандери і до всіх, кого він вів. І то було все, чого від них вимагалось. З того постала організація, яка за свого ворога мала ОУН. Це були переважно ті, що нишком побороювали ОУН, але ходили одинцем, а тепер згуртувалися в організацію і то під назвою «ОУН»! І вони мали той самий ПУН, тільки з тією ріжницею, що в ньому рядив автор «Розбрату». Він там став найважливішою особою, яка плянує, пляни реалізує, всім дає працю, назначує Гайваса провідником піднімецького терену, на всіх гримає і кричить, а коли треба, заспокоює. Про це докладно написано в «Розбраті».

Роля полк. Бізанца

Полковник Бізанц — відомий з українських визвольних змагань. Про нього не один учасник цих змагань згадує у своїх спогадах.

Він появився серед українців у перші дні після зайняття німцями Польщі. Вів широку допомогову акцію, був посередником поміж німецькою владою й українцями, які опинилися на еміграції, і його посередництво було дуже успішне й корисне від самого початку. З Бізанцом був пов'язаний полк. Суцко, який тільки те й робив, що постійно утримував з ним і з Баєром зв'язки.

Як тільки була зайнята домівка ОУН у Кракові, полк. Бізанц став по боці Мельника, і ті, хто ввійшов до нової організації, що її створив автор «Розбрату» для підтримки «авторитету ПУН» мали від нього велику підтримку, якщо йшлося про поборовання бандерівців чи викидування їх з різних, ними ж створених, установ. Так був усунений Ярослав Старух з УЦК, так був усунений з Союзу кооператив у Сяноці директор мгр. Д. Яців, який опісля загинув в Авшвіці, та багато інших.

Це створило важку атмосферу, бо появилось багато типів, які дбали про те, щоб про багато справ „довідався” полк. Бізанц, який ладнав трудніші справи з допомогою гестапо. Ці типи ганебним способом, без жадних моральних обмежень, вправлялися в тому юдиному ремеслі аж до кінця німецької окупації України.

В ім'я правди треба ствердити, що полк. Бізанц завдав багато моральної шкоди українській спільноті під час другої світової війни.

Чи могло бути інакше

Хоч переважно зайво є займатися питанням, що було б, як би так не сталося, то в цьому випадку варто приглянутися до тих можливостей, які мав до вибору полк. Мельник, бо від його вибору було все залежне.

По довгих нарадах і пертрактаціях Внутрішньо - Організаційна Комісія ухвалила пропозицію розв'язки справи тимчасово доки не відбудеться Великий Збір ОУН. На основі тієї пропозиції мали вийти з ПУН три особи: Сенник, Барановський і Чучман, а ввійти кільканадцять членів Револуційного Проводу. Це мав бути тимчасовий стан. Як справа має виглядати в дальшому, як мають бути поладнані всі справи, що спричинили спір, хто має бути в проводі, вирішить Великий Збір, який має бути скликаний в можливо найкоротшому часі. Організацію очолює голова ПУН полк. А. Мельник.

Певно, що в той час не було йому так наглядно видно, яке сильне підкріплення діставала в той спосіб Організація, бо не було можливим знати особисті спроможності кожного з тих, що мали ввійти до Проводу, але в часі війни ті люди виявилися великим потенціалом і сьогодні можна легко сказати, що помилка полк. Мельника була фатальною, коли він вибрав тих, яких йому запропонував автор «Розбрату».

Але питання стоїть в, іншій площині. Чи в той час мав полк. Андрій Мельник якісь дані, які могли йому улегшити зробити щасливіший вибір? Бандера, Ленкавський, Шухевич, Стецько, Гасин і Старух вже дали чимало доказів, що вони не тільки багато можуть перенести, але й багато зробити. Про те знав полк. Мельник, але він не мав вільної волі у виборі. Він був у руках тих, яким власне залежало, щоб до згоди не допустити. Я зумисно цитував багато слів, які або ясно або посередньо про це свідчать.

Сеник хотів обороняти позицію Барановського усіми засобами, Барановський не міг іти проти своїх власних інтересів, а автор «Розбрату» ніяк не міг знехтувати ту життєву нагоду, без якої не міг би дістатися до Проводу, й тому мирне полагодження було неможливе. Отже до вільного вирішення полк. Мельника не дійшло. Він не міг усувати з Проводу тих, що його на те місце поставили.

Тож постав замотаний вузол справ особистого характеру, який відсунув у кут найважливішу справу, не зважаючи на те, що час був такий важкий, що треба було дивитися, в якому складі Провід буде найбільше оперативний в подіях, що зближалися.

Отже, як уже було сказано, постала нова організація. Вона взяла в оборону всі ті замотані особисті справи названих осіб. Барановського очистила від вини, акти, які про його провинку свідчили, визнано неправдивими, а в проводі розсівся автор «Розбрату».

Коли б не рука автора „Розбрату”

Все членство ОУН відгородилося від цієї організації. Про те засвідчено в «Розбраті» багато разів. Отже помиляються ті, що говорять про розкол в Організації. Такого не було. Членство ОУН стало муром при Бандері й воно ставило справу визволення України в другій світовій війні. Вони ніколи не завертали з обраного шляху. Їхній шлях був прямиий і ясна була ціль.

Скільки разів мусіли завертатися ті, які створили нову організацію і своєю ціллю поставили поборювання бандерівців. Скільки разів мусіли відкликувати, або й соромитися того, що зробили. Візьмімо хоч би їхнє ставлення до німців, або їхнє ставлення до УПА. Найперше вони писали й говорили, що УПА — це бандерівська вигадка, що такої армії не було. Потім стали писати, що, правда, УПА була, але виробляла щось страшного й нечуваного, тому засуджували її. А тепер уже пишуть, що УПА була й добра була, але її, власне кажучи, вони, а не бандерівці, покликали до життя.

Всюди підкреслюють, що вони націоналісти з-під стягу ОУН, але коли йдеться про співпрацю, про співзвучність, то вони підуть не знати з ким, тільки не з націоналістами.

Це все не випадкове. Це природний наслідок психіки тих, що вдерлися до Організації необачно відчиненими дверима, хо-

тівши в той спосіб завоювати ОУН. Непоінформовані люди не раз ставлять питання, чи можливе злиття бандерівців з мельниківцями, бо, мовляв, одні і другі — націоналісти. Таке щось неможливе, бо це два зовсім інші світи. Це видно з їх підходу до всіх справ від найдрібнішої до найважливішої. Це, що вони носять назву ОУН, не має ніякого значення, бо вони є під чужим прапором. Навіть те, що там є кільканадцять колишніх членів ОУН, справи не міняє, бо це або були люди, які до ОУН випадково належали й мусіли саяк чи так колись відпасти, або ті члени в мельниківському середовищі виглядають як чужі. Вони там не пасують і чуються як у чужій хаті.

Видання останньо пашквілю проти українського націоналізму, проти ОУН і УПА, що ніби має бути споминами Шумука, найкраще свідчить, що мельниківці не є не тільки членами ОУН, але не є й націоналістами.

Все це треба брати до уваги, коли розцінюється цілу подію від самого початку аж по сьогоднішній день.

Спостережливий читач знайде дуже багато правдивого вияснення, коли читає «Розбрат» широко відкритими очима. Хоч до автора «Розбрату» ставляться в широких колах легковажно, то я вважав за відповідне звернути увагу на це добровільне, ніким не вимушене зізнання про ті події, як вони виглядали в дійсності.

В «Розбраті» сам автор розвіяв той свій туман, який він у всіх своїх писаннях хотів створити навколо справи конфлікту, по кілька разів повторюючи, що в справі конфлікту належить шукати ворожої руки. Коли б не рука автора «Розбрату», справа була б зовсім інакше виглядала, на це найкращий доказ в тому, що вже сам Сенік був підписав ухвалу Внутрішньо - Організаційної Комісії.

Наклепи на сот. Ярого

Щоб справу належно до кінця вивести, хочу заявити, що Ріко Ярий у нарадах Революційного Проводу участі не брав ані перед 10-тим лютим 1940, ані опісля. Щойно вліті 1940 р., коли вже Революційний Провід діяв пів року, Ріко Ярий розрахувався з каси, яку вів, у присутності чотирьох осіб, між якими був і я, і Микола Лебедь. І власне через те, що він розчислився й передав гроші Революційному Проводові, проти нього йде така страшна неперепірлива кампанія і такі тяжкі наклепи з боку автора

«Розбрату» у всіх його писаннях, і з боку всіх мельниківців. Теж мушу сказати, що немає нічого легшого, як кидати очорнення на тих, що ведуть організаційне господарство. Як і інші — ці справи є таємні. Перевірку можуть вести тільки найдовірєніші люди. До суду, а ще до чужого, з тими справами годі йти і ніколи ніхто не йде й не піде, бо це неможливе. Тому несовісні люди легко кидають менші, більші або й найтяжчі очорнення в бік людей, які не можуть оборонитися. Ці наклепники надіються, що їх за те кара не постигне. Вони дуже помиляються. Бо все таки є Бог на небі, що все знає і остаточно для всіх буде суддено.

Дружини Українських Націоналістів

Одною з більших справ, яку підготовляв Револуційний Провід ОУН під час того, як ішов конфлікт, була справа української армії в близькому майбутньому.

Вже було згадано про військові курси, які йшли в цілому терені під німецькою окупацією на захід від тимчасового німецько - советського кордону. Майже всі члени ОУН, які силою умов опинилися на еміграції, відбували військові курси. Та це були тільки теоретичні курси, які з практики мали тільки те, що можна було на курсах практично показати в замкненій кімнаті, або на прогульці, яку треба було добре маскувати. Німці не переслідували в той час українців, і це ми використовували для наших вишколів. Та такі частини вишколу, як стріляння чи теренові вправи, були обмежувані до мінімуму.

Можна було вчитися топографії, можна було вправлятися в ходженні в незнамому терені з компасом, можна було показати курсантам пістоля та кріса, але стріляти з них не можна було, а тільки розібрати, скласти, зарядити й розрядити. Цього всього було замало. Треба було шукати можливости дати бодай якійсь частині членства справжній, практичний військовий вишкіл.

Ішла війна. Про неї всі говорили і не було нікого, хто у 1940 році вірив би, що війни між Німеччиною й Советським Союзом не буде. Навіть німці, яким на ту тему було заборонено говорити, й вони казали, як когось добре знали, що без війни проти Москви не обійдеться.

Багато генералів, які мали в майбутньому вести війну на Сході, знали про те й мали приготувитися до неї якнайкраще. Їм було дозволено набирати собі й людей до помочі в майбутніх операціях. Між тими старшинами не бракувало таких, що дуже

тверезо оцінювали справу походу на схід. Вони брали до уваги найгірші можливості й до них ставилися поважно. М. ін., питання населення, прихильного до німецьких військ в тих теренах, грало велику ролю. Тому ставлення до державницьких аспірацій поневолених Москвою народів у деяких генералів, особливо старших, які пам'ятали першу світову війну,—було позитивне, не зважаючи на те, що партійна політика націонал - соціалістичної партії та її фіюрера була їм відома. Між іншими було кілька таких генералів, які були дуже прихильно наставлені до визвольних змагань українців. Вони, незважаючи на те, що знали про негативну настанову їх уряду до цієї справи, вірили що в міру розгортання воєнних подій питання вільної української держави вийде на порядок дня скорше чи пізніше.

З одним із таких генералів договорився РП ОУН, що при одній армії буде можна зорганізувати покищо тільки один батальйон, складений з 800 вояків, які одначе дістануть особливий вишкіл у приспішеному темпі не тільки рекрутський, але також підстаршинський і старшинський. Було з тим багато мороки. Справа мала вже бути восени 1940 переведена, але затяглася аж до початку лютого 1941 р. Ще й тоді через непевність, чи німці додержать зобов'язань, не пішли всі вісімсот, тільки половина з того, і з ними пішов Роман Шухевич. Друга частина мала йти аж за місяць.

Коли вже пройшов «той довгий місяць», ще було треба заждати до понеділка, коли всі з другої групи мали йти до лікарських оглядин. З ними мав йти і я. Була п'ятниця, вечір. Мене покликали в наглій справі до Бандери. Тільки що я звійшов, а він дає мені записку від Шухевича, яку каже прочитати, пояснивши, що її дістав особливим зв'язковим. Це було як грім з ясного неба!..

Шухевич писав, що немає надії на такий вишкіл, як ми сподівалися, тому радить ані одного більше члена ОУН не дати до леґіону. Нічого не можна більше навчитися, як вчать звичайного рекрута. На студії вищого військового знання, поза щоденними вправами, не вистачає часу. Це був приблизно зміст того листа, який мені закрит двері перед військовою кар'єрою назавжди.

Ще того самого вечора повідомлено майже всіх, які мали їхати, що все відкликано до невизначеного часу.

Аж десь у травні могли ще деякі піти на вишкіл в Австрії, до Завберсдорфу, — і там створився другий відділ Українського

Легіону, як це називалося популярно, а в Організації ми їх називали «Дружини Українських Націоналістів», у скороченні ДУН.

Усі німецькі військові відділи мали свої особні коди-назви. Були, наприклад, «Пантери», «Тигри», а наші відділи дістали назву «Нахтігаль» (Соловей) для першої частини, що вишколювалася в Нойгаммері, а назву «Ролянд» — для того відділу, що школився в Завберсдорфі.

Про це ширше написано в книжці «Дружини Українських Націоналістів 1941 - 42» («Наша Книгозбірня» ч. 13, 1953).

Це були два відділи, які по довгих торгах з німцями таки дістали військовий вишкіл, хоч не такий, як ми собі того бажали, але все таки ті два відділи дістали найкращий вишкіл і пізніше стали основою УПА.

Крім тих двох відділів Легіону, були ще відділи «Веркшуцу». Це були відділи, які організували німці для помочі в охороні військово важливих фабрик. Вони не мали в програмі бойового вишколу, тільки більш поліцейний. Але вони мали зброю і при добрій волі й охоті, якої в наших людей не бракувало, вони вишколювалися багато більше, ніж того вимагала їхня служба.

Використовуючи максимально ці умови, ми практично могли вишколювати більше своїх членів, ніж на приватних, таємних курсах. Головно вони привикали до військової форми життя, зживалися зі зброєю й, хоч вишкіл був далекий від справжнього бойового вишколу, при незвичайній охоті — наші люди при «Веркшуці» набули потрібне знання, що їм потім дуже придалося.

Були ще й відділи робітничі: «Баудінст», які могли робити військові справи, розширюючи на власну руку з власної волі, а при згоді німців, програму вишколу. Та вони вже мали менше можливостей уживати зброю. Вони були під наглядом мельниківців, які за зв'язками Сушка діставали дозвіл такі відділи організувати, але наші хлопці йшли до тих відділів і доки можна було, вдавали, що вони не є бандерівцями й могли користати з вишколу, криючись зі своїми переконаннями.

Такі - то були можливості та труднощі в організуванні наших військових відділів ще далеко перед вибухом німецько - советської війни. Це найкраще остерігало нас щодо німецької політики у стосунку до наших державницьких аспірацій. Німці, правда, мали на це добру вимівку, що вони, мовляв, не можуть іти нам на руку з організацією військових відділів з уваги на їх союз із Москвою, що його вони старалися втримати в найкращій

формі, щоб заскочення було повне, а крім того, щоб користати з достав сирівців, що їх вони на підставі союзу з Москвою доставали від большевиків в великих кількостях. Цими витівками деякі наші кола були так переконані, що справді в них повірили, і сподівалися, що в першому дні війни німці змінять своє ставлення до української справи й поставлять її так, як того вимагає, наш державницький інтерес без шкоди німецькому інтересові.

З такими можливостями ми приготувляли зав'язки майбутньої української армії. У головному ми сподівалися, що основні сили для нашої майбутньої армії дістанемо з тих, що мусять служити в червоній армії. Тому на курсах були теж підручники червоної армії, які ми доставали з Краю.

Пропагандивний відділ, який у той час мав у себе відділ мистецький, виготовив проект уніформи і відзнак для всіх родів української армії й поліції, що його(проект)на одному засіданні Революційного Проводу подав нам Ст. Ленкавський, тодішній референт пропагандивного відділу при Революційному Проводі.

В одній з розмов довідався я від мистця Едварда Козака таке:

З пропагандивним відділом ОУН, якого референтом був Ст. Ленкавський, співпрацювали ще крім маляра Е. Козака малярі: С. Дядинок, Семків, М. Черешньовський і ще кількох, а часом приходив ще театральний мистець М. Чирський і Лев Лепкий. Звичайно сходилися вони в цукорні о. Дубицького і о. Нарожняка, що називалася „Полтава”.

Усі проекти відзнак на уніформах подав Е. Козак. Він теж подав проект упрощеної зубчатки на ковчирі, яка мала подібний вигляд як у УГА. Приблизно пригадував собі, що кольори родів зброї були такі: піхота — синій, кавалерія — жовтий, артилерія — червоний, летунство — білий, а технічні частини — чорний.

Роман Шухевич, який брав участь в нарадах над тими проектами, подавав проекти мазепинок. При тому хотів, щоб тризуб на мазепинці був більший. Одного дня сидів один з малярів із Е. Козаком, чекаючи на інших у „Полтаві”, й виявив охоту взяти участь у конкурсі на прапор ОУН, але ще не має ідеї. Е. Козак нашішчував злегка свій помисл і це подобалося тому маляреві, але сказав, що це не його ідея. Тоді Е. Козак упевнив його, що він не має претенсій до того, ані не хоче брати участі в конкурсі й тому, якщо він це гарно оформить, може подавати як свій проект. Він погодився і так зробив. Той проект

принято і він тепер є прапором ОУН з червоно — чорною кращою, які визначають український чорнозем зрошений червоною кров'ю героїв — борців за волю України.

Цікаві теж були проекти пропагандивного матеріалу, приготованого на час війни і перших днів новоствореної української держави. Показував нам Ленкавський зразки летючок, гасел, кличів, карикатур, брошур та інших видань, що їх його відділ приготував на майбутнє.

Приготування до Великого Збору

Все це робилося в рамках приготувань до Великого Збору, який мав вирішити всі важливі внутрішні й зовнішні справи ОУН, щоб закінчити з тимчасовістю та утвердити правний стан.

Советсько - німецька війна вже виразно висіла в повітрі. Зближалася весна 1941 року. На границі, що йшла річкою Буг і Сян, мов два хижаків підсувалися до себе до скоку дві найбільші тодішні армії світу, які ще, попри всі наявні приготування, вдавали приятелів.

Щоночі з'являлися нові важко озброєні дивізії, які займали проти себе бойові становища. Ставало аж густо від вояків по обох боках кордону. Весь прикордонний терен був покритий густою мережою чуйних стійок.

У таку пору ми проводили найскладнішу операцію. Ми спроваджували за кордон представників ОУН на Великий Збір. Зайво й підкреслювати, яке важне це було завдання та скільки залежало від успішного його проведення. Хоч ми все ще в деяких пунктах докладно контролювали цілі відтинки кордону, то все таки не можна було навіть на один день наперед устійнити шляху, що ним уночі буде найбезпечніше просунути групу людей. А для людей, які мали прийти, треба було забезпечити максимум певности переходу.

Найдосвідченіші й найвправніші кур'ери, які не один раз переходили кордон, не могли тепер порадити, бо кожного дня й кожної ночі прибували з одного й другого боку свіжі військові відділи, або ті, що вже були, змінювали свої позиції. Це дуже утруднило перехід кордону.

Та все таки операція була успішно переведена. У Кракові появилися серед гуці скупченої української еміграції обсмалені вітрами обличчя крайових підпільників. Було їх багато. Були провідні члени, а також їхня численна охорона, бо єдине, на що

Дмитро Маївський—Косар

вони розраховували в разі зустрічі з ворогом, це був бойовий прорив.

За півтора року большевицької окупації підпілля ОУН, хоч зазнало багато болючих втрат, зросло неспівмірно — чому сприяла тодішня ситуація й konieczність рятуватися перед переслідуванням. Підпільники ввесь час, минаючи поліційні застави та уводячи в блуд погоню, міряли українські простори вздовж і впоперек, підтримуючи на душі стероризоване населення, яке попало у невимовно важкий стан. Окупант, приготувавшись до війни, вирішив вичистити новоокуповані українські терени від всього, що було бодай трохи підозріле. І чистив днями й ночами. Ніхто не зазнав за ті півтора року ані однієї години спокою й певности.

Все це ми знали зі звітів докладно й тепер у наших гуртах можна було на кожному кроці у Кракові почути: «То ти ще живеш? Як тобі вдалося?» — і падали в дружні обійми ті, яких доля була розділила й не мали надії вдруге побачитися.

Ми дістали велике підсилення. Не тільки більше людей стало до праці в поодиноких комісіях, які приготувляли мате-

ріяли для Великого Збору, але також і свіжість думки та докладне знання умов, які були там, куди ми вибиралися. Праця дуже поживавішала й підготування тепер ішли скорим темпом.

Серед новоприбулих визначався своїми виступами в дискусіях Дмитро Маївський і тим він звертав на себе особливу увагу. Думку викладав дуже ясно і просто, і дуже глибоко входив у тонкі нюанси проблеми. Приємно було його слухати, коли він забирав слово у дискусії. Його псевдонім був — Косар.

Велика ідея

Плянувалася, дискутувалася й утверджувалася велика ідея спільної боротьби усіх народів, уярмлених московською імперією, за їхнє визволення й побудову їх держав, у яких ті народи могли б свobodно розвиватися.

Один у полі не воїн. Ми віримо в сили українського народу й нашу визвольну боротьбу спираємо на власні сили нашого народу. Нам ніхто волі не подарує: її треба здобути. В той час сподівана війна вимагала, щоб наші сили збільшити до максимуму. Ми є найбільшою нацією з-поміж тих що караються в тюрмі народів ССРСР. На нас усі ті народи надіються, бо, коли б Україна стала вільною, то московська імперія перестала б існувати. Коли наші інтереси так пов'язані, то й наша боротьба й ціла визвольна дія повинні бути пов'язані нерозривним союзом. Ми не хочемо нічийої землі. Ми хочемо визволити свою. Тож нашими союзниками в першу чергу повинні бути ті, хто має такі самі цілі, а також так само розуміє і ставить ці справи.

Із таких міркувань виросла ідея великого протибольшевицького бльоку народів, які мали б спільно, в ім'я волі народів і людини, боротися не тільки в час війни, яка була на овиді, але так довго аж здійсниться велика ідея розвалу московської імперії і побудови на її звалищах вільних держав за етнографічним ключем, щоб кожний народ був паном на своїй землі. І то паном суверенним.

У час дискусій над тією проблемою вперше зродилося гасло: «Свобода народам, Свобода людині!», що від того часу могутнім тараном гатить у мури тюрми народів по сьогоднішній день. Ніщо не є таке конкретне, на що могли б народи покласти надію, як спільна боротьба їх усіх без винятку, в один час і під спільним, усім дорогим гаслом.

Визнаний усіма етнографічний принцип, попертий друж-

німи сусідськими відносинами й вірністю в час визвольної боротьби й на час ставання нових держав і життєздібна дружба визволених народів, — оце візія, яка тоді ставала пляном на близьке майбутнє не тільки для ОУН, не тільки для українського народу, а й для всіх народів світу, а впершу чергу народів Європи для ліквідації загрози, зі сходу, де від віків виростали орди, що йшли на загладу західнього світу.

Оце була одна з головніших точок тодішніх нарад, навколо якої розгорталися стратегічні й тактичні пляни, які б забезпечили реалізацію цієї великої ідеї.

Кому бути провідником

Всі проекти різних комісій сходилися в одних руках Ст. Бандери, який виявив у той час найнаглядніше, чого він вартий та що він може зробити. Я подивляв усебічне охоплення справ, якими він у той час керував. Я подивляв, як він з повним знанням підходив до справ і скільки разів він устрявав у справи, вирішно змінюючи проекти, над якими комісії проводили довгі дні на дискусіях. Часто бувало, що він знімав з пляну нарад якусь справу, відкладаючи її до наступного дня, і хоч наради тягнулись до пізна вночі й ранком починались наново, він приносив свій проект розв'язки проблеми, широко та усебічно розпрацьований. Пригадую собі, що одного дня такою справою було соціальне забезпечення в майбутній українській державі. Тоді він мене й усіх друзів заскочив своєю до дрібниць обізнаністю зі справою і тим, що зумів усе схопити у цілість протягом однієї короткої ночі.

Не тільки я, але й усі, хто брав участь у нарадах Проводу, поширеного представниками з Краю, відчували, що він нас далеко переріс. Знаю, що ще є кілька з тих, хто брав участь у тих нарадах, і я певний, що вони потвердять це моє враження.

На тих нарадах я укріпився у вірі, що він єдиний може у той час взяти провід ОУН у руки й повести справу найкраще.

Полковник Мельник у той час перестав був у нас числитися як кандидат на Голову Проводу, бо навіть не дав ніякої відповіді на наші інтервенції, що їх ми робили, щоб стримати неморальні практики доноництва та провокацій тих, які на швидку руку були прийняті до «ОУН Мельника». Цим знехтуванням він перекреслив себе як кандидата на Голову Проводу.

У ситуації, яка тоді заіснувала, і в обличчі завдань, що

стояли перед ОУН, найвідповіднішим кандидатом на Провідника ОУН був С. Бандера. Він мав за собою найкращі досягнення зі своєї роботи і в минулому. Така оцінка була зовсім слушна поскільки знаємо, що С. Бандера виконав своє завдання, не завівши надій тих, що пішли за ним.

Другий Великий Збір ОУН

Велике підсилення, про яке я вже згадував попередньо, з приходом представників Краю, допомогло закінчити приготування до Великого Збору на цілий місяць скоріше, ніж було заплановано. Це було дуже на руку, бо з прикордонних теренів приходили до нас повідомлення, що німці громадають там уже запаси набоїв та бензини у великих кількостях. Це ми брали, як пізніше виявилось, цілком слушно, як знак, що до війни вже дуже близько. Тому, як тільки підготування були скінчені, у квітні 1941 року відбувся другий Великий Збір Організації Українських Націоналістів.

Пленарні наради відбулися в нашій секретній домівці при вул. Дітля у Кракові, а комісії радили по інших приміщеннях, головню в приватних мешканнях членів ОУН.

Предсідником був інж. Михайло Кравців. Якщо не помиляюся, Збір тривав 4 або 5 днів. Рішення в великій більшості віддзеркалювали почуття близькості війни і в зв'язку з цим — великих подій і наших завдань, що сповнювало всіх учасників збору.

Найбільш докладно пригадую собі вибір провідника ОУН. У широкій дискусії забирав голос і я промовляючи на користь Бандери, якого й обрано провідником ОУН. По переведенні вибору була перерва, в часі якої покликали мене до сусідньої кімнати, де я застав Стецька, Ленкавського, В. Кука і ще кількох людей в товаристві Бандери. Зараз підійшов до мене Бандера й, подаючи мені руку, сказав, що він мене покликає на члена проводу. Я відразу запротестував, подаючи кілька провідних членів ОУН, яких я вважав кращими на те місце. Про деяких він сказав, що вони теж є покликані до Проводу, але їх немає в залі, а про деяких сказав, що я їх замало знаю. Мене він запевнив, що я дістану таку роботу, що він є певний, що я її так виконаю, що буде все в порядку і я буду вдоволений. Не сказав мені, яка це робота буде. Кілька днів пізніше я дістав тимчасову роботу вести господарсько - фінансовий сектор Організації.

Мобілізація членства ОУН

Від того часу пішла дуже інтенсивна робота, яка велася під кутом нашої підготовки до ситуації війни німців проти Москви. Однією з важливіших була мобілізація членства до походу на схід. Наше членство було зайняте в більшій кількості в суспільно - громадському житті, від чого його треба було звільнити, щоб члени ОУН стали готовими на кожний поклик покинути свої місця праці без великого замішання і, головню, непомітно.

В цьому дуже допоміжною для нас стала акція мельниківців, яка мала на меті усувати наших людей з провідних місць у громадському житті. Вони висилувалися й уживали різних для цього способів, а нам це було дуже на руку. Бо наприклад, коли б був одного дня дезактивізувався Ярослав Старух, зараз було б видно і відомо цілому загалові, що щось сталося. Тож звільнення Старуха з його поста в Комітеті було для нас дуже корисною подією, а ще коли мельниківці мусіли до того дійти шляхом великих, а також і неморальних, заходів. Тому, що в їхній літературі є на це потвердження, позволю собі ще раз зачитувати з «Розбрату» кілька місць.

Там на сторінці 404 написано: «Я ходив до д-ра Загайкевича, вчувався в ту ситуацію, що розгорталася тепер по цілому Генерал - Губернаторстві і не раз гидко мені до себе самого ставало в тому процесуванні з бандерівцями, в якому за арбітрів самі націоналісти видвигали своїх колишніх і безсумніву теж і теперішніх противників. Не було ради. Ми мусіли дістати вплив на краківський Комітет і витризти звідти бандерівців. Це одним махом позбавляло їх утримання кільканадцяти людей з загально - громадських фондів, відсувало їх від управи таборових приміщень, харчового магазину, розподілу одягів та інших підмог, відбирало можливість протримувати і прохарчовувати в таборі десятки своїх розвідників і боевиків викидало їх з канцелярії, що мала можливість виставляти документи...»

На стор. 408: «Юрко Дачишин особисто того допильнував, бо ми сподівалися, що почнуться провокації й доноси. Для безпеки вимів він бандерівців ґрунтовно, не лишивши ні ноги, навіть на найменшому становищі, щоб не саботували йому роботу. Якщо хтось із них лишився, то хіба глибоко законспірований і з наказом не пускати фарби... Ішли до нього і з нашого боку різні претенсії, мовляв, ми його туди саджали не на те, щоб Комітет мав доброго урядовця, тільки, щоб Організація мала з того користь»...

«Викінчувати ті справи від імени Організаційного Бюро випало на мене», — вияснило автор «Розбрату» З. Книш у дальших рядках.

Хочу звернути увагу на кілька зацитованих місць, де між іншим автор тих вчинків сам до себе чув обридження за те, що робив. Далі, як вони трактували участь у праці Комітету, що їх член не мав бути добрим урядовцем, тільки мав дбати, щоб його організація мала максимальну користь з того, що він там є. Це важливо знати нашому громадянству, яке хоче знати й оцінювати мораль тієї організації і в ті часи і в часи таборів у Німеччині й тепер у всяких інституціях і загальних установах, де вони «своїх людей» стараються пропхати всіма способами.

Також варто звернути увагу на те, що в них «не було відповідних людей для обсади не то всіх, але й найважливіших постів» (Стор. 394) і по „виметенні бандерівців” з краківського комітету заледви двох своїх людей могли дати: «В складі Комітету найшлися тільки два націоналісти — Юрко Дачишин та Остап Улицький - решта інші. Бандерівця ні одного...» (стор. 407).

Не хочачи, каже він на стор. 394: «Бандерівці й не дуже перлися на провідні пости в Комітетах». А на стор. 407: «І хоч неможливо було з нашого боку завести таку систему, як перше мали бандерівці, все ж таки ми могли користуватися Комітетом для всіх наших організаційних і культурних цілей, робити це легально, без шахрайств і надуживань. Українська громадськість міста Кракова відразу відчула зміну на краще» (!).

Оце щирі й добровільні признання. Про гірші справи не згадано, але вже й із цього признання можна мати досить виразну опінію про мельниківські методи «праці для добра українського народу».

Одним словом та мельниківська акція, як я вже сказав, могла нам непомітно витягнути велике число нашого членства й поставити його у стан поготівля, як людей вільних, нічим не зв'язаних з тереном. Крім того, вони могли весь свій час посвятити праці чисто організаційній.

Тому, коли прийшов час виступу, наше членство було готове до вимаршу, зорганізоване й вишколене, всі отримали відповідні інструкції, що мають робити. Плян розміщення членів ОУН на всіх землях України, включно з їхніми функціями опрацювала комісія в складі: З. Матла, В. Кук і Р. Малащук. Не дивно, отже, що хоч автор «Розбрату» ненавидить бандерівців, як ніхто

інший, у нього часто вириваються оклики подиву й захоплення працею й успіхами бандерівців: «Не входячи в те, що було в них мотором, чи власна віра в свою справу, чи ненависть до ПУН— виявили вони колосальну животність». (стор. 410).

На зустріч великим завданням

Рівночасно з мобілізацією членства провадилася теж підготовка до проголошення Самостійної Української Держави.

Комісія плянувань, головою якої від початку 1940 року був д-р Вол. Горбовий, мала підготований обширний матеріал, який мусів бути продискутований, перевірений, і ухвалений. А після того розплянований до тактичних плянів дії на випадок війни. Це вимагало розроблення докладно витрацьованих інструкцій для членства, що мало йти можливо якнайвчасніше на звільнені від большевицької окупації терени і проводити в життя плян творення самостійної держави.

З тих нарад пригадую собі такі засадничі проблеми. В час дискусії над тим, як залучити до праці над закріпленням новоствореної держави максимум сили українського народу, хтось піддав під розвагу питання, чи нам на самому початку не було б краще віддати керму держави в руки представників всіх українських середовищ, а самим станути в опозиції і ждати, аж вони скомпромітуються, тоді ми переберемо владу в свої руки та з допомогою нашої ширококорозгалуженої сітки, яку ми за той час розбудуємо до найкращого стану, поведемо молоду державу до її розквіту.

Бандера рішуче відкинув таку тактику, кажучи, що це був би злочин, бо ми не тільки вважаємо себе за єдину організовану силу українського народу в цю пору, але ми фактично є такою силою. Стати в опозицію до українського уряду з такою силою в самих початках ставання нашої держави суперечило б усім засадам національної моралі. Нашою ціллю є сильна самостійна українська держава, а сильна організація—це тільки засіб у прямиванні до цієї цілі.

Подібно вирішено й участь в уряді представників усіх тодішніх політичних напрямків. Хтось порушив питання: пощо нам воскресати трупів, які самі себе ліквідували й самі не мають таких аспірацій, а ми мали б їх вишукувати та брати до уряду?

Фактично було так, що жадні середовища в той час не

Генерал Всеволод Петрів

проявляли активності, але все таки Бандера сказав, що беремо їх на те, щоб до роботи змобілізувати максимум працездатних сил народу.

В подібний спосіб було вирішено довести до створення національного Комітету, хоч на те було дуже мало даних, чи вдасться відшукати й зібрати представників усіх напрямків української політичної думки та чи вони будуть компетентними представниками своїх середовищ. До цієї справи відведено більше провідних членів, а між ними Я. Старуха. Пам'ятаю, як несподівано зустрівся я в мешканні Лебеда з Андрієм Лівницьким, якого знайдено в Варшаві та спроваджено до Кракова коштом і засобами Організації, вже дуже близько перед вибухом війни. Не пригадую собі, які були причини, що годі було з Чехії спровадити генерала Всеволода Петрова, але знаю, що він так і не міг бути присутнім на нараді у Ряшеві, на якій його обрано головою Національного Комітету.

Нам вдалося скликати до Ряшева на збори усіх, крім представників Мельника, який відмовився таких вислати. І в той спосіб Організація засвідчила чином свою добру волю співпра-

цювати з усіма людьми доброї волі для добра молодій державі.

Та, на жаль, не було належного відгуку збоку всіх покликаних. Коли під кінець наради, оповідає очевидець, один з наших представників у заключному слові заявив, що ми будемо творити свою самостійну державу, схочуть того німці, чи ні, хочби мало це й не знати які прикрі наслідки, — відразу по закінченні наради почали підходити до президії поодинокі люди й відкликати свою згоду. Виглядало це в той спосіб, що деякі казали скреслити їх підписи під декларацією, бо вони, правду кажучи, є некомпетентні від свого середовища таку декларацію підписувати. Декотрі подавали інші причини й за короткий час залишилося тільки кілька підписів на тій декларації.

Правду кажучи, нема чого дуже тому й дивуватися. Представники ті не мали того духа й настанови, які мали наші представники. Вони не були в порозумінні зі своїм членством, а ми були по Великому Зборі й наші представники діяли й виступали згідно з ухвалами й дорученнями, не маючи ніякого сумніву, що діють згідно з волею цілої Організації.

Такої певності не міг мати ніхто з них, навіть А. Лівницький, який очолював своє середовище. До того долучилося ще й їхнє самопочуття. Вони не були зорганізовані й тому не чулися на силі приймати відважно такі важкі зобов'язання, які висловив наш представник. Відвагу додає людині почуття віри у свою правду і силу. Вони того не мали. Тому під оглядом психологічним вони були зосім інші, ніж наші представники, які були готові на все, бо знали, що за ними стоять спаяні лави готового на все членства ОУН.

Думаю, що такий підхід в оцінці тодішнього стану наших партнерів є єдино правильний і вони не мають чого вдаватися до інших аргументів, щоб себе виправдати. А вже ніяк не можуть говорити, що їх впроваджено в блуд чи щось подібне, як це зовсім фальшиво в їхній пресі пишеться.

Творячи Український Національний Комітет, Провід ОУН мав на увазі далекосяглі політичні цілі. Німці поспішно твердили, що окупанти винищили в Україні провідну верству й не буде з кого створити державного апарату, як би Україна мала бути самостійною державою. Додавали ще, що українці є у вільному світі так розбиті, що не могли б між собою погодитися. Створений Український Національний Комітет мав бути доказом, що ці твердження не мають реальної підстави,

На внутрішньому відтинку Український Національний Комітет мав бути явним і легальним репрезентантом цілої

державно - творчої дії, коли б дійшло до того, що німецький уряд не мав би нічого проти творення самостійної української держави.

Революційним шляхом

Такі, одначе, умови не заіснували. Навпаки, витворилася така ситуація, за якої творення самостійної української держави мусіло переводитися революційним способом. До такої акції здібна була тільки підпільна революційна організація. В той час це була єдина ОУН під проводом Степана Бандери.

До ведення державного будівництва революційним шляхом Провід ОУН був змушений облудною політикою гітлерівського уряду стосовно України. До самого вибуху війни на всі домагання щодо ясної постави до нашої справи відповідав німецький уряд, що Німеччина має союз із Советським Союзом, мусить його зберігати за всяку ціну й не може робити ніяких потяпнень, які б зрадили їхні пляни. Вони вимагали від українців терпеливості, співпраці в час війни, а за те після виграної війни справа України мала б бути відповідно вирішена. Як буде вирішена, це було узалежнюване, від того, як льояльно та прихильно будуть українці ставитися до німців у часі війни. Але при тому на всіх з'їздах і маніфестаціях у найвищих пунктах своїх промов Гітлер і його міністри залюбки викрикали про похід на схід і про колонії на сході Європи, якими мав би бути заспокоений голод простору німецької нації.

Супроти таких облудних заяв треба було заставити Гітлера на самому початку війни сказати ясно, як він ставиться до самостійницьких стремлінь українського народу. Треба було створити факти, до яких він на самому вступі на українські землі мусів зайняти своє становище і в той спосіб примусити його до розкриття своїх плянів щодо України.

Творячи dokonані факти, які примусили б Гітлера виявити свої пляни щодо майбутньої долі України, треба було мати випробуваних в організаційній праці людей, що взяли б відповідальність за ті факти та встоялися б перед ворожими репресіями.

Таким фактом мав бути Акт проголошення відновлення Самостійної Української Держави, dokonаний у той момент, коли большевики залишатимуть Львів. Відповідних до цього чину людей революційна ОУН мала. Провід вислав до Львова кілька-

надцять провідних членів Організації, м. ін. Ярослава Стецька і Ярослава Старуха. Ярослав Стецько як довголітній член ОУН, мав за собою теж і діяльність на різних організаційних постах. Його статті, переважно ідеологічно - вишкільного характеру, були вміщені майже в усіх організаційних виданнях. Він теж був членом Револьюційного Проводу, що його очолив Степан Бандера.

Саме йому Провід доручив проголосити Акт відновлення української державности і очолити Тимчасове Правління, що мало бути покликане до життя у Львові після проголошення цього Акту.

Всі члени ОУН, які мали виконати доручення Проводу, були свідомі небезпек, які їх чекали. У той час відомий був тільки концентраційний табір у Дахау. Коли я був раз із Бандерою в Берліні, тодішній провідник ОУН на німецькі терени мав мапу, позначену різними знаками, де й скільки організованих людей перебуває у Німеччині. У Дахау він мав теж своїх людей (але на волі) і коло знаку на мапі, який визначав місце Дахау, була встромлена шпилька з жовтою голівкою. З того пішло, що в провідних колах ОУН у той час уживалося звороту «підеш під жовту шпильку», замість підеш до концентраційного табору. Для всіх керівних членів «піти під жовту шпильку» розглядалося, як одна з легших можливостей. Згадую про це, щоб удокументувати, на що наражувалося тоді людей, коли вони одержували якийсь пост.

Вислані до Львова керівні члени ОУН мали створити тимчасовий уряд Української Держави, пізніше цей уряд повинен був підпорядкуватися урядові в Києві, що його мав покликати вже формально, згідно з усіма правними вимогами президент української держави, вільно обраний цілим народом. Так було написано в інструкціях ОУН і тому уряд, який постав 30 червня 1941 р.. мав бути названий: «Тимчасове Правління».

Отже, тоді, коли загрожувала небезпека, що членам уряду треба буде наражуватися на репресії збоку німців, небезпечні пости мали зайняти члени ОУН. Натомість тоді, коли б знову заіснували спокійніші умови, члени Організації, як це було передбачено, мали передати свої функції новим, обраним людям.

Оце є відповідь на всі лукаві закиди несовісних людей у бік ОУН під проводом Ст. Бандери. Так виглядала «жадоба влади» у нас усіх, які ще потім це все підтвердили чинном і жертвою особистої волі чи й життя. З тих сім тисяч членів ОУН, які, маючи завдання творити апарат української держави, були змобілізовані й

вишколені в 1941 році, більшість пройшла крізь тюрми й концетраційні табори, а багато — числа їм не знати — засіяли своїми кістками широкі поля України від Курська й Вороніжа по Краснодар. Ані імена ані могили їхні не знані. Хрестом заслуги для них є тільки ці чи подібні рядки.

Як ми були приготовані на переслідування, найкраще свідчать факти. Відділи членів Організації, призначені для допомоги тим, хто мав приготувати й провести проголошення відновлення української державности у Львові, ішли при середній Похідній Групі Лемика, а ті, що мали подібні завдання в Києві, ішли при Північній Похідній Групі.

Великий момент

Неділя 22. червня 1941 року була прекрасним, погідним днем. У Кракові всі телефонічні апарати, що їх ми мали в своєму розпорядженні були зайняті. Почалася війна! Війна! Повідомляли одні одних і всі члени ОУН на еміграції зразу перейшли на похідний стан. Їхні наплечники вже давно були готові, напрям для кожного визначений, завдання відомі. Ще тільки була трудність з переходом кордону.

Перші зв'язкові звітують з прикордонних теренів: десь коло год. 4.00 вранці вистрілили німецькі гармати ще за дня націлені на важливі прикордонні об'єкти по советському боці. В той самий момент у бистрі води Сяну і Бугу шубовснули гумові човники, які перевозили німецькі авангардні відділи. Всі мости зайняті та щільно обставлені протилетунськими відділами з т. зв. «фляк»-ами. Протягом кільканадцяти хвилин на тих річках появилися на швидку руч побудовані допоміжні мости. Кількох наших членів уже попали на кордоні до рук німецької польової жандармерії за те, що «заскоро хотіли вертатися з еміграції додому».

Після чотирьох днів хід подій виглядав менш - більш так: ті, що мали найпильніші завдання у Львові, знайшли спосіб пройти кордон і швидким маршем одні пішли а інші поїхали роверами або підводами. Раннім ранком 30-го червня до Львова вмаршував курінь ДУН під командою Романа Шухевича. Рівночасно з передніми відділами середньої Похідної Групи прибув до Львова Ярослав Старух, Ярослав Стецько та інші, які негайно підготували все, що було потрібне до проголошення державного акту. Ще цього самого дня було все готове, щоб

виконати найважливіший наказ Степана Бандери. Були скликані національні збори українців, на яких проголошено відновлення української держави.

Зайнята нашими людьми радіовисидільня, що її названо ім. Євгена Коновальця післала в простори історичне повідомлення українському народові й усьому світові, що «Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України».

Загомонила Україна під звуки того повідомлення. А крім нього, по всіх місцевостях, звільнених від большевиків, розійшлися люди, щоб ті слова перетворити в чин. Прибулі з закордону члени ОУН єдналися з тими, котрі залишалися на місцях під час большевицької окупації, і з того творилася велика сила ентузіястів, яка стала до праці.

Завжди, коли думаю про той час, мені здається, що наша держава була б здивувала весь світ, якщо б німецький уряд був поставився до Акту позитивно й силою не виступив проти української самостійності. Протягом короткого часу по всіх місцевостях створено адміністраційний апарат і міліцію, які справно від першого дня стали виконувати свої завдання. У Львові створено уряд за демократичними засадами. До уряду попрошено всіх тих, кого уважалось відповідним й здатним до праці; серед його складу були навіть такі, які пізніше, після трагічної смерті Бандери, знеславлювали його (адвокат д-р Лисий), а до ОУН ставилися виразно вороже (Кость Панківський, який написав спомини „Від держави до комітету”). Організація спершу просила д-ра М. Панчишина очолити уряд у Львові і стати прем'єром. Він втішався дуже великим авторитетом серед українців на західніх землях. Одначе д-р Панчишин відмовився і прийняв тільки пост заступника прем'єра. Як бачимо, Організація виявила свою лояльність до всіх громадян без огляду на їх політичні переконання.

Подібним способом створено обласне управління львівської області, з адвокатом д-ром О. Марітчаком на чолі, як також міське управління Львова з проф. Юрієм Полянським, як головою. Обидва ці адміністраційні уряди існували до пізньої осені 1941 року.

Молода держава почала своє нове життя, яке буйно розвивалося з дня на день.

VIII. „КУДИ БОГ ПРОВАДИТЬ”

(Спогади про Північну Похідну групу ОУН 1941)

А ми ішли!...
О, Боже мій!
Навздогін вітрам
Юних мрій...

(Із слів загубленої тюремної поезії)

Перед походом

Другий Великий Збір ОУН, покликання до Проводу, а потім праця вдень і вночі над виготовленням інструкцій для Організації на час війни — це зміст тієї напруженої праці, яку проводив Революційний Провід, а потім Провід усієї ОУН під проводом сл. п. Ст. Бандери перед вибухом німецько-російської війни в 1941 році.

Завжди тепер, коли думаю про ті часи, приходять мені питання, як була б виглядала Україна в сорокових роках без тієї підготовчої праці ОУН? Проробити ту працю вже в часі війни було б не можливо. А виступ проти німців був неминучий. Не уявляю собі, як ОУН могла б толерувати все те, що німці робили в роки війни на Україні та ще й зберігати прихильну до них поставу.

До мого спомину про ті часи включаю гепер тільки один малий відтинок праці: про похід Північної групи.

Про Похідні групи вже є досить обширна література, є теж багато незгідностей, головню про Північну Похідну групу. Провідником Північної Похідної групи зразу був назначений хтось інший. Він вів підготовчі праці разом із своїм заступником, якого прізвища не пам'ятаю. Він згинув у Житомирі на пості обласного провідника, розстріляний німцями.

Тиждень перед вибухом війни з якоїсь причини треба було замінити провідника П. П. Г. Призначення нового провідника принесло Проводові багато клопоту, бо всі члени мали

вже від довшого часу свої призначення й тому така зміна мусіла потягнути за собою багато пересунень. Остаточо призначено на провідника мене. Я мав тоді пост фінансового референта і треба було на те місце знайти когось відповідного.

У мене створився найприкріший тиждень: підняти чоловіка на фінансового референта, передати касу і перебрати провід Північної Групи. До того прийшли ще інші клопоти. Треба було знайти мешкання і перенестися, бо німці зайняли той дім, де я мешкав, для свого війська.

Нікого не можна було попросити на поміч, кожний мав досить власних клопотів з „ладуванням свого наплечника”.

До того ще моя дружина була на клініці, де в дні 16 червня вродився мій син. Через комплікації при породі вона була важко хвора під опікою д-ра Подолинського і д-ра В. Врецьони. Я мусів її лишати.

Та все якось я поладнав. Людину, що мала перебрати касу, дістав я щойно 21 червня. Щастя, що каса в мене була весь час у стані поготівля і я не мав при тому багато роботи. Ранком 22 червня, коли всі слухали повідомлення про початок німецько-російської війни, я передав касу другові Пришлякові, який, звільнений з дотогочасної праці, перебував тоді випадково у Кракові, у контакті зі мною. За сто папіросів дістав залізничний квиток для себе й на свій ровер і на годину четверту по полудні був уже в Грубешові. З другом І. П., який не розлучувався зо мною через цілий час, як довго я був провідником Групи, ми знайшли заступника провідника у великому клопоті.

Стан групи

Похідні рої не мали досить терпеливості виждати в маршовому поготівлі. Всі хотіли зробити бодай пару кілометрів, щоб уже раз вирушити в похід на схід. Коли рознеслася вістка, що війна почалася, з усіх сторін прийшли повідомлення, що багато роїв, не чекаючи наказу, вирушили в дорогу.

Німці замкнули кордон і нікого не хотіли пропустити на схід. Із-за Бугу чути було стрілянину всіх родів зброї. Там якась советська частина держалася в бункрах кілька днів, аж доки її не вигнали німці при допомозі вогнеметів.

Заставши такий стан, зібрав я кількох членів з роверами та створив з них відділ зв'язку. На другий день всі, крім 5-ох,

Володимир Макар

виїхали в терен з наказом до всіх відділів, щоб сиділи дома й не рухалися аж прийде наказ до вимаршу. Зате щоденно мусять держати зв'язок із проводом групи.

На третій день прибув до Грубешова сл. п. Провідник Бандера. Я не міг нічого конкретного сказати про групу, бо зв'язкові ще не повернулися, крім кількох. Провідник був уже в обох інших групах, де застав гарний порядок і був дуже невдоволений станом моєї групи.

Після полудня приїхало до Грубешова військове авто з п. Чучкевичем, який шукав за Бандерою, бо — мовляв — німці хочуть з ним говорити. Ми були дуже затривожені, що німці при допомозі українців є вже так близько на сліді Провідника. Заледве кілька годин часу проминуло від його приїзду сюди.

Вечером того дня повернулися зв'язкові. Привезли повідомлення від відділів і з-над кордону. Багато роїв вирушили в дорогу, тяжко було з ними зв'язатися. Єдина надія була на те, що при переході через кордон буде можна завести порядок у групі і нав'язати сталий зв'язок. Кордон був сильно обсаджений німцями.

Тим часом головні сили групи концентрувалися у Грубешові. Друг П. Б. знайшов для нас добру домівку, з якої господарі були виїхали на час війни в безпечніші околиці.

Рушаємо вперед

Ще кілька днів проминуло в нервовому напруженні. Зв'язок налагоджувався. Два рої на границі впали в руки німців, але викрутилися. Від них ми навчилися, як найлегше переконувати німців, щоб виправдати свій похід: Вертаємося до дому, бо втекли з-під большевиків на німецьку сторону. Тепер вертаємося, бо дома ждуть на нас жнива і праця в полі.

Одного німці перепустили до Сокаля, давши йому перепустку. З тієї перепустки зробили кілька копій і в дні 28. 6. я з двома іншими людьми переїхав на ровері границю.

Ще перед тим прийшло повідомлення, що одному роєві вдалося знайти на річці Солокії вільний перехід кордону і в тому місці буде можна перепроводити більшу кількість людей. Гінці повідомили відповідні групи, щоб спрямували свій похід у тому напрямі.

У Сокалі я застав уже українську владу. ОУН у повному розгарі праці. Знаходжу друга Вол. Макара — свого шкільного друга. Від нього дістаю добрі новини. В Сокалі є вже два рої, з якими досі не було зв'язку. Один з них перший перейшов через Солокію.

Там дістаю теж порожній дім на похідний зв'язковий вузол для групи.

Місцевий „Ортскомендант” був захоплений тим, що українці так все в скорому часі зуміли налагодити у звільненому місті. Він був приготований на великі труднощі. Від нього вони дістали перепустку на 20 людей до Луцька. Він дав одного підстаршину, який допоміг примістити цих людей на переїжджаючі авта німецької армії. З тієї посвідки скористало понад 200 людей, бо ми, показавши раз комендантові колони ту посвідку, залишали її в Сокалі для інших, а далі їхали вже без посвідки.

В той спосіб вдалося нам надробити втрачений час і перекинути легко, без томлячого маршу, багато людей, які мостили шлях для цілої групи.

В Сокалі я почув вістку про проголошення Акту відновлення української держави у Львові.

Я знав про підготовку цього на нарадах Проводу. На нарадах брали до уваги призначення друга Ярослава Стецька на голову Тимчасового Правління. Йшлося про те, щоб на випадок німецьких репресій людина, що буде на тому пості, не загомила під загрозою концентраційного табору, ані навіть смерті, а гідно репрезентувала український народ.

Стецько був випробуваний у попередньому своєму житті як людина гідна найвищого довіря і тому він дістав те важливе, почесне, але й найнебезпечніше завдання.

Центральна Похідна група, якою проводив сл. п. Лемик Микола, мала зі собою відділ, що мав зайнятися проголошенням Акту відновлення української державности у Львові. З цією групою я мав держати похідний зв'язок. Першого кур'єра мав я вислати на зв'язок до Львова.

У Сокалі зібралося велике число друзів, що дуже прагнули бодай поглянути на Львів і відвідати своїх рідних. Я вибрав 15 з них, дав їм листа до М. Лемика й Ярослава Стецька та домовився з ними, що мають долучитися назад до моєї групи в Рівному, або Житомирі.

У Дубні

Сам я поїхав наступного дня через Дубно до Рівного.

Під сам вечір мені вдалося приміститися самому з ровером на вантажне авто малої військової колони, що їхала до Рівного іншою дорогою, як усі інші колони, які їхали на Луцьк. На ранок ми були в Дубні. Перше, що впало в очі, — це дивна міліція в місті: білі перев'язки на рамені з чорним написом „Гільфсполіцай” (допоміжна поліція).

Валка авт, з якою я приїхав, задержалася на постій, і я сів на ровер та й поїхав навмання містом.

Не заїхав я далеко, бо на вулиці стрінув людину, яку я десь бачив у Кракові. Це був високий, ясний блондин. Задержуюся, а він з радісним усміхом підбігає і... „Куди Бог провадить?” — питає мене. „Там, де стовпи небо підпирають” — відповідаю, шукаючи на ньому зеленої ниточки. Але він зеленої ниточки не має, тільки зелену сорочку.

Усі похідні групи уживали однієї загальної зачіпної клички: „Куди Бог провадить?”, а відповідь була: „Там, де стовпи небо підпирають”. По тій виміні незамітних слів ішла контрольна числова кличка для кожної групи окрема.

Крім того кожна група мала свою краску. Північна група — зелену. Це мала бути ниточка незамітно для непоінформованого вшита в убрання спереду на грудях, на шапці або на раменах.

Кожний рій мав зелену крейду або олівець і на вступі до міста чи села члени групи зазначували на придорожній таблиці, де була назва цієї місцевості, дату, й робили зелену риску, що означало, що там уже є хтось із нашої групи.

Чоловік, якого я стрінув, походив з Дубна. Він був на еміграції в Генеральному Губернаторстві й належав до моєї похідної групи. Він дістав дозвіл від свого роя повернути додому. Прибув до Дубна вечором, а рано стрінув мене й описує мені поденерованим тоном ситуацію, яка заіснувала тому два дні в Дубні.

Ортскомендант, якийсь „васерполяк”, прийняв польську делегацію, яка до нього скоріше дісталася, ніж українська й назначив польську управу міста й польську міліцію.

Поки українська делегація добилася до ортскоменданта, поляки вже господарили в місті й українці дістали відповідь, що управа міста назначена, поліція уже діє й ортскомендант не має що з ними говорити.

Коли прийшов до міста член моєї похідної групи, якого я стрінув, українці радили над розв'язанням питання, як позбутися підступом захопленої польської влади міста. Народа не дала нічого позитивного. Врешті вибрали групу чільних громадян, які на другий день мали продовжувати нараду. Власне подорозі на нараду член моєї групи зустрів мене й дуже зрадів, що я появився і він має з ким піти на цю нараду.

Застаю зібраних понад 20 людей, які помітно заворушилися, як тільки побачили мого чоловіка. Він представив мене, кажучи, що я добре знаю німецьку мову. Навіть не сідаючи, постановили ми йти до ортскоменданта. Подорозі ще обговорили, що було конечне.

В ортскоменданта представляю цілу групу як делегацію міста, а себе як представника уряду у Львові та жадаю, щоб він направив свій фатальний блуд і назначив українську управу міста.

Розмова прийняла несподіваний оборот. Німець оправдувався, що, мовляв, він міста не знав і хто перший зголосився до нього, того він призначив до управи. Він радо приймає нас і хоче співпрацювати з українцями, бо він має дуже трудне

завдання налагодити життя в новоздобутому місті й очевидно хоче спертися на тих, хто в місті становить національну більшість.

Зараз таки покликав зі сусіднього дому польську управу. Прийшов посадник міста зі своїм замісником. Коли німець сказав їм у чому справа й вони почали протестувати, я їм перебив, заявляючи, що Польща вже давно скінчилася й вони повинні знати, що поляки тепер є меншістю, а не українці.

Коли ще німець сказав їм, що я представник українського уряду, то поляки вже цілком розгубилися й ми всі пішли до дому міської управи й перебрали владу в місті. До вечора була в наших руках і міліція.

З тієї нагоди мало відбутися вечором велике прийняття, але я, щоб не тратити дорогого часу, виїхав тихцем з міста, навіть не попрощавшись з ким належало. Головною причиною того було те, що валка, з якою я приїхав, рушала в дальшу дорогу.

У Рівному

Наступного ранку я вже був у Рівному. Там я стрінув Р. Волошина, якого я знав з праці в ОУН з-перед 1937 року, а також 20 членів моєї похідної групи, що прибули сюди попереднього дня. Хоч вони примістилися в авті в м. Сокалі на посвідку, яка дозволяла їм їхати тільки до Луцька, то їм подорозі вдалося намовити вояків, щоб їх узяли до Рівного. В той спосіб вони мене випередили й були перші в Рівному та виконували вже те, що я мав зробити. Дістали від управи міста порожню хату, харчі й влаштували там похідний зв'язковий пункт. Я був їх першим гостем.

Рівне було дуже добре зорганізоване. Сітка ОУН була там дуже сильна. Вона діяла весь час за большевицької окупації. Тому від першого дня після втечі большевиків, Рівне було вповні опановане українцями. Я застав уже управу міста, району й області в повному комплекті й розгарі праці.

7-го липня я вийшов за місто, щоб сісти на якесь авто в напрямі Луцька. Чекав біля придорожньої таблиці „Рівне”. На ній не було знаків моєї групи. Я дав перший зелений знак і дату 7/7. Тому цю дату дуже добре пам'ятаю.

У напрямі на Луцьк їхали порожні авта німецької армії і на одне з них я вприсився. Вечором того дня я був у місті.

Подорозі я мав змогу притянутися маршуючим відділам групи. Одні їхали возами, деякі роверами, а ще інші йшли пішки.

На першому возі, що я його стрінув під Рівним, їхала Уляна Самчук із своїм роєм. Її ми називали „наша мама”. Всі вони мене знали особисто й відразу пізнали. Ми тільки помахали до себе руками, бо на розмову не було часу. Авто не спинялося. Так було й з іншими відділами. Були й такі, що мене не знали й дивилися, хто це до них махає рукою.

У Луцьку

В Луцьку кипіло. Місто відзначалося атмосферою відродження. Від вісток, що їх я назбирав у кількох групах, аж зарілося в голові. Сітка мала архів НКВД з даними про злочинне діяння окупанта. Зі Львова приїхали люди й оповідали про масові большевицькі вбивства у всіх в'язницях. Відступаючи зі Львова, НКВД помордувало в'язнів. Між помордованими в'язнями в одній з в'язниць Роман Шухевич знайшов свого рідного брата. Оповідання робило страшно притноблююче враження. Оповідач був там сам особисто й дуже докладно і плястично змальовував жахливі картини.

На другий день мав випадкову зустріч, яка зовсім змінила мої пляни та спосіб ведення похідної групи. На вулиці побачив німецького вояка в товаристві якогось худого й обпаленого сонцем чоловіка. Коли я проходив біля них, вояк запитав мене, чи я не є випадково Миколою Климишиним.

Показалося, що це був один із старшин українців, яких я в 1940 році взимі витягнув із німецького полону. Це був час, коли ми на повну ширину ставили старшинські вишколи у Кракові і нам було треба фахових інструкторів. Ми довідалися адресу табору полонених, де сиділо понад 400 українців — старшин польської армії. Через полк. Бізанца, який ще тоді до нашого руху не був ворожо наставлений, удалося нам виврати з табору 15 старшин. Між ними був поручник арт. Таранович. Він по році праці на курсі Штабових старшин простудився і через легковаження недуги помер дуже несподівано.

Старшина, що його я стрінув тепер у Луцьку, не хотів працювати як вишкільник, і з ним я тільки раз бачився у Кракові. Це був майор Пікульський.

Він сердечно привітався зі мною й по кількох хвилинах

розповів, що працює в „Абвері”. Йому признали його рангу майора, але він ходить у мундирі звичайного вояка, або найрадше в цивільну і носить тільки опаску „Дойче Вермахт”.

Він розповів, що його товариш, якого він знайшов в одному селі під Луцьком і привіз сюди, знає усі оборонні лінії советських бункрів перед Києвом.

Ми домовилися, що мій знайомий майор, який мав псевдонім Зоєнко, скаже своєму старшині, що того чоловіка дістав від мене. У нагороду за те я одержу маленьку прислугу: дозвіл користуватися автом і їздити куди хочу.

Протягом години справа була полагоджена. Я мав малого „Фіята” і шофера, а крім того мені дозволили зайти до магазину мап, де я набрав собі кільканадцять комплектів військових мап цілого терену України, що вживалися в Червоній армії. Між ними й докладний плян Києва.

Дуже скоро, бо наступного дня я поїхав до Сокаля і дістав там список усіх людей своєї групи, що перейшли через Сокаль. Було їх понад 2.000. Решта йшла прямо з Грубешівщини на Володимир і Луцьк. Звівши разом списки з Луцька й Сокаля, я одержав цифру около 2,500 людей. Решта людей ще надтягала. Деякі, як потім виявилось, на власну руку пішли „через Львів”. Ціла група начисляла 3,000 людей.

Із Сокаля я поїхав через Луцьк до Рівного, а потім до Корця, що до 1939 року був граничним містом.

Наука комунізму

Дуже прикре враження. Тут кінчилися прекрасно управлені ниви, що в лишні своїми дозріваючими плодами творили якусь фантастичну шахівницю, і починався пустий простір. Яких добрих десять мінут їзди автом не видно було ні однієї хати. Тільки тут і там стояли самітні овочеві дерева — свідки, що колись там було українське село, як ось там за тією проклятою лінією, що так болюче в’їлася в нашу землю і душу пошматованої України.

Ось перше село. Ніде господарського будинку: ні стайні, ні стодоли. Тільки хатина сиріткою стоїть облупана, старенька, похилена. В городі ні однієї цвітки, тільки ярина густо посаджена, щоб кожну п’ядь землі використати. Оце залишки большевицького „раю”.

Скільки збаламучених московською пропагандою людей

могли б повернутися, коли б могли відбути таку півгодинну їзду, як тоді я відбув, їдучи з Корця до Звягеля?! Там воно було таке очевидне: ціла правда як би умисне споряджена цілому світові на науку.

Заповнені помордованими в'язнями тюрми у Львові, про які оповідали нам у Луцьку, відкопані могили у Вінниці, це також зразки із тих безчисленних свідків большевицької влади, що їх слід би побачити кожному, хто хоче знати, що таке комунізм.

Перед Звягелем мусіли ночувати. Знайшли подорозі велику стодолу колгоспу, яка тепер стояла відкрита. На соломі переспали до ранку й поїхали в село, щоб помитися й поспати. Заїхали до найбільшої хати. Нас прийняла одинока старенька жінка, яка там жила.

Питаємо, чому вона сама. Син у Києві, а дві доньки трактористками були й поїхали з тракторами. „Куди поїхали?” — питаємо. „А хіба ж ви не знаєте, що всі трактори повезли на схід?! І худобу й коні! Чоловік погнав корови.

Від неї вперше я почув автентичне оповідання про голод в Україні 1933 року і перший раз почув слова „тридцять проклятий”. Але не було часу довго слухати болючої правди. Ми спішилися вперед.

У Звягелі

До Звягеля добилися ми в полудне. Нам подорозі забракло бензини й ми втратили багато часу, щоб знайти за тютюн кільканадцять літрів бензини й дві літри оливи.

Звягель був дуже знищений. Людей майже не було. Ще не повернулися ті, що втекли були в ліси. Місто здобули тому два дні німці.

Тут ми знайшли першого члена Організації з організаційної сітки, розбудованої Іваном Климовим — Легендою. Це був (як пригадую собі) студент політехніки у Львові. Він, удаючи механіка, дістався на роботу до місцевого МТС і так пробув півтора року, вдержував організаційний зв'язок між Рівним і Житомиром. Він поміг нам влаштувати зв'язковий похідний вузол, а ми йому допомогли перевести збори й налагодити життя у місті. Але в тому я мало брав участь, бо мусів їздити кілька разів до Рівного, щоб допомогти маршуючим роям.

По двох днях Звягель був повністю зорганізований, на-

віть мав зареєстроване вантажне авто для потреб прохарчування міста, яке щодня відбувало поїздки в напрямі Рівного й підбирало по дорозі наші тіші рої. Біда була тільки в тому, що на авто не можна було брати більше як двадцять людей.

У фронтовій лінії

Одного дня радіо подало, що німці зайняли Житомир. Наша п'ятка (шофер, я, Уляна Самчук, І. П. і М. М) зараз таки вибралися в дорогу. Їдемо собі головним асфальтовим шосе, ще й послівуємо, вже проїхали кільканадцять, а може й двадцять кілометрів, як нагло з придорожних корчів вискочив німецький старшина, спинив нас і, глянувши в середину авта, спитав: „Де ви діти їдете?” Показавши рукою вбік, додав: „Не бачите, що там русські?” Зараз казав нам з'їхати з дороги в корчі й поховатися в рови, де лежали кільканадцять німецьких вояків.

Тут щойно виявилася ціла ситуація. З боку „русских” посипалися стріли, понад нами почали свистіти кулі. Показалося, що Житомир, вправді був у руках німців, але головна асфальтова дорога ще була обсаджена большевиками. До Житомира треба було їхати бічною дорогою, що була кілька кілометрів на полудне від асфальтової.

Заки нам старшина це все вияснив, над'їхали два німецькі танки й скерували в сторону, звідки стріляли большевики.

Ми подякували за інформації, сіли в нашу машину й поїхали, бо стріли вже зовсім втикли.

Їдучи попри два розбиті советські танки, наш шофер задержав машину й пішов поспробувати, чи не дасться „подоїти” одного з них. Показалося, що в обох танках було для нас найцінніше — олива й бензина, без чого ми дуже бідували. Але запасів ми не годні були всіх забрати навіть з одного танка, хоч повно налляли в машину і в запасну баньку. Цей цінний здобуток коштував нас стільки часу, що ми вже в той день до Житомира не доїхали.

Перші проблеми

Ми станули наніч в одному селі. Село мало колгосп і „завод”. Нас забрали три родини до себе в гості. Але по вечері посходилися всі разом і ставили нам тисячі питань, на які ми ма-

ли відповідати. Це була для мене добра школа, що треба доповнити членам Похідної групи, щоб вони мали готові відповіді на важливі питання.

Головне питання: як завести порядок і як працювати. Село було поділене на колгоспників і робітників заводу, який наразі не мав вигляду починати працю, бо не було збуту на його вироби.

Я їм порадив, щоб усі взялися за працю на полі: збирали хліб і справедливо ділили по рівній частці. „Ну, а що для правительства?” — питали.

Перший раз говорю одверто до людей, яких перший раз бачу: „Один окупант відійшов, другий ще не прийшов. Новий окупант ще не сказав свого виразного слова в справі самостійності України. Його війська займають наші землі. Треба користати зі свободи, доки можна. Що зробимо для себе в цей час, це єдине буде наше. Коли йдеться про хліб, то ми повинні скористати з плодів нашої землі. Що з'їмо, ніхто з нас видушити не зможе. Під кожним оглядом мусимо якнайкраще використати той час між двома окупантами”.

„А як же з українською державою. Ви ж кажете що вона вільна. Їй щось треба дати”. Моя відповідь: „Наша держава це ви. Як ви будете мати, то й держава матиме”.

„А що „ваші” на це?”

Виясною що німці такі „наші” як москалі „ваші”. Користаємо з того часу, коли вони зайняті прочищенням терену від советської армії і ще наразі не сказали ані так, ані ні в нашій справі.

На лицях слухачів наляг великий сумнів. У мене на це не було ради, бо й я не був певен, що буде й не хотів нічого твердити.

Питаються про ідеологію, про програму українських націоналістів. У них це вже знане, бо про це говорив М. Міхновський...

Як буде з колгоспами, з приватною власністю, з церквою, соціальними забезпеченнями? Це питання, на які треба було дати відповідь.

На такій розмові пройшла ніч. Почало прояснюватись надворі. Треба було йти спати, а питань ще дуже багато. А всі такі важливі, такі цікаві...

„Чи буде контингент? Армія велика. Німець хліба не має”...

Ці питання поставили вже „на ходу” й відповіді на них дано уже з другої кімнати, де кладемося спати на застелену

по середині хати соломі, щоб бодай дві години поспати, бо день принесе ще більше питань у Житомирі.

Коли ми встали, наші господарі вже приготували снідання, не поклавшись взагалі спати.

Село постановило скликати вечером збори, щоб перевести вибори управи села, колгоспу й заводу та приготовлятися до жнив.

Ми прощалися з тим, що до них ще колись вступимо, або вони прийдуть побачитися з нами в Житомирі.

Житомир

Ідучи вниз серпентиною, ми подивлялися гарний вид великого міста, що примістилося в долині ріки Тетерева.

Ми мали зі собою кличку до друга Л., який там був від 1939 року на організаційному пункті сітки ОУН. Крім того мали кілька прізвищ різних людей, поручених нам нашими людьми з Луцька й Рівного.

Тихими вулицями мусіли ми їхати досить довго, поки знайшли когось, що міг нам показати вулицю й число, де мали ми стрінути друга Л. Одначе ми не застали його дома. Довго треба було шукати аж поки не знайшли його. Це була мила зустріч. Він довго вже виглядав когось з заходу, бо й затужив і багато праці на дві руки.

По одногодинній розмові лишаю йому трое людей, а сам із шофером спішу до Звягеля, бо там треба сказати, що дорога на Житомир іде не головним, але бічним шляхом. В поворотній дорозі ще чути було стрілянину у напрямі головного шляху. Там ішов бій за головний шлях.

У Звягелі назбиралося вже понад 800 наших людей. Багато з них вже хотіли вибиратися до Житомира, але ждали на мене.

Мають погані вістки. Степана Бандеру німці арештували. Також багато арештів було в середній групі М. Лемика.

Коротка нарада, доповнення до інструкцій, що їх треба подавати з уст до уст усім, що йдуть. Це питання конспірації великої групи людей. Наказ на завтра: Вантажне авто з 20 людьми іде в напрямі Житомира. Я пишу ще листа до Львова, вибираю тих, які мають їхати завтра зі мною в особовому авті. Ідемо спати.

Рано виходить комплікація, бо тягарове авто не має до-

зволу їхати так далеко. Але вибираємося — що буде, то буде. Нам пощастило заїхати без перешкод. Я вже знов у Житомирі. Нам справили дуже гарне прийняття. Вітали з хлібом і сіллю.

Наша домівка дуже вигідна, тільки харчів немає. Зате є на залізничній станції великі запаси муки, круп і ще інших харчових продуктів. Їх стереже військова охорона.

Постановляємо піти до ортскоменданта, щоб попробувати щось дістати. Показується, що це той сам, що був у Сокалі. Коли ми йому сказали, що ми його бачили в Сокалі, він дуже був заскочений, а рівночасно втішився, бо знав, що ми налагодимо життя в Житомирі так добре, як це було в Сокалі. Дав нам посвідку, що можемо собі взяти дещо з харчів, які є на станції. Ми заїхали своєю вантажною машиною й набрали скільки влізло й повезли на своє приміщення.

Якось так було, що я мусів на кілька хвилин вийти до дому, де формувалося міське управління, а коли повернувся, то нашого добра вже не було. Наша „мама” стурбовано розказала, що заїхало якесь німецьке авто й вояки, нічого не кажучи, забрали все крім одного мішка муки і каші. Що тут робити? Посвідка є в нас, може б так попробувати ще раз.

Я поїхав на станцію й побачив, що там за той час наступила зміна охорони. Повертаю назад, беремо своє вантажне авто і йдемо з посвідкою по харчі. Нам щоправда дають, але мало. Але це вистане на якийсь час.

Так ми почали господарити в Житомирі десь в половині липня.

Зі мною приїхало 23 людей. Самі провідні члени групи, які вже мали добрий досвід як організувати життя.

Наступного дня рано їду з шофером особовим автом, щоб відставити назад нашу вантажну машину до Звягеля.

Повернувшись до Звягеля ще перед вечером, забираємо на вантажне авто 15 людей і наплечники інших 15 людей і відвозимо їх 25 кілометрів вперед до одного села. Там їх лишаємо й повертаємося.

Наш малий „Фіят” (особове авто) потребує конечно ремонту. Тому цю малу подорож зробили ми тільки вантажним автом, а за той час мій шофер надіявся поправити, що треба. Але показалося, що це не так легко й на другий день я поїхав вантажним автом до Корця.

До Корця ми не доїхали, бо стрінули подорозі один рій, що їхав підводою. Було 12 людей. Наплечники поскладали на віз, а самі йшли. Властитель коней дуже нерадо їхав так да-

леко й тому ми наших людей забрали на вантажне авто, а господаря завернули. Поїхав з ним і один чоловік з роя. Просився, щоб йому дозволити вернутися до дому. Сідаю й скоро пишу листа до Львова, до Я. Стецька.

Не задержуючись у Звягелі, їдемо до того села, де колись ночували й там, залишивши рій, вертаємося до Звягеля, щоб віддати на час вантажне авто „власителям”.

Хто властитель

Ми в кожному селі, містечку й місті творили місцеві управління. Громадські збори вибирали управу вільним голосуванням. Це звичайно відбувалося через аклямацію з ентузіазмом, бо кандидатів ставлено таких, що були найкращі в околиці. Ми найперше засягали широкої опінії про кожную людину.

Такий склад управи ми старались затвердити, помогти влаштуватися, проводили цілу початкову працю. Тому зв'язки з нами були завжди дуже приязні й сердечні, але по якомусь часі остигали. Управління щораз більше ставали формальною і правною владою місцевости й їм дуже скоро треба було вже знати й те, що ми робимо й чому, де ми приміщуємося і т. п. В випадку Звягеля, то наша група поставила до диспозиції гарно зремонтване вантажне авто й зареєструвала „на потреби господарства міста”, але воно було наше і нам конче потрібне. Та заавансована в урядуванні управа Звягеля почала застановлятися над тим, щоб використати це авто для власних цілей. От і того дня їм конче треба було поїхати 5 чи 6 кілометрів до колгоспу і привести звідтіля барана. В управі зарядили, що в тому дні ми не можемо розпоряджатися „їх” автом.

Найгірше було майже в кожній місцевості з приміщеннями для потреб Похідної групи. Ми звичайно займали якийсь дім, що його звільнило військо. З огляду на нашу дію в місцевості наша домівка ставалася осередком всього життя. Коли вже було обрано управу якоїсь місцевости, то ми їй приділяли дві-три кімнати й вони собі розживалися. Те розживання вимагало з бігом часу щораз то інших кімнат і остаточно для нас місця не вистачало. Ми тоді мусіли виноситися з „їх дому”.

А тепер мала дигресія в пізніші вже роки.

Найклясичнішим прикладом такого „росту” нашої установи було приміщення Організації вже на еміграції на Дахауерштрассе 9, де був спочатку „Червоний Хрест”, що його зорганізував д-р Н. Процик, а пізніше СХС і Ліга Українських По-

літичних В'язнів. Там найперше дійшло до того, що їм конечно було потрібно великої залі на наради, а потім таки свої друзі прийшли й заявили: „Друже Миколо, ви ж хіба знаєте, що „нелегальщина“ з нашими інституціями не може бути під одним дахом!”

Перед таким „переконуючим і природнорозумілим аргументом” я мусів капітулювати й остаточно провід ОУН у Німеччині опинився в Мюнхені без даху над головою.

Так теж в той час було з вантажною машиною Похідної групи. Ми вже мусіли дозволятися та на означений час віддавати до ужитку „правним власникам авта” наш такий дорожній середник транспорту. Ще до того цей відтинок нашої дороги був дуже важливий. Звягель на тому шляху становив дуже догідну точку для всієї Похідної групи. За один день можна було поїхати до Рівного і до Житомира й повернутись назад. До того ще в тому часі починався найбільше згущений перемарш групи через той відтинок. Щоб тому всьому подолати треба було робити всі старання, щоб з управою міста була якнайкраща співпраця.

Нові вістки

На другий день особове авто було поверховно направлене й нас 5 осіб заїхали до Житомира.

Перед самим містом догнав нас мотоцикл з трьома особами. Між ними був Ю. Медвідь. Він, замість реєстраційного числа на мотоциклі, поставив три букви ОУН і так їздив. Пересідаюся на його мотоцикл, а той, що з ним їхав, сідає в авто й так ідемо, а Юрко оповідає цілу масу новин.

Бандеру арештували й повезли до Кракова. Стецько арештований теж. Від обох німці домагаються відкликання Акту з 30 червня. Багато людей з уряду арештовано, а решта криється. Всі, яких було покликано до уряду, а не були членами ОУН, виреклися і своїх постів і нас, за виїмком кількох людей. Проти нас іде нагінка й пропаганда наших політичних противників. Стараються вони настроїти проти нас митрополита А. Шептицького, який написав дуже гарного пастирського листа після проголошення відновлення самостійности у Львові. Його пастирський лист і послання єпископа Полікарпа це цінні наші історичні документи, які створили для нас сильний ґрунт.

Ставлення німців вже виразно проти самостійности. Наші політичні угруповання від найлівіших до найправіших або пасивні, або явно допомагають німцям. Мельниківці на наших землях організують допомогові комітети. Йдуть на повну співпрацю з німцями. Є чутки, що Галичина буде прилучена до Генерального Губернаторства.

До Житомира стягаються провідні члени ОУН і, якщо там ще прийде Дмитро Орлик (Мирон), то відбудемо нараду. Легенда (Іван Климів) вже повинен там бути. Він в'яже сітку на новоопанованих теренах.

На початку міста пересідаюся знова до авта, бо воно за-реєстроване на мое прізвище й тому я з документом мушу все бути в ньому. В місті можна відбитися один від одного, бо там великий рух німецьких військових авт.

Від дижурного, що все був на краю міста, довідуємося, де приміщена наша хата і заїздимо на подвір'я великого наріжного дому. Фронткову частину дому займає городське управління, яке вже вибрано і працює. Приготовляється районове управління. Задня частина дому — наше приміщення. На долі в нашому приміщенні працює пропагандивний відділ, на першому поверсі приміщення для Похідної групи, а на другому господарська частина й кухня з їдальнею.

Ці всі інформації дістаю ще на подвір'ю, де подивляю великі розмальовані картини — карикатури пропагандивного відділу, які сохнуть на сонці. Це побільшення карикатур Е. Козака, які ми зі собою привезли.

Наша група займає ще один дім: Цей самий, що ми його зайняли, як тільки приїхали. Там тепер є понад 200 людей з нашої групи, яких удалося примістити на німецькі авта в характері робітників на жнива ще в Луцьку й вони легко й без пригод прибули прямо до Житомира тому три дні. Вони допомагають організувати поліцію. Ті, що тут, організують владу.

У бюрі проводу групи мають докладну карту Житомирської області, великий радіоапарат і дві машини до писання.

Довідуся теж, що є Легенда із Маївським. Приїхали вчором попереднього дня. Мирон-Орлик має бути ще перед вечером.

Переходжу всі кімнати. Добре приміщення. В кухні урядує з трьома жінками „наша мама”. Пообідали всі, що приїхали, поділилися ще новинами, описами положення на фронті і я пішов подивитися до другого дому.

Застаю там свого заступника. Він дуже втішився, що я вже є. Що робити далі? Фронт майже не посувається. Група скоро йде вперед. У Житомирі вже за багато людей. По короткій нараді постановляємо в порозумінні з сіткою порозміщувати людей по всіх районах, які вже є звільнені. До того треба скорого транспорту. Є надія, що за день-два будемо мати півторатонового „Зіса”, який буде зареєстрований для вжитку міського управління Житомира. Один рій має до диспозиції дуже розбите особове авто „М”. Воно „на ходу”. Можна ще сьогодні обома автами скочити до двох-трьох районів і порозвозити по кількох людей у кожний район для підготовки приміщень для інших. Крім того є кілька возів з околичних сіл, які приїхали, щоб знайти контакт з містом. Можна на них дати по двох-трьох людей і ще нині відправити.

Всю цю справу віддаємо для переведення двом провідним членам, яких віддаємо до сітки.

До вечора був я ще в одному районі, куди відвіз трое людей. Залишивши їх кілометр перед містечком, а сам скоро повернувся до Житомира. Нарада таки відбудеться. Мирона ще немає, але є від нього Лімницький.

Подорозі намітив я собі справи, які треба поставити в програму нарад і короткий звіт про групу.

Перед нарадою довідаюся, що в терен виїхало 36 людей, бо з села Андрушівки було аж три вози й туди відправлено два рої. Люди з того села залевняли, що вони їх примістять, бо мають де.

В Андрушівці була велика цукроварня, в якій працювало багато московських колонізаторів, які повтікали, залишивши свої хати.

Так приблизно ми підготували можливості розмістити надмір прибуваючих людей Похідної групи.

Перша нарада

В год. 9 вечором почалася нарада Проводу після вибуху німецько - большевицької війни. Це була тільки частина членів Проводу, але та, що вела головну ділянку роботи.

В нараді взяли участь усі, яких я назвав передше і їх найближчі співробітники. Тих було не більше, як по одному - двох.

На нараді з'ясовано ситуацію в Організації по арешті її провідника С. Бандери, відносини у Львові, стан Похідних груп, ситуацію на фронтах і загальне положення, а потім постановлено продовжувати роботу й політику передбачену в інструкціях. Домагатися звільнення Провідника С. Бандери та Я. Стецька. Всі сили Похідних груп держати під самим фронтом, де не діє Гестапо, а тих, які вже досягли місця свого призначення, передати в розпорядження сітки. Сітка йде в сувору конспірацію. Всі дотеперішні знані хати змінити. Проголошення самостійности переводити далі у новоопанованих місцевостях силами Похідних груп, а не сітки. З Похідних груп відіслати назад додому тих, які не будуть придатні до організаційної праці з огляду на мале вироблення чи інші причини.

Тому, що середня Похідна група зазнала тяжких ударів через арешти у Старокостянтинові й Шепетівці, Північна група займе своїми силами місце Середньої групи, починаючи від лінії Житомир — Бердичів — Вінниця.

До Вінниці їде друг Майвський, який буде держати зв'язок між усіма трьома групами.

Юрко має окреме завдання у Києві разом з Орликом.

Оце приблизно ті справи, що були обговорені на тій нараді.

Вже був білий день, коли ми скінчили нараду, яка нашій праці дала реальні напрямні, що були конечні для доповнення інструкції, виготовленої Проводом до початку німецько-більшевицької війни. Також дала мені цінні інформації, чого треба вистерігатися. В моїй групі наразі проходило все в порядку. Зате інші групи вже мали солідний і болочий досвід. Про цей досвід не буду тут згадувати. Про те, як відбувалися арешти та при чийй помочі, не буду писати в деталях. Це тому, що така була воля сл. п. Провідника Степана Бандери.

Мої спомини хотів я списати вже тому 10 років, але в них мало б знайти місце багато того, що повинен розглянути колись український суд, бо йдеться про смерть багатьох людей, довголітню тюрму й концтабори тисяч членів ОУН. Тому сл. п. Ст. Бандера писав мені, щоб ті справи з моїх споминів вилучити, що й роблю. Але згадую про це на тому місці, щоб хтось заінтересований не міг колись покликатись на мої спомини, — мовляв — у споминах про це не згадано.

День почався завчасу дуже рухливо. Всі відділи дістали нові інструкції. Відбули перегляд і стали приготовлятися до відходу в терен.

Дістаю авто Бандери

Я стрінув друга К., якого я знав ще з Берліну, де я був один тиждень по виході з польської тюрми.

Він мені розказав докладно, як відбулось арештування Провідника Ст. Бандери. К. сказав, що одержав від якогось старшини в літунській уніформі картку, з якою мав зголоситися в докладно описаному бюро в ратуші у Львові.

Я його намовляв, що ту картку належить передати до Львова найближчим кур'єром, щоб там перевірили, що це за бюро, а він хай допоможе порозвозити по районах наших друзів.

Він на це не погодився, кажучи, що для нього, як поручника німецького „Вермахту” перший наказ важний і він його сповнить.

Тоді я його намовив, щоб лишив нам Мерседеса в заміну за нашого Фіята. На таку пропозицію він погодився аж тоді, коли я йому показав „чорне на білому”, що Мерседес зареєстрований на моє прізвище, а Фіят на його. В цьому знову поміг мені майор Зоенко, який уже тоді був у Житомирі. Мій шофер не міг натішитися новою машиною. Ще того самого дня відвезли ми до Вінниці 3-х людей (між ними й Маївського) і одного до Бердичева. Шофер тільки повторяв „машинка йде, як часи”! Так я дістав до диспозиції нове авто й позбувся клопоту зі старим Фіятом.

Того ж дня дістав я для управління міста Житомира реєстрацію на півторатонного „Зіса”. Шофер Василь одержав папір, де було написано, що йому дозволяється уживати вантажне авто для потреб міста Житомира.

Це було саме в пору, бо шофер зі Звягеля, що привіз в полудне нову двадцятку до Житомира, заявив, що це вже мабуть його остатня тура, бо міське управління не дозволяє йому на такі поїздки.

Той день був дуже успішний, бо розвезені в терен члени групи приїхали підводами й забрали понад сотню людей до найближчих сіл і районів.

Православні й католики

Наступного дня була субота. Переїжджаючи попри церкву, побачив я багато людей, що прибирали церкву. Між ними була наша „мама” й кілька людей з похідної групи. Задер-

жуюся й довідаюся, що така робота вже йде від трьох днів. Досі працювало багато людей з нашої групи, але мусіли виїхати вчора до сусідніх сіл. На неділю приготується перша торжественна Служба Божа і свято проголошення самостійності України.

„Мама” представила мені священника та просила, щоб я собі з ним довше порозмовляв.

Хоч я, вітаючись зі священником, сказав своє правдиве прізвище, то першими його словами було питання:

— Ви хіба будете Бандера?

— Ні — кажу — я провідник групи українських націоналістів, що переходять і переходитимуть через Житомир, а Бандера це провідник цілої Організації Українських Націоналістів, яку в щоденній мові називають у скороченні ОУН.

Це він знав. На нього зробило помітне враження те, що нас так багато.

— Ви католик? — було його чергове питання.

— Так — відподідаю й додаю, — але для мене немає різниці між українцями католиками й православними.

З того вив'язалася довга дискусія. Він твердив, що я мушу бути не дуже добрим католиком, коли так кажу, або мої слова нещирі. Він перший раз має нагоду розмовляти з українцем католиком. Ті всі, що працювали вчора тут при порядкуванні церкви, говорили те саме, але він не вірив і тому ще хотів спитати про це мене.

Переконалим для нього аргументом було те, що ми почитаємо святими Володимира і Ольгу так само як і православні.

Теж йому подобалось, що ми, націоналісти, хочемо, щоб українська нація стала знову такою державною і сильною, як за княжих часів, дбаємо про те, щоб наші дві Церкви дійшли до якнайкращого порозуміння і якнайбільше гармонійної співпраці.

Він тільки повторяв: „Дай Боже, щоб вам це вдалося”. Прощав мене дуже піднесений на душі. Стискаючи міцно мою руку, сказав: „Може ви молоді зможете до того довести”.

Я був дуже радий з цієї зустрічі. В іншому випадку я був попав в дуже важке положення. Про це варто на цьому місці згадати, хоч воно хронологічно належить до пізніших подій. Це було під Вінницею в одному селі, де ми ночували. Господарі подали мені лютючку, яку видав член Південної Групи, що закінчив теологію, але не висвятився через вибух війни і прихід большевиків на Західні Землі України. Я побіжно кинув

оком на летючку й побачив, що там є: Отче наш, Богородице Діво, Ще не вмерла Україна і Не пора.

— Ну, що ви на це? — питають господарі.

— Нічого!... — кажу й даю їм питання:

— А що ви на це? Думаєте, що воно потрібне людям чи ні?

Зауваживши, що вони отягаються з відповіддю, а на лицах у них слідне виразне розчарування, я ще раз уважніше притягнувся летючці і нараз мов блискавка прийшла думка: мова! Це вияснило мені в одному моменті ціле моє положення: Ми уживаємо староцерковної мови в богослужбових книгах, а православні живої української літературної мови. Так і в молитві. Наш теолог не подумав над тим добре і зробив помилку, помістивши в летючці молитви в староцерковній мові.

Я почав їм вияснювати, але вони перебили мені:

— Ви хочете завертати нас до часів Йоанітія(Галатовського)?!

Тут факти були проти мене. Бо летючку видала й підписала ОУН. Моя ситуація тоді була дуже важка і я був злий на того, що пустив цю летючку у народ без належної застави. Пізніше, коли я стрінув друга В. в тюрмі на Монтелюпіх у Кракові, то сказав йому про його помилку.

Тоді з розмови мені остало прикре враження на весь час.

Але по розмові з священником у Житомирі я був повний надії і постановив у неділю конче бути на першій Службі Божій у Житомирі і на святі волі.

Тим часом була ще субота й я мусів сповняти свої обов'язки провідника похідної групи, яка без мене не могла обійтися, а підготовка до завтрішнього дня проходила зовсім добре без моєї участі.

Я поїхав до Звягеля. Напереді йшло вантажне авто, а за ним наше особове. Їхали ми перший раз головним шосе, яке німці за той час вповні опанували.

Шукаю брата між побитими

Подорозі я мав нагоду перший раз в житті оглядати поле бою. Їдучи до Звягеля, побачили ми з правої сторони дороги яр дослівно встелений трупами червоноармійців.

Ми задержалися на доброї пів години й розглядали поле бою дуже докладно.

Яр підходив до самої дороги, підносячись вгору на яких

10 метрів. Кінчився вижолобленням, у якому міг зміститися один чоловік. Там і лежав один убитий вояк, задивившись скляними очима на асфальтову дорогу. За ним було трьох. І так, як ширшав яр, було щораз більше трупів.

Групи лежали так густо, що треба було обережно поміж них ходити, щоб котрогось не руйнувати. Були всі так напухлі, що лица годі було пізнати.

Мій брат був у Червоній армії в той час, тому я добре приглядався до кожного вбитого вояка. І тепер — скільки разів про те поле згадаю, жалую, що не поглянув на документи того бодай, що був убитий при самій дорозі. Завжди мені здається, що це був мій брат...

Мій шофер з вантажного авта, що сам служив у Червоній армії, покликав мене й показав одного вбитого, що був у іншій шапці, як усі інші.

— Бачите? — питає.

— Це старшина? — відповідаю питанням.

— Нічого подібного! Політрук! Це він, гад, ось цією фінкою „заохочував” їх до атаки „за родіну й за ясне сонечко — Сталіна”. Пігнав стільки людей на очевидну смерть.

Так закінчив Василь „стратегічне” в'яснення ситуації.

Ми покинули поле бою й поїхали далі.

Реорганізація групи у Звягелі

Звягель був тепер на викінченні своєї ролі головного центру групи. Він уже був далеко від фронту й нам треба було якнайскоріше пересуватися вперед, щоб часом не потрапити в халепу. Нам найбезпечніше було держатися фронтових частин Вермахту. Це мало хто розуміє в цю пору, але ми ствердили, що німці, які були в самій фронтівій лінії, зовсім нами не цікавилися. Ми це використовували вповні.

У Звягелі зібралось вже багато людей. Вони дістали повідомлення, щоб до Житомира не поспішати, бо по них приїде вантажне авто й забере. Заряджую збірку на великій площі перед домом, в якому вони перебували. Діло їх на три групи: ті, що хочуть повертатися, ті що мусять повертатися й ті, що підуть вперед. Тих що хотіли вертатись, було мало. З ними не було клопоту. Їх я відправив, щоб збиралися в дорогу.

Зате великий клопіт був з тими, що мусіли повертатися. Особливо один рій справив мені великий клопіт. Це був най-

краще зорганізований, вивінований і здисциплінований рій. З того роя я визначив 4-ох людей до повороту додому. Їхня освіта була тільки дві-три класи народньої школи, а крім того вони були обтяжені родиною. Мешкали постійно за Бугом на Холмщині. Вони не хотіли повертатися. Їхній провідник просив, щоб їх не завертати. Головну причину подавали, що з них у селі будуть сміятися, бо цілий рій пішов далі, а їх завернули. Тоді я рішив відіслати цілий рій назад до дому. Вони на це погодилися. Їх провідником був учитель народньої школи в їхньому селі. Усіх завернених було біля 80 людей: тих, що самі хотіли вертатися і примусових.

Це була моя найприкріша „операція” моєї групи.

Зі звітів виходило, що через Звягель перейшло дві третини групи. Ті, що були у Звягелі й по довколишніх селах, це була решта.

Також у звіті подали мені, що база „заготскот” відмовилася постачати нам м'ясо. Хтось там — кажуть — був і сказав їм, що нас, бандерівців, усіх незабаром виарештують, ще й покарають усіх тих, що з нами співпрацювали.

Це був уже дуже знаменний знак, що нам треба опустити Звягель.

За той час вантажне авто обернуло два рази, підвізши кілька роїв по 25-30 кілометрів у напрямі Житомира.

Лишаю доручення, щоб усі, що повертаються, використували всі способи для повороту. Коли б було вільне вантажне авто, то використати його тільки на поворот людей додому.

На вечір заїхали ми з повним вантажним авто до Житомира.

Свято волі в Житомирі

У моїй групі були висококваліфіковані й вишколені члени ОУН. Вони мали великий організаційний досвід з праці на теренах Холмщини і Сянїччини. Два роки вели там організаційну, пропагандивну й культурно-освітню працю. На основі інструкцій вони вели тепер дуже гарно роботу. Всі села й міста в засягу Похідної групи були зорганізовані й поінформовані про все, що повинні знати, без моєї участі в цій роботі.

До дальших сіл їздили роверами, а в ближчих бували пішки, або підводами. Представники сіл дуже радо брали до себе наших людей, щоб з ними доволі наговоритися й поради-

тися, а ми не відмовлялися, бо людських сил у групі було аж надто багато.

Поспіху в поході теж не було, бо транспорт був організований, як це мені признали на нараді, найкраще з усіх похідних груп.

Тепер у Житомирі я мав нагоду приглянутися праці моєї групи.

Від самого ранку місто було в святковому настрої. Маса населення йдуть і йдуть у напрямі церкви. Ті, що скоріше прийшли, могли увійти до церкви, решта стояла перед церквою. Священик мав гарний голос, що дуже добре гармонізував з мішаним хором.

Зі свого кута, де було так глітно, що й клякнути було неможливо, відчув я велич молитви і Служби Божої.

Проповідь була коротка, бо священик був надто зворушений. Він говорив про проголошення відновлення самостійної української держави, про нашу запрожену волю, прочитав послання єпископа Луцького Полікарпа, згадав про пастирський лист митр. А. Шептицького й візвав народ до праці над відбудовою власної держави, поки час. Крутом мене завважив я дуже багато людей з заплаканими очима.

Ще було віче з виступами 3-ох промовців, а вечором містецька програма в одній зі залів Житомира. Не можу докладно передати, як усе відбулося, бо тепер мені важко докладно відділити те, що було в Житомирі від того, що проходило у Фастові й Василькові, де я був присутнім.

Тямлю тільки, що пізно вечором слухали ми „Вулиці”. Це був величавий концерт українських народних пісень, виконаних найбільшим хором (чоловіків було мало, але дуже багато дівчат), якого мені в житті довелось колинебудь чути.

Блакитно-жовті прапори, що замаїли місто, загальна радість і потім невгаваючі співи вночі — це враження, яке я зберіг на все життя із Житомира.

Від того дня діяли в Житомирі, крім міського управління також районове й обласне управління. Тільки в організації обласного управління брав я безпосередню участь.

Обласному управлінню я власноручно передав листа-грамоту від прем'єра Ярослава Стецька з округлою печаткою з написом „Українська Держава” й підписом Я. Стецька. Від голови області Житомира Яценюка дістав я листа-заяву, що підпорядковується урядові України у Львові й його голові Яр. Стецькові. Цю заяву я переслав окремим кур'єром до Львова.

У той час у Житомирі діяли всі установи комунальної обслуги: водопроводи, електривня, пекарні, базари, була також простора харчівня.

Житомир почав своє вільне, повне запалу й енергії життя.

Далі вперед

Не заснувши ні на хвилину вночі, ми почали новий день під гаслом маршу вперед.

Моя група прибрала вигляд ріки, водам якої станула впоперек якась запора. Ріка виступає з берегів і розливається широко, покриваючи великі простори. Група розвинулася між Коростенем і Вінницею, виповнивши всі села, містечка й міста. Передові частини групи були вже в Коростишеві, Радомислі й Андрушівці. Там стояли в маршовому поготівлі рої. Де мав був бути один чоловік, там було 10-20 або й більше готові кожночасно до походу вперед.

Приготовані до походу рої висилали вперед розвідку, щоб довідатися про стан на фронтній лінії. Такої лінії властиво не було. Маю тут на думці ситуацію на шляхах до Києва.

В неділю принесли зв'язкові, що прибули на свято волі, вістку, що бічна дорога на Київ через Хвастів вільна й усі передові рої рушили в похід. Це ми всі прийняли з радістю й у понеділок заставили усі наші засоби транспорту, щоб перекинути провідний актив групи до Хвастова. До Мерседеса, півторатонного „Зіса" і потовченої „Емки" долучився ще осьмиособовий „Газ", зареєстрований в одному районі. Його шофером був дуже цікавий хлопчина, тракторист. Дуже симпатичний і веселий. Скрутить — бувало — цигарку „з пів газети" і починає свою нескінчену серію анекдотів, яких ніколи не повторяв і ніколи йому не забракло нових.

Перша виїхала „Емка". Вона мала потовчені всі бічні вікна й це робило її дуже „підфронтно-цікавою" з'явою. Провідник роя, що сам шоферував, знав добре німецьку мову. Він оповідав, як то в одному місці він попав на фронт і біля нього з усіх сторін почали вибухати гранатні стрільна, що подірали й побили його „емушку". „Ми ледве живі вийшли" — кінчив завжди своє оповідання. З цим оповіданням він ходив поміж німцями, як поміж дощем. Вони були захоплені його оповіданням, бо це були самі найпередовіші частини німецького Вермахту, які ставилися до нас прихильно.

За „Емкою”, у відповідний віддалі, їхав я. Так само їхало за мною вантажне авто, а на кінці „Газ”. Крім шоферів було нас усіх 30 людей.

Тільки виїхали ми за Коростишів, як попали у кліщі валки німецького постачання. Це були вози з шестикінним запрягом. Виминути їх було неможливо, бо дорога, на яку ми звернули з головного шляху, була вузька.

Заледве проїхали кілька кілометрів, як нагло з-за лісу з'явилися советські літаки. В одному моменті всі німці поскакали з возів і почалася пекельна стрілянина з усієї зброї, яку мала валка. Кілька вибухів і літаки завернули назад, звідки прилетіли.

Валка рушає вперед. Бачимо 6 виритих ям здовж дороги. Всі були досить далеко від дороги; лиш одна була зараз при дорозі в рові. Бомба вбила 8 коней, 3 тяжко ранила й вивернула в рів дві підводи. Пізніше ми дізналися, що згинули там теж 4 німецькі вояки, а кількох було ранених.

Під час бомбового наскоку ми були в автах, але не тому, щоб не хотіли висідати, лиш усе це відбулося так нагло, що годі було зорієнтуватися.

Далі дорога йшла полями й розширилася так, що мала доброго пів кілометра ширини. Почав падати дощ, що спричинив зовсім несподівано фатальні наслідки. Поки терен був високий, можна було з тяжкою бідою повільно посуватися вперед, але ось прийшла долина і перед нашими очима відкрився такий образ:

Ціла долина застелена німецькими вантажними автами, що, шукаючи можливості переїзду через долину, розсіялися на просторі ок. одного кілометра і загрузли в розмоклій землі. Але ми порадили собі в той спосіб, що позлазили з авт і йшли за ними. Як тільки якесь застрягло, ми підставляли свої плечі й попихали. По 10-ох хвилинах ми вже були на вищому терені.

Заки ми повсідали в авта, нам зайшов дорогу один з німецьких вояків і засипав нас словами лайки за те, що ми показали їхньому старшині, як можна видістатися з болота, а вони могли собі тут відпочати довший час.

Але ми раді, що дісталися на крацу дорогу, багато тим не переймалися. Запустили мотори й поїхали...

Подорозі стрічаємо один рій наколесників, що їхав з Андрушівки. Люди йшли пішки, ведучи свої ровери, бо їхати було неможливо. Болото ліпилося до коліс і ровер не міг їхати.

Беремо зі собою трьох, що найбільше охляли. Їх ровери

завісили на боки автомашини. Я доручив роєві не поспішати, а зупинитися на спочинок у найближчому селі. Там ждати, поки ми їх не заберемо автом. Забраних із собою людей залишаємо в найближчому селі, щоб там приготували своїм друзям відпочинок.

Зустріли трьох чоловіків, що йшли нам напроти. Вони мали військові штани й черевики, а поверху якісь білі цивільні сорочки. Ми їхали дуже поволі й я вихилився, щоб запитати їх, куди вони йдуть.

Я був дуже заскочений, бо той, що проходив попри авто, голосно сказав до своїх товаришів: „Дивіться, то Микола Климишин!”

Показалося, що це хлопці з мого села. Вони верталися з Червоної армії до дому. Їх полк потрапив тому три дні в полон, а їм удалося етекти під час замішання. В одному селі дістали цивільні сорочки й так перебрані йдуть домів.

Вони оповіли мені, що про мене всі в нашому селі думають як про небіжчика. Хтось приніс до села вістку, що мене розстріляли в тюрмі, коли почалася німецько-польська війна.

Щоб упевнити своїх рідних, що я наспраді живий, пишу малу записку й прошу хлопців доручити її моїм батькам, які мене не бачили від 1933 року.

Дуже мені було жаль, що я не міг їх підвезти, бо наші дороги йшли у противному напрямі. Ми попрощалися й розійшлися.

У Хвастові

Доїжджаючи до Хвастова, ми задержалися коло придорожного напису „Хвастів”. Хтось скочив з авта, щоб по звичаю Північної групи поставити умовлені знаки. За той час підійшов до нас молодий чоловік, підсунув легенько до гори кашкет і сказав „Здра...!” „Куди Бог провадить?” Аж тоді ми пізнали, що це один з нашої групи. Він вже вспів так себе уподібнити до „здешніх”, що годі було його пізнати.

Беремо його зі собою, залишаючи одного на стійці, і їдемо на підготований уже похідний вузол. Один день перед нами прибув тут один рій і вже організаційний апарат діє.

Оповідать нам, як вони дісталися, що зробили у Хвастові, а що ще треба зробити. Немає води й електрики, а це головне.

У нас знайшлися спеціалісти до водопроводів, які приїхали зі мною. Вони взяли одного з жителів Хвастова й пішли з ним. Я теж долучився, бо мені сказали, що в місті є Юрка. Багато ходити не довелося бо місто мале. Ми зайшли до централі водопроводів. Там теж знайшли Юрка. Година роботи й водопроводи працювали.

„Так, тепер треба поставити лінію підкреслення” — сказав наш головний „механік”.

„Що це таке?” — питаю.

„Треба тепер піти до ортскоменданта і сказати йому, що місто буде мати ще перед вечером воду. Хай німота знає, хто направив водопроводи. Це нам пригодиться”.

„Механік” пропонував мені піти з ним до ортскоменданта, але я уважав, що найкраще буде, коли піде провідник роя, що перший увійшов до Хвастова.

Я ще з ним не бачився, бо він десь забарився, шукаючи своїх людей. За кілька хвилин він прийшов. Я йому поградулював за те, що він перший ввійшов у місто, до якого був призначений. Але він відмовився прийняти признання, бо „ті чорти на мотоциклі” його випередили на пів години.

Це він говорив про Юрка і його двох друзів, які використовували кожну маленьку щілину, щоб добитися якнайскорше до Києва.

Ми тоді не припускали, що до Києва ще так далеко.

Годину пізніше ми всі знову зійшлися на обіді. Обід зачався з церемоніялом відзначення роя, що перший ввійшов до міста. Я вияснив друзям, що Юрка не беремо до уваги, бо його ціль і завдання інші і він до нашої групи не належить.

В часі обіду ройовий, а радше районний Хвастова оповідав нам про те, як його прийняв ортскоменданта.

Німець був дуже захоплений направою водопроводів. Районовий пояснив, що він і його люди вислані урядом України у Львові, щоб організувати новоздобуті місцевості, заводити в них порядок.

Німцеві це надзвичайно подобалося. Він питав, чи наша група чогось не потребує, чи маємо що їсти і де приміститися.

Так поводитися всі німці, яких ще не наставили проти нас.

Багато німців не могли зрозуміти, чому вони мають нас переслідувати, чому б українці не мали права на організування незалежного державного життя.

Провокація

Після обіду вертаємось до Житомира тою самою дорогою що приїхали. По дорозі я пильно розглядався за моїми односельчанами, але не знайшов нікого.

Стрінули один рій, що йшов до Хвастова, покидавши на підводі наплечники. Всі люди добре почувалися. Ми подали їм докладні інформації, де знайти нашу хату й попращалися. Вони мали теж свої адреси до Хвастова.

Село, де залишився один наш рій, було гарно зорганізоване. Зарганізували станицю міліції з самих членів ОУН. Сказали нам, що в околиці села лежить у збіжжі дуже багато зброї, якою можна б добре застатися.

Ми їм допомогли кілька разів особовим автотранспортувати зброю до ліса, де вони спорудили крийвку на переховання зброї та амуніції. Не знаю тільки, як це все добро було потім ужите. Це був єдиний випадок, що тією справою, яка належала до завдання організаційної сітки, займалася похідна група на власну руку.

Знаю тільки, що про цю справу був поінформований пізніше крайовий провідник Легенда.

У Житомирі застав я цілу масу справ.

Обласний провідник реферував, що хтось розліпив у Житомирі листочки, в яких були всі найбільше протинімецькі наші інструкції зібрані разом в одну цілість. Хтось мав інтерес розліпити це в місті. Один член Організації завважив у понеділок після „Свята волі” у Житомирі незнамого чоловіка, понад двадцять років, низького ростом, який біг вулицею й наклеював відозви. Коли він хотів його задержати, той скрутив у бічну вулицю і зник.

Наш чоловік, прочитавши відозву, впевнився, що її видала не наша Організація, тому він поздирав усі відозви.

В одному місці здер він відозву в присутності німецького вояка, який був у товаристві цивільного чоловіка. Цей вояк чистою українською мовою запитав, чому він здирає відозви. Одержавши відповідь, що це не наші відозви, вояк запитав, за ким він є: за Бандерою чи Мельником? Вояк дуже здивувався, коли почув, що він є за Бандерою й почав тоді німецькою мовою все вияснити німцеві в цивільному вбранні.

Німець теж був здивований, що „бандерівець” здирає ці відозви.

На тому розмова закінчилася. Німець держав у руках

відозву й розмовляв з вояком, а наш чоловік пішов далі зди-
рати відозви.

Це був цікавий випадок. Ми сподівалися репресій. На те
вказував ще й інший факт. Німці зайняли друкарню, у якій
друкувалися досі наші відозви й малі книжечки. Підготовля-
лись теж до видання газети. Власне в тому тижні повинна
була вийти наша газета з описом „Свята волі” в Житомирі,
посланням єпископа Полікарпа і пастирським листом митропо-
лита Шептицького. Але німці замкнули друкарню й написали,
де треба зголоситися по ключі.

Пропагандивний відділ дуже охолов у відношенні до нас.
Там хтось їм сказав, що всі „бандерівці” будуть арештовані.
По інших містах усіх вже виарештували, а тепер черга на
Житомир. У пропагандивному відділі працювали різні люди:
письменники, поети, малярі, журналісти. Тепер вони захига-
лися у вірі. Вони хотіли працювати з тими, що мають владу.
Перспектива репресій їх лякала.

У місті був зорганізований хор і театральний гурток.
Відбувалися проби. Молодь дістала заняття, а наші люди мали
змогу робити контакти.

Довідався я, що в місті є провідник Легенда, який хоче
зі мною бачитися.

Моя перша зустріч з Гестапо

Я одержав адресу Легенди й пішов, щоб віднайти подану
вулицю й дім. Несподівано заступив мені дорогу, вийшовши з
бічної вулиці, молодий чоловік у військовому мундирі, назвав
моє прізвище й сказав, що його шеф конче хоче зі мною гово-
рити в дуже важливій справі.

Мені здавалося, що я вже десь зустрічав того чоловіка.
Він це зауважив і пояснив мені, що вже в Луцькому говорив
мені про свого шефа, що хоче бачитися й говорити зі мною.

Я спробував його — хто він і як називається. У відповідь
на те він подав мені свій псевдонім „Менш”. Це вивело мене з
рівноваги й на устах висіло вже готове порівняння його до со-
баки, але в цій же хвилині він вказав на елегантно одітого в
чорне вбрання чоловіка й в німецькій мові додав, що це саме
його шеф. Цей простягнув до мене руку, назвав своє прізвище
(мабуть Лещинські) й просив зайти до його бюро.

Не було іншого виходу й ми пішли до недалекого будин-

ку. У першій кімнаті сидів підстаршина СС, який зірвався на ноги й гітлерівським привітом поздоровив свого шефа. Лещинські завів мене до другої кімнати, кинув на стіл цигарки й попросив вибачення, що на хвилину вийде переодягтися. По хвилині він з'явився у спортовому одінню, а зауваживши, що я не курю, спробував, чи я, подібно як більшість українських націоналістів, зовсім не курю. Це я підтвердив. Він почав широко оповідати про себе й своє призначення на коменданта Гестапо в цьому місті. Тут покищо він перебуває приватно, щоб познайомитися з місцевими умовами, поки прибудуть сюди його люди. Він знає, що я є провідником тих, які на наказ Бандери проголосили самостійну українську державу й ведуть роботу проти німців. Я пробував йому вияснити основну суть проблеми, але він перервав мені, а витягнувши з шухляди бюрка відозву, про яку я попередньо згадував, сказав: „Тут виразно й ясно ці справи представлені”.

Виясною йому, що відозва не наша. Зауваживши її, наші люди її поздирали з мурів міста.

Лещинські показав мені інші відозви, питає — хто їх видав. Без вагання признаю, що це наші. „Чому ж тоді — питає він — нічого в них не говориться про те, щоб селяни віддавали збіжжя німецькій владі. Німецькі вояки не будуть гнучити марно на те, щоб селяни забирали собі все збіжжя з колгоспів”.

Я виясною йому, що селяни прагнуть бути власниками землі. Вони ненавидять накинену Московою колгоспну систему й рабську працю. Селяни сіяли зерно, а тепер збирають, уважаючи його своєю власністю. За відповідною винагородою німці зможуть одержати збіжжя у селян.

„А не знаєте того — перебив він мені, — що весь тягар війни спочиває на наших плечах?”

„Чому ж не визнаєте української держави” — відповідаю. „Українська армія була б надійним союзником Німеччини в боротьбі з большевицькою Московою”.

Він пильно слухав і мені здавалося, що справді хоче докладно пізнати проблеми нашої визвольної справи. Врешті Лещинські перепросив мене, що сьогодні мусить вже попроситися зі мною, але рад би ще зустрінутися. Відпровадив мене до дверей і чемно попрощався.

Я був заскочений і здивований тією зустріччю та розмовою. Подорозі я декілька разів оглядався, щоб переконатися, чи за мною не слідкують. Я ж ішов на стрічу з крайовим провідником ОУН.

Коли я розповів Легенді про свою розмову з комендантом Гестапо, то він сказав: „Ти властиво вже арештований, хоч ходиш ще свobodно. Коли ще раз підеш до нього на розмову, то напевно опинишся у в'язничній келії, у якій закінчиться твій похід на схід.

Легенда вимагав людей, щоб розбудувати округу в Бердичеві. Хотів теж перевірити організаційні зв'язки, тому пропонував мені поїхати з ним до Луцька. Я радо на це погодився. У мене було багато неприкріплених до означеного місця людей, фронт посувався дуже повільно вперед і я сам плянував перекинути більшу кількість людей на лінію Житомир—Бердичів—Вінниця.

Ми домовилися, що найперше завеземо кілька роїв до Бердичева, а потім поїдемо до Луцька.

Цінні здобутки

У нас завжди був клопіт з бензиною. Як відомо, німці мали обмаль бензини. Брак того важливого середника в льокс-моції відчували ми найбільше. Ми пробували різних штучок, щоб роздобути бензину. Коли фронт посувався вперед, ми діставали бензину з танків, також вимінювали за цигаретки, а у новоздобутих місцевостях можна було знаходити деякі залишки по большевиках. Тих залишків було звичайно мало, а ще до того їх розбирало населення в перших годинах по втечі большевиків. Але завжди цю проблему ми успішно розв'язували, поки фронт не задержався під Києвом.

Аж один випадок несподівано дав нам розв'язку тієї клопітливої проблеми.

На нашому Мерседесі ми мали синьо-жовту хоруговку, зроблену в формі трикутника. Бувало, що німецькі стійки не розбиралися в тому й пропускали нас як своїх.

Одного разу ми рішили попробувати щастя, щоб дістати від німців бензину. Заїздимо за Житомиром у напрямі Києва на літунську базу, де німці зорганізували постачання оливи й бензини.

Авта в'їздили довгою чергою, в яку ми включилися. Ждемо, що буде далі. Коли на нас прийшла черга, до нас підійшов дижурний вояк, як до всіх інших авт, поздоровив і подав підписати в книжці, що ми взяли бензину. Він на ходу сказав тим, що обслуговували авта: „45 літрів бензини й одну літру оливи”, і

пішов далі. Постіх був дуже великий. Наше авто наповнили бензиною, а баньку з оливою вкинули до середини й окликом „Льос” заохотили нас забиратися чим скоріше з площі.

Черговим нашим здобутком була друга вантажна, машина, яку друзі зорганізували для ужитку театрального гуртка з посвідкою на поїздку до Бердичева. Казали, що ортскомендант дуже зацікавлений театром і радо дав їм документи, щоб привезти театральні реквізити з Бердичева.

Цією автомашиною ми їздили кілька разів до Бердичева й у напрямі до Вінниці, заповнивши цей відтинок роями Похідної групи.

В часі тих поїздок зацікавився я в Бердичеві зі студенткою, яку Легенда нам представив як кандидатку на члена ОУН. Вона з іншими відбула вже початковий курс і дістала перше завдання: допомогти організувати Окружний провід.

Також зацікавилися ми в часі тих поїздок зі своїм ворогом. Це був гестапівець у мундирі старшини німецького літунства. Його „помічниками” були два українці-дольмечери. Вони робили всі заходи, щоб виарештувати всіх бандерівців.

Окружний провід у Бердичеві очолив сл. п. Микола Коваль. Він розвинув там дуже широко закресну й успішну діяльність. Коваль був призначений до Вороніжа, але тим часом, поки фронт був здержаний, вів працю тут. На тому пості він був арештований і я стрінув його в тюрмі на Монтелюпіх у Кракові. По вивозі нас в серпні 1942 року до Аушвіцу він помер на тиф не більше як один місяць по нашому приїзді. Це, мабуть, єдиний чоловік, якого я мав на оці від мого виїзду до Грубешова аж до його смерті. Я також був тим, що йому до кімнати приніс покликання до похідної групи. Він залишив по собі вдову й сироту — дочку.

Контроля терену

На фронті був застій. Група, розміщена в терені, ждала на можливість походу вперед. В такій ситуації вибрався я з Легендою в подорож до Луцька. Ми мали по дорозі перевірити, як виглядає пройдений шлях і проведена робота. Легенда потребував часто з'їздити далеко від головного шляху. Він мав незвичайну пам'ять. Усі адреси, клички й прізвища знав на пам'ять. В терені орієнтувався якби там ціле життя провів.

Легенда був з контролі задоволений. Все йшло за пляном.

Він дуже добре почувався у своїй праці. Він виконував її під більшовицькою окупацією, серед тяжких поліцейських умов, щохвилини ризкуючи своїм життям.

У Рівному життя буйно розрослося. Все йшло справно. Навіть військову школу мали. В ній я стрів своїх знайомих з того роя, що я його відправив назад зі Звягеля. Вони не пішли додому. Тільки ті, що просилися до дому з інших роїв, повернулися через Рівне у свої сторони.

З Рівного поїхали ми до Луцька, бо так вимагав плян Легенди. Тут теж усе змінилося. Люди відідхнули по одній окупації, поки нова всіла їх взяти в нові кліщі. Самоурядування було в руках українців. Культурне життя розвинулося в широку стихію.

Я дуже хотів почути як грає гурток бандуристів, що його zorganizував пізніший старшина УПА Крук, бо до того часу я чув лише поодинокі виступи бандуристів. Цей гурток начисляв около 20 бандуристів, які їздили з виступами по Волині. Але мені не довелося почути їх виступу.

Там одержав я у подарунку отравлену в полотно грубезну книгу „Варшавський процес”. Таких дві книги знайдено в архівах НКВД. Це були акти документи й звідомлення з процесу, списані у польській мові. НКВД зберігало це для своїх цілей.

Мені дуже хотілося скочити до дому, до Калущини, але не міг рішитися. Зрештою, це питання перерішило воєнне повідомлення, у якому була коротенька інформація: „Васильків коло Києва зайняли німецькі війська”.

Я мусів спішитися назад там, де кликав мене обов'язок, з якого мене не міг ніхто звільнити. Мій провідник — єдиний зверхник був у тюрмі. Згідно його наказу я мав завести свою групу на місце призначення, а сам залишитися у Харкові. Хто був його заступником, наразі я ще не знав. Хоч я догадувався, що ним мав би бути Микола Лебедь, але я не був певний, чи він ще є на волі. Я знав напевно, що за ним шукають, щоб нас обезголовити.

До Василькова

Мені дали ще завести під Київ незнайомих людей. Між ними був старший чоловік, учасник наших попередніх визвольних змагань. Був мовчазливий, знав, що можна питати й що

можна сказати. Він мав бути в уряді, що його підготовляли зформувати у Києві. З нами їхала теж старша жінка.

Приїхавши до Житомира, я залишив своїх пасажирів і почав збирати людей з моєї групи, яким треба було їхати в дорогу. З цього вийшло клопітливе положення, пан Б. хотів конче їхати далше, бо він мусів бути якнайближче до Києва. Щодо жінки, то показалося, що з нас ніхто її не знав, ані не було відоме її призначення.

З того я вийшов так, що залишив їх у Житомирі, обіцяючи на другий день по них приїхати.

Ми їхали вантажним автoм і особовим. В переїзді через Хвастів передав доручення, щоб усі залишилися на місці, бо до Василькова треба перекинути тих, які є в Житомирі.

До Василькова йшла широка польова дорога. В одному місці проходила вона через горби й дуже глибоко врізувалася в терен. У лівій стіні побачили ми через проруб дуже гарний вид на Васильків. Місто, положене на узбіччю гори, потопало в зелені. На вершкy гори видніла церква. Хати виглядали, мов жінки, що сходяться з усіх усюдів до церкви. Незабутній, чудовий вид!

Ми знали, що перед нами були вже в Василькові наші передні рої і Юрко зі своїм мотоциклом. Був вечір, коли ми приїхали до міста. Не було часу забагато розглядатися по місті, бо, як звичайно в підфронтoвій полосі обов'язувала „поліційна година”. Поговорили з друзями, які вже знали майже весь Васильків, бо місто невеличке.

Наступного дня треба було вертатися назад до Житомира. Ми не багато скористали в здобутому Василькові, бо місто мале, а прорив на фронті вузький. У місті було повно війська, яке зайняло всі порожні будинки. Нашим друзям довелося приміщуватися „кутом” при родинах.

Господиня, в якoї я замешкав, була переконаною комуністкою. Це єдиний приклад старшої, коло 60-літньої жінки, що була комуністичних поглядів. До революції вона і її чоловік були наймитами. З приходом большевиків вони перші пристали до колгоспу й там жили, поки не вмер її чоловік. По смерті чоловіка її сини забрали її до Василькова. Тут вони були ремісниками, вірно відданими большевиками.

Вона була впевнена, що большевики „відійшли за Дніпро” й скоро повернуться назад. Києва німці не здобудуть. Цього вона була певно, бо сама бачила побудовані крутом столиці бункри.

Це все вона мені оповідала вранці, коли я готовився до від'їзду. Оповідала, що перед сходом сонця прилетіли советські літаки й скинули летючки. Одна з них представляла жабу в формі німецького сталевого шолома, яка з'їдала одну країну по другій, а коли вкусила частину советського союзу — лопнула. На другій була карикатура німецьких таборів, за якими їхав мотоцикль з написом ОУН.

Я спитав її, коли було краще жити — за царя чи за большевиків? На те вона без надуми відповіла, що за царя, але на те вона мала вияснення: Царя цілий капіталістичний світ не поборював і цар міг давати людям їсти скільки вони хотіли, а проти Советського Союзу йде цілий світ і доки большевики не зроблять революції в цілому світі, доти населення СРСР мусить бідувати.

Так її запевняли сини, а вони в неї вчені. Їм влада даром дала таку науку, що вони мудріші за неї.

Коли ми на відхідному сказали, що за два-три дні повернемось, то вона не хотіла вірити. Ще й перестерігала нас, щоб не приходили, бо за той час буде вже знову Червона армія, то нам нікуди вертатись...

Чуваш

По дорозі до Житомира ми мали таку пригоду: Ще здалеку побачили німецьке авто, що стояло на дорозі між Житомиром і Коростишевом. З авта вийшов німецький літун, а з пшениці виходить з піднесеними вгору руками червоноармієць. Коли ми переїздили біля них, німець держав націлену пістолю на червоноармійця, який був без шапки, в руці держав образок і повторяв: Чуваш! Не стріляй! Чуваш.

Ми задержалися. Я підійшов до німця і сказав, що я знаю російську й німецьку мови й можу бути перекладачем.

„Добре! Кажі, що він говорить!” — відповів німець.

З авта вийшов другий німецький літун з фотоапаратом і зробив знімок з цілої групи.

Чуваш тим часом сказав мені, що він утік з транспорту полонених, які рано йшли цією дорогою. Я це переложив німцям у той спосіб:

Він утік з Червоної армії, щоб перейти на німецьку сторону, бо не хоче воювати за большевицьку владу. Пояснив при

тому, що чуваші — це малий народ, поневолений Москвою. Чуваші ставляться вороже до большевиків.

„Що він має в руді?” — запитав німець. Я взяв від нього образок. Це був образок Божої Матері. Чуваш скоро перехрестився й почав запевняти, що він віруючий. Я це все переказав.

Німець закликав і сказав до другого, що не має охоти брати його в полон. Він найрадше застрелив би його.

На це над'їхала підвода з міліцією з Житомира. Я запропонував, щоб полоненого віддати міліції. Німець не радо згодився на те, наказуючи міліції завести його до табору полонених.

Німці повсідали в авто й поїхали в напрямі Коростишева.

Ми розговорилися з чувашем, пояснили йому хто ми. Він залишиться у нас як гість, доки не зможе піти додому. Його взяли міліціанти на підводі й завезли до Житомира, де передали організаційній сітці.

Ідучи далі, я думав, як часом мало треба, щоб урятувати людині життя...

Ми приїхали до Житомира ще перед вечором і я пішов до міста з двома членами групи. На одній площі до нас підійшла молода мати з дитиною, сказала, як звичайно, „Здрастуйте” й почала питати, що буде з євреями, як буде вільна українська держава. Я відповів їй, що у нас кожний громадянин буде мати рівні права без огляду чи він українець чи жид.

Вона образилася й попросила, щоб я її не називав жидівкою, а лише єврейкою. Я з цим стрінувся перший раз в моєму житті й вияснив їй, що в нас на західній Україні жид образиться, коли йому сказати „єврей”. „Хай там у вас буде як хоче, але ви мене називайте єврейка, бо я єврейка”.

Люди, з якими я прийшов, відійшли, і тоді я сказав жінці усю правду, що роблять німці з жидами.

Вона це все вислухала зі страхом, притискаючи щораз більше до себе свою малу дитину. Із сльозами в очах питала, чи може про це розповісти знайомим жидам.

„Можете — відповідаю, — тільки не кажіть нікому, від кого це знаєте”.

„Що ж нам робити?”...

„Яка рада, який порятунок?” — питала вона дуже гарною українською мовою. Це піддало мені таку думку-пораду: Хто з жінок не має жидівського вигляду, хай голоситься на виїзд до Німеччини на роботи, як українки, а решта хай втікають

куди можуть, бо німці насправду не жартують. На тому ми розійшлися.

Такі самі інформації я дав пізніше ще двом старшим жидівкам, які прятали в міському управлінні у Житомирі, приділені до цієї праці німцями. Вони не могли вірити, що їх може стрінати така сама доля, як жидів у Польщі, хоч вони вже чули про це все, бо такі чутки між ними ходять.

Перший мій арешт

Того вечора, коли я сидів в авті в гаражі й писав собі нотатки до звіту, прийшов мій арешт. Тоді арештували ще коло 50 моїх друзів у тому домі, де була наша домівка при міському управлінні. При тому були ті два дольмечери, про яких я вже згадував.

При мені знайдено нагана й малу пістолю марки Ф. Н. Я був у дуже великій небезпеці. Цілу надію покладав на Зоенка.

Наступного дня дуже рано прийшов до мене майор — шеф Зоенка й, почувши моє прізвище сказав, що він приходить, щоб звільнити мене і всіх моїх людей, але я мушу з пам'яті списати їх імена й прізвища. Дав мені папір і сказав, що жде на відповідь.

Я хотів торгуватися, що не зумію всіх списати, але він категорично заявив, що всі, яких не внесу до списка, будуть трактовані як не мої люди й остануться до диспозиції польової жандармерії.

То був тяжкий момент. Я мусів проти всіх засад конспірації назвати прізвища всіх своїх людей. На вагання часу не було.

Не було іншої ради. Я списав усіх, кого міг пригадати собі. Але пам'ятаю, що не знав прізвищ сімох людей. Їх не звільнили, а відставили потім до Львова, мимо моїх прохань і запевнень, що вони належать до моєї групи.

Так я урятував себе й своїх друзів від першого арешту. Пережиття було дуже важке.

У нас обов'язували в Організації, хоч неписані, але строгі закони лицарськості. Ми навіть у боротьбі з комуністами дотримувалися революційної етики й ніколи не вдавалися в наші боротьбі до ганебних доносів до поліції.

Тепер наші противники, хоча уживали назви ОУН, потоптали ту засаду. У них було багато таких, що себе бундючно

називали „старими увістами”, або „членами ОУН”, а не мали нічого спільного з психікою члена Організації. Вони без застави топтали етичні засади ОУН, що нас дуже боліло і ми це тяжко переживали.

Мої зустрічі

Між звільненими був і Юліян Заблоцький. Коли ми по тім усім стрінулися він сказав мені перший раз у житті: „А могло бути гірше!”

Юліян Заблоцький

Кажу — перший раз у житті, бо опісля він сказав мені так само, коли я його застав у тюрмі на Монтелюпіх у Кракові, а згодом по приїзді 8. 8. 1942 року до Авшвіцу, як теж у 1945 році в Мюнхені, коли я зустрівував його по виході з концентраційного лагера.

Другу приємну зустріч мав я зі Зоенком. Він сказав мені, стискаючи сильно мою руку: „Ну, то я віддячився!” „Так” — відповідаю — „ми тепер уже нічого собі не винні”.

Він ще додав, щоб я собі з того нічого не робив, бо він привик віддавати з наддатком і, як буде ще треба колись допомогти, то він з великою приємністю щераз мене порятує. При цій нагоді він сказав мені, що баталія була тяжка. Він мусів кинути на вагу все, що міг.

Він постарався нам теж про хату, де ми могли пересели-

тися. Це була хата, яку опустили військові частини, що останніми днями посунулися вперед.

Не міг я собі відмовити приємності піти на „стару хату”, щоб подивитися, що там діється. Я пішов ще з двома членами групи. На нашій хаті застали ми своїх політичних противників, які переставляли меблі відповідно до своїх потреб... Побачивши нас, забули язика в роті. Так ми їх залишили. Не сподівалися, видно, нас побачити на волі.

Увесь день пішов нам на старання, щоб вирвати решту своїх друзів з рук польової жандармерії.

Далі до праці

Наступного дня ми вже їхали знову до Василькова.

У Василькові Юрко був уже розмістився зі своєю групою, до якої тим разом я долучив ще пана Б. і ту старшу жінку, яку привіз з Луцька.

Тут я перший раз зустрівся з Йосипом Позичанюком. Він був одним з тих, що до нас „пристали” від перших днів. Він був молодший за мене на кілька років, середнього росту, бльондин, зачесаний догори. Крім нього був Сак — високий, сильно збудований, молодий чоловік, коло 25 років. Було ще кілька людей. Вони гаряче дискутували над питанням про ідеалістичний і матеріялістичний світогляд. Юрко знав мене з військової школи. Тепер він поштовхнув свого найближчого сусіда, який поставив мені питання, як Організація поставиться до тих людей, що, виховані в умовах комуністичного режиму, засвоїли собі матеріялістичний світогляд.

Відповів я їм так: головне значення у революції має праця, посунена до меж героїчного самовідречення. Люди виховані в інших умовах мають тепер змогу читати твори різних філософів. У них напевно знайдуть заперечення Маркса, Леніна і Сталіна, пізнають духовість українського народу й напевно стануть визнавцями ідеалістичного світогляду. Ми засадничо відкидаємо і поборюємо все чуже, насильно введене в Україні ворожим окупаційним режимом.

До ОУН можуть належати тільки ті, що здібні прийняти ідеалістичний світогляд. Підходити до нашої дії з матеріялістичним світоглядом буде трудно, бо матеріяліст не додержить нам кроку. Матеріяліст не зможе погодити одного з другим і скорше чи пізніше змінить свій світогляд, або відпаде від нас.

Ми є в боротьбі з большевицькою Москвою на життя і смерть. Невтральних не може бути, бо ситуація боротьби потребує чіткого визначення: хто ворог, а хто свій.

Ім це не вистачало. Вони хотіли мати все — до подробиць з'ясоване й вияснене. Головно, коли йшла справа про програму й устрій. Все хотіли мати докладно розроблене й найголовніше списане.

Який буде устрій держави? — це для них було кардинальне питання. Чому того немає списаного, щоб собі кожний міг прочитати.

Так, ми не мали цих питань так подрібно розроблених, щоб їх задовільнити, але ми мали факти, які за нас говорили. Уряд у Львові демократичний. У ньому заступлені люди різних політичних поглядів і середовищ. Щоб тільки вони гідно відповіли вимогам тих своїх високих становищ. Багато з тих, що їх покликано до уряду, не тільки не брали активної участі у визвольно-революційній боротьбі, але деякі з них виходили поза межі невідомості й поборювали дії ОУН. А тепер їх ОУН покликала на найвищі в державі становища.

Ось арештували німці голову уряду Я. Стецька, хто з членів уряду стане на його місце?...

Щодо питання писаних законів про державний устрій, то ми мали добрі аргументи з большевицької — сталінської конституції, яка забезпечує свободу союзним республікам, включно до виступлення з ССРСР. Але в практиці ця конституція є безвартісним паперовим документом..

Тоді молоді люди гаряче дискутували, бо хотіли якнайскоріше пізнати правду, за яку готові були боротися. Й. Позичанюк і Сак, дійшовши до найвищих постів в Організації, наклали за ті правди головами.

Це були ті, що хотіли служити лише своєму рідному народові й готові були скинути все те барахло, яке їм вложили окупанти України, та прийняти дійсну правду українського народу, що стоїть у боротьбі за своє визволення.

Дискусії велися часто й забирали багато часу, а в мене його не було. Для нас це була пора посиленої організаційної праці. Кожна хвилинка була дорога. Я мусів бути в постійному контакті з людьми. На одному місці не задержувався довго.

Одне треба відмітити, що одні учасники тодішніх палких дискусій у Василькові залишилися в ОУН, а інші перекотилися до табору, що поборював націоналістів.

Довіря до нас

Житомир був для мене найкращим містом на східніх землях України, я приємно згадував про свої перші перебування у ньому. Але тепер я в'їздив до Житомира з якимсь дивним почуттям непевності, немов би прочував небезпеку.

Як лише увійшов до нашої зв'язкової хати, зараз подали мені записку від голови міського управління. Він два рази приходив за мною. За другим разом залишив листа, у якому писав:

„Дуже рад би Вас побачити. Коли тільки приїдете, зайдіть до мене”.

Після обіду я пішов з другом П. І. до міського управління. Застав голову при праці. Зауваживши мене ще в коридорі, він підійшов до дверей і дружньо привітав, помітно сильно стискаючи мені руку. Попросив зайти до окремої кімнати. Коли ми знайшлися лише втрюх, він сказав, що чув про мое арештування. Німці нарobili тут багато шуму, арештуючи моїх друзів. Міська управа була сконстернована, не знала, що сталося. Він щиро радіє, що ми знову на волі, але — чи, небезпека проминула?...

Оповідав, що в місті крутяться якісь нові люди, які подають себе теж за членів ОУН. Кажуть, що тепер наступлять інші порядки.

Вияснюю, що можу. Він радить попросити ще голову обласного управління, який теж хотів би зі мною зустрінутися. Вже кілька разів запитував за мною. Посилаємо по нього. За той час голова міського управління розкажує, що сьогодні перед п'ятою годиною ранку німці забрали багато жидів і вивезли в напрямі Коростишчева. Оповідаю йому все те, що ми бачили подорозі до Житомира.

Прибув голова обласного управління. Ми щиро привіталися. Довго обговорювали спільно всі справи, зв'язані з розбудовою українського життя в області й місті Житомирі, беручи до уваги й можливі репресії з боку німців. При кінці нашої розмови оба керівники установ заявили, що залишаються з нами в щасті і нещасті.

Після того я пішов на зустріч з „трактористом”. Це була молода, розумна, енергійна людина. Я знав його від перших наших днів у Житомирі. Тоді він пропонував zorganizувати молодь в окрему молодіжну організацію. Він не міг ніяк зрозуміти того, коли я дораджував обережно підходити до цих

справ, бо німці можуть всю зорганізовану молодь вивезти на роботи до райху, або заставити молодіжну організацію вербувати робітників на виїзд до Німеччини. Я не міг тоді вияснити йому усіх справ. Тепер, зустрівшись зі мною, він відразу признав мені слушність у цьому питанні. Наше арештування кинуло світло на ті проблеми, яких він передше не розумів. Він наглядно побачив і пізнав, як німці ставляться до справ державного будівництва України. Він дуже радів, що ми на волі.

Нашу розмову перервав прихід зв'язкового, який повідомив, що до мене прийшов студент. Він вже кілька разів розпитував за мною.

Агентура

На всіх теренах, з яких большевики втекли у великому поспіху, нам не доводилося зустрінути слідів ворожої — московсько-большевицької агентури. Але як фронт задержався, щораз далі на схід від Житомира ми часто натрапляли на підготовану сітку агентів. Про це повідомляли наші люди з терену.

Студент, що так настирливо розпитував за мною, відразу насторожив мене. Це був худий, високий brunet, з глибоко запалими очима. Увійшовши до кімнати в шапці на голові, він без жодного привітання відразу заявив, що хоче „записатися в націоналісти”. При тому визиваюче, прямо нахабно дивився мені в очі.

Я засміявся, бо справді перший раз довелося мені зустрінути людину, що приходить з такою визиваючою пропозицією.

У довшій розмові незнайомий студент подав, що він походить з Харкова й не має нікого з близьких і знайомих в околицях Житомира. Я пояснив йому, що ми в націоналісти нікого не записуємо. Він може виявити свої здібності й знання у праці на різних відтинках громадського життя. Щирий українець-патріот має велике поле до діяння.

Ми зауважили, що коло нас щораз більше крутяться підозрілі типи. Вони намагалися пролізти в наші ряди.

Одного разу, коли я виходив з канцелярії міського управління у Василькові, на коридорі заступила мені дорогу типова підсоветська красуня. Ця вимальована „дама”, у вишуканому плащі з пушистим коміром (хоча було літо!) — відразу тригадала мені розповіді наших людей з Кракова, що втекли

з советського раю: З приходом до Львова Червоної армії у вересні 1939 року наїхали туди й советські вельможі. Не раз доводилося бачити, як їхні дами парадували в нічних сорочках на забавах або в театрі.

Побачивши тепер подібну „даму”, я посміхнувся, а вона відразу, без зайвих вступних слів, поспитала мене, чи не потрібно мені секретарки.

— Мені, секретарки? — відповідаю теж питанням.

— Я не веду жодного бюро.

— А особистої секретарки, щоб писала вам все, що потрібно?

— Я — кажу — вмю сам писати і правою і лівою рукою.

— Як це так? — питає „дама”. — Звичайно люди пишуть тільки правою рукою.

— Коли ви секретарка, то повинні вміти писати обома руками.

Так я позбувся небажаного інтруза. Іншим разом до нас конче напихалася старша жінка з пропозиціями варити й порядкувати. Це були очевидні намагання ворожої агентури пролізти в наше середовище. А скільки було таких, що їх ми не заарештували?

З прикрістю треба ствердити, що одній жінці таки вдалося дістатися до нашого товариства. Правда, вона не мала безпосереднього відношення до Похідної групи, бо була лиш помічницею в кухні, де ми харчувалися у Житомирі. Її прийняла до кухні наша „мама”.

Згодом ця сама помічниця записалася у „фольксдойчери”, а коли мене арештували, вона склала обширніші зізнання, якими особливо обтяжила Уляну Самчук. Вона, мовляв, чула наші розмови, коли приносила страви з кухні до їдальні.

З терену приходили звідомлення, що тут і там залишилися большевицькі діячі; живучи в підпіллі, вони організують розвідувальну сітку й тероризують людей, заставляють до співпраці. Такі випадки траплялися щораз частіше в поближких околицях Києва.

До Малина

Ми нетерпеливо ждали хвилини, коли звільниться дорога на Базар, щоб під'їхати ближче до Києва. Коли прийшла вістка, що з Малина відступили большевики, ми негайно виїхали в цьому напрямі.

За Малин велись довгі і затяжні бої.

Доїжджаючи до Малина, ми зупинилися біля пасовиська, щоб розпитати в пастухів про ситуацію в місті. 12-літні хлопці поводитися як старші, досвідчені люди. Вони спочатку зовсім не хотіли з нами говорити. Щойно по довшій нашій розмові з ними, видно, набрали довір'я до нас. Почали розказувати, як утікали большевики, опісля поверталися до міста і мстилися жорстоко на людях. Як буде тепер — ніхто не знає. Казали, що в лісах над Прип'яттю оперує відділ Червоної армії. Він б'ється проти німців і большевиків. До їхнього села прийшов чоловік з того відділу, щоб знайти зв'язок з українськими націоналістами.

Ми дали хлопцям подарунки й поїхали до Малина, обіцяючи поговорити ще з ними, як будемо повертатися.

Малин був найбільше знищений з усіх міст, що їх довелося мені оглядати на східних землях України. Ніде ні одної живої душі. Ми ходили по звалищах домів і голосно кликали, щоб відізався — хто живий. Так пройшли ціле місто. Ніхто, крім відгомону, не відзивався на наш поклик.

Щойно повертаючись, ми зауважили на купі звалищ старого діда. Він виліз з якоїсь пивниці й почав з нами перегукуватися. Прямо боявся до нас приблизитися.

Не вдається словами передати того потрясаючого враження, яке по сьогодні залишилося в мене: зруйноване місто зі самотнім, старим дідом на купі каміння, цегли й дерева.

Зблизившись до діда, ми питали його, чи він не голодний, чи не залишився ще хтось, кому треба б допомогти.

— Немає у вас стільки рук, щоб усім допомогти.

Спертий на костур дід пронизливо глядів нам у вічі, немов хотів вичитати в них — хто ми, чи можна нам довір'яти.

Ми, як могли, найпростішими словами вияснювали йому, хто ми й чого сюди прибули. Врешті прийняв від нас хліб, підніс очі до неба й промовив: „Боже! Чи правда це? Ти змилювався над нами”.

Нам сльози заблистіли в очах, а він обняв найближчого з нас і голосно заридав. Була дуже зворушлива хвилинка.

— Ходіть — промовив. — Я вірю в волю Божу. Заведу вас до наших людей.

Оповідав, що вони чули наші кроки й голоси, але боялися підступу й сиділи тихо. Думали, що большевики знову повернулися. У місті велися страшні бої. Хто міг, утік у ліси, а хто не міг... тих побачите.

Він завів нас зовсім з протилежного боку, як попередньо сам вийшов, до пивниці. Сказав, що нароще так зробив, щоб не зрадити криївки. Двері до пивниці були так замасковані, що ніхто не спостеріг би входу до нори, у якій скрилися нещасні мешканці зруйнованого міста.

Увійшовши до пивниці, ми побачили перед собою три старенькі жінки, які немов би загороджували собою шлях до тих, що були в глибині темного приміщення.

— Не лякайтеся. Це свої — промовив дід. Жінки розступилися і ми побачили на соломі в пивниці п'ятеро малих дітей, а з ними 4 матері, з яких три були ранені. У кутку сиділи ще два старі діди.

Всі з цікавістю гляділи широковідкритими очима на нас. Дід по своєму переповідав їм усе те, що довідався від нас. Всі дуже зраділи, але лиш діти могли встати.

Ми мали зі собою в авті три хліби й торбу жовтого цукру, а також деякі ліки. Мої друзі, які мали залишитися в Малині, пішли до авта, щоб принести свої речі й запаси, а я запитав діда, де є хата, в якій можна було б розпалити вогонь. Хата така була близько, але дід не хотів, щоб ми палили вогонь, бо в той спосіб можна показати, що в місті є люди.

Я йому вияснив, що немає чого боятися й ми запалимо, щоб дещо зварити, а крім того дамо знак тим, які повтікали, що небезпека минула.

Коли вже вода кипіла, я від'їхав, щоб ще трохи подивитися, що діється довкола Малина. Друзям я сказав, щоб вони добре заопікувалися людьми й робили все, що буде можна, щоб їм допомогти. Дід дістав ліки, які ми мали, чим він дуже втішився.

Ми поїхали поза Малин в напрямі фронту. Довго їхати не довелося. Ми застрягли в пісках й авто йшло як по болоті. Та це довго не тривало, бо нас затримала стежа „Тодт”. Це були молоді німецькі хлопці, які ще не мали приписаного військового віку. Вони працювали в допоміжних відділах. Тут вони з кісами на плечах поправляли дорогу; зрізували дерева й ставляли на піску дерев'яну наверхню, з позбиваних до купи відрізів дерева.

Від них ми довідалися, що ми є дуже близько фронту й не маємо чого даліше їхати. Ми сказали, що ми хотіли б говорити з полоненими. Вони нам відповіли, що полонених немає. Перед нами на фронті СС-и, а вони в полон не здаються, ані до полону не беруть.

Ми завернули й поїхали назад до Малина.

В дорозі роздумую над тим скільки лиха зовсім непотрібно діється в таких умовах війни. Що ж діється з тими, що не бажають битися за комуну...?!

Виходить, що пастухи мали слухність, коли говорили про такі відділи Червоної армії, що б'ються і проти німців, і проти большевиків.

Повертаюся ще раз до Малина й подаю ті інформації друзям, які залишаються. Крім того лишаю їм доручення прослідити, скільки правди в тому, що говорили пастухи й чи можна їх знайти, які існують можливості контакту з тими відділами. Якщо б довідалися щось конкретне, мають зголосити, а тоді я пришлю окремих людей, що будуть призначені тільки для тієї справи. Коли б це була правда, що в лісах над Припяттю є такі відділи Червоної армії, з того виросло б нове завдання для нашої групи й цілої Організації...

Нові арештування

По приїзді до Житомира застаю багато новин. Німці заарештували обласного провідника Л. і коменданта поліції, друга Шевчука. Всі розшуки за ними не дали ніяких успіхів. Їх за всіма даними, які можна було дістати, відставлено до Львова. Вістка була для нас дуже тяжка. Друг Л., як це я вже писав, був ще в часі большевицької окупації в Житомирі й його тоді не могли піймати. Тепер він попався німцям.

Він, і друг Шевчук, поклали великі заслуги в організуванні Житомирщини, після втечі большевиків. Це мало сказати, що вони займали два найвищі пости в обласному проводі Житомира. Вони оба були промотором всього життя області. Шкода, що не можу довідатися, де є тепер друг Л., щоб могти подати його правдиве ім'я для історії. Про Шевчука знаю, що він є по цьому боці і можу подати його правдиве прізвище. Шевчук був командантом поліції Житомирської області. Я нераз дивувався, що наші члени дають собі раду на таких місцях, та ще й у нових обставинах. На нових теренах все треба було ставити від основ.

Шевчук організував не тільки міську станицю поліції, але й районуву і завершив свою працю поставленням централі обласної поліції, якій підлягали всі райони. Коли зважити, що

на це все він мав приблизно три тижні часу, тоді можна мати уявлення, яку велику роботу він за той короткий час виконав.

Друг Л. zorganizував в області не тільки підпільну мережу ОУН, але й цілу адміністрацію: міське управління, районне й обласне. Йому може це легше приходилось, бо він знав людей і терен від довшого часу. Його завдання були ширші і складніші від завдань Шевчука.

Їх арештування було серйозним ударом по наших рядах. Їх місця зайняли інші, але це не були члени такого гатунку.

Друга Шевчука я стрінув потім у тюрмі в Кракові, але друга Л. ніколи вже не бачив.

Не менше важливою вісткою було прилучення Галичини до Генеральної Губернії. Це був дуже важкий удар по opinії українського загалу на осередніх українських землях. Це недвозначно виявляло наставлення німецького уряду до державних аспірацій українського народу.

Арештування Ст. Бандери і Я. Стецька вже раніше дуже сильно потрясли сподіваннями, але все ще не зруйнували надій доосновно так, як прилучення Галичини до Польщі. Бо так це трактовано.

Як німці поводитися в Польщі нам було докладно відоме й тому ця вістка була потрясаюча. Поголоски про те кружляли раніше, але ми тоді не хотіли в те вірити.

Ми тоді застановлялися над тим, чи не перевести таку акцію, щоб усі українці наклали на рукави чорні опаски на знак жалоби.

Таку пропозицію ми передискутували зараз таки того вечора. Не пам'ятаю нині, які аргументи було видвигнено проти. Проект перепав і не був реалізований.

На тій самій нараді обговорено справу Середньої групи. Прийшов зв'язковий і приніс вістку, що провідник Середньої групи, Микола Лемик, арештований і вивезений до Львова, а маршуючі рої Середньої групи стрінулися в терені з Північною групою. В наслідок того створилася ситуація, яка вимагала застанови, чи не получити дві групи в одну.

Рішено наразі заждати. Провід Середньої групи буде в руках заступника Лемика, а ми пішлемо кур'ера до Львова, чи не вдалося б там якось врятувати всіх трьох наших друзів, що останньо попали в тюрму.

Група Середня посуватисьме далі своєю наміченою в пляні дорогою якнайближче до фронту, який тоді стояв над Дніпром.

Ті всі новини доповнено іншими пізно ніччю на вечері. Тоді я довідався, що в Житомирі появилися люди з проводу „мельниківців”. Їх бачили у пропагандивному відділі. Пізнали Сеника в товаристві Уласа Самчука.

Макарів

Ще тієї ночі пишу три листи. Один до Львова зі звітом про останні дії групи і повідомлення про арешти. Другий до друга Майвського у Вінниці, а третій до проводу Середньої групи.

На другий день загуркотіли наші мотори вчасним ранком. Тягарове авто їхало до Звягеля й везло кур'єра до Львова, „Емка” до Вінниці, а „Газ” до Середньої групи.

Я своїм авто вибрався до Макарова. Макарів — це районний центр, велике село, найближче в цю пору до Києва, а також дуже близьке до лісів, що тягнуться аж до Прип'яті. Там я сподівався знайти потвердження інформацій про згадані попередньо окремі відділи Червоної армії.

При дорозі я бачив височенну могилу. Про такі могили пише в „Кобзарі” Тарас Шевченко. Мій шофер сказав, що з цієї могили видно в погідний день Київ. Ми задержалися й вилізли на сам верх могили. День був мрячний і тільки невиразні зариси десь майоріли на обрії. Їх ми уважали Києвом. Але, коли б не знали, що звідтіля видно Київ, то напевно нічого не пізнали б.

Я дуже жалував, що не мав якого далековида, може було б удалося побачити щось виразніше. А так було видно на обрії тільки сиву хмарну даль, крізь яку видніло щось темне. Це було там, „де стовпи небо підпирають”.

Ми вдивлялися довший час, щоб побачити мету своїх юних мрій: матір українських городів — столицю України Київ.

З великим жалем сходяв я вниз, щоб їхати далше. Ще в бігу авто оглядався на могилу. Хотілося збалнути, чи це справжня могила, в якій хтось похоронений, чи може якісь паломники висипали цю могилу, щоб могти побачити святе місто. Туди вела їх набожність і пієтизм до того місця, з якого розходилося світло Правди по всій Україні.

Ми їздили по всіх селах, положених найближче до лісу,

але нічого не могли довідатися й на вечір приїхали до Макарова.

Про Макарів я вже чув два рази. Там члени нашої групи мали різні пригоди з поліцією, я найрадше волів би не поступати до Макарова, але нас застав вечір і ми мусіли заїхати до того районного села.

Там ми мали дуже неприємну зустріч з двома людьми з Карпатської України. Про це згадаю пізніше.

У Макарові ми заночували й дуже рано виїхали до наступного села, де нас прийняла старенька жінка, яка оповідала, що вона сама живе, бо її син і невістка мусіли „гонити корови за Дніпро”.

Вона сама ходила жати жито і пшеницю, сама молотила. І ось тепер заходилася пекти нам блини і варити вареники. Просила нас зачекати, приговорюючи, що вміє пекти такі блини, яких ми напевно не їли ще в житті.

На це ми сказали : — Дозвольте й нам допомогти вам помолотити збіжжя за той час, поки будете приготувляти нам снідання.

На це вона відповіла, що молотить збіжжя праником, а ми до такої роботи не надаємося. Ми залишилися в хаті й слухали її оповідань про 1933 рік. Тут я чув другий раз оповідання про голод в Україні від тих, що його пережили.

В її оповіданні я знайшов те, за чим я весь час шукав. У недалекому селі — оповідала вона — люди розбили магазин зі збіжжям і при тому погромили тих посіпак, які сторожили збіжжя. Я дуже радо подав би докладніше про ту подію, але деталі про місцевість і людей вже вилетіли з пам'яті. Знаю тільки, що я дуже тим утішився, бо завжди мені дивно було, що ніхто не згадував про того роду події, розказуючи про голод в Україні 1933 р.

У нашої господині померли двоє дітей і чоловік. Вона урятувалася лише завдяки невеличким запасам, що їх захопила зі своїм сином при розбиванні магазину збіжжя.

До Житомира ми повернулися попри згадану передше могилу, але не виходили на неї, бо був ще вчасний ранок і мряка на обрії заслонювала вид.

Подорозі ми відвідали наших друзів у Радомишлі. Це був єдиний район, де я ще не був до того часу. Це мале містечко не було надто знищене. Наші люди влаштувалися в ньому дуже добре.

Я був дуже мило заскочений і захоплений їхніми досягненнями в праці. Вони ставили роботу в районі у всіх ділянках, як державні мужі. Їх було там 35. З того тільки 3 мали залишитися на місці, а решта мала йти даліше вперед за Дніпро. Вони йшли далі організувати життя, здобувши тут знамениту практику й досвід.

У часи, коли в хаосі ніхто не знає що робити, від чого починати будову нового життя, одна людина, яка вміє дати відповідь на життєві питання та зорганізувати роботу, більше варта, ніж ціла громада. Вона стає пружиною, яка пускає в рух цілий організм громади. Її думка перемінюється у великі діла, бо її реалізують сотки тих, які хотіли б робити, а не знають що. Хто б не був тією людиною, вона виростає на найважливішу особу, без якої громада не може обійтися.

Одного дня в Житомирі знайшли мене перед вечором люди з поблизького села й просили, щоб їм дати когось з моєї групи для допомоги в організації села. Не було часу шукати за відповідною людиною і тому я дав їм звичайного рядового члена з моєї групи.

За два тижні я приїхав, щоб його забрати, бо його рій ішов у дальшу дорогу. Але я не міг його забрати. Ціла громада зійшлася, щоб протестувати проти того. Хоч я запевнив їх, що пришлю їм іншого чоловіка, але вони й слухати про це не хотіли і я не мав іншої ради, тільки лишити його. Вони уважали його незаступимим.

Коли тепер хтось говорить про Похідні групи, то треба мати на увазі ту колосальну роботу, яку вони виконали на Україні.

У Радомишлі було все проведено так, що на основі того можна говорити про працю цілої Похідної групи в терені.

З Радомишля вони вже повинні були йти даліше, але на фронті був застій, тому я залишив їх, додавши ще нове завдання: нав'язати контакт з нашими людьми в Малині й допомогти їм шукати контакту зі згаданими попередньо відділами Червоної армії. Вони мали перевірити в усіх селах між Радомишлем і Малиною, чи немає якихсь вісток про ці відділи. Їм треба було дістатися якнайдалі в напрямі до фронту, щоб там знайти потрібні інформації. Про все звітувати до Житомира, або до Василькова.

Через них передаю такі самі доручення до Коростеня і їду до Житомира.

До Дніпра

Житомир кінчить свою роль головного центру Північної Похідної Групи. Всі, що мали завдання залишитися на місці, перейшли в підпілля, достосувалися до вигляду й способу життя місцевих людей, щоб затерти по собі всі сліди новоприбулих. На вулиці не пізнаєш, хто йде. Але мало хто з них виходив на вулицю, хіба тільки ті, що мусіли.

Взагалі в Житомирі були тільки рештки тих, які мали йти даліше. Вони кінчили свої обов'язки в адміністрації, або в поліції. Їх було не більше 15 осіб. До того доходило стільки ж людей з підпілля й біля 30 осіб з мого найближчого оточення. Між ними були й ті, що до нас пристали, а їх місце походження було по тій стороні фронтової лінії.

В Житомирі ставало щораз небезпечніше для нас. Забавою було можливостей попасти в руки німців. Їх не можна було легковажити, бо до німецького топора пристало українське топориче. І тому він тепер рубав дуже цільно і болюче.

Я вже всі свої речі перевіз до Василькова, але там було теж не вигідно, бо мале місто не давало доброго прикриття для більшої групи людей. І тому я часто заглядав до Житомира. Ще до того всього долучився брак транспорту. Нам залишилося тільки одне вантажне авто й моє особове. Вантажне авто часто виїздило в терен на підмогу друзям, що маршували тереном Середньої групи. „Емка” оперувала тільки у прифронтовій полосі.

Вся група була дуже близько Дніпра. Німці здобули вже Білу Церкву і я надіявся, що там буде краще місце для нашого постю.

Ми виїхали дуже рано, бо перед нами була далека дорога. Подорозі нам трапилася нагода вступити до табору полонених. Це, по правді не був табір, а поле, на якому зупинилася маршуюча колона полонених. Як казали, там було понад 3,000 людей. Вони сиділи й відпочивали. Мали дістати перший раз по двох днях їжу. Прийшло багато людей з поблизьких сіл. Принесли, хто що міг. Люди розпитували, полонених головню про своїх рідних, що були в Червоній армії.

Я нічого не довідався ані про свого брата, ані про відділи ЧА в околицях над Прип'яттю. Але провірив і ствердив можливості втечі з полону. Це був би резервуар, з якого можна б вербувати добровольців до боротьби.

Це доповнювало мій план, що його я хотів запропонувати на найближчій нараді Проводу.

Оглядини табору полонених забрали нам багато часу й тому ми поїхали до Білої Церкви через Хвастів, не вступаючи, як було в плані, до Василькова. Я хотів оглянути Білу Церкву, щоб зорієнтуватися, чи можна там примістити більшу кількість людей.

У Білій Церкві застали ми багато людей з нашої групи і з групи М. Лемика. Пригадую собі, що був там Лімницький (Хомів) і Заблоцький Юліян.

Тут провів я ціле пополудне й ніч. Багато ходив і оглядав те славне місто з історії Хмельниччини, де Богун збирав військові відділи, розбиті під Берестечком. Берестечко я бачив у дорозі з Дубна до Рівного.

Мені подобалася Біла Церква. Тут можна б примістити центр Похідної групи. Положене на межі між обома нашими групами, місто було дуже догідним оперативним пунктом. Щоправда, воно менше від Житомира, але багато більше від Василькова.

Наші люди добре влаштувалися. У Білій Церкві залишаю трьох друзів, які зі мною приїхали, з завданням приготувати місце для осідку проводу групи.

Рано влізимо до Василькова. Тут довідуємося, що німецькі війська проломили оборонну лінію на Дністрі коло Українки й пішли в напрямі на Полтаву. Київ далі твердо держиться. Німці збираються бомбардувати місто, аж поки не здасться. Ми всі затривожені цією вісткою. Надіємося, що вдасться врятувати столицю України, яка хоч вже довгі віки в неволі, але своєю красою дорівнює найкращим містам світу.

Наші люди були в Обухові. Повернувшись звідтіля, привезли вістку, що один рій перейшов уже Дніпро, але більше людей перекинути не можна, бо наразі там такий рух німецьких військ, що ліпше їх не дратувати.

Ми все таки постановили поїхати до Обухова, щоб бути ближче Дніпра.

Коли я йшов на схід, то обіцяв своїм найближчим друзям прислати пляшку води з Дніпра. Зачерпнути воду з Дніпра — була моя мрія. Тому я постановив, хоча б і яка була небезпека, якнайскоріше поїхати до Дніпра.

Ще замало

Але мені довелося ще пережити один з найтяжчих ударів у Василькові, де перебувала група членів ОУН з пропагандивного відділу.

Про цю групу вже від кількох тижнів звітували, що там знайшлися люди, які деморалізують членство, й тих, які з ними мали до діла. Кілька разів і мені довелося чути від тамошнього населення, що там „є якась ваша група людей, які говорять не так як ви”. Кілька днів передше відійшов від них друг Федорика і сказав коротко: „там довше бути не можу”.

Того дня я пішов сам перевірити положення. Перед хатою, у якій приміщувалася група, стрінув мене Турчманович.

Це була високоосвічена людина. З ним я був добре знайомий, бо він досить довго працював у Пробойовому відділі 1940 р. Він відбув там вишкіл і пішов до Краю. По місяцеві вернувся, здав звіт, описав положення в Краю і свою дорогу. Я був до нього повний респекту.

Коли після Другого Великого Збору сл. п. Ст. Бандера зібрав тих, що їх покликав до Проводу, моє перше слово до Провідника було, щоб замість мене він покликав його до Проводу. „Ти його добре не знаєш” — була на це відповідь С. Бандери.

Тепер він стрінув мене і почав нарікати на всіх і вся.

Щойно тоді я побачив, що може статись з людиною, коли вона дозволить амбіції взяти верх над собою. І мені пригадалися слова Провідника, що я того чоловіка мало знаю.

Турчманович побачив, що його слова мають не такий наслідок, якого він собі бажав, і відійшов. По кількох хвилинах вийшов до мене Мітринга. З ним розмова дійшла до того, що він витягнув до мене револьвер. Він доповнив мені багато до того, що сказав передше Турчманович, і відійшов.

Це було для мене тяжке переживання, бо я був переконаний, що після відходу всіх тих, що пішли за полк. Мельником, у нас лишилися націоналісти - революціонери найчистіших думок. Тим часом передо мною показалася величенька щерба, по якій відвалювався гурт провідних членів і то з марних причин.

Вони всі опісля знайшлися в політичній партії, для якої поборювання націоналістів було основою її діяльності.

Обухів

Після цих двох розмов я зібрав все, що було потрібне і поїхав до Обухова. Це дуже маленьке містечко, що нічим не відрізняється від великого села, але воно мало велике стратегічне значення для нашої групи. Через нього отвіралося дорога до Дніпра, а там і до Полтави, яку з огляду на спротив Києва, я обрав собі за майбутній вузловий пункт для маршуючих частин групи.

Було перед вечором, коли ми в'їхали до Обухова й довідалися, що в колгоспі з шумною назвою „Паризька Комуна” відбувається якраз віче, яке скликали передні частини нашої групи.

Їдемо до колгоспу. На вічу друг Сак докінчує свою промову й заохочує ставляти найперше питання, а після того відбудеться дискусія.

Сак був добрим, як показалося, промовцем. До того він був для нас дуже цінним через те, що знав усі звичаї мітингів, до яких привикли вже наші люди зі східних областей, що вже 20 років двигали на своїх плечах ярмо „большевицького раю на землі”.

Я дивувався, як він умів влучно підійти до психіки слухачів, вияснюючи наші правди, які він недавно засвоїв собі у групі Юрка. Його слова були прості і розброююче переконливі. Ми стояли з Юрком і подивлялися цінний здобуток для нашого руху.

Як лише скінчився „мітинг”, я поїхав у напрямі Дніпра, хоч було вже темно надворі і не можна було світити світла в авті з огляду на близькість фронтової лінії.

Була гарна погідна ніч. Перед нами двома білими смугами видніла польова дорога. Ми їхали дуже обережно.

Кожний знає, як виглядає польова дорога. Колеса возів виїжджають собі два заглиблення в дорозі, лишаючи посередині велике підвищення. Такою дорогою авто не піде. І наше не пішло. Ідучи напотемки, ми не зауважили того і нагло наше авто стукнуло і зупинилося.

Шофер поглядав авто і сказав: „Зломилися ресори”. Поглядав дорогу і ствердив, що не можна далі їхати. Треба було направити авто і повернутися назад. Щастя, що це було за ледви два кілометри від Обухова.

Ми заїхали до якоїсь колгоспної шопи і там переночува-

ли. Рано сказали нам люди, що в Таращі є така кузня, яка може направити наші ресори. Попідв'язувавши с'як-так ресори дротом, ми поїхали до Таращі.

Несподівана зустріч

Не доїхавши до Таращі поступаємо в найближче село. Перший чоловік, якого ми стрінули, показав нам хату та сказав, що там власне є „ваші”.

Думаючи, що це один з маршуючих роїв, іду до хати і застаю... власне групу Мітринги. Вони були ще більше заскочені від мене цією несподіваною зустріччю. Я їх запитав, що вони тут роблять, але ніхто мені не відповів. Я обернувся на порозі і вийшов з хати. За мною вийшов Борис Левицький. Виявилося, що по розмові зі мною група Мітринги поїхала в терен, де мала оперувати група М. Лемика. Там вони думали знайти затишне місце для дискусій над новими „ідеями”.

По кількох хвилинах розмови Левицький просив мене, щоб я його відставив до Львова. Я пропонував йому, щоб вони всі поїхали туди своїм власним автом і там піддали під розгляд свої ідеї.

Я від'їхав і не зустрічав їх вже більше. При цій нагоді треба ще сказати, що це був гурт около 10 людей, які працювали у пропагандивному відділі. Їх вислано в терен на східні українські землі для спеціальних завдань. Вони урядилися дуже добре, але не почувалися до обов'язку стояти в контакті з іншими членами ОУН, які йшли на схід. А могли своїм тягаровим автом, яке мали весь час, подати дуже белику допомогу маршуючій групі Лемика чи іншим членам Організації. Цей їхній егоїзм свідчить про їхнє справжнє ставлення до ОУН.

В Таращі я не знайшов кузні, про яку нам говорили в Обухові. Зате я знайшов один рій з групи Лемика. Він зорганізував громадське життя в Таращі й тепер збирається в дальшу дорогу до Дніпра. Один з членів групи був у Вінниці й казав нам, що там можемо направити своє авто. Ми пов'язали ще докладніше дротом пошкоджену частину й поїхали в напрямі Вінниці, перевіряючи подорозі маршуючі частини обох груп.

Я дуже жалував, що так близько вже був Дніпро, а я мусів їхати в зовсім протилежному напрямі.

Ми їхали через Лисянку і Тальне до Уманя. Подорозі я бачив і відвідав кілька землянок, у яких люди жили, як миші

в норах. Найбільше жаль було маленьких діточок, які в тих землянках родилися і росли.

В тих землянках я знайшов одного професора університету, який там скривався у колгоспі від 1929 року. Він належав до СВУ. Він змінив свій зверхній вигляд, пристав до колгоспу й там весь час працював як колгоспний робітник і в той спосіб врятувався перед арештуванням.

Я в нього був понад дві години, бо за той час шофер поправляв „перев'язку” на ресорах авта, і багато дечого почув про визвольну боротьбу, що її провадили СВУ і СУМ.

Я мусів поспішати даліше, не маючи часу, щоб оглянути місто. Знайшов тільки один рій Південної групи й передав йому зв'язок до старого члена СВУ.

Від людей з групи я довідався, що Південна група діє в дуже важких умовах. У групі були великі арешти, а навіть кілька випадків розстрілів. Коло Дніпропетрівського вже є перехід через Дніпро й передові рої вже декілька днів переправляються через Дніпро. Ця переправа сполучена з великими труднощами й небезпеками.

Вони не могли подати мені зв'язку до їх Проводу. Останній зв'язок мали три тижні тому, але й тоді їм не було відоме місце, де знаходиться Провід Групи.

Це, зрештою, було оправдане з огляду на умови, що існували в тому терені. Вправді й мене було дуже тяжко дістати, але всі знали, де були зв'язкові пункти й до двох днів можна було зі мною сконтактуватися.

Вінниця

Через Гайсин і Немирів ми доїхали до Вінниці. Була тяжка ситуація. Я не мав жодної ближчої інформації, де кого можна у Вінниці знайти. Я знав, що там був Д. Майвський, який держав зв'язок з усіма групами. Моя стара адреса була не тільки неактуальна, але й небезпечна. Її знали ті, що на нас полювали.

Вінниця — це модерне місто. Велика різниця між старинним Житомиром і Вінницею. Особливо головна вулиця (не пам'ятаю, як називається) робить дуже гарне враження. Вона широка й чиста, з модерними будинками.

На тій власній вулиці зустрів я знайомого, який до Організації не належав і не був у похідних трупах, а тільки приват-

но їздив собі по Україні й робив знімки. Тоді він зробив мені у Вінниці єдиний знімок з усієї моєї поїздки по Україні, але я її не маю.

Він сказав мені, де можна знайти „єдиного нашого чоловіка”, який є у Вінниці.

Докладно так не було, бо той „єдиний чоловік” завів мене ще й до іншого, яким був власне Маївський.

Маївський був дуже радий, що я приїхав, бо він уже давно не мав від мене вістки й думав, що може щось зі мною сталося. Мав багато новин і ще більше пильних справ.

Найпильніше було те, щоб я конче поїхав до Львова, бо звідтіль уже давно немає жодних вісток. Останній післанець, висланий до Львова тому два тижні, був подорозі арештований.

Коли я оповів йому про групу Мітринги, він ще більше настоював на тому, щоб я поїхав негайно до Львова.

Ще того самого дня я виїхав у напрямі Житомира, щоб там дати необхідні доручення членам перед моїм виїздом до Львова.

Коли я ходив по Вінниці й говорив з Маївським, мій шофер поробив усі можливі розшуки за заводом, де можна було б направити авто. Але й тут не було того, за чим він шукав. Він остаточно рішився піти до звичайної кузні й тимчасово направити ресори.

Ми їхали через Козятин і Бердичів до Житомира, ночували в одному селі під Вінницею, де трапилася мені вже описана пригода з летючками друга В., в яких були „Отче наш” і „Богородице Діво” в церковно слов'янській мові.

На другий день ми відбули велику дорогу. Направлене авто порушалося скоро, і дорога була вільна, бо з півночі на південь німецькі війська не їздили так численно, як із заходу на схід.

У Бердичеві відвідав я Миколу Ковалю, а в Житомирі був тільки годину й відїхав до Львова.

У Житомирі лишив наказ, щоб усе перенести до Білої Церкви, де мав бути осідок групи, поки не перейдемо за Дніпро.

Я довідався, що були зв'язкові з Малина і Радомишля. Оба сказали, що фронт на тому відтинку не посувається ні на крок вперед і що немає ніякої інформації про вільні відділи Червоної армії, за якими ми пошукували. Є тільки поголоски, що хтось десь чув, але нічого конкретного про це не можна було довідатися.

Натомість знайшли можливість продістатися крізь фронт

аж до Прип'яті, куди вже вибралося двох наших людей, щоб перевірити поголоски.

Ось так, згадуючи ті часи дався я піврати тому бистролетному темпові, коли один день за другим тнали нас в якихсь величких змаганнях-перегонах і не зчувся, оповідаючи про ті дні, що я не згадав про багато важливих справ. Могло б видаватися, що ми не мали таких проблем як транспорт, прохарчування, приміщення, захворіння людей і т. п. Було! Було все, що може мати маршуюча група, зложена з трьох тисяч людей.

Саме обчислювання і вдержування в евіденції розситаних на великому просторі людей справляло великі труднощі. Мушу признатися, що я не мав ніколи більше, ніж 80 % людей у моїй евіденції. До того найвищого проценту дійшов в часі переходу через Буг і Солокію. Особисто я не стрічався зі всіма людьми. Було багато людей, що взагалі зі мною не бачилися за час тих двох місяців. Крім того ми всі мали свої псевдоніми й тепер, коли мене хтось питає про ту чи іншу людину й подає докладно ім'я й прізвище, я майже ніколи не годен сказати, де він був і що з ним сталося в тому часі, коли я був його провідником.

Транспорт

Так само представляється справа транспорту. Виглядало б, що ми всі їздили вигідно автами й не було ніяких труднощів і клопотів, щоб перекинути три тисячі людей із-за Бугу до Дніпра. Тим часом справа була багато трудніша. Я згадував про те в одному місці, що на вантажне авто можна було взяти не більше як 20 людей. Крім того ані одна поїздка автом не відбулася свobodно. Завжди, чи ми їхали польовою дорогою, коли головне шосе було під обстрілом, чи головним шляхом, авто ніколи не розвивало навіть середньої шкороности з уваги на рух німецьких військових валок постачання. І тому то, наприклад, дорогу зі Звягеля до Житомира можна було відбути в найкращому випадку в одному дні. Щоб на тому відтинку перекинути всіх людей, треба було б обернути 150 разів. Коли ще взяти до уваги, що треба було тим автом їхати й до Корця, а часом і до Рівного, то очевидно не всі люди з моєї групи могли користуватися вигідним і шкороим транспортом. Такими вигодами користувалось не більше як половина людей. Інші комбінували в різний спосіб. Бувало говорили німцям, що йдуть

на жнива, щоб приїхати на їхнє авто. У той спосіб вони часом в одному дні відбули дорогу, яка розчислювалася на два-три тижні. Але таких щасливців було мало, хоч наші люди мали часом насправду фантастичні помисли. Таких „кручених доріг” ужило не більше як п'ять-шість соток людей на різних відтинках Похідної Групи.

Багато допомагали нам районіві підводи, які їхали до області й подорозі брали в одну чи другу сторону кількох людей. На це ми ставили великий натиск, бо це був найпевніший транспорт, але й коней не завжди було можна дістати. Що ближче до Дніпра, то щораз більші були труднощі. Коні, воли і інший живий інвентар колгоспів (приватних господарств не було!) з тих околиць большевики вспіли в більшості забрати „за Дніпро”.

Ще користувалися наші люди роверами. Головно на відтинку Сокаль — Луцьк — Рівне — Корець. Там змобілізовано до 150 роверів. Їх уживали ми в той спосіб, що люди їхали ними лише вперед, назад до місця вимаршу відвозило їх тягарове авто, яке привезло людей. Але німці, головно в пізнішому часі, конфіскували ровери, коли побачили на авті більшу їх кількість. Так нам пропало багато роверів. Між ними й мій пропав десь на відтинку Рівне — Корець.

Ровер був дуже добрим засобом транспорту для зв'язкових. Це був основний спосіб зв'язку організаційної сітки.

Решта людей моєї групи йшла пішки. Мало було таких, щоб пішки відбули цілу дорогу, але все таки були такі, що кроками проміряли дорогу з Грубешова до Києва. Зате вони й пізнали краще терен і в цей спосіб були за труд винагороджені.

Не від речі буде заважити, що за це була в більшості вина по їх боці, бо не держали зв'язку. Ішли пішки головно ті, які не були на обліку, зокрема ті, що „подорозі вступали додому” на власну руку. Около 200 осіб повернулись до Львова й до інших галицьких міст і сіл, щоб „вступити домів.”

Не менша була вина за пішоходів і з мого боку, бо я не зумів налагодити належної організації зв'язку в часі походу.

Я був занадто рухливий, був всюди і ніде. В часі їзди читав, або спав. Писати було неможливо в дорозі, тому писав я ночами. Я мусів максимально використовувати авто, щоб помагати тим, які йшли пішки. До авта можна було взяти не більше як 3-4 чоловік, тому вперед їздило зі мною мало людей. Зате всі поїздки в боки від головного шляху, куди треба було

післати людей на зв'язок, на обсаду терену, обслужив я своїм автом. Я був у всіх районних осередках терену моєї групи. У деяких місцевостях довелося бути по кілька разів, але всюди я був бодай один раз. Наприклад, у Коростишеві, через який я переїздив багато разів в один і другий бік, я був тільки один раз, а в Коростені два рази.

В часі тих двох місяців зробив я 25 тисяч кілометрів самим тільки „Мерцедесом.”

Одяг

У ті роки на заході вживали чоловіки короткі штани, так звані „лумпи” та панчохи і короткі вітрівки, що давали людині свободу руху у дорозі. До того добре підходив наплечник, доповняючи виряд. Це залюбки вживали всі ті, що приготувлялися до походу на схід. До того добирали масивні черевики, щоб можна видержати довгу дорогу.

Хоч це одіння забезпечувало нам вигоду в постійному русі, але пізніше воно показалося для нас погубним.

На східніх землях України такий одяг не був практикований і по ньому нас було можна дуже легко пізнати. Це на початку нам помагало орієнтуватися, але коли пізніше почалися лови на нас, ми мусіли змінити свій зверхній вигляд якнайповніше і якнайскоріше.

Це не була легка справа, бо одягу насправді не можна було дістати. Нам у тому допомагали магазини, які в поспіху большевики покинули. І багато членів Групи надягли армійські штани й чоботи, а також інші частини військового одягу Червоної армії. Свої сорочки вимінювали на такі, що їх загально вживало населення східніх областей. І в той спосіб почав змінятися зверхній вигляд членів Похідної групи.

Вдягнувши советське одіння, наші люди прикрили це ще й шапкою з дашком, підверненим догори. Так затерли на собі сліди „західняків”, бодай на перший погляд.

По кількох словах мови нас одначе розпізнавали, й по добрих черевиках, яких жаль було вимінювати на советське барахло, бо дорога чекала нас далека.

Та на вулиці здалека того пізнати не було легко й тому десь наприкінці липня на вулицях східньоукраїнських міст, зайнятих німцями, було вже мало таких, які своїм виглядом зраджували своє західньоукраїнське походження.

Деякі в затиранні різниці пішли аж так далеко, що поже-
нилися з дівчатами зі східної України, та це вже було те
єднання, про яке мріяли дві частини живого організму нації,
яка була на силу розщматована.

Велике єднання

Похідні групи сповнили велику роллю у зустрічі двох ча-
стин української нації, які довгі роки були розділені майже
непроходимою граничною лінією.

Сім тисяч людей, свідомих свого завдання, пляново ро-
зподілені по цілій Україні мали, як цілюща масть, помогти за-
гоїти в прискореному темпі велику рану.

Дві частини українського народу довгі віки жили під різ-
ними окупаціями, були під різними впливами, мали різні умо-
ви життя, виховання й культурного розвитку. Хоч у 1917-20
роках прийшов час великої виміни поглядів, то попавши під
новітню окупацію большевицької Москви, східні українські
землі не мали вже таких умов, щоб могли далі зживатися зі
західними. Стара різниця долучилася до неспівмірно більшої
нової і через те треба було в 1941 році поробити всі можливі
заходи, щоб наслідки поділу зникли.

Похідні групи несли зі собою все, що можна було поза за-
сягом московської окупації в українському народі виплекати.
Несли ідею українського націоналізму, ідею боротьби за само-
стійну соборну українську державу, яка оформилася й по ро-
била великі кроки в напрямі її здійснення.

Вони тепер ішли до тих, що переживши двадцять років
московсько-большевицької неволі, носили в своїх серцях не-
поборне бажання визволитися, та не було можливостей спіль-
но обдумати й заплянувати, що і як робити, щоб ці свої мрії
здійснити. Хоча ми жили теж у незавидних обставинах поль-
ської окупації, то все таки ми зуміли зорганізувати й втри-
мати революційну організацію. Вона мала можливість відбувати
свої конгреси й конференції, могла опрацювати програму,
стратегію й тактику, які були формовані й випробовані на про-
тязі довгих років, мала свій провід і своє до певної міри високо
вишколене й дисципліноване членство.

Останній Великий збір ОУН, який відбувся два місяці пе-
ред німецько-большевицькою війною, був найчисленнішим з
усіх попередніх, а в додатку мав дані, на основі яких міг пля-

нувати діяльність на найближче майбутнє. На основі ухвал того Великого Збору покликаний ним Провід ОУН виготував інструкції, які служили членству і народові на найтяжчі роки другої світової війни. Цього всього бракувало нашим братам зі східних земель.

Головно брак знання німців і ситуації, що робити, був очевидний і ми їм несли те, що їм не доставало. Ми знали дійсність під німцями, яку ми мали нагоду добре пізнати в часі від вересня 1939 до 22 червня 1941 рр.

Ми їм наперед могли сказати про контингенти збіжжя, худоби, працю, про висилку людей на працю до Німеччини. Це останнє було дуже важливе. Ми стрінули всюди таку думку, що йти до Німеччини на роботу це нічого, чого можна б боятися. Навпаки, там можна дечого багато навчитися, пізнати, як живе тепер Європа, порівняти дійсність із тим, про що говорила советська пропаганда і т. п. Багато людей, головню молодих, так думали.

Ми їм вияснявали, як справа виглядає насправді. Світу вони не пізнають, бо їх повезуть у вагонах мов арештованих і з тієї подорожі вони нічого не скористають. Також на місцях праці умови майже невідільні й навчитися там нічого не буде можна. Ми їм усе докладно оповідали і під тим оглядом ми проробили дуже велику освідомляючу працю. Це мало велике значення на майбутні найближчі роки.

Всі, які стрінулися з людьми з Похідних груп, були приготовані на те, що опісля було в Україні за німецької окупації.

Відносно того, що українцям робити — ми їм все говорили про те, що слід використати ту передишку, яку матимемо в тому часі, коли один окупант утік, а другий ще не успів нас прибрати в свої загарбницькі руки. За той час ми повинні відродити все те, що було знищене большевицькою окупацією. Головно відродити в найширших українських масах свою національну свідомість. Ми видавали майже в кожній друкарні цілу масу летючок, брошурок і т. п. Історія України Крип'якевича була видана в дуже багатьох виданнях і все дуже скоро була розхоплювана. Декляматор з різними поезіями й піснями (головню „Ще не вмерла Україна” і „Не пора”) розвозили ми великими масами й розносили в наплечниках по цілім просторі, який був свіжо здобутий. Інструкції, що належить робити, які можна було давати широкому загалові до відома, були друковані у дуже великих тиражах, а ті, що були не для друку, були подавані з уст до уст.

На розповідях про те, що пережили вони під большевицькою окупацією, проводили наші члени довгі вечорі і ночі. Ми були горді з того, що мали за собою чин Миколи Лемика, яким ОУН запротестувала проти винищення українського народу в роки голоду в Україні. Оповідання про цей чин зв'язувало нас братів розділених двома окупаціями знова в одну родину, члени якої готові одні за одних посвячуватися.

Головно молодь мала дуже багато між собою обмінювати. Молоді члени ОУН мали повно цікавих думок, плянів, знання й пісень, яких молодь східніх земель не могла чути, навчитися й переживати. Ті знову мали багато пісень і цікавих переживань, які довгими вечорами обмінювали з прибулими. Всі вчилися співати „Ще не вмерла”, „Не пора”, бо у них ті пісні знали тільки старші, які пережили визвольну боротьбу 1917-20 років. Вони не мали можливости почути тих пісень, хіба десь нишком-тишком від батьків дома.

Ще багато інших моментів складалося на те єднання, яке перевищило всі сподівання.

Найгірше було те, що ми були перелітними птицями й по кількох днях чи тижнях треба було йти в дальшу дорогу й переживати прощання, які ще більше затіснявали дружбу.

Кого ми на сході знаходили

Часто було так, що заки ми прийшли до якоїсь місцевости, про нас уже там знали. Дуже багато довір'я і прихильности до нас, зацікавлення нами викликало те, що від самого початку ми говорили, що ми хочемо будувати українську самостійну державу проти волі німців. Коли опісля до наших слів долучилися ще й факти, коли німці почали нас переслідувати і арештувати, ми зискали повне довіря та повну піддержку у всіх місцевостях, де ми приходили. Головно від другої половини липня наші групи були знані, як самостійники, за якими німці ганяються й арештують. Вкриті порохом довгих маршів і німбом переслідування німцями, наші гуртки приймало усе населення осередніх українських земель дуже сердечно, як довгожданних гостей.

Вслід за тим, як це я вже передше з'ясовував, до нас приставало дуже багато молоді та старших. Перейшовши відповідні вишколи, вони ставали членами нашого підпілля. Ми їх

передавали в опіку нашим друзям які, досягнувши місця свого призначення, переходили під зверхність Климова-Легенди.

Незвичайно цінним документом були б протоколи тих вишколів, а головню ці дискусії, які велися на викладах. Дискусія у Василькові, яку я побіжно описав, це тільки малий фрагмент дійсности.

Лев Шанковський пише в книжці про „Похідні групи ОУН”, що „хлопці” були неприготовані до роз’яснювальної праці”, але відомо, що ті „хлопці” не всі мали таке завдання. Не можна ж вимагати, щоб усі сім тисяч людей були так вишколені, щоб кожний з них міг кожному на кожне питання вичерпно й задовільно відповісти. Зате вони знали, куди такого цікавого чоловіка післати, де він може такі відповіді дістати. І власне курси, що їх улаштувало наше підпілля, не тільки давали такі відповіді, але й вишколювали тамошніх людей так, що вони самі давали відповіді іншим на всі запитання. І саме тут наші групи проробили велику роботу: вони винайшли тих найвідповідніших місцевих людей, які опісля зі запалом неопітів голосили наші ідеї та продовжували працю серед місцевого населення. Я назвав прізвище Позичанюка, як зразок тих людей, що їх ми стрінули й які включилися у наш рух. Таких людей було багато, про що свідчить той факт, що сьогодні, після 30 років найжорстокішого винищування націоналістів у ССРСР, націоналізм є першочерговою проблемою в УССР.

Я був би недокладний у своїх споминах і дуже несправедливий, коли б не відмітив, скільки ми навчилися від місцевих людей.

Поминаючи саме пізнання підсоветської дійсности, якої ми, перебуваючи закордоном не могли повністю вивчити, ми найперше багато навчилися практичного в нашій роботі: як скликати віча (мітинги), як на них промовляти, що найбільше цікаве для населення, які найбільше переконливі аргументи слід давати, чим живе населення, які погляди у нього. Ми пізнали дальші сторінки історії визвольної боротьби нашого народу, писані кров’ю після 1922 року; ту боротьбу, що проходила в кожній клітині суспільного життя, пізнали втрати й досягнення у тій боротьбі. Ми пізнали, які тяжкі удари перенесла наша культура і ті, що її творили. Найцікавіше — це те, що ми навчилися читати поміж рядками офіційних книжкових і газетних видань. Ми пізнали, як належить писати і читати в умовах московсько-большевицької неволі. Навчитися цієї спра-

ви ми не могли до того часу, бо для цього треба пройти таку важку школу, яку пройшов наш народ за двадцять років постійної нагінки на живе і писане слово.

Цього і ще багато дечого ми навчилися від тих, яких ми відшукали.

Ми їх відшукували в різний спосіб. Одним з найбільше практикованих успішних способів — були адреси людей, що їх поручали нам громадяни місцевостей, у яких ми розторнули працю. Вони давали нам адреси своїх знайомих і близьких. І часто було так, що ми приходили до нових місцевостей уже з готовими адресами людей, при помочі яких ми нав'язували дуже легко братні стосунки з цілим населенням.

Я мав у Житомирі такий дуже характеристичний випадок: Організуючи життя Житомира у перших днях, ми дістали допомогу від двох людей, які від першої зустрічі зі мною ставилися до нас, як старі знайомі. Під вечір одного дня я запитав їх, чи вони знають таке-то село, бо я маю адреси двох людей, які там живуть і я конечно хотів би їх відшукати.

Ми всі були дуже заскочені, коли показалося, що я із свого записника прочитав ім'я, прізвище й адресу одного з тих власне людей, які мені увесь час помагали.

Яка була наша взаємна радість, а потім довір'я і співпраця! У той спосіб ми віднаходили найкращі одиниці і це нам помогло так добре сповнювати свої завдання, мимо тих недотач, що їх ми, очевидно, мали.

Звичайно, прийшовши до таких людей, ми не потребували нічого говорити про потребу скликання зборів чи віча, бо населення само радо сходилося на подвір'я, де зайшов маршукчий рій. Ми проводили довгі години на спільних розмовах, сиділи не раз до ранку.

На таких спонтанних вічах чи нарадах дуже часто вже в першому дні, чи радше ночі, відбувався вибір управи села чи й навіть району. Селяни на таких вічах постановляли, що зробити з колгоспом, як перевести жнива, що зробити із зібраним збіжжям.

Дуже скоро село під новою управою виступило хто з чим мав до праці, щоб перевести вже досить спізнені жнива.

Дуже було приємно по таких зборах стрінути тих, які думали так, як ми. Це було звичайно так: як усі вже розійшлися, приступав тоді до вас той, що під різними формами залишився останнім. Стиснувши сильно руку в дружньому привітанні, він заявляв, що ще має особливу справу і хотів би сам на сам

поговорити. Показувалось тоді, що він і ще кілька „його хлопців” не чекали, заклавши бездільно руки, але дещо вже самі зробили.

Вони звичайно мали призбираний чималий арсенал зброї, яку покинула Червона армія і добрі запаси стрілен. Їм звичайно ми давали зв'язок до тих, які розбудовували організаційну сітку. Саме ці призбирані боеприпаси й люди були пізніше основою заосмотрення УПА.

Ми знаходили там людей, що дивували нас своїм знанням, хистом і шириною розмаху. У своїй скромності вони виглядали на перший погляд дуже неспіливими, але їх індивідуальність росла з дня на день в ході праці й вони виявлялися правдивими державними мужами. Зокрема вони були неперевершеними фахівцями. Свою спеціальність вони опанували так, що ніхто не міг з ними змагатися. До того доходила їх щира одвертість, яку вони виявляли тоді, коли нас пізнали. Ті люди, яких нам в перших днях поручили як певних, ніколи нас не завели. Особливо, гідне підкреслення, було в них щире прагнення віддатися всеціло справі державного будівництва України. Вони не лукавили. Коли хтось з них прийняв якийсь пост, видержував на ньому твердо й гідно до самого кінця, мимо найтяжчих труднощів. Взором такої стійкості характеру для мене залишиться обласний голова Житомирщини, Олександр Яценюк, якого німці розстріляли.

У співпраці з ними ми не знали ніколи таких прикрих розчарувань, як в Західній Україні у співпраці з деякими, виглядало б, поважними чільними громадянами. Головно, коли йдеться про збереження чистоти самостійницького принципу.

У багатьох діячів, яких ми заангажували в Західній Україні до державного будівництва з огляду на їхній громадський стаж, брало верх політиканство над патріотизмом. У Східній Україні ми знайшли людей, які показали у своєму патріотизмі й відданості справі державного будівництва стійкими й незламними під кожним оглядом.

Хочу підкреслити, що мені йдеться про світлий характер державного мужа, що не тільки знає докладно, що це є національна гідність, але й цінить її понад усе та зберігає старанно у кожному слові, ділі й поведінні, нехтуючи навіть усім приватним життям, у кожній ситуації, хоч би яка вона була трудна, грізна чи безвихідна.

Коли люди з твердими характерами відзначаються ще й відповідними талантами, то на них спираються часто основи

держави. Вони визначають шляхи в майбутнє, стають символами народу й епохи.

На протязі довгих віків неволі окупанти України добре дбали, щоб знищити кожного, що не надавався на доброго раба, тільки підносився своєю індивідуальністю понад сірий загал, а за те виносили на вершки тих, що вміли по-рабському служити. Тому, коли доводиться шукати за нашими світлими мужами, то не завжди слід брати тих, що в дану хвилину сидять на можливо найвищих вершках.

Нагоди

Кожне покоління дістає у спадку порядком природного закону обов'язок працювати для свого народу, помножувати його духові й матеріяльні надбання. У поневоленого народу першим завданням є використати кожен нагоду для визволення.

Я бачив одного разу такий випадок: Двоє людей прийшли до потягу, який у відомому місці завжди звільняв швидкість. Вони хотіли це використати і вскочити до потягу в бігу. Коли вони зблизилися, потяг уже починав прискорювати біг. Зауваживши це, один з них вскочив на сідці найближчого вагона, другий не здобувся на таку децизію і пропустив два вагони. За той час потяг набрав такої швидкості, що вже не можна було вскочити.

Трагедії в тому не було, бо за добу залишений мав другу нагоду дістатися до потягу. Але бувають неповторні нагоди.

Бистра орієнтація і блискавична децизія у таких випадках перерішує долю людини. Так само є і з народами. Один встиг використати першу нагоду, яку йому дарує доля, а другий прогайнує її й тягне ярмо десятки років, поки не прийде чергова нагода.

Двадцять століття нашої історії дає народам багато нагод, що їх кожне покоління може використати.

В роках першої світової війни проїхав поїзд волі й багато народів до нього вскочило. Тодішнє покоління нашого народу не використало повністю тієї неповторно доброї нагоди.

Друга світова війна несла другу нагоду для іншого нашого покоління, яке простудіювало і продискутувало дуже докладно історію 1917-20-их років і готовилося старанно до своєї нагоди, на яку нетерпеливо ждало.

У 1938-39 рр. після упадку чехо - словацької держави створило це покоління мід Карпатської України. Нерівна, героїчна збройна боротьба однієї вітки українського народу стала світлим моментом на шляху до відродження самостійної соборної української держави. За самостійність Карпатської України, крім соток найкращих синів цієї і галицької землі, заплатили своїм життям два провідні члени ОУН — полковник Гузар - Колодзінський і Зенон Коссака, а Роман Шухевич урятувався, йому було призначено важливу роллю в майбутньому.

Після досвіду з визвольної боротьби у 1917-1920 роках та з Карпатською Україною нове покоління, виховане в ОУН, ідучи на зустріч новій нагоді, яку несла друга світова війна, готовилося, щоб ту нагоду гідно використати.

Державне будівництво

У роках між 1939 і 1941 не раз старалися українці пізнати пляни Гітлера щодо України. Бувало німці висловлювали сумніви, чи українці можуть мати настільки людей, щоб утворити уряд і зорганізувати адміністрацію для всієї України. Аргументи на це були різні. Головним аргументом був той факт, що московсько-більшевицька винищувальна машина знищила в Україні кращі національні сили.

У своїх плянах дії на час німецько - большевицької війни Провід ОУН взяв до уваги ту обставину, що німці можуть взагалі не допустити до створення самостійної української держави; на відповідні місця будуть назначувати своїх людей, або довірених фольксдойчів.

Тому творення уряду й адміністративного апарату поставлено як першочергові завдання для Похідних груп.

Я вже згадав попередньо, що при Середній групі йшли ті, які мали зорганізувати тимчасовий уряд у Львові, а при Північній був відділ, що мав зорганізувати уряд України в Києві і проголосити самостійну українську державу.

У книжці „ОУН у світлі ухвал і постанов”, виданій „Бібліотекою Українського Підпільника” (БУП), подано ті інструкції, що їх члени Похідних груп дістали в наплечники, коли вирушали в похід.

Тут доцільно буде зачитувати наступні уривки:

Наше завдання: „Не допустити, щоб Україна була тільки

тереном розигри чужих сил з нашим ворогом, а вслід за тим об'єктом чужого володіння. Навпаки, власною боротьбою, будуванням власної держави власними силами та за власною ініціативою здобути собі ролю підмету і партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах московської імперії. Виключаємо ролю обсерватора та пасивно - вичікуючу поставу супроти подій, що йдуть на українській землі, а зокрема супроти війни інших держав проти Москви і їхнього порядкування (ст. 51).

„На звільнених від московсько-більшевицької окупації частинах української землі, не ждучи на ніщо, ОУН проголошує відбудову Української Держави, встановляє владу, яка має зорганізувати державне життя в усіх ділянках та кермувати ним (ст. 52).

„При будуванні Української Держави мусять бути сконцентровані всі українські сили, мусять в ній взяти участь всі українці, що щиро і чесно з відданням будуть працювати для неї та обороняти й заступати її інтереси (ст. 52).

„Уконституування тривалої державної влади має бути сперте на організованому вияві волі цілого українського народу у формі заініційованого ОУН загального вибору голови української Держави по звільненні більшої частини українських земель (ст. 53).

„Керівні пости в уряді з назначення голови держави будуть займати люди, що на підставі своїх моральних вартостей і провідницьких здібностей мають авторитет і довір'я в народі, а при тому визначаються високими здібностями. Той самий критерій обов'язуватиме при обсаді цілого державного апарату (ст. 54).

„Якщо б на Осередніх і Східніх Українських Землях постав скорше інший самостійницький центр, який з успіхом зорганізує визвольний зрив і будову держави, опанує своєю владою більший простір України, та дійсно стоятиме на платформі повної суверенности і соборности України, тоді ОУН визнає його центральною владою України і йому підпорядкується державна влада встановлена ОУН на опанованих нею теренах (ст. 55).

„ОУН поставиться вповні позитивно та підтримає всіми силами кожную революційну ініціативу у боротьбі та державному будівництві, ініціативу політично доцільну, спрямовану на визволення і суверенність України, яку підніме скорше інша організована крайова сила на тих теренах, де ОУН не змог-

ла б у час і вповні покерувати революційним зривом і державним будівництвом (ст. 53).

„Кожна установа, яка б одержала мандат і владу від чужоземних чинників, хоча б вона складалася з українців, є установою даної держави. Вона не може претендувати до права сповняти ролю українського представництва для суверенної української влади. Своє відношення до таких інституцій ОУН буде окремо нормувати у кожному конкретному випадку” (ст. 56).

Такі інструкції були видані перед вибухом большевицько-німецької війни. В той час, коли в моді були вождизм і диктатура, бо Гітлер був у zenіті своєї воєнної слави, Провід ОУН видав інструкції, що вимагали від членства будувати українську державу на демократичних засадах.

За словом ішов чин. Вже 30 червня проголошено відновлення самостійної української держави й покликано до уряду навіть деяких осіб, які виразно були наставлені перед тим і потім проти ОУН. Це був уряд новоствореної держави, в якому були репрезентовані всі напрямки української політичної думки західніх земель України.

У світлі цих історичних фактів дуже смішно виглядають вороги України і деякі українські „патріоти-демократи”, які конечно хотіли б нам причіпити тавро тоталітаризму, диктаторства і ще багато дечого в тому роді.

Коли йдеться про сам момент і спосіб проголошення віднови української держави 30 червня 1941 року, то цей момент був неповторним. Коли б ми були прогавили його в той час, як німці були розгублені й незорієнтовані, як Львівська радіостанція була вільна і в наших руках, то другого такого моменту, як це виказала практика, ми б не мали.

Коли б наше покоління, замість блискавичного рішення й дії, було завагалось й постановило вичікувати кращого моменту, наша історія не мала б світлої події, що становить окрему сторінку у житті українського народу.

За це були б нас лаяли наші противники так, як лають нас за те, що ми це власне зробили і мали б таку слухність, як тепер зовсім її не мають.

Яка убога була б наша історія сорокових років без того акту, що ставить нас понад народи тодішньої Європи, які один за другим капітулювали перед Гітлером, визнаючи себе переможеними, не спробувавши максимальної напруги своїх національних спроможностей.

Гітлер, що уважав сміттям усі слов'янські народи, вже на першому кроці на схід почув горду заяву української нації: „Тут є ми! І без нас долі Східньої Європи рішати не можна!”

Цю поставу задержав український народ на протязі всієї другої світової війни, так як до кінця видержали незламно сл. п. Степан Бандера, Ярослав Стецько та вся Організація.

Акт 30 червня це початок і величне завершення історії, яку почали Похідні групи українських націоналістів-революціонерів і славно продовжила УПА. Велике признание належить тим, які так справно виконали наложені на них обов'язки й на час успіли впоратися та приготувати все, що було потрібне, щоб вповні використати нагоду.

Творення уряду у нормальних, не воєнних часах і в упорядкованій державі вимагає не раз дуже багато праці і часу, а в роки німецько-більшевицької війни треба було спішитися. Творці акту 30 червня мали до своєї диспозиції не тижні, ані дні, тільки години.

Хоч українці досі тієї події належно не пошанували й не використали, то це не заперечує, ані не поменшує її важливості для історії наших визвольних змагань. Хоч у поспіху пороблено багато недотягнень у ті дні, хоч під німецьким розтрощуючим обухом новопостала держава не вдержалася, то Акт 30 червня нічим не менший у нашій історії, як 22 січня і 1 листопада 1918 року.

Засадничо подій не можна порівнювати, та зіставлення тих історичних подій само напрошується.

Ані в одному з тих моментів наш противник не був такий сильний, як були німці в дні 30 червня 1941 року. В 1918 році в січні большевицька армія, що йшла на Україну, і польська в листопаді 1918 р. не можуть аж ніяк прирівнюватися до німецької з 1941 року. Большевицька армія і польська армія були імпровізованими в своїй початковій стадії формування. Перед німецькою армією капітулювали в той час такі армії, як французька.

Після проголошення самостійности України 22 січня 1918 р. українська влада до двох тижнів мусіла опустити Київ, а в листопаді по трьох тижнях опустила українська влада Львів.

Не довше удержалася українська влада в 1941 році. Ярослав Стецько — прем'єр уряду — був арештований два тижні по проголошенні Акту, але уряд в більшості залишився, всі державні установи далі держалися на місцях аж до верес-

ня того року. Засяг влади української держави сягав в той час далеко поза терени західньої України аж до Дніпра. Власне Похідні групи це була організована сила української влади. Вони були репрезентантами уряду й проводили в життя всюди, по всій українській землі на місцях те, що було проголошене у Львові. Вони організували адміністраційний апарат української держави, порядкували ціле життя новозвільнених українських земель, організували господарське життя країни, проводили переходову аграрну реформу, розбудовували шкільництво і т. д.

В той спосіб дали Похідні групи наглядний доказ, що у нас є достатньо людей, щоб поставити всі ділянки державного будівництва. Німці не раз дивувалися, що українці так скоро могли зорганізувати адміністрацію, підбравши на відповідні пости якнайкращих людей.

Похідні групи здобули дуже добрий досвід, що в майбутньому може дуже придатися.

Міг би хтось зауважити що в 1941 році ми не виступили збройно безпосередньо після арештування прем'єра України. Такий закид є невластивий, бо німці зараз після його арештування не приступили до ліквідації новопосталої держави. Вони хотіли всякими способами змусити сл. п. Ст. Бандеру та Я. Стецька, щоб вони самі відкликали Акт проголошення української самостійної держави. Всі стосовані ними заходи й рафіновані способи свідчать про важливість того акту в міжнародньому аспекті.

Німцям не вдалося вимусити від тодішніх двох представників українського народу відкликання Акту 30 червня. Тоді вони почали ліквідувати центральні установи і управи вищих адміністраційних одиниць: областей і районів, а також централі економічних установ.

Основною причиною чому ми збройно не виступили після перших німецьких репресій була непідготованість opinii загалу. Хоча б і організоване членство революційної ОУН було підняло збройну боротьбу, то широкі народні маси були б їх не піддержали. В 1941 р. загаль українців був задоволений тим, що відійшли більшовики, сподіваючись, що німці будуть поводитися зовсім інакше, як більшовики. Всі були переконані, що буде зміна на краще, а не на гірше.

Оце були дві головні причини, що не дозволили виступити в перших днях збройно в обороні проголошеної самостійності України. Крім тих головних було багато й інших, які не

менше впливали на рішення відложити збройний виступ на пізніше.

Як довго німці йшли вперед, час діяв на нашу користь.

Та незалежно від усього збройний виступ був не тільки плянований, але й переведений, коли прийшов на це відповідний момент.

Похідні групи мали завдання покрити весь край сіткою добре зорганізованої підпільної організації, на яку б в майбутньому сперлася збройна боротьба проти окупантів України.

В цей спосіб Похідні групи виповнили велику підготовчу працю до організації збройного виступу.

Ідучи зараз за фронтовою лінією мали ми дуже добру нагоду призбирати багато боеприпасів, які в 1942 році були основою вивінювання новоорганізованих збройних відділів Народньої самооборони, з якої виросла УПА.

Де світла, там і тіні

Згадуючи про події, пов'язані з Актом 30 червня 1941 року, зупинимось на книжці „Від Держави до комітету” Костя Паньківського, який був покликаний до уряду Ярослава Стецька на посаду заступника міністра внутрішніх справ.

Про минуле ОУН автор у своїй книжці не може більше нічого сказати як те, що „Позапартійне громадянство мало до ОУН великі застереження ще з польських часів, зокрема за ширення аморальности серед нелітньої молоді та за неперебірливу терористичну діяльність” (45 ст.).

Так пише правник, який розуміє значення слів і багато разів у своїй книжці займається вияснюванням нюансів у значенні слів та фраз, витягаючи з того далекойдучі консеквенції.

Говорячи в той спосіб про ОУН, не міг він нічого доброго сказати і про Ярослава Стецька, провідного члена ОУН, який мав бути його зверхником в уряді. Головно не подобався йому плац. „Поява Ярослава Стецька в теплий, літній вечір у військовому дощевому плаці з піднесенням — згідно з модою — ковніром робила некорисне враження” (ст. 31).

Той плац має вже свою літературу в нашій еміграційній публіцистиці. Дійшло аж до того, що один з „журналістів” мало не присягався у своїх писаннях, що він бачив Ярослава

Стецька на проході в концентраційному таборі „в гестапівському мундирі”!

А справа була зовсім проста: в 1939 р. вийшло велике число членів ОУН з польських тюрем переважно у в'язничних уніформах. Їм усім треба було справити убрання. Німці по окупації Польщі наклали свою загарбницьку руку на все, чого їм недоставало в Німеччині, а що вони знайшли в Польщі. Одяги підпадали під категорію дуже побажаних речей. Тож члени Організації мали чимало клопоту, щоб у ті роки придбати приличний одяг. Тому кожний був убраний, як міг. Людина доброї волі може б і не звернула на це уваги, що хтось там прийшов у дощевик у збори, хоч би він і сказав, що назначений на голову уряду. Можна б зрозуміти, що фрака у воєнний час годі дістати, а про циліндер годі й думати в таких умовах. Слід би звернути увагу, що він говорить, а не як він говорить і як убраний. Але автор згаданої книжки аж два рази повертається до зовнішньої обстановки, як би це були нормальні, спокійні часи.

Що об'єктивності в оцінці подій і людей тих часів не можна від автора сподіватися, видно як він характеризує прихильників Мельника і його самого, як загальнознаних, поважних і поважаєних. У той же час прихильники Бандери смішно вбрані, тихо говорять, що й до другої кімнати не чути. Вони знані тільки з політичних процесів, роблять все в поспіху і т. п.

Одне тільки признає, що прихильники Бандери появилися у Львові першими, а прихильники Мельника щойно багато пізніше.

„Майже на один час із вивезенням Стецька припадає приїзд до Львова перших видніших послідовників Мельника” (стор. 60).

Але, може й не хотючи, порівняння виходить на користь таки організаторів і творців Акту 30 червня: „В склад УДА увійшли на керівні місця, поруч голови, майже без винятку новоприбулі члени ОУН групи Мельника. Організуванн.тм і працею в допомоговій акції виявили вони себе перед загалом громадянства. В порівнянні з розмахом Стецька в перших днях липня ця їх діяльність була зовсім незамітна” (ст. 61).

Ще маленька ілюстрація того, як покликаний на заступника міністра внутрішніх справ К. Панківський респектував українську владу: „В аптпунктах знову явилися в кількох місцях панове з готовими друкованими написами „занято Орга-

нізацією Українських Націоналістів” і наліплювали їх на аптечних складах... Ми справилися з усім тим швидко і просто, бо в управі відмовилися допустити до „праці” некваліфікованого „уповноваженого”, а в складах зняли написи” (ст. 62). Так відносився він до заряджень тієї Організації, яка йому запропонувала високу й відповідальну посаду. Коли прийшли німці й забрали всі аптеки за кілька днів, то його рука вже не простяглась, щоб здерти німецький напис!... Найкраще характеризує автора його заява, що він не хотів прийняти посади, поки не буде знати, що німці згодні з тим, що роблять Ярослав Стецько і ОУН.

Його тверда постава в тій справі довела до того, що під його тиском і ще деяких його старих приятелів Ярослав Стецько остаточно погодився піти з ним до командування німецьких військових окупаційних відділів у Львові і вже звідтіля не повернувся (про це широко на ст. 48 і 49).

На ст. 49 автор немов з вдовolenням пише: „Вивезенням Ярослава Стецька закінчилися неповні два тижні існування його уряду у Львові”. Далі додає (та ж сама сторона): „Місто і край не відчули вивезення голови „уряду”, бо й „започаткування” і „припинення” діяльності пройшли для загалу непомітно... Усі події пов’язані з правлінням не мали тоді такого значення, якого їм надала пізніша партійна публіцистика. Вони не дійшли до широкого відома, а залишилися справою вузького кола людей з Проводу ОУН та втягнених у ці справи львівських позапартійних громадян. Серед тих останніх залишили ці дні — лагідно сказавши — несмак”.

Ну, певно! Несмак мусів остатись, бо завести свого прем’єра німцям у руки й вернутися без нього, то таки навіть противникам ОУН трохи ніяково. Чи справді події, зв’язані з 30 червня 1941 р., „не дійшли до ширшого відома”?

Похідні групи діяли в імені уряду створеного у Львові, проводили віча майже у всіх місцевостях правобережної України. Це знаю зі своєї власної діяльності, а зі споминів інших провідників Похідних груп можна довідатися, що й по лівому боці Дніпра, як лише територія була звільнена від большевиків, такі віча відбувалися. На них члени Похідних груп повідомляли про створення уряду і віча спонтанно ухвалювали заяви визнання уряду Я. Стецька.

На стор. 44 К. Паньківський пише, що „Назначено львівських членів уряду без порозуміння з ними й не питаючи їх згоди, та без повідомлення когось із номінантів про інших

членів цього уряду. Дня 8, а може 9-того липня мені доручено назначення заступником керівника ресорту внутрішніх справ. Письмо було підписане Ярославом Стецьком як „головою правління” та д-ром Михайлом Росляком як „начальником цивільної канцелярії правління”. На цьому стояла кругла печатка з тризубом й написом „Українська Держава” без ніяких дальших додатків”.

На тій же самій стороні написано: „Я. Стецько... говорив зо мною про доповнення свого уряду та передовсім про бажання Організації притягти до співпраці якнайширші кола громадянства. При тому випитував мене про мої зацікавлення державною адміністрацією і судівництвом... На цьому наша розмова закінчилася, але — так вийшло — що вона стала підставою мого „назначення”...

Отже назначення прийшло не дуже то без ніякого порозуміння...

Цікаві інформації подає К. Паньківський про Похідні групи ОУН і про їх найбільшого ворога Баєра. На чолі СД (політичної поліції) „стояв у Львові штурмбаннфюрер СД д-р Ганс Йоахім Баєр, доцент Берлінського університету, з ярликом знавця слов'янських справ і „приятеля українців.” (ст.38). Він пише: „Самий Баєр був від мене яких десять літ молодший. людина товариська, із почуттям гумору та нахилом до жартів.” (ст. 64).„Баєра — так як я це побачив — можна було вважати авторитетним представником режиму, а його погляди відблиском політики партії.” (ст. 65).

Ці погляди виложені докладно в переповідженому інтерв'ю кореспондента „Краківських Вістей” і в статті Баєра в щоденнику „Українські Щоденні Вісті” п. н. „Що знаходимо на Сході” цитованої в тексті і поміщеної повністю в „Додатках” книжки К. Паньківського.

Основна думка статті це ствердження, що український народ не має державних мужів, які могли б у цей важливий момент сповнити те, чого від них вимагав би 45 мільйоновий народ. Щойно під доброю керівною рукою німців такі провідні люди можуть вирости. Тому всі українці повинні доложити всіх старань, щоб допомогти німцям встановити новий лад в Європі. Ніякого уряду немає в Україні, про ніщо в тій справі німецькій владі невідомо.

Цей власне Баєр „полював” на членів ОУН по цілій Україні.

Згадки про Баєра кінчить К. Паньківський такою зау-

вагою: „Після його від'їзду з Житомира я втратив людину, з якою безпосередньо мав співпрацювати.”

Після арештування і вивезення зі Львова Я. Стецька К. Паньківський відітхнув з полегшою, а за Баєром жалуге, що „втратив людину”.

Про похідні групи знаходимо в книжці К. Паньківського такі інформації на стор. 69: Сказавши, що в Житомирі знайшов балтійських німців, які особливо ворожо ставилися до українців, автор пише: „Їх протиукраїнське наставлення виявилось зокрема при нагоді притримання під Бердичевом певної кількості молодих хлопців віком 15 - 18 років, з якоїсь частини Похідної групи ОУН. Військова жандармерія привезла їх до Житомира, як до осідку штабу армії, і вони опинилися на подвір'ї підлеглої нам групи. Якраз я був там випадково в товаристві офіцера, галицького німця. „Балтдойчі” з групи хотіли з ними коротко розправитися, та ми вмішалися до справи з титулу нашої приналежности до штабу. Хлопці трималися дуже гідно та, хоч попередне переслухання не обійшлося без побоїв давали єдину відповідь: „Ми дістали наказ Проводу”. В часі розмови виявилось, що один із них, це син мого колеги адвоката Миколи Куницького з Глинян. Завдяки інтервенції нашого штабу, яку ми спричинили, їх завернули до Львова.”...

Далі на тій самій сторінці про Житомир: „Тут знайшлися місцеві громадяни, які негайно стали до організації життя. Головою обласного правління став Олександр Яценюк, секретарем Ясіньський, а головою міської управи Павловський. Майже одночасно з моїм приїздом першими появилися тут послідовники Бандери, а щойно згодом послідовники Мельника.”

Я до того хотів би внести малу поправку: ми були в Житомирі ще перед тим, ніж пан Павловський став головою міської управи, що там називалося „городське управління”. Обласний і районний центри постали згодом.

Шкода, що автор не поцікавився дальшою долею тих, що їх на його інтервенцію завернули до Львова. Чи їх звільнено у Львові, чи ще в ім'я німецької гостинности їх попрошено до одної „комфорової” установи на Лонцького, де аж роїлося від людей і вошей, а тиф збирав величезні жнива.

Варто було йому поцікавитися бодай сином „колеги адвоката” та помогти своїм впливом, щоб бодай він не мусів повертати на вул. Лонцького... до тюрми.

Це всі інформації про похідні групи й на тім можна закінчити цитати з книжки К. Паньківського, але хочу зупини:

тися ще на одному реченні із стор. 61: „Тоді то проф. Кубійович інформував після доповіді в довірочній розмові з посадником д-ром Полянським, що отримав від президента внутрішніх справ ГГ. Вестеркампа, офіційне письмо з дорученням підготувати включення Галичини в систему УЦК. та, що він узалежнив цю справу від постави галицького громадянства.”

Це цінний документ. Діяльність УЦК у нас відома тільки з зовнішніх виявів, але всі речі секретні досі не дісталися до загального відома.

Наведений вище нюанс говорить дуже багато. Тут стверджено недвозначно, що німці все таки числилися з опінією загалу. Може не так числилися, як уважали її важливою, бо вони з нічим не числилися, думаючи, що при допомозі меча у сильній руці можна розтяти кожний навіть найбільше заплутаний вузол.

В цьому випадку їм дуже залежало на тому, як багато вони знайдуть в Україні людей, що легко зрезигнують з національних самостійницько — державницьких аспірацій і стануть основою, на якій Гітлер може сперти свої пляни колоніальної політики в Україні.

В світлі цього документу розуміємо значення Акту 30 червня і взагалі самостійницької політики Степана Бандери у протиставленні до політики полк. А. Мельника у ті часи.

Цей документ підкреслює значення праці похідних груп, що давали ініціативу, до створення власної адміністрації, ще заки за це візьмуться німці або ті, що ідеал самостійности на той час були готові відложити до архіву й організувати в Україні лише допомогіві комітети.

В одній розмові обласний голова Житомира Яценюк запитав мене: Хто це ті люди, що називають себе націоналістами, а йдуть організувати на своїй землі допомогіві комітети? „Які до чорта допомогіві комітети? Ми ж не на еміграції, ми на своїй землі. Хіба Червоний Хрест, а не допомогіві комітети”. Це були слова одного з тих, що знали значення національної гідности і вміли її шанувати.

За самостійність

Українська Самостійна Соборна Держава - це ідеал українського націоналіста. Так це визначено на першому конгресі українських націоналістів у 1929 році. Правда, ще в 1900

році Микола Міхновський писав, що метою українця є вільна самостійна українська держава від Сяну по Кавказ. Але роки 1917-1920 показали, що багато людей у відповідних моментах не додержуються того визначення, тому українська Центральна Рада щойно четвертим універсалом протолосила самостійність України.

У 1929 році учасники Конгресу українських націоналістів хотіли на майбутнє раз назавжди запобігти подібним помилкам у нашій історії, і тому власне в начало ухвал своїх поставили ці основні, незмінні слова, які мали визначити ідеал не лише українського націоналіста, але кожного українця тепер і в майбутньому. В наші часи, коли всі сили народу без виїмку мусять бути у відповідну хвилину мобілізовані, щоб досягнути перемогу в боротьбі за наше державне визволення, наша ціль мусить бути докладно визначена, ясна і, що найважливіше — незмінна.

ОУН, ставлячи завдання відродження української нації, не тільки виховувала й плекала в українському народі давні лицарські прикмети характеру, але також і визначила ясну ціль, за яку мають боротися виховані нею кадри.

З'єднаний народ представляє, як це виказала наша історія, непереможну силу, без огляду на те, чи він є у війні чи в неволі. Найжорстокіший окупант не міг би собі забагато дозволити, коли б народ поневолений був з'єднаний.

Не буде порожнім самохвальством, коли скажемо, що перед другою світовою війною ОУН вже мала великі успіхи у своїй діяльності. Мала численні високовироблені кадри і велику популярність серед народніх мас. Ідеал самостійної соборної української держави визнали всі українці за свій, всі партії у своїх програмах ставляли його на належному місці. Полковник Коновалець мав великий авторитет і в час другої світової війни він був би беззастережно з'єднав кругом себе всіх українців, всі українські середовища.

Коновалець був визнаний усім народом провідником і ОУН могла мати неподільний вплив на широкі маси українського народу.

Та коли напередодні другої світової війни полк. Є. Коновалець загинув, не стало визнаного всіми авторитету, ситуація змінилася.

Деякі з опортуністичною настановою провідні члени ОУН поза межами України, які в обличчі авторитету полк. Коновальця не мали сміливости себе виявляти, опанували провід на-

стільки, що по смерті провідника свій опортунізм почали реалізувати.

Грозила велика небезпека, що ОУН піде зовсім іншими шляхами, від тих, якими досі йшла та до яких звикло дисципліноване високоідейне членство ОУН і яке жило максимумою Декалогу „здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї.”

Це був справді важливий переломовий момент в житті Організації, яка в значній мірі несла відповідальність за майбутнє народу. Це було напередодні великих подій, які могли дати добру нагоду для українського народу, на що він ждав і надіявся.

Це не була якабудь маловажна справа. Український націоналістичний рух мусів вибирати один з двох шляхів: шлях самостійницької від нікого незалежної політики й боротьби за найвищі ідеали нації, або йти шляхом покірнього послуху гітлерівській Німеччині й задоволитися такою ролею, яку їй визначить новий окупант України.

У нас вправді існує багата література на цю тему, але ніхто досі належно не зайнявся висвітленням ролі наших політиків, зокрема групи полк. А. Мельника у сорокових роках.

Є фактом незаперечним, що виступ Бандери проти політики групи Мельника був історичною konieczністю. Той виступ урятував не тільки український націоналістичний рух від ганебного упадку, але й цілий народ від поганої ролі вислужника гітлерівській Німеччині. ОУН повела народ шляхом слави і боротьби проти німецького брунатного і московського червоного імперіялізмів, за волю свого і всіх поневолених народів. Проголошення гасла „Свобода народам — Свобода людині” в той час мобілізувало народи уярмлені Москвою і цей клич і нині актуальний і діючий, а час, коли він стане реальною дійсністю, нестримно надходить.

На жаль, діяльність ОУН під пров. А. Мельника, від 1940 р. в значній мірі зводиться до поборювання ОУН під проводом Бандери. Така політика була особливо шкідлива для українського народу в часі другої світової війни. Вона позначилася на всіх ділянках життя українського народу і ще досьогодні тяжить на дії української еміграції. Через ту боротьбу не можна було розгорнути на всю ширину визвольної політики, бо вона не тільки дезорієнтувала народ у найгарячіший час, але й нищила всі здобутки жертвенної праці найідейніших одиниць і загалу членства ОУН, яке за ті успіхи платило

своїм життям, умираючи не раз серед найлютіших тортур, як сл. п. Іван Клімів-Легенда і ін.

Не випадково я ставлю тут ім'я сл. п. Клімова-Легенди. Саме він загинув як жертва тієї боротьби. Він ставив роботу, яка була багато важливіша від тієї, яку виконував я. Він усіх тих членів ОУН, яких я доставляв на їх місця призначення, в'язав в організаційну мережу, що ще й досьогодні є основою сили українського народу у боротьбі з окупантом. І така людина загинула так вчасно і так трагічно. Загинула з рук німців, то правда. Але хто видав її в руки німців, той не має права сьогодні говорити про „проливу братню кров”. А таких випадків було більше, хоч їх прикриває поганенька пропаганда.

Ця пропаганда намагалася забруднити найсвітліші моменти сорокових років, як Акт 30-го червня, УПА і її героїські дії і т. д.

Книжка Костя Паньківського „Від Держави до Комітету” є одним з важливих документів, як дехто розумів боротьбу у 40-их роках.

Сам заголовок дуже добре говорить, за що йшла боротьба: за державу боролася ОУН під проводом С. Бандери, а за допомогі комітети група А. Мельника, до якої приставали різні опортуністи, які в обличчі німецького терору зрезигнували з самостійности й задоволилися тим, на що дозволяв окупант.

У Львові

Коли я в'їздив до Львова, Львів був під знаком тієї боротьби. На одних кам'яницях Львова повівали синьожовті прапори, а на деяких жовтосині. Такий „бій кольорів” бачив я перший раз, бо в інших містах, у яких я бував, ніде не було можна того завважити. Ніде у тих містах ніхто не вивіщував до того часу жовтосинього прапора на видному місці.

На першому головному перехресті у Львові ми мусіли задержатися, бо йшов довгий похід вулицями Львова. Початку вже не було видно, а кінця ще не було йому. Багато вінців, різні прапори, невеселі обличчя учасників походу і т. д. давали причину думати, що це похорон. Що це український похорон, пізнати було відразу, бо йшли дівчата переважно в народніх одягах.

Багато авт ждало на кінець походу. Німці вживали всіх своїх фотографічних апаратів, які мали.

Ось іде маленька групка людей, а над ними український націоналістичний прапор. Я його бачив перший раз, але я пізнав, бо був на одному з засідань Проводу, коли на пропозицію Степана Ленкавського той прапор був ухвалений, як проект прапора для вирішення другого Великого Збору ОУН.

Коли та група дюдей зблизилася, я пізнав членів військового відділу. Прапор ніс пор. О. Кузьмінський.

Тут на кілька хвилин я стрінув тих, що з ними лучили мене довгі вечори студій військового знання у Кракові. Але їх було тільки кількох, бо решта були вже на своїх постах. Це був курс штабових старшин ОУН. Ми здалека тільки поглянули на себе й вони пішли. Я їх уже більше ніколи не бачив.

Одного тільки Осипа Карачевського-Свободу стрінув я у Авшвіці між полоненими польськими старшинами. Їх великий транспорт у переході був спинився на якийсь короткий час у Авшвіці в 1943 році. Ми довідалися, що Осип признався німцям, що він поручник польської армії й тому його долучили до групи польських старшин, які всі були пізніше розстріляні, а з ними й поручник Осип Карачевський. Транспорт не був відданий під владу Авшвіцу й тому ніякі наші заходи не могли йому допомогти відділитися від гурту польських старшин.

Інші учасники того курсу, за малими виїмками, зайняли найвищі пости в Командуванні УПА. Р. Шухевич, Гасин, Грицай, Шелест і ін. були у головному штабі УПА й його очолювали.

Коли біля мене проходив впорядник з блакитно-жовтою опаскою, я його запитав, куди маршують колони.

Це був похорон Робітницького — провідного члена ОУН. В цьому величавому похороні складало українське громадянство Львова та околиці свої вінки на могилу всіх тих, що полягли як невідомі герої на полях боїв, в тюрмах, концентраційних лагерах і таємних катівнях усіх окупантів України. Хоча б він і був рядовим членом, його похорон був би такий самий, бо він був представником усіх тих, що не знати навіть, як вони затинули і де, а громадянство перший раз по довгих літах неволі могло гідно похоронити того, що загинув як борець за волю України.

Це була насправду небуденна і величава демонстрація у вільному Львові.

Я Львова добре не знав, жив тут всього один рік, коли хо-

див до 8-мої класи української „Головної” гімназії в 1928–1929 рр. Більшу частину того часу я мешкав на Богданівці й тому, загально беручи, Львів мені був малознаний.

Але нам вдалося знайти людину, що мала справу і яка йшла у тому напрямі, куди ми хотіли заїхати. Так ми без великого шукання добилися до головної квартири ОУН. Тут дістав я потрібні інформації, до кого мені треба зайти.

Мені сказали, що Микола Лебедь є заступником арештованого провідника Степана Бандери, та що його можна ще сьогодні тільки бачити, бо завтра, або ще й того дня вечером виїздить. Мені вдалося побачитися з Лебедем у його помешканні, але тільки на десять хвилин. Він мені сказав, що за тиждень найдалше він буде під Києвом і там відбудеться нарада членів Проводу. Мені радив за цей час побачитися з його заступником і здати звіт про роботу, яку провела Північна Похідна група, побачитися з Лемиком, який теж їде на схід до своєї групи, а крім того дозволив мені відвідати мою рідню в Яворові й родину у рідному селі.

По тій розмові повертаюся на вул. Руську і там умовляюся, що на другий день по полудні буде скликане засідання компетентних людей, які вислухають моє звідомлення. Вільний час я використав, щоб поїхати до Яворова.

Коли я виїхав з Кракова 22 червня — я лишив свою дружину в клініці зі шестиденним сином і від того часу я до них написав принагідно одну картку й одну картку дістав від них.

У першому дні війни німецьке літунство знищило всякі залізнодорожні устаткування, унеможлививши рух на довгі тижні.

Уже з перших тижнів німецько-советської війни поштові зв'язки між містами було с'як-так наладжано. Залізничці взяли в свої руки відразу німецькі війська і тільки вони вели всі праці потрібні для урухомлення залізнодорожного руху, який відступаючі большевики лишили в повному безладі.

При цьому хочу сказати, що ми не подбали в 1941 році про видання українських поштових марок, що було дуже великою помилкою. Поштові марки з того часу були б мали не тільки пропагандивне велике значення, але й документально - правне. Це добра для нас наука на майбутнє, як докладно треба про все пам'ятати при таких нагодах, бо в дії губиться відчуття, що є дрібницею, а що може мати велике значення, хоча на перший погляд виглядає мало важною справою.

Знаю, що в тій справі йшли розмови з нашим знаним філателістом Іваницьким ще перед початком війни між німцями й большевиками, але не знаю, як далі справа розвивалася та чому марки в 1941 році не появились.

Надвечір ми були в Яворові. На другий день перед від'їздом я мав тут дуже приємну зустріч з членами ОУН.

До Львова їхала зі мною моя дружина, бо звіттіля я планував поїхати до Перемишля. На дорозі ми мали більшу пригоду з автом, яке треба було направляти. Наші „опони” вже дуже настирливо домагалися зміни, а запасних ми вже давно не мали. Та все таки ми встигли на час до Львова, щоб знайти авторемонтний завод і направити головну хибу в авті. За той час я пішов здавати звіт, а шофер дбав про направу авта.

Остання зустріч з Лемиком

Підходячи до головної квартири ОУН, стрінув я Миколу Лемика. Його були арештували німці й везли до Львова, але по дорозі він їм у самому Львові втік.

Високий, темний блондин з синіми очима і милим приятним усміхом ще здалека простятнув до мене руку й запитав:

— Ти теж був арештований?

— Так! Я був арештований, але не тепер. Про ту приємність були подбали для мене наші земляки, але мені вдалося ще викрутитися і я до Львова приїхав як вільний чоловік.

— Сотник С., що? — питає Лемик.

— Так, він зі своїм німцем.

— Мені — каже Лемик — він здесяткував групу. Під Староконстантиновом і в Шепетівці впало стільки людей, що можна б ними звести великі бої. Пам'ятаєш спомини наших старшин з визвольних змагань? Ми йдемо тепер тим самим шляхом, яким йшли в 1919 р. з'єднані армії на Київ. Повторяємо історію, чи творимо нову?

Це наші слова, поки ми зійшлися і привіталися.

Ми поговорили кілька хвилин, бо він спішився до авта, яке їхало до Вінниці. Мав підроблену „мельниківську” посвідку. Такі посвідки „мельниківці” давали своїм людям, що їхали на схід. Я сказав йому, де він може знайти Маївського, який мав зв'язки до всіх трьох груп. Тоді я бачився з Лемиком останній раз.

Попереднього дня я не мав часу запізнатися з всією братією, тому сьогодні прийшов багато вчасніше, щоб стрінутися й поговорити з моїми друзями, що працювали в головній квартирі.

Я звик, що вся праця ОУН, як до того часу було в практиці, в основному відбувалася на тайних стрічах у різних місцях, а якогось постійного організаційного бюро ніколи не було в Україні, хіба на еміграції. Тому мені було цікаво оглянути першу офіційну головну квартиру ОУН на українських землях. Я оглядав усе з великим зацікавленням, але й з неменшим страхом.

Я приїхав з-під фронту, де вже Житомир у нас був небезпечним з уваги на арештування, а тут у Львові цілий триповерховий дім з усіма урядженнями, устаткуванням переповнений членами ОУН, які сповняли свої обов'язки при бюрках з машинами до писання, якби німці й небезпека арештувань взагалі не існувала, або тут про те ніхто нічого не знав.

Ходжу по кімнатах, вітаюся зі старими друзями, запізнаюся з незнайомими й сам починаю сумніватися, чи то часом ми там на сході не занадто обережні.

В одній з кімнат, яку я відвідав, чекаючи на умовлену годину, застав трьох членок ОУН, які були в большевицькій тюрмі. Познойомившись з ними, довідався, як вони врятувалися. Оповідали, що большевики були втекли зі Львова, а потім знову на якийсь час ще вернулися. В тому часі, коли вони опустили Львів, в'язні розбили двері й звільнилися. Одні з них відразу в тому, в чому були, пішли прямо в місто, а більша частина пішла до в'язничного магазину, щоб віднайти своє цивільне вбрання.

Коли большевики повернулися, впали ще раз до в'язниці й, кого там попали, всіх постріляли. Ті три дівчини, з якими я розмовляв, хоч не були зі Львова, не гаючись, по виході з келії подалися навмання до міста і це їх урятувало. Вони були дуже вичерпані й тепер, хоч уже минуло два майже місяці, ще не вповні прийшли до здоров'я. Між ними була п. Дарія Коверко (тепер Конюх).

Вони не могли спокійно оповідати про те, що в останніх днях перед самою війною пережили у в'язниці.

Що війна йде, це було відоме. Такі вістки прямо просякали до в'язниці крізь мури — говорили вони.

Тривога була велика. Вона збільшилася, коли почали гуржотіти, як вніч так вдень, мотори тягарових авт. Старі, досвідчені в'язні пояснювали, що під гуркіт моторів відбувається скрита більша акція допитів, розстрілів або вивозів.

Страх поволі перейшов у байдужу резигнацію. Всі приготувилися на найгірше... Нагло відкриваються двері під кількома сильними ударами і вони вільні...

Про розстріли на чоловічому відділі вони не чули, щойно на волі про це довідалися. Оповідали, що брата Романа Шухевича Юрка знайдено серед трупів у в'язниці.

Жаль було від них відходити, коли вже вибила година, на яку я мав умовлену стрічу.

Обопільна інформація

У вигідній кімнаті я застав дев'ять осіб, що з ними я мав стрітнутися. Це був Крайовий Провід ОУН, доповнений одним членом Проводу всієї ОУН, бо не було Крайового Провідника І. Климова-Легенди. Нарадою проводив Ст. Галамай.

З деякими я знайомий, інших бачу перший раз. Вони мене поінформували, що це не звіт, а обопільна інформація. Я говорив про все те, що тут описав, з'ясовуючи й справи, що їх, samozрозуміло, не можу подати в своєму спогаді.

Зате вони подали мені дуже багато інформацій, про які я не знав. Передаю хід думок:

Загальна ситуація виглядала не найгірше. Хоч були арештовані Бандера і Стецько, то наші пляни незмінно реалізувалися. Всі Похідні групи прямували до визначених їм цілей, у більшості переправилися вже через Дніпро.

Найбільші втрати мала Середня група. Південна мала менші, але було кілька убитих. Вона найкраще зорганізована і була вже за Дніпром. Про Середню групу звітував Лемик. Він повертається до своєї групи.

Увесь терен, що його покривали Похідні групи, охоплений сіткою в організаційну цілість, в якій діють окремі зв'язки.

Адміністрація того терену вповні зорганізована. Вона в наших руках. Області Львівська, Дрогобицька, Станиславівська, Тернопільська, Вінницька, Житомирська й Волинська мають українське управління, зорганізоване зразу. Німці ще не втручаються у внутрішні справи цих областей. До Львівського обласного управління додали дорадника („Бератер”), яким був

граф Ляріш. У той спосіб, властиво, німецька влада фактично визнала стан в Україні, зорганізований ОУН.

Так само було з управою міста Львова, де посадником був проф. Полянський, а в повіті старостою був адв. д-р С. Шевчук. Усі тримаються дуже добре. Їх поінформували, що мають робити на випадок, коли б німці ліквідували їхні уряди, або заступали їх німцями. Їх гідна постава, особливо голови обласного управління адв. д-ра Марітчака, має великий вплив на відношення німців до установленої нами нашої адміністрації. Коли б усі так гідно держалися, ми втримали б і свій уряд.

З урядом не гаразд. Після арештування і вивезення Я. Стецька всі ті, що з нашим рухом не мали ніколи нічого спільного, вийшли з уряду. Один з них Кость Паньківський зараз таки згодився бути дольмечером Гестапо. Наших членів, що були в уряді, одних арештували, а інші скриваються, щоб їх теж не „покликали на переговори”. В найгіршому положенні знаходиться мгр. Дмитро Яців. Його арештували і будуть, мабуть, судити за справи Повітового Союзу в Сяноці, де він передує працював і залишив, переїхавши до Львова без дозволу німців.

Але справа уряду не така безнадійна. Ми ждемо на звільнення Києва. Там буде створений центральний уряд української держави. Цей у Львові тимчасовий. На звільнених теренах знайдено кількох людей, які мають великий авторитет і відповідний стаж, щоб зайняти відповідні посади в київському уряді.

При цій нагоді ми широко обговорювали воєнну ситуацію на протибольшевицькому фронті. Німці довго задержалися під Києвом на лінії бункрів, але від тижня зфорсували вже лінію Дніпра на південь від Києва й большевикам грозить окруження. Тож треба сподіватися, що німці незабаром здобудуть Київ.

Тоді ми пускаємо в рух нашу машину. Моя група мусить зробити все можливе, щоб люди, що йдуть із завданням проголошення самостійности в Києві, могли сповнити своє завдання якнайкраще. Мабуть німці вживуть усіх заходів, щоб не допустити до того. Вони мають добру научку зі Львова, а крім того мають допомогу з боку наших противників.

До того основного завдання мусимо поробити великі приготування. З цією метою власне відбудеться ширша нарада проводу під Києвом.

У пляні є ставити на посаду прем'єра когось такого, що мав би силу видержати якнайтяжчі репресії німців на випадок переслідувань. Усі наші члени, що є в складі тимчасового правління, ввійдуть у склад київського уряду й тоді будемо вести кампанію за звільнення їх з арешту. Мусимо дістати конечно їх на волю і до того вжиємо всіх заходів, які будуть доступні.

„Мельниківці” мають під Києвом кількох провідних членів. У терені, на схід від Збруча, вони створили в кількох містах допомогіві комітети, отже про якісь серйозніші пляні не думають загалом.

Подібних акцій до наших у них не має. Своє членство вони висилають на схід легальною дорогою на відповідні посвідки. Ніхто з терену не звітував, щоб завважили рух їх членства на Схід у спосіб, подібний до нашого, крім тих кільканадцять осіб, що про них звітувала моя група. Бачили над Бугом около вісім осіб, а потім шість осіб у Луцьку, разом із Штулем. Вони дуже завелися у своїх розрахунках. Опановуючи одну установу за другою за Сяном і Бугом якраз перед вибухом німецько-більшевицької війни, вони заангажували в тих установах більшість свого членства, і то більше виробленого, тому тепер не мають ким ставити тут роботи.

Я цікавився, що з Бандерою і Стецьком, чи є який з ними зв'язок.

Стецько сидить у Берліні в т. зв. домашньому арешті. До нього доступ дуже трудний. Зате до Бандери є добрий доступ, бо дозволили його дружині на побачення з ним. Через той зв'язок Бандера вповні поінформований про хід подій і від нього дістаємо доручення.

Цікава була його перша розмова з представниками німецької влади у Кракові, куди його привезли після арештування на Волині. Вимагали, щоб Бандера відкликав Акт відновлення державности. Ст. Бандера відповів, що цей Акт є виявом волі всього українського народу і він його ніяк не відкличе.

Коли німець сказав на те Бандері, що він його арештує, провідник відповів, що це для нього не новина, бо він на цю розмову не приїхав добровільно, але його привезли арештованим. Це зовсім збило німця з пантелику й на тому плянована розмова закінчилася тим, що Бандеру завезли до Берліну.

Бандера переказав, що таку поставу він задержав до кінця.

Так само ставить справу і голова Тимчасового правління Я. Стецько.

Багато часу присвятили ми дискусії над тим, чому всі так явно й „офіційно” урядують, якби не було ніякої небезпеки з боку німців. Вони мали на це свої аргументи, між якими був і той, що не можемо самоліквідуватися. Доки є їх офіційна квартира, доти ще ситуація виглядає зовсім інакше, ніж би її не було. Це має великий вплив на українське населення, але головню на цілком ще незорінтовані німецькі установи у Львові. Ми є в себе дома й відповідна до цього має бути наша постава.

Остаточню стануло на тому, що треба зробити „докладні порядки”, щоб бути на все готовим, але самоліквідації не будуть переводити.

Житомирська подія

На цьому скінчилася наша нарада й я попрощався, щоб іти полагодити свої приватні справи.

Я відвідав кілька міст і найбільше задержався у Перемишлі. Виліз Сяну перегородив мені поворотну дорогу до Львова. Це все забрало 5 днів і коли я повернувся до Львова, сказав мені Климів-Легенда, що в Житомирі убили Сеніка і Сціборського.

Попереднього дня прийшла штафетою вістка, що вбивник невідомий. Він був пострілений і сам добився так, що згинув уже в руках німців. Вони його нікому не хочуть показати.

В області зроблено докладну перевірку. Нікого зі складу області не бракує. Вислано гінця до Білої Церкви, де останньо перенісся штаб Північної групи, щоб і там перевірити.

Загальна опінія була, що це хтось на власну руку зробив, або це якась більша провокація. Нам треба якнайскоріше справу вяснити на місці й тому ми оба з Легендою ідемо.

Випадок дуже прикрий і до того ще якраз перед захопленням Києва. Німці проголосили в Житомирі вийнятковий стан і ганяють за нашими людьми, як божевільні. „Мельниківці” голосно говорять, що це робота наша.

Нам виглядало тоді, що Сеніка і Сціборського вбили німці перед здобуттям Києва. Вони їх зліквідували, бо думали, що вони щось приготовляють у Києві, а нас за це будуть переслідувати й так за одним пострілом убили двох зайців.

Про це я був особисто переконаний. Те, що потім вони показували знімок якогось типа, що мав вигляд азіята, я пояс-

нював собі так: німці вбили якогось полоненого, вбравши його в цивільний одяг. Таке переконання у мене було аж до 1946 року, коли я прочитав у „Вістях з радіо”, що московське радіо подало, що Сеника і Сціборського вбив советський партизан.

Я скоро закінчив своє перебування у Львові, хоч знав, що в Житомирі для мене тепер буде дуже гарячо, але постановив туди поїхати, щоб вияснити цілу справу.

Ще перед від'їздом написав я картку до своєї дружини, де й підкреслив, що, хоч знаю, як там буде гарячо, все таки їду до Житомира.

Але ця картка не була доручена на місце призначення. Її німецька поліція знайшла на вул. Руській в часі арештів і ревізії у головній квартирі ОУН.

Мій арешт

Поладнавши всі справи у Львові, виїхав я 6 вересня до Житомира. Зі мною їхав Климів-Легенда, І. П., і шофер. Ми мали тяжку подорож. Ободи коліс в авті псувалися дуже часто, а вкінці забракло бензини, за якою ми довго нашукалися, поки знайшли. Подорозі Легенда відвідав свою квартиру, а вкінці лишився вечером у одному районному центрі перед Житомиром, а ми в трійку поїхали до Житомира.

Ще подорозі мали ми дві наприви коліс і були вже такі вичерпані, що хотіли в якійсь шопі положитися й виспатися, поки поїдемо „додому”.

Мабуть прочуваючи нещастя, ми мали в пляні вислати І. П. наперед, щоб він розвідав найперше терен. Це був плян шофера. Він казав, що два останні випадки з ободами коліс не мусіли бути, тільки це знак, щоб нас попередити.

Але я таки настоював, щоб їхати далі і ми на рано в год. 5-тій заїхали на нашу стару квартиру, де мене арештували й завезли на поліцію.

Мене посадили при столі, де сидів німецький старшина (мабуть гауптман), що промовив до мене чистою українською мовою. Як пізніше я міг зорієнтуватися, це був Міллер. Він сказав мені, що я арештований у зв'язку з убивством Сеника і Сціборського.

Після того він дав мені перо й папір та сказав, щоб я написав докладно — день за днем, де я був і що я робив від 20 серпня до останньої хвилини на волі. Казав не спішитися, а

подати якнайбільше фактів, бо це дуже важливе для справи, а особливо для мене і для моїх людей, які арештовані зі мною. Коли б мені на це було потрібно навіть цілого дня, я не повинен тим в'язатися.

Я так і зробив. За кілька годин я мав на кільканадцяти картках описане з великою докладністю все, що я зробив у часі своєї великої подорожі по правобережній Україні за три тижні (це мені дуже тепер придалось би). Я думаю, що цей еляборат зберігається в руках тих, що на мої плечі поставили таке тяжке обвинувачення.

На тому скінчилося перше переслухання.

Мені сказали, що скоро буду звільнений, але це залежить від того, як я буду заховуватися. Мене дали на перший поверх у двокімнатне приміщення. Одна кімната була влаштована як бюро, а друга, як спальня з 4-ма польовими ліжками.

Двері замкнулися за мною на ключ. Я лишився сам. Оглянувши наскоро приміщення, я почав ходити від вікна до дверей.

Безупинний рух, постійний гін вперед і брак часу для мене стали лиш спомином. Я мав тепер сидіти в безділлі, а час ішов сірим волом звільна, поволі, як колись у польській тюрмі на одиночці.

Мені пригадалися слова з вірша Б. Кравцева.

Чотири кроки, все чотири,
Туди й назад, туди й назад.

Тоді я співав це дуже часто, або свистав. Я не міг собі дарувати, що десь за кілька днів зйдуться члени Проводу і скажуть: „Микола впав”. Мене це злостило. Я відганяв ту думку, але мимовільно уста повторили кілька разів уголос „Микола впав”.

Так я впав і зі мною впав великий плян великого рейду. На цій нараді я мав перший раз пред'явити свій плян, що його я змеліяв. Мав виявити тим, що тоді справи вирішували.

Тепер цей плян впав зі мною. Вже не побачить не тільки свого здійснення, але й ніхто про нього не буде знати. Аж тепер мені усвідомилося повністю мое положення — самого самотнього в'язня, який мусить бездільно сидіти й робити тільки те, що сторож зі зброєю в руках дозволить.

Гіркий докір став впоруватися в мій мозок: „Чому я не сказав того пляну бодай Легенді. Він був би його тепер поставив на нараді й домігся його виконання. Те, що в авті був шофер і І. П., для мене тепер не було аргументом.

А ліси на північ від Києва у трикутнику між Дніпром і Прип'яттю стали примарою, яка вже мене мучила весь час і не давала спокою ні вдень, ні вночі.

Такий був кінець мого походу з гаслом „Куди Бог провадить”. Почалися сірі дні під гаслом „Там, де стовпи небо підпирають”...

Їдучи раз з Житомира в напрямі Києва, я бачив таку сцену: зі запрягу воза постачальної німецької валки випрягли знеможеного коня. Вивели його за рів і там залишили, а самі поїхали далі. Кінь був великий, худий і зголоднілий, але він не кинувся пасти траву, що зеленіла кругом нього, ані не пішов на лан доспіваючої пшениці, що золотилася кілька кроків від нього. Він стояв мов прикутий до землі, звернений своєю величезною головою в напрямі туди, куди поїхав його транспорт, похилившись цілим своїм тілом вперед, мов би тягнув тяжкий віз. Так він стояв, як символ туги за походом вперед.

Що він думав, не знати, але таке переживав я тоді, коли мене арештували, а мої друзі йшли далі туди, куди я мав їх завести.

КІНЕЦЬ ПЕРШОГО ТОМУ

THE MARCH TOWARD FREEDOM

RESUME

The march toward Freedom is the first volume of the memoirs of Mykola Klymyshyn.¹ This volume of the narrative covers the years 1931 to 1941. It is introduced by a chapter entitled "The Immemorial March of Generations", outlining the historical background of the struggle for national independence of the Ukrainian people during the first half of the twentieth century. This has been the struggle of two generations, the first led by Simon Petlura and the second by Stepan Bandera, each writing its own page in Ukrainian history. The acts of the first generation are sketched briefly, while those of the second are presented in greater detail, for the author was himself a participant in the latter.

This first volume of the memoirs is divided into five chapters: Jaroslav Karpinets', Stepan Bandera, to the "Holy Cross", Mykola Lemyk, and "Where does God lead?".

In the first chapter the author describes his own underground activities in the OUN (Organization of Ukrainian Nationalists), while he was a student in the University of Krakow. These involved primarily the transportation of illegal literature from Czechoslovakia to Poland, crossing the border at Teshyn on the river Ol'za. There were also shipments of guns and ammunition through the then free city of Danzig. In addition, the author guided members of the organization back and forth across the border. After one year of working alone, he was given an assistant, Jaroslav Karpinets', a talented student of chemistry, physics, and mathematics. After they had worked together for a short time, Stepan Bandera, the OUN leader in Poland, assigned Karpinets' to set up an underground chemical laboratory. Here Karpinets' manufactured explosive materials, hand grenades, and bombs for OUN. At that time, in addition to its political and educational work, the Organization engaged in terrorist activities against the Poles who occupied the western regions of Ukraine.

The beginning of the second chapter, entitled "Stepan Bandera", focuses on the author's work with Bandera in the years between 1931 and 1934. In 1934 the Polish police carried out a wide-spread campaign against the OUN resulting in the arrest of app. 700 members on June 14. Among those arrested were Karpinets', Bandera, and the author. The account continues with the subsequent investigations and concludes with the large political trial in Warsaw.

On June 15, the day after the mass arrests, B. Pieratski, the Polish minister of the interior, was assassinated by OUN member Hryhorii Matseiko. The Czech authorities supplied the Polish police with the OUN archives, enabling the Polish police to document the following: Bandera, as the leader of OUN in Poland, had

1. The author received his Ph.D. in Ukrainian literature from the Ukrainian Free University in Munich in 1949.

ordered Mykola Lebed' and his fiance Dariia Hnatkivs'ka to organize the assassination in retaliation for the violent pacification carried out by the Poles in western Ukraine. In total, twelve OUN members were indicted for participating in the assassination. The Warsaw court gave Bandera, Lebed' and Karpinets' the death penalty, later commuted to life imprisonment. The author and one other defendant were given a life sentence. The others received penalties ranging from four to fifteen years' imprisonment.

The third chapter describes life in the prison called 'The Holy Cross', where Bandera, Karpinets', the author, and five others were sent. After a year and a half, they staged a sixteen-day hunger strike protesting the conditions of prison life and were transferred to other prisons in eastern Poland.

The fourth chapter, entitled "Mykola Lemyk", picks up the narrative after the author's transfer to the prison in Siedl'tsy. After one and a half years in solitary confinement, the author greeted the outbreak of war between Poland and Germany, both for nationalistic reasons and because of the opportunity to escape. Ten days after the war began, while the prisoners were being moved to another prison, he escaped with Mykola Lemyk, who had been sentenced to life imprisonment for assassinating the Soviet consul in L'viv. Both were lucky to escape into the forest, but — pursued by the Polish police — they were separated and found each other only months later in Krakow.

In the fall of 1939, Krakow became the center for Ukrainian emigres. These included a large number of OUN members who had been forced to flee the western part of Ukraine, which was to be occupied by the Soviets for two years. The war situation indicated that the Germans would soon attack to the east, which would give the Ukrainian nation a chance for a better future. In anticipation of this, two schools of thought developed in the OUN: the older members of the exiled leadership, under Col. Mel'nyk, were in favour of waiting and orienting themselves according to German policy; while the younger members, under Stepan Bandera, favoured a policy independent of the Germans, regardless of the consequences. Also, several of the older leadership's actions, which had occurred during the younger members' stay in prison, were revealed at this time. All of this led to a tense crisis, which resulted in the splitting of the OUN into the 'mel'nykivtsi' and the 'banderivtsi'.

The last chapter of the first volume, "Where does God lead?", deals with the eastern campaign after the outbreak of the German-Soviet war. Having prepared themselves to expect the worst from the Germans, the banderivtsi sent three marching units ('pokhidni hrupy') into Ukraine. These groups numbered in total app. 7000 militarily trained OUN members. Their task was to renew the proclamation of independence, create a provisional government, and set up local Ukrainian administrations before the Germans had time to stabilize themselves. Independence was to be proclaimed in L'viv as soon as it was abandoned by the Soviets, and to be repeated in Kiev (the planned site of the central government), should it also be freed. It was hoped that this would create a dilemma for the Germans, which they could solve in one of two ways: either by supporting and recognizing the independent Ukraine, or by ignoring and negating the national aspirations of the Ukrainian people.

By and large, the banderivtsi were successful. The units of the OUN moved rapidly eastward in the wake of the advancing German army. On June 30, 1941, independence was proclaimed in L'viv. A provisional government was formed with Jaroslav Stets'ko as prime minister. Local administrations were organized in all

liberated territories of Ukraine. Advance squads reached as far as the Dnipro. The author was the leader of the largest of these units, the 'North Group', which numbered over 3000. With the forward platoons of this group, he reached Obukhiv, located some twelve kilometers from the Dnipro. But the German authorities opposed all of this. They did not recognize the newly independent Ukraine and arrested many of the banderivtsi, including Bandera, Stets'ko, and the author. The last part of the first volume, "Where does God lead?", ends with the author's arrest.

The title for this last chapter comes from the identifying code used by the members of the marching units. The code consisted of the question: "Where does God lead?", and the response: "Where columns support the heavens". This response provides the title to the opening chapter of the second volume, which describes the time spent in prisons, in Auschwitz, and in post-war Germany, and the aspirations of the next generation.

*Translated from Ukrainian by
the author's daughter Ulana*

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Андрієвський Д. інж: 276
Антонич Б. І. 58
Арнольд 174, 176
Баєр Ганс Йоакім 293, 392
Балій П. 318
Бандера Андрій о. 129
Бандера Василь 269
Бандера Степан 31, 32, 34, 35, 36, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 50, 58, 59, 60, 79, 83, 97, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 119, 120, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 158, 159, 162, 191, 192, 195, 197, 199, 201, 204, 209, 210, 211, 212, 241, 243, 244, 248, 261, 266, 267, 269, 270, 274, 276, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 289, 292, 293, 294, 295, 308, 309, 311, 312, 314, 315, 317, 327, 333, 335, 344, 363, 369, 387, 388, 390, 394, 396, 397, 399, 402, 404.
Барановський Р. 197
Барановський Я. пс. Макар 124, 132, 133, 134, 135, 245, 246, 247, 275, 277, 279, 280, 282, 283, 285, 290, 291, 292, 294, 295, 305.
Батіг Ю. 195
Бердзевскі К. 188
Березинський Ю. 261.
Березовський Я. 241
Бігун М. 240
Бізанц полк. 293, 294, 322
Білас В. 26, 261.
Боднарук Ю. 63
Бойдунук Осип 280, 284, 285.
Босий 248.
Бусел Я. 272.
Бутвіловіч 162, 187.
Бучко М. 158.
Валігурскі К., суддя 121, 122.
Вассіян Ю. д-р 275, 280.
Вітос В. 217.
Вітунські Т., суддя 126, 127.
Віхерк 185.
Войда 212.
Войновскі 215, 223.
Войціцкі 197, 198, 199.
Волошин Р. 321.
Врецьона В. 249, 316.

Гайвас Я. 292, 293.
Галамай С. 402.
Ганкевич Лев, адв. др. 140, 141.
Гасин О. пс. Лицар 48, 49, 249, 251, 261, 272, 294, 398.
Гітлер А. 27, 28, 30, 43, 45, 386, 387.
Гнатів М. 131.
Гнатківська-Лебець Д., 102, 127, 139, 141.
Голояд П. 261.
Горбовий В. адв. др. 137, 141, 144, 148, 149, 240, 282, 283, 284, 308.
Горбовий Я. 244, 271, 279.
Гоффманн 188, 210.
Грабець О. 48, 49.
Гринів Вол. пс. Кременський 243,* 244, 270.
Грицай Д. пс. Перебийніс 48, 49, 99, 249, 251,* 261, 271, 398.
Грицак О. 216, 217.
Грушевський М. 18.
Габрусевич І. пс. Іртен 132, 237, 238.
Гадомські, куратор 148.
Гаєвські 188, 208.
Гаєцький Т. 148.
Генгало П. 288.
Данилишин Д. 26.
Дачишин Ю. пс. Кришталь 222, 223, 225, 226, 227, 228, 306, 307.
Добошинські, інж. 219.
Донцов Дмитро д-р 237, 238, 259.
Дорошенко Д. 17.
Драгоманів М. 17, 19.
Дубас Л. 242.
Дубицький М. о. 300.
Дудра М. др. 102.
Дядинюк С. 300.
Дяків Осип пс. Горновий 193.
Єндрис А. 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 175, 177, 178, 179, 180, 180,
186, 189, 190, 208, 209.
Желінські В., прокуратор 116, 117, 141.
Забавський В. 132.
Заблоцький Ю. 354, 368.
Загайкевич В. адв. др. 240, 283, 306.
Зарицька К. 119, 120, 121, 138, 140.*
Захарські 119, 120, 121, 138.
Зацний Л. 94, 240,* 271, 280.
Здріль Т. 223, 227, 228, 231.
Зслений В. 248.
Іваницький 400.
Івасик пс. Харибда 160.
Кальба Я. 240.
Камінські - Дунін 179, 186, 189.
Карачевський О. пс. Свобода 249, 398.
Карпинець Я. пс. Циган 61, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83,
84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 105, 111, 114, 115.

116, 124, 125, 128, 129, 134, 135, 139, 141, 144, 146, 147, 149, 153, 156,
 158, 159, 160, 161, 162, 164, 167, 168, 169, 173, 174, 175, 176, 179, 182
 188, 190, 199, 206, 207, 208, 211, 213, 269.
 Каторжник Б., 176, 177, 178, 209, 211.
 Качмарський С., 140, 141, 195, 196, 197, 198, 209, 212.
 Кладочний Й. о. д-р 203, 204.
 Клемпуш Д. 133.
 Климишин С., 192, 193.
 Климишин Теодор 220.
 Климов І., пс. Легенда 223, 324, 344, 345, 348, 380, 397, 402, 405, 406, 407.
 Клозевич 64, 65, 66, 67, 68, 134.
 Книш З., 274, 275, 276, 280, 282, 286, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 297, 307.
 Кнохен 65, 66.
 Кобелецькі 187, 188, 196, 207, 208, 209, 210.
 Коваль М., 373.
 Коверко - Конюх Д., 401.
 Козак Е., 300, 331.
 Колодзінський М., пс. Гузар 29.
 Коновалець С., 28, 33, 34,* 35, 132, 133, 218, 219, 224, 277, 314, 395.
 Коржан М., 216.
 Кособуцькі В., 147, 148.
 Коссак З., 29, 384.
 Костецький С. 165.
 „Коці Леб” 164, 167, 173.
 Кох 185, 186.
 Кравців Б., 99, 407.
 Кравців М., інж. 305.
 Крвавич-Березовська Д. д-р 66, 78.
 Крушельницький 148.
 Кубійович В., др. 284, 285, 394.
 Кузеля З., проф. 236.
 Кузьмінський О., 249, 398.
 Кук В., пс. Коваль - Медвідь 36. 48, 49, 52. 305, 307, 330, 343, 350, 355, 370.
 Куликівець Г., 223, 227.
 Кулицький М., 78.
 Курманович В., генерал 275.
 Лебедь М., 90, 102, 118, 127, 128, 139,* 141, 149, 153, 158, 161, 162, 191, 192,
 195, 197, 202, 210, 211, 212, 213, 223, 224, 227, 228, 232, 233, 234, 308,
 318, 349, 399.
 Левицька З., 269.
 Левицький Б., 371.
 Ленкавський С., 51, 56, 57.* 272, 282, 294, 300, 301, 305.
 Лемик М., 36, 147, 172, 223, 224, 225, 231, 232, 233, 234, 249, 252, 253, 254,
 255, 256, 261, 264, 265, 279, 327, 363, 368, 317, 399, 400.
 Лепкий В., проф., 93, 96, 97.
 Лепкий Л., 300.
 Лівіцький А., 309, 310.
 Лімницький - Хомів 272, 332, 368.
 Лопатинський Ю., 249.
 Луциняк П., 195.

Луцький О., 248.
Луцюк Л., 327, 362.
Мада Сев., 223, 227, 228, 231.
Мазепа Ісаак, 17.
Маївський Д., пс. Косар, 261, 301,* 302, 331, 372, 373.
Макар В., 264, 317,* 318.
Максимюк М., 288.
Малащук Р., др. 99, 239,* 269, 283, 307.
Малюца І., 95, 113, 116, 124, 125, 129, 131, 133, 140, 142, 146, 160, 194, 195.
Марітчак О., адв. др. 403.
Мартинець Вол., інж. 276.
Матла З., 172, 195, 223, 227, 230, 232, 233, 234, 307.
Мацейко Гр., 125, 127, 128, 133, 161.
Мельник А., 29, 43, 52, 274, 277, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 290,
291, 292, 294, 301, 344, 390, 394, 396, 397.
Метельський О., 223.
Мирон Д., пс. Орлик, 261, 271, 273,* 274, 331, 369.
Мигаль Р., 129, 131, 140, 142, 194, 195, 267.
Мицик І., 292.
Мірчук Петро, др. 48, 143.
Мітрінга І., 272.
Міхновський М., 17, 18, 19, 22, 326, 395.
Мудрий В., 325.
Нарожняк З., о. 300.
Николишин О., 97, 99, 100.
Ничай, 173.
Новицький С., 48, 249.
Недзвезьцька-Клмишин О., 94, 98, 123, 183, 205, 206, 242, 398.
Ольжич О., др. 43, 241, 276.
Онацький Є. проф., 275.
Онищук Є., 129.
Опарівська-Бандера С., 273.
Осадца, 110, 111.
Охримович С., 31, 32.
Павенцький О., адв. др. 136, 137, 138, 140, 141.
Павловський, 393.
Паладійчук Р., 99.
Пашківський К., адв. др. 314, 389, 390, 391, 392, 393, 397, 493.
Перегіняк Гр., 195, 199, 200, 201, 202.
Петлюра С., гол. от. УНР. 20, 21, 22.
Петрів В., ген. 309.
Перацкі Б., мін. 114, 115, 125, 127, 129, 147, 148, 219, 244.
Печуліс П., 196.
Питльований І., 325, 357.
Пікульський-Зоєнко, 322, 323, 353, 354.
Підгайний Богдан, 116, 118, 124, 131, 140, 149, 153, 156, 158, 159, 160, 161,
162, 191.
Пітсурські Ю., 169.
Піш, 65.
Побігуций Є. полк., 50.

Позичанюк Й., 48.
Полікарп, Митрополит, 330, 339.
Покрифка, 210.
Полянський Ю., проф., 135, 394, 402.
Попадюк В., 288.
Подолінський, др. мед., 316.
Посемкевіч В., суддя, 141.
Пришляк Як., 261.
Пришляк Яр., 316.
Процик Н., др. мед. 238, 329.
Пшеничний С., 248.
Пясецькі Сергіюш, 178, 179, 185, 230.
Равлик І., 36, 271.
Рак Яр., пс. Мортик, 79, 124, 140, 248.
Рисак В., 216.
Рижевський В., 96.
Ріхтгофен фон, проф. 236.
Росляк М., др. 392.
Рудакевич О., 288.
Рудніцькі К., прокуратор, 141.
Рудько В., 99.
Сабат М., др. 63.
Савицький Ю., 38, 39, 40.
Савчинський О., 94, 96, 248, 249.
Сак Панько, 356, 370.
Самосюк, 224.
Самчук Улас, 364.
Самчук Уляна — наша мама, 322, 325, 334, 359.
Сваричевський, 102.
Сеник О., 32, 116, 117, 125, 126, 132, 275, 277, 282, 286, 289, 290, 291, 294,
295, 405, 406.
Семків, маляр, 300.
Сидор В., пс. Шелест, 48, 49, 249, 398.
Січинський Мирослав, 245.
Скульський М., 209, 210.
Сливинський О., 99.
Сліпий Йосиф, Кардинал, 48.
Соберай С., 197.
Спольський Яр., 93, 94, 129, 223.
Старик Вол., 261.
Старосольський Вол., адв. др., 141, 149.
Старух Я., пс. Стяг, 36, 40, 48, 99, 237, 238, 240, 268, 284, 293, 294, 306, 309,
312, 313.
Стахів Вол., 237.
Стахів Є., 237, 238.
Стецько Ярослав, 36, 37, 44, 45, 93, 94, 97, 114, 269, 274, 275, 277, 282, 283,
284, 285, 286, 289, 293, 294, 299, 305, 312, 319, 329, 330, 333, 339, 356,
363, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 402, 404.
Сулятицький, сот., 287, 292, 400.
Сушко Р., полк. пс. Сич, 244, 273.

Сціборський М., інж., 135, 405, 406.
Таранович, майор, 249, 250.
Тарнавський З., 8, 39, 40.
Теліга Олена, поетка, 272.
Тимчій В., пс. Лопатинський, 242, 243, 244, 245, 269, 270, 277, 279.
Тураш Мирослав, 30, 244, 245, 246.
Турковський В., 248, 272, 284.
Турула Павло, 129.
Турчманович М., 369.
Тюшка Осип, 99, 247.
Улицький О., 307.
Федина А., 112, 131, 132.
Федорика О., 369.
Флінта П., 165, 169, 181.
Франек, 182.
Франко Іван, 17.
Хмельницький Богдан, гетьман, 14, 58.
Хомів Ярослав — Лімницький, 272, 332, 368.
Хомранські М., 134, 135.
Хомяк-Кравців Ірина, 94, 266.
Хроновят М., 284.
Хрущ Павло, о., 240.
Чарковскі, 212.
Чемеринська Анна, 237.
Черешньовський М., мистець-різьбар, 237, 300.
Чирський М., 300.
Чічка, 265.
Чорній Я., 140.
Чучман С., др., 275, 276, 294.
Целевич, майор, 250.
Цибульський, 169, 170, 189.
Циган В., 64.
Шанковський Л., 380.
Шевченко Борис, полк., 90, 91, 92, 93, 96.
Шевченко Тарас, поет, 14, 15, 17, 18, 19, 258, 259.
Шевчук М., 362, 363.
Шевчук Степан, адвокат, д-р, 403.
Шепарович
Шептицький Андрій, Митрополит, 277, 330, 339, 345.
Шлапак Ст., адвокат, др., 141, 144, 145.
Шмігель В., 249.
Шміт, 197.
Штайн, 65, 66.
Штикало Д., 98, 99, 100.
Штуль О., 404.
Шумук Д., 296.
Шухевич Роман пс. Тарас Чупринка, генерал, 29, 36, 48, 50, 51, 249, 251,
261, 270, 272, 279, 280, 283, 284, 285, 290, 294, 298, 300, 313, 322, 384, 398.
Шухевич Степан, адвокат др., 140, 283.
Шухевич Юрій — брат Романа, 402.

Югов - Дядя, 205.
Юзефські, воєвода, 148.
Янів В., 99, 238.
Ярий Р., сот., 133, 296.
Яцинюк О., гол. області, 339, 382, 393, 394.
Яців Д., 268, 293, 403.
Яцура Федір, 288.

СПИС СВІТЛИН

Микола Климишин	стор.	7
Симон Петлюра		21
Степан Бандера		31
Степан Охримович		32
Євген Коновалець		34
Ярослав Стецько		37
Зенон Тарнавський		39
Роман Шухевич		51
Василь Кук		53
Степан Ленкавський		57
Українська Студентська Громада в Кракові		71
Корпорація „Хортиця”		72
Ярослав Карпинець		74
Пластуни готові до прогульки		80
Пластовий Курінь у Кракові		82
Борис Шевченко		91
Ярослав Спольський		95
Григорій Мацейко		128
Д. Маївський, Д. Гнатківська і М. Лебедь		139
Ярослав Рак		140
Катря Зарицька		140
Євген Качмарський		141
Олена Недзвецька		206
Роман Малащук		239
Л. Зацний, Я. Старух і Федечко		240
Володимир Гринів		243
Мирослав Тураш		246
Нестор Процик		248
Василь Сидор		249
Дмитро Грицай		251
Микола Лемик		255
Іван Климів		270
Іван Равлик		271
Дмитро Мирон		273
Дмитро Маївський		302
Всеволод Петрів		309
Володимир Макар		317
Юліян Заблоцький		354

З М І С Т

	Стор.
Еступне слово — Богдан Стебельський	10
Від автора	12
I. У ВІДВІЧНОМУ МАРШІ ПОКОЛІНЬ (Історичне тло споминів)	
Два покоління	13
Умови росту покоління Петлюри	13
Боротьба чужого вчення з рідним	18
Роль Симона Петлюри	21
Як виглядало покоління Бандери	25
У відвічному марші покоління	26
Умови дії покоління Бандери	27
Розбіжність думок крайового і закордонного Проводів ОУН	28
Назрівання конфлікту в ОУН	30
Степан Бандера провідником всієї ОУН	31
Місія полк. Євгена Коновальця	33
Умови, в яких Бандера перебрав провід ОУН	35
Якою ціною	38
Акт 30-го червня і його значення	40
Яка інша можливість	41
Катастрофальна помилка німецької політики	43
Безпідставні закиди	45
Напередодні збройного виступу ОУН під проводом Ст. Бандери	46

Українська Повстанська Армія	48
Умови боротьби УПА	49
Головний командир УПА	51
Далекосяглість плянувань Похідних Груп ОУН	53
Ідеї АБН	55
Українська політична еміграція 40-их років	56
Роля Бандери	58

II. ЯРОСЛАВ КАРПИНЕЦЬ

Зустріч з невідомим	61
Децо з давнішого	62
Знайомлюсь з умовами	64
Перша робота	66
Дрібні пригоди	67
Новий шкільний рік — нова робота	69
Студентська Громада	70
Ярослав Карпинець	72
Хемічна лябораторія ОУН	83
Борис Шевченко	90
У нас гості	93
Нас арештують	96
Дмитро Штикало	98
Мої зв'язки в тюрмі	101
Свят-вечір у тюрмі	103

III. СТЕПАН БАНДЕРА

Перша розмова з Бандерою	108
Друга зустріч	109
Співпраця	110

Перехід кордону	111
Друг і провідник	112
В тюрмі	114
Дізнаюсь, хто був Бандера	115
Підступ прокурора Желінського	116
На Мокотові	118
„Всипа”	120
Хто це зробив	121
У судді Валігурського	121
Архів Сеника	123
Каригідна необережність	125
Акт обвинувачення	126
Акт обвинувачення Ст. Бандери	129
Дещо з документів архіву	131
Транспорт підпільної літератури	134
Розмова з адвокатом	136
На Варшавському процесі	139
Польська опінія	142
Політичний бік процесу	144
Геройська постава Бандери	146
ОУН у зізнаннях Бандери на Львівському процесі	147
 IV. НА „СВЯТИЙ ХРЕСТ”	
В дорозі на „Святий хрест”	150
Нас ведуть	152
Стаємо в’язнями	152
Нас вишколюють	154
Дещо з історії в’язниці	155
Наші перші дні	156

Наш перший прохід	157
Мила несподіванка	158
Взаємні інформації	159
Прощання	161
Келія ч. 17	162
Наші співжителі	163
Флінта і Франек	165
Хто спить коло „кібля”	166
Коці Леб” оповідає	167
Єндрис	168
Порядок занять у келії	169
Гри й забави на келії	172
Нові приходять	174
Дістаємо книжки	175
Борис Каторжник	176
Інші типи	178
Приходить шляхтич	179
Бійка між злодіями	180
До лазні	182
Дістаю листа	183
Нові в’язні в келії	185
Поділ годин праці	186
Нова бійка	186
Типи адміністрації	187
На черзі я	188
Спільник до науки	190
На апеляційну розправу	190
Справа батьків	192

Ми в одній келії	195
Келія ч. 21	195
Капусь	197
Освітня праця з друзями	199
Гриць Перегіняк	199
Різдво на „Св. Хресті”	203
Дядя Югов	205
Побачення	205
Довідаюсь дещо більше	207
Розгром нашої спільноти	207
Знову на 17-тці	208
Голодівка	210
Знов разом	212
Нас розвозять	213

V. В НОВІЙ ТЮРМІ

Їду в невідоме	214
Всюди можна знайти людину	215
Вигляд моєї келії	215
Сторожі	216
Мої контакти	217
Вістка про смерть Коновальця	218
Добошиньські	219
Побачення з братом	220
Вістки про Карпатську Україну	220
Всипа”	221
Війна зближається	223
Приїзд членів ОУН з інших тюрем	223

VI. МИКОЛА ЛЕМИК

Перші дні війни	225
Тривога	227
У смертному поході	228
Втеча	232
Перші пригоди на волі	233
Я загубив Лемика	234
Стріча з німцями	235
У Берліні	236
У Кракові	238
Починаю працю	240
Нові завдання	241
Зустріч з нареченою	242
Протипольська партизанка	243
Невияшені справи	244
Мирослав Тураш	245
Військовий вишкіл	248
Віднайшовся Лемик	252
Докладніше про Лемика	255
Атмосфера в гімназії	256
Позашкільна література	257
Як виростав провідний член ОУН	259
Десята річниця Листопадового чину	262
Мала війна у Львові	263
Вплив листопадової маніфестації на Лемика	264
Лемик знаходить дружину	265

VII. БАНДЕРА ПРОВІДНИКОМ ОУН

Бандера на волі	266
-----------------------	-----

Хто веде	267
Знову з Бандерою	269
Інші друзі	270
Перший Свят-вечір на волі	272
Я втаємничений	274
Найкраща для мене праця	278
Наради провідного активу ОУН	279
Комісія Державного Плянування	280
Революційний Провід ОУН	282
Внутрішньо-організаційна Комісія	285
Вирішальна хвилина	286
Хто став на захист ПУН	287
Чоргова робота	289
Автор „Розбрату” у полк. Мельника	291
Творять нову організацію	292
Роля полк. Бізанца	293
Чи могло бути інакше	294
Коли б не рука автора „Розбрату”	295
Наклепи на сот. Ярого	296
Дружини Українських Націоналістів	297
Приготування до Великого Збору	301
Велика ідея	303
Кому бути провідником	304
Другий Великий Збір ОУН	305
Мобілізація членства ОУН	306
На зустріч великим завданням	308
Революційним шляхом	311
Великий момент	313

VIII. „КУДИ БОГ ПРОВАДИТЬ”

Перед походом	315
Стан групи	316
Рушаємо вперед	318
У Дубні	319
В Рівному	321
У Луцьку	322
Наука комунізму	323
У Зв'язелі	324
У фронтовій лінії	325
Перші проблеми	325
Житомир	327
Хто властитель	329
Нові вістки	330
Перша нарада	332
Православні й католики	334
Шукаю брата між побитими	336
Реорганізація групи у Зв'язелі	337
Свято волі в Житомирі	338
Далі вперед	340
У Хвастові	342
Провокація	344
Моя перша зустріч з Гестапо	345
Цінні здобутки	347
Контроля терену	348
До Василькова	349
Чуваш	351
Перший мій арешт	353

Мої зустрічі	354
Далі до праці	355
Довір'я до нас	357
Агентура	358
До Малина	359
Нові арештування	362
Макарів	364
До Дніпра	367
Ще замало	369
Обухів	370
Несподівана зустріч	371
Вінниця	372
Транспорт	374
Одяг	376
Велике єднання	377
Кого ми на сході знаходимо	379
Нагоди	383
Державне будівництво	384
Де світла, там і тіні	389
За самостійність	394
У Львові	397
Остання зустріч з Лемиком	400
Головна квартира ОУН в 1941 р.	401
Обопільна інформація	402
Житомирська подія	405
Мій арешт	406
Резюме (в англійській мові)	409
Показчик імен	413
Спис світлин	420

